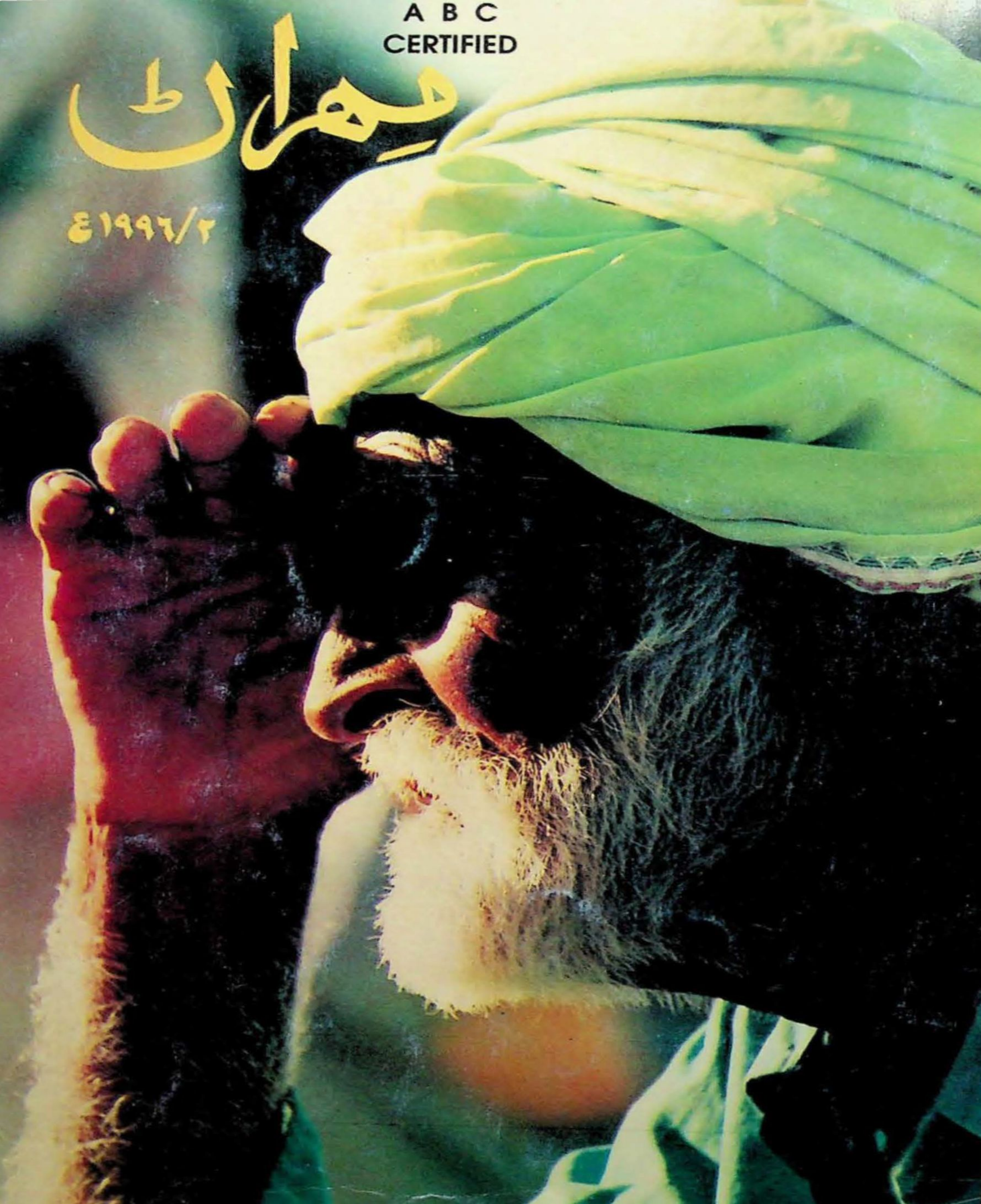

A B C
CERTIFIED
بِھراٹ
۲/۱۹۹۶ء

مَوْتُ الْعَالِمِ مَوْتُ الْعَالَمِ

هڪ عالم جو موت ساري جڳ جو موت آهي.

(الحديث)

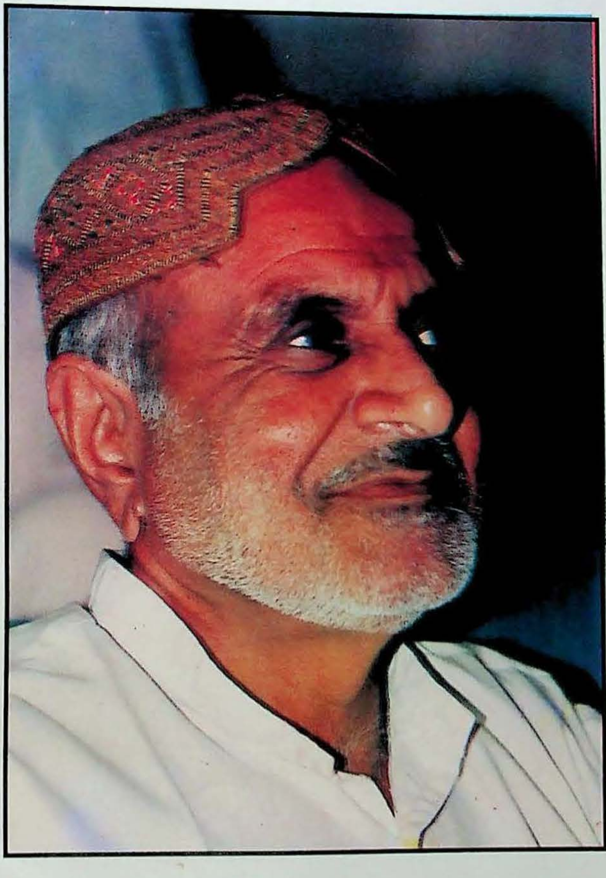

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

جنم

١ جنوري ١٩٣٠ع

وفات

١١ فيبروري ١٩٩٦ع

مهراڻ

[سنڌي ادبي بورڊ جو ٽماهي ادبي ۽ تحقيقي دستاويز]

جلد ۴۵] اپريل -جون ۱۹۹۶ع [نمبر ۲

نگران
حسين شاهه راشدي

ايڊيٽر
نفيس احمد شيخ

سب ايڊيٽر
طارق عالم

سهڪاري ڪارڪن
رفيق جمالي

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

سنڌي ادبي بورڊ
ڄامشورو سنڌ

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو سنڌ

(Regd. No. NS-20)

The "MEHRAN', Quarterly
Vol:45,No.2, Year:1996
(Established in 1955)

An age old leading journal of scholarship in Sindhi Language, acknowledged in all literary circles of Pakistan.

Published by SINDHI ADABI BOARD for the development and promotion of Sindhi Literature.

Contemporary Creative Literature, History, Civilization, Education, Music, Folklore, Archaeology, Numismatics, Lexicography and General Culture of Sindh are the main topics of material usually published in this periodical.

Besides translations of World literature are also presented.

Correspondence about publication be addressed to:

Editor:
"Mehran" Quarterly
Sindhi Adabi Board,
Jamshoro (Post Code: 76070)
Via: Hyderabad, Sindh, Pakistan
Telephone:(0221) 771276-771300

For Subscription please contact:
Manager Book Stall
Sindhi Adabi Board
Tilak Incline
Hyderabad, Sindh, Pakistan.
Telephone:(0221) 615179

<u>**ٽائيٽل فوٽو**</u>

اياز راشدي

مواد موڪلڻ لاءِ
ايڊيٽر
"مهراڻ" ٽماهي
سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، سنڌ
(پوسٽ ڪوڊ ٧٦٠٧٠)
فون نمبر: ٧٧١٢٧٦

خريداريءَ لاءِ لکپڙهه
مئنيجر بڪ اسٽال
سنڌي ادبي بورڊ، تلڪ چاڙهي،
حيدرآباد، سنڌ
فون نمبر: ٦١٥١٧٩

ساليانو چندو: ٠٠-١٥٠ رپيا

في پرچو: ٠٠-٤٠ رپيا

(نوٽ: خريدارن کي ٻاهرين ملڪن ڏانهن موڪلڻ لاءِ ساليانو چندو سؤ رپيا)

Printed and Published by Nafees Ahmed Shaikh
at the Sindhi Adabi Board's Printing Press, JAMSHORO, Sindh.
(Composing Supervised by Aijaz Ali Jafri and printing supervised by Syed Sikander Ali Shah)

گذارش

سنڌ جي تاريخي ورثي جي سار سنڀال

سنڌ جي قديم تهذيبي آثارن ۽ تاريخي نوعيت جي ثقافتي مرڪزن جي بربادي۽ جون خبرون، هاڻي تہ اخبارن جو هڪ مستقل موضوع بنجي چڪيون آهن. سڄي۽ سنڌ جي علمي ۽ ادبي، ثقافتي ۽ تعليمي، صحافتي ۽ تحقيقي حلقن وٽان اها رڙ لاڳيتو ٻُڌڻ ۾ ايندي رهي ٿي تہ سنڌ جا قديم آثار ڀُڄري ۽ ڀُري رهيا آهن، پر انهن جي مرامت ۽ سار سنڀال لاء ڪوبہ ڌيان ڪونہ ٿو ڏنو وڃي. ادبي حلقن گهڻتي پٺي ظاهر ڪئي آهي تہ اگر انهن جي نگهداشت جو بندوبست نہ ڪيو ويو تہ سنڌ جا اهي عظيم الشان تاريخي ماڳ ۽ ثقافتي آثار هڪ ڏينهن پٽر پٽ ٿي ويندا ۽ انهن جي اهميت جا داستان فقط ڪتابن جي ورقن تائين وڃي باقي رهندا.

ادبي حلقن ۽ سُڄاڻ سماجي ادارن جي اها ڳڻتي بجا طور تي واجبي ۽ جائز آهي، ڇو تہ سنڌ جا قديم آثار، بدقسمتي۽ سان تيزي۽ سان تباهہ ٿي رهيا آهن. انهن کي بربادي۽ کان بچائڻ لاء ڪوبہ بندوبست ڪونہ آهي. انهي۽ موضوع تي، هن مُلڪ ۾ ڪوبہ آواز ٻُڌڻ وارو ڪونہ آهي. قديم آثارن کي بچائڻ وارو ڪاتو "محڪمه آثار قديمہ" هڪ زماني کان وٺي، پنهنجن ڪنن ۾ ڄڻ تہ ڪپهہ وجهي ڇُڪو آهي، جنهن وٽ صدا جي سُڻڻ جو ڪو سوال ئي ڪونہ ٿو پيدا ٿئي. عظيم الشان سنڌ جي شاندار ماضي۽ جي روشن نشانن جي عنوان کي ڄڻ ٻُڌڻ لائق ئي ڪونہ ٿو سمجهيو وڃي، تہ هي۽ بہ ڪا ماجرا ۽ موضوع آهي!

سڄي دنيا مان هزارين سياح "موهن جي دڙي" جي عظمت کي ڏسڻ لاء اچن ٿا. ان طرح مڪلي۽ جي تاريخي قبرستان تي بہ پرڏيهين جي اچ وڃ، ان جي اهميت جي علامت آهي. سنڌ جي انهن ٻنهي وڏن تهذيبي مرڪزن جي حالت نهايت ڳڻتي جوڳي آهي. هڪ طرف "موهن جي دڙي" جا آثار مناسب ڌيان کان وانجهيل هجڻ ڪري تڪڙا تباهہ ٿي رهيا آهن تہ ٻئي طرف مڪلي۽ جا مقبرا ۽ ماڳ مڪان مرامت کان محروم رهڻ ڪري ميسارجي رهيا آهن. مڪلي۽ جو نَڪُ، ڄام نظام الدين سمي جو آخري آرامگاهہ -- جو اڏاوت جي فن جي لحاظ کان بہ هڪ نهايت منفرد اهميت جو حامل آهي -- برباد ٿي رهيو آهي تہ سنڌ جي محافظ دولہ دريا خان شهيد جي مرقد جي پٿرن مان مٽي ڀيئي ڇٽي! سمورا آثار نڌڻڪائي جي حالت ۾ ڏينهون ڏينهن زوال پذير آهن، بلڪ انهن مان گهڻا تہ مڪمل طرح مِٽجي بہ چڪا آهن. محڪمه آثار قديمہ جي ڪوتاهين تي مڪلي۽ جو تاريخي قبرستان خاص طرح سان ماتم ڪري رهيو آهي.

فقط موهن جي دڙي ۽ مڪلي۽ جو معاملو ڪونهي. ڀنڀور جا پاڻ هجن يا برهمڻ آباد / منصوره جو ماڳ هجي، قلعو رني ڪوٽ جو هجي يا حيدرآباد ۽ عمرڪوٽ جو هجي، دڙو ڪاهو۽ جو هجي يا ڪوٽڏجي۽ جا آثار هجن، مقبرا ڪلهوڙن جا هُجن يا قُبا ميرن جا هجن، سنڌ جي هرهڪ ضلعي ۾ جتي جتي بہ تاريخي آثار ۽ تهذيبي مرڪز آهن، اهي سڀ جا سڀ محڪمه آثار قديمہ جي غفلت ۽ بيڌياني۽ جي ڪري برباد ٿي رهيا آهن. نہ انهن جي خاطر خواهہ مرامت جو انتظام آهي ۽ نہ وري سار سنڀال جو ڪو بندوبست. سنڌ جي شاندار ماضي۽ سان محڪمي جي ان مجرمانہ سلوڪ کي ڪنهن بہ طرح نظرانداز ڪري نٿو سگهجي.

سنڌ ۾، خاص ڪري نئين ٽهي۽ ۾ هن وقت جاڳرتا جي جا لهر ايري آهي، ان ۾ ماضي۽ کي محفوظ ڪرڻ لاء

جتن هڪ اهم نقطو آهي. اهو هڪ سجاڳ ۽ ساجهه وند سماج جو شعار آهي ۽ اسان جي نوجوان ليکڪن ۽ دانشورن کي جس هجي جو انهن عظيم ۽ روشن سنڌ جي ثقافتي ۽ تهذيبي ورثي کي سنڀالڻ لاءِ ڏيان ڏنو آهي ۽ ان ڏس ۾ مسلسل پُڪاري رهيا آهن.

سنڌ جي علم دوست ۽ ادب نواز وزير اعليٰ جناب سيد عبدالله شاهه صاحب کي اسان جي استدعا آهي تہ هُو صاحب ان ڏس ۾ خاص توجهه ڏيئي، وزيراعظم پاڪستان محترمہ بينظير ڀُٽو صاحبہ ۽ ٻين اختياري وارن سان رابطو پيدا ڪري سنڌ جي تهذيب کي سنڀالڻ لاءِ ڪا اهڙي جامع رٿا جوڙائي، جنهن سان انهن سڀني شڪايتن جو ازالو ٿي سگهي. ان ڏس ۾ سنڌ سرڪار جو ثقافت ۽ سياحت کاتو بہ ڪارآمد ڪردار ادا ڪري سگهي ٿو، جنهن سان بہ صلاح مشورو بيحد ضروري آهي.

مانوارن ليکڪن ڏانهن

سنڌ جي مانوارن ليکڪن ۽ دانشورن هميشه وانگر ڀال ڀلائيندي هن ڀيري بہ اسان کي پنهنجي علمي سهڪار سان نوازيو آهي، ان لاءِ اسان سندن ٿورائتا آهيون. اسان کي اميد آهي تہ سنڌي ادب جي خدمت جي نيڪ جذبي کي نباهيندي، اهي آئنده بہ پنهنجا ادبي اخلاص جاري رکندا ۽ مهراڻ کي مچائڻ ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪندا رهندا.

ان طرح هتي اهو ذڪر ڪرڻ بہ موزون آهي تہ بورڊ جي مانواري چيئرمن سينيٽر حسين شاهه راشدي صاحب طرفان ١- اپريل ١٩٩٦ع کان وٺي بورڊ جي سيڪريٽريءَ طور ذميواريون نباهڻ لاءِ اضافي فرض ادائي منهنجي حوالي ڪئي ويئي. ڪم جي گهڻائي سبب تاريخ ١٣ جون کان مهراڻ جي سب ايڊيٽر ۽ منهنجي عزيز ڀاءُ، طارق عالم، مهراڻ جي سڄي ڪم ڪار کي جنهن محنت ۽ جاکوڙ سان منهن ڏنو آهي، ان لاءِ مان سندس ٿورائتو آهيان. هي پرچو، ادي طارق عالم جي جفاڪشي جو نشان آهي.

-- ن . ا. ش

★ شاعري

شيخ اياز ٩
شمشيرالحيدري ١٠
تاج بلوچ/واجد ١١
راشد مورائي/آثم ناٿن شاهي/سميع بلوچ/ادل سومرو ١٢
راهي چنا/مير محمد پيرزادو/وسيم سومرو/ احمد سولنگي ١٣
مولا بخش چانڊيو/زوار نقوي/محسن عباسي/منظر راڄپر ١٤
ايوب کوسو/عبدالحميد آس ٻرُ/نصير ڪنڀر ١٥
نظر محمد ٻڙدي/مهرخادم/اقبال رند/حبدار سولنگي ١٦
اديب انقلابي/پُشپا ولڀ/گوري ولڀ/مصطفيٰ ارباب ١٧
سرور نواز ٻگهيو/بادل/غلام مصطفيٰ "گدا" کوسو/ روشن ظفر راهو ١٨
اسحاق سميجو ١٩
علي دوست عاجز/بخشل باغي/عطا قاضي/ جاڙو خان خطائي ٽيپو ٢٠

★ مقالا

١. سنڌ جي سرحدن جي مقرري ـ ايم. ايڇ. پنهور، مترجم: غلام محمد لاکو ٢٣
٢. پير حسام الدين راشدي جون ادبي ۽ تحقيقي خواهشون ـ محمد پنهل ڏهر ٣٢
٣. مخدوم محمد اسماعيل رحه پريان لوئي ـ ڊاڪٽر نواز علي شوق ٤٦
٤. فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما ـ ڊاڪٽر محمد ادريس السندي ٥٣

★ ڪهاڻيون

١. انوري ـ انيس انصاري ٧٧
٢. ڪجهه ٻچيل باداميون ـ فاروق سولنگي ٨٦
٣. ڪاوڙيل ماٺوءَ جي ڳالهه ـ لياقت رضوي ٩١
٤. اندر ڦٽ فراق جا ـ سيد ماڪن شاهه رضوي ٩٣
٥. سُڪيءَ تي سمنڊ ـ عزيز ڪنگراڻي ١٤٧
٦. گلابي ڇوڪري، آلو وهاڻو ـ فياض چند ڪليري ١٥٥
٧. صبح جي دريءَ تي رکيل خواب ـ مراد قريشي ١٥٨
٨. هڪ اُداس خواب جي پڇاڙي ـ فيروز ١٦٣
٩. شهر ۾ آواره ـ آصف فرخي، سنڌيڪار: رضيه طارق ١٦٦

★ ڪالم

•- تبصرا — مذهب جو فلسفو (ڊاڪٽر عبدالرزاق گهانگهرو) ١٧١

— ٻول اسان جي ٻارن جا (جاويد سوز هالائي)

•- سر جهمار صدين جا — نصير مرزا ١٧٥

•- اڇاتل شهر جو نقشو (رپورٽ) — تنوير جوڻيجو ١٨٥

•- مثالي شخص/مثالي عالم — انيس انصاري ١٨٩

•- هو جي هتا هت — بابر منير قاضي ١٩٢

•- ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي جي وفات تي عالمن ۽ علم دوستن جا موڪليل ويچار ١٩٥

•- مها راڻي ڦوٽي زرداري جي موت تي تعزيتي نوٽ — يعقوب علي زرداري ٢٠١

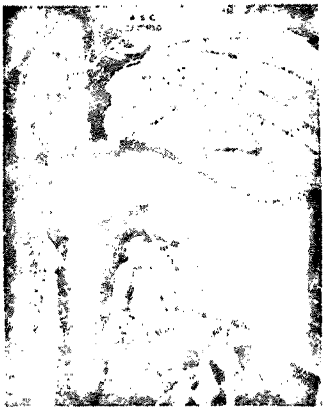

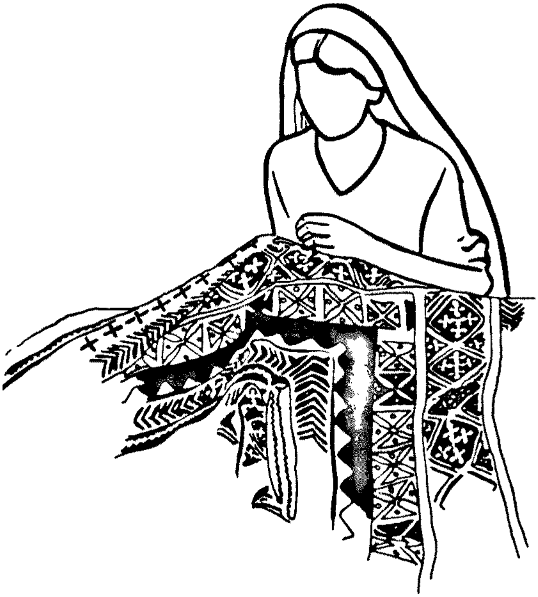

شاعري

شاهہ جي بيتن ۽ واين جي اسلوب بيان ۾ وڏي وسعت آهي، جنهن ۾ عام سنڌي ٻولي جي مختلف محاورن سان گڏ علمي لفظن ۽ ادبي عبارتن توڙي تصوف ۽ طريقت جي اصطلاحن ۽ ڪناين جي آميزش جو معياري مثال موجود آهي. شاهہ صاحب سنڌ جي سيني ڀاڱن - وچولي، لاڙ، اتر، ٿر، ڪوهستان، درياهي ڪڇي، ساموندي ڪناري ۽ ڪاري - توڙي سنڌ کان ٻاهر لس ٻيلي ۽ ڪڇ طرف ويو، ۽ اتي جي عام ماڻهن سان گهڻو وقت گذاريائين. انهيءَ ڪري انهن سيني ڀاڱن جا لفظ، اصطلاح ۽ محاورا سندس ذهن نشين ٿيا. ٻئي طرف قرآن شريف، مولانا رومي جي مثنوي ۽ مبين شاهہ ڪريم جي بيان العارفين جا درس ۽ دؤر ٻُڌائين ۽ پڻ ٻين وڏي ڄاڻ وارن عالمن ۽ درويشن سان صحبتون ڪيائين، جنهنڪري قرآن شريف جون آيتون، علمي ادبي الفاظ ۽ عبارتون ۽ طريقيت جا اصطلاح ۽ اشارا سندس فهم ۽ فڪر جا جُز بڻيا. ان کان سواءِ پنهنجي دؤر جي وڏي سالڪ شاعر مبين شاهہ عنات توڙي اڳين عارف شاعرن (مبين شاهہ ڪريم، قاضي قادن ۽ ٻين) جي ڪلام جي ڪيس پوري ڄاڻ هئي، جنهنڪري اعليٰ سنڌي شاعري، جي روايت توڙي ان شاعري جي ٻولي ۽ عبارت کان باخبر هو. انهيءَ ڪري، ٻوليءَ جي لحاظ کان، شاهہ جي بيتن ۽ واين ۾ سمايل بالغانہ فڪر جو 'بياني انداز' هڪ وڏي معيار وارو آهي، جنهن ۾ سندس پنهنجي مادري ٻوليءَ جي تر ۽ بر ۾ وڏا رنگ ڀريل آهن. معنويت جي لحاظ سان شاهہ جي ڪلام جي ٻولي ڇڻ 'سنڌي ٻوليءَ جي اندروني فطري مزاج' سان هم ڪنار آهي؛ وسعت جي لحاظ سان شاهہ جي ڪلام جي ٻولي ساڳئي وقت عوامي توڙي علمي ٻولي آهي؛ ۽ عام مقبوليت جي لحاظ سان اها اڻپڙهيلن توڙي پڙهيلن، سيني جي آهي ۽ سيني لاءِ آهي.

-ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

شيخ اياز

(نوٽ: هينئين وائين جي گهاڙيتي ۾ نوان تجربا ڪيا ويا آهن.)

(۱)

هت ۾ جهڻ جو وڻو ٻوٻو، هي ٻڪايل ٻارڙو-
هي ٻڪايل ٻارڙو-
ٿو وڃي پيرو ڪٽي، جنهن ۾ تترڙو ڪارڙو،
هي ٻڪايل ٻارڙو-
پنڌ ۾ لاهي مٽي ٿان، هو مڇين جو ڪارڙو،
هي ٻڪايل ٻارڙو-
ٿو ڳراهڪ لاءِ واجهائي، پيو ويچارڙو،
هي ٻڪايل ٻارڙو-

(۲)

سج ۾ مڇيءَ ڇلر- ڪيترو چمڪن پيا!
هي اڏيءَ تي ڪير ٿو ٻيرا ٿڻي ڪنهن کي خبر!
ڪيستائين ٿا وڃن هي جُڳ جُڳانتر جا چڪر؟
ڪيستائين موت ۾ ماڻهو وڃي ٿو پاڻي پر؟
ڇانءِ ٻي ڪنهن هنڌ آهن پونءِ وانگر جال جر؟
ڇا ڪنهن ٻيءَ جاءِ تي مڇيءَ ڇلر،
ايترو چمڪن پيا؟

(۳)

مان نہ هوندس، شاعري تو وٽ ڇڏيندس.
شاعري تو وٽ ڇڏيندس.
ڪنهن ڪتيءَ جي شاخ تي، جنهن وقت آکيرو اڏيندس.
شاعري تو وٽ ڇڏيندس.
گيت ڳائيندينءَ جڏهن منهن جا، تہ تو وٽ آنءُ هوندس.
شاعري تو وٽ ڇڏيندس.
اوڙڪون ٿي رات پر، رابيل مان توکي سڏيندس،
شاعري تو وٽ ڇڏيندس.
رات جي راڻي جڏهن ٽڙندي، تڏهن هٻڪار ڏيندس.
شاعري تو وٽ ڇڏيندس.
آنءُ تنهن جي زندگي هان، موت ۾ ڪيئن منهن مٽيندس.
شاعري تو وٽ ڇڏيندس.
آنءُ ايندس!
آنءُ ايندس!

(۴)

تون نہ ايندين، تون نہ ايندين، جيئري منهن جي نہ ايندين!

تون نہ ٿيندين، تون نہ ٿيندين، ڏک ۾ ڪو ڏڍ ڏيندين!
تون نہ نيندين، تون نہ نيندين، تون تہ منهن جي ننڊ نيندين!
مان چوان ٿو روز مان لکندس، پيو جي تون سڏيندين!
ڇئن منهن جو تون تہ آهين، ڇئن منهن جو ڪيئن ڪسيندين!
نيٺ ايندين!
نيٺ ايندين!

(۵)

شعر منهنجا آسمانن مان اچن ٿا-

ڪيئن چوان ڪهڙن جهانن مان اچن ٿا-
جيئن پکي منڇر مٿان ڏوران لهن ٿا-
يا شفق جا جيئن پاڇا هيٺ لهرن ۾ لڏن ٿا-
ڇڻ ڏکڻ جي واءَ ۾ رابيل وانگر هو ٽڙن ٿا -
ڪيتري خوشبو ڇڏي آسمانن ڏي ورن ٿا-
جن جهانن مان اچن ٿا،
تن جهانن ڏي ورن ٿا-

(٦)

تون تہ پوري ننڊ ۾ آن، آنءُ تنهن جو خواب آهيان-
آنءُ خوشبو ۾ ٽڙان ٿو، رنگ جو سيلاب آهيان.
آنءُ تنهن جو خواب آهيان-

مان پرندا، مان اڏارون، جت لهان تالاب آهيان-
آنءُ تنهن جو خواب آهيان.

ڪيترو ويجهو رهي توکان، پري بيتاب آهيان-
آنءُ تنهن جو خواب آهيان.

تون صراحي آنهہ مون لئہ معان شرابِ ناب آهيان-
آنءُ تنهن جو خواب آهيان.

بحر! تو ۾ ٿي وڃان ٿو، آب ۾ مهتاب آهيان-
آنءُ تنهن جو خواب آهيان.

شمشير الحيدري

سونهن جي صدقي

هوءَ سهڻي هئي، ڏاڍي سهڻي،
ايڏي سهڻي،
جنهن کي ڏسندي، اکيون پڪتڪ ڇمي ويون ٿي:
صورت هن جي صبح سپاڳو، رنگت شام شفق،
جُهڙ مان سورج ليئو پائي، هن جي اينءَ جهلڪ.

هوءَ پياري هئي، ڏاڍي پياري،
ايڏي پياري،
جنهن کي ڏسندي، دل سيني مان نڪري وئي ٿي:
ڳالهيون هن جون کنڊ پتاشا، ماٺ بہ مصريءَ ٽڙ،
ٺمڪ اِئين جئن گهنگهريون گونجن مُرڪڻ وڄ وَڪڙ.

هوءَ نياري هئي، ڏاڍي نياري،
ايڏي نياري،
جنهن کي ڏسندي، دل ۾ دردن دُود دکيا ٿي:
اکڙيون هن جون انتر منتر، جادو جنتر قد،
مُڙي ڏٺو جنهن پَٺ پهڻ ٿيو، رمتا راهون رد.

* * *

پوءِ هڪڙي ڏينهن ائين ٿيو،
هڪڙي وحشي ظالم شخص (جنهن جي هوءَ طلاقيل هئي)،
وجهہ وٺي،
اهڙيءَ سهڻيءَ، پياريءَ، نياريءَ صورت کي
گهُٽو ڏيئي ماري ڇڏيو!
ڇا جي لاءِ؟
- جيڪا هن جي لاءِ بڻجي وئي هميشہ لاءِ حرام،
سا نہ وري ڪنهن ٻئي جي لاءِ ٿئي حلال!

- يعني: "منهنجي ڇَڪيل پاڇي، ٻيو ڪوئي ڪيئن ڪاٽيندو؟"

اي مالڪ، اي خالق، ساري جڳ جا پالڻهارا،
قادر قدرت وارا، سائين، "دوست منا دلدارا"،
هڪڙو عرض اگهائج، مولا،
پنهنجي هن گناهن ڀريل، عاجز، گندي بندي جو:
.... هن کان پوءِ - هن کان پوءِ....
(معاف ڪجئين، اي منهنجا مولا!)
هن کان پوءِ، هن ڌرتيءَ تي،
سهڻي، پياري صورت ڪا تخليق نہ ڪج:
۽ جي نرمل نازڪ ماڻهو ڌرتيءَ تي موجود رهن پيا،
سڀ جا سڀ ناپيد ڪري ڇڏ-
هڪ ئي پل ۾، هيڪاندا!
- پل نہ اِها بيقدرن ۽ بيذوقن واري،
بيدردن، بيرحمن واري دنيا،
سونهن کان خالي،
پيار کان خالي،
بد روحن جو دوزخ بڻجي!
جنهن ۾ ڪنهن کي آئيني ۾ شڪل ڏسڻ جي لوڙهہ نہ رهندي:
ڪنهن کي پاڻ وڻائڻ خاطر،
وهنجي سهنجي، ڏوتل پوتل ڪپڙا پائي،
عطر لڳائي،
ڪنگي ڏيئي، وار سجائي،
ماڻهو بنجي،
جڳ سان گڏجي جيئڻ رهڻ جي آس نہ رهندي.

پوءِ اکين مان گهُور، ڇپن تان مرڪ اڏامي ويندي،
دلين اندر چاهت واري جوت اُجهامي ويندي،
چِڙ اندر جي اُڏاما ڏيئي، ذهنن کي ساڙيندي،
جسمن کي ڳاريندي:

هر ڪنهن منظر ۾ نفرت جا ٻوٽ پيا ڏانهيندا،
هر ڪنهن چهري مان وحشت جي ڏائڻ ليئا پائي،
ڏند ڪيي پني ٺهڪ ڏيئي ڏيجاريندي:
تڏهين پاڻان بيزاريءَ مان هرڪو پنهنجو ماس پٽيندو،
تڏهين هرڪو هڪٻئي جو رت چٽيندو.

اُبي ۾ ڪتيون، چنڊ ۽ تارا پوءِ به هوندا،
سمنڊن ۾ مڇيون ۽ موتي پوءِ به هوندا،
ڪڪر هوا ۾ پوءِ به ترندا، مينهن به پوندا،
ڌرتيءَ تي درياهه به هوندا،
پکي پسون ۽ وڻ ٽڻ وليون، باغ بهارا پوءِ به هوندا.
بس، هڪ ماڻهوءَ ذات نه هوندي،
ماڻهوءَ جي ڪا ڏات نه هوندي:
اُبي کان ڌرتيءَ تائين شاهي دوزخ ۾، بدروحن جو واسو هوندو!

* * *

منهنجا مولا،
تون سُهارو، سونهن سان پيار ڪرين ٿو ★،
بس، تون پنهنجيءَ سونهن جي صدقي،
سونهن سان پنهنجي پيار جي صدقي،
پنهنجي هن گناهن ڀريل، عاجز، گندي بندي جو هي عرض اگهائج:
ڀل هيءَ دنيا بد روحن جو دوزخ بنجي!
بيشڪ، مان به اُنهيءَ دوزخ ۾، بد روحن سان شامل هوندس،
جيڪو پوءِ به سِڪندو رهندس پنهنجي وڃايل، سهڻيءَ صورت واري پياري ماڻهوءَ لئه!

بخش ڪجئين، اي بخشڻهارا،
پنهنجيءَ سونهن جي صدقي!

★ الله جميلٌ ويحب الجمالَ

تاج بلوچ

هڪ عڪس

ڪٽڪ جو ديرو:
ڏاندن ڳاهه پٺي ڳاڏو،
منهنجو هيانءُ اڪيلو.
نار جي ڳاڏيءَ تي ڪو ڳملو!
گيت سريلو چيڙيو چيڙيو
لفظن سان هو جهيڙيو جهيڙيو
وينو هو.
ٽاڪ منجهند هئي
شاخ شاخ تي ڳيرو ڳيرو
گھوگھو گھوگھو لاتيو وينو هو:
۽ ڪنهنجو روح بنفشي جهڙو
ڇانءَ جو رستو روڪيو روڪيو بيٺو هو.
ڪٽڪ جا داڻا
منهنجي من جي ڇڇ مان ترڪي
چٽڪي چٽڪي هيٺ ڪريا ٿي
نير وڙها ٿئي،
ڪٽڪ جو ديرو:
ڏاندن ڳاهه پٺي ڳاڏو،
منهنجو هيانءُ اڪيلو.

واجد

غزل

نينهن منهنجو نچ هو دوکو نه هو،
ڏيڻ لئه ۾ قيمتي تحفو نه هو!

پيءَ جي پونجي تڳاڻڻ تي گهريئون،
جو اجان وينو هئو، ليتيو نه هو!!

توکي پرکڻ جي ڪڏهن چنتا نه ٿيم،
توکي سمجهڻ، هونئن ڪو اوکو نه هو!

ڪيئن بدلائي سگهون ها قوم کي،
پاڻ سان ڪوئي مُئوسيئون نه هو!

توکي پائڻ جي تمنا هئي مگر،
پيار جي تعميل لئه پئسو نه هو!!

راشد مورائي

غزل

ختم شام جو هي پهر ڪيئن ٿو ٿئي،
خبر هوندي هُو بي خبر ڪيئن ٿو ٿئي.
ڪُلهي غير جي تي رکي ٻانهن پُڇيئين
تہ "خوش آهين؟ اڄ ڪلهہ گذر ڪيئن ٿو ٿئي؟"
پيڪل آهہ گاڏي، ڦٽل آهہ رستو،
هِنن حالتن ۾ سفر ڪيئن ٿو ٿئي.
چڙهي تون بہ ڪوني تي ڏِس هِي تماشو،
ڪُهڻ منهن جي لئہ گڏ شهر ڪيئن ٿو ٿئي.
حقيقت نہ سمجهيم سو حيران آهيان،
هِي معصوم، دل جو پٿر ڪيئن ٿو ٿئي.
نہ عاشق ٿئين ۽ نڪا سمجهہ آيئي!
"عطر جهڙو ڪنهن جو پگهر ڪيئن ٿو ٿئي."
ڏِسيِ ڪنهن کي رئندو پريشانُ آهيان،
تہ بوندن مان راشد بحر ڪيئن ٿو ٿئي.

*

آثم ناتن شاهي

غزل

ڪي ڪي سپنا، ساپيائُن ڪاڻ سُهڻا هوندا آهن،
توڙي جو، هُو سَچُ ڪڏهن بہ نہ ٿيڻا هوندا آهن.
عُذر- بهانا ڪونہ گهڙيندا آهن اهڙا ماڻهو،
جيڪي ڪنهن وٽ رات خوشيءَ سان رهڻا هوندا آهن.
تُنهنجي سُندرتا تي، سَرتي! گيت لکان ٿو جيڪي،
تُنهنجي عضون ۾ سي پاتل ڳهڻا هوندا آهن.
مول-مَتو ڪوجَهن بہ سوالن جو هوندو ئي ناهي،
مجبورن تِن جا بہ جواب تہ ڏِيڻا هوندا آهن.
ٺهڪن ڏيندي، سُڏڪن ايندي، يا هِڏڪيءَ ۾: آثم!
لڙڪ تہ ڪيئن پيي وَهندا، جيڪي وَهڻا هوندا آهن.
اڪ- ٽٽڙي جا دُوهَر ٿوري دير خلا ۾ پَٽڪي،
آخر موٽي پاتالن ۾ دَهڻا هوندا آهن!

سميع بلوچ

غزل

آب اکين مان هاريو هوندئي،
ڪيڏو مون کي ساريو هوندئي،
آئي هوندئي جيڪا هِڏڪي،
منهنجو نانءُ اُچاريو هوندئي-
دَرَ جي هَر هَر کڙڪي تي،
نيڻ ڪٽي تہ نهاريو هوندئي-
منهنجي يادن کي او جاني،
آرس پيچندي ٿاريو هوندئي،

ادل سومرو

غزل

بادلَ جي دلداريءَ تي،
ٿري سُمهي پيو واريءَ تي.

ڪين رهيو ويساهُ وٽن کي،
طوفانن جي ياريءَ تي.

ذهن تي آ مايا جو پاڇو،
ڪاوڙ سرمائيداريءَ تي.

واهُر بدران بيان ڇپيا هِن،
ليڪڪ جي بيماريءَ تي.

اندرَ ۾ اوگهڙ جي اوندهہ،
فخر آ پرديداريءَ تي.

ڏاڍو ٿيو افسوس آ مون کي،
سوچَ تنهنجي درٻاريءَ تي.

پنَ سمورا ٻَڪڻ لڳا،
ڪوئل ويٺي ٿاريءَ تي.

لهَر وئي ڳڙڪائي اُن کي،
گيتُ لکيم جو واريءَ تي.

راهي چنا

غزل

اسين پنهنجي ادراڪ جا پاڇا،
پنهنجي هٺ نفرت جا سڪا،

پهچي ڪيئن ڪُوڪَ ڪَپر ڏي،
نڙيءَ ۾ قاتل ورهين جا واڪا،

پنهنجي رستي روڪ او سائين،
رهزن پاڻ ڪان اڳ ۾ پهتا،

هي پريم نگر جا منڙا ماڻهو،
ڏس پاپ نگر ۾ پهچي ڦاٿا،

ادب، ٻولي، قوم جون ڳالهيون،
شعر پڳڙن مُٺ جئن سستا

هي ڪير هتان لنگهيو آهي،
ماڻهو ماڻهو سڀ رستا،

توتان سڀ ڪجهه گهوري ڇڏيو،
دلگير نه ٿي او ذرتي ماتا.

*

مير محمد پيرزادو

غزل

شام، جهيٽي راڳٽي جڻ ڳائجي،
پره ويلي ماڪ ڳائي مانجهه آ!

سانت، يڪتاري سندي تَندُ تائجي،
شام، جهِيٽي راڳٽي جڻ ڳائجي!

سُرَ سندي سرهاڻ، لَئه سان لائجي،
سانت ۾ سرايت ٿي جا پانئجي،

جڻ ته جهرٽي سا وڄائي جهانجهه آ،
پره ويلي ماڪ ڳائي مانجهه آ!

وسيم سومرو

ٽيڪوٽا

• مهراڻ جيان ڇُلندين،
تون منهنجي سوچن ۾، چانڊاڻ جيان ڇُلندين.
• جا ڪُوڪ اُڏي آهي،
ڪيئن ڏار چوان اُن کان، جا لام لڏي آهي.
• آڪاس ٻُڏي ويو آ،
جڻ ٺهڪ- پکي ٻنجي، هر ڪنڌُ اُڏي ويو آ.
• هُو ياڳ- پٽون منهنجون،
ٿيون واريءَ تي اُڏرن، ٿِي سُونهنَ- سِٽون مُنهنجون.
• آ جيونُ رقص جيان،
جي سورجَ جيئن ڏسين، آ جَرَ جي عڪس جيان.
• جڻ جهرڻ جيئن آهين،
مان اونداهي آهيان، تون ڪرڻ جيئن آهين.
ٿي سپنو موت اجان،
ڪا مڌ حياتيءَ جي، تون مون ۾ اوت اجان.
• ڪا چوڻي ٿي آئي،
هيءَ تنهنجي ساروٽي، جڻ هولي ٿي آئي.

احمد سولنگي

غزل

لهرون، پکي، ڪنارا، ساحل ويچار ۾ هِن،
نيرا اٿاهه ساگر تنهنجي نهار ۾ هِن.
ڪي زلف سرڪشيءَ ۾ زنجير ٿي پون ٿا،
ڪيئي سنگين گهيرا ٻانهن جي هار ۾ هِن.
موسم جون مهربانيون هُرنديون رهيون هَوا ۾،
گهر جون گليون اوهان لئه مَهڪيون بهار ۾ هِن.
ڏي جهول ۾ گلابي، انمول گل اسان کي،
توئي گلاب پوکيا، پنهنجي خمار ۾ هِن.
ڪنهن چنڊ جي تمنا پاڳل ڪيو اسان کي،
ڪي رات جا ستارا پنهنجي پچار ۾ هِن.

مولا بخش چانديو

هائيڪا

*

اڄ خاموشيءَ ۾
چنڊ روئي پيو مون سان
راڪا پوشيءَ ۾

*

سارو ڏينهن ڪَڙهي
سُر مٿي سانجهه اچي پٿي
سوني ٽشت چڙهي

*

مِلون اُت مونٽي
جُزيل جِت جَبل جي
چانديءَ مان چوٽي

*

برسي جيارين
سارنگ توکي سِڪَ مان
سانگيڙا سارين

*

ڪيڏو ڪيپُ خِريب
پياري تنهنجي پيار جون
راهون پُر فريب

*

مارِ نَہ پاهيڙي
آڙي نيري سمنڊ جي
آهي ساهيڙي

*

پنهنجا سارِ نہ تون
پنڇي نيري سمنڊ جا
ماري مار نہ تون

*

زوار نقوي

نثري نظم

تنهنجي مٽي جا وار،
منهنجي هٿن جي آڱرين ۾،
ائين وکريا پيا هِن،
جيئن،
زندگي جي ڪينواس تي،
رابيل جا گل ٽڙي پون!

محسن عباسي

غزل

هتان ماڳ ڊاهي ٿو ٻئي پاسي ٺاهي،
سَفرَ جو ثمر اڄ سڄڻ ٿو سنياهي!

نصيبن ۾ لِکيل اڳي اُونڌ هئي پر،
وڃڻ وارو ويتر ٿو ڳُٺتين ۾ ڳاهي.

چِڪايا چَري چاهہ ۾ چاڪَ چِت جا،
پَريان وَس پُنهل جي تہ چاهي نہ چاهي!

سڙيءَ کي سريون سِڪ ۾ سُورن جون سُوٽون،
اڃا چئو تہ سِر جو چڏيون سانگو لاهي!

مُٺي ماڳَ مڪليءَ تي ويٺي اڏي پر،
ڇپر ڇڏيو ڇوريءَ جو ڇانئي تہ ڇاهي؟

ننگر ۾ ڪا نانگي، گهَنگهر ويٺي گماري،
نماڻيءَ سان نينهن جو ڪو ناتو نباهي.

مناسب نہ "محسن". جنڌيءَ سان جُدايون
ڪري قرب ڪنهن ڏينهن اچو ڪرهو ڪاهي.

*

منظر راڄپر

وائي

ايڏي تائيءَ،
ڪنهن کي ڳولين ٿي؟
گهُوري گهريءَ سوچ مان،
اُڀ سرمائيءَ ۾،
ڪنهن کي ڳولين ٿي؟
تڪي پنهنجي ڳوٺ جي،
هر نم سائيءَ ۾،
ڪنهن کي ڳولين ٿي؟
ڪولي رسالو شاهہ جو،
هر هڪ وائيءَ ۾،
ڪنهن کي ڳولين ٿي؟

ايوب ڪوسو

وائي

اڪيون اٿين نہ تاڻ-
متان سچ لهي وڃي!

ڪيڏا جذبا جيءَ ۾،
ڪيڏي آ سرهاڻ،
اڪيون اٿين نہ تاڻ!
متان سچ لهي وڃي!

ٽڙندا گُل رابيل جا،
راهن ۾ پڪ چاڻ،
اڪيون اٿين نہ تاڻ!
متان سچ لهي وڃي!

ڪيِر ٿو چاٿي تنهائي،
ڇا ڇا ڪندي هاڻ!
اڪيون اٿين نہ تاڻ!
متان سچ لهي وڃي!

سدا وسندي ٿي رهي،
چنڊونرن تي چانڊاڻ،
اڪيون اٿين نہ تاڻ!
متان سچ لهي وڃي!

وچڙي پوءِ بہ رهنداسين،
ساروٽين ۾ ساڻ،
اڪيون اٿين نہ تاڻ!
متان سچ لهي وڃي!

اوشل اٿين نہ ٿي،
رهون نہ ساڳيا پاڻ،
اڪيون اٿين نہ تاڻ!
متان سچ لهي وڃي!

عبدالحميد آس هير

غزل

ڏيري ڏيري، خوشبو وکري ويندي آ،
خوابن جهڙي ياد بہ، وسري ويندي آ.

ڪي ڪي لمحا، رنگ ڇڏن ٿا نيڻن ۾،
هونئن نہ تہ، هرڪا موسم گُذري ويندي .

ڪڏهين ڪڏهين، ننڊ بہ چوري ٿيندي آ،
ڪڏهين ڪڏهين، دل بہ نڪري ويندي آ.

جُهڙ بنا پي، ماٺمو پسندو آهي دوست!
ياد بہ ڪڏهين بڻجي ڪَڪري ويندي آ.

ڪوئيل ناهي ناهيندي ڪو آکيرو،
بي گهر آهي آخر اُڏري ويندي آ.

تو کان پوءِ، ڏينهن بہ گُذري ويندو آ،
چَنڊُ تڪيندي، رات بہ نبري ويندي آ.

*

نصير ڪنڀر

غزل

ڳماءِ اندر جو، پرچڻ گهرجي،
ڏات نشين کا، سرجڻ گهرجي.

ڪوبہ رسامو، ٺيڪ ٿي ناهي،
هاڻي پاڻ کي، پرچڻ گهرجي.

ڪيسين هينئن، ڪنارن هلبو؟
ڳماٽ بنا بہ، اُڪرڻ گهرجي.

روشنين ڏي، وک وڌائي،
انڌريان مان، نڪرڻ گهرجي.

پاند بچائي، ڪيسين رهبو؟
قاتل سان بہ، ٽڪرڻ گهرجي.

درد دلين ۾، اڻ ڪٿ ليکن،
هر ڏک ساندي، مرڪڻ گهرجي.

نظر محمد بڙدي

غزل

شام آهي رتل رنگ ۾،
سج ٻه آ ٻڏل رنگ ۾.
اڄ مليا اوپرن وانگيان،
خواب پنهنجا رنل رنگ ۾.
مينهن سان شل هجي آ گميل،
پونء ٽر جي پنل رنگ ۾.
زندگي ٿي گهري آجپو،
آدميء کان ڏنل رنگ ۾.
سونهن ۽ سچ جي ميڙ سان،
ڏات آني غزل رنگ ۾.

*

مهر خادم

"هائيڪا"

گهوري تڪيائين،
هيڏي هوڏي ڏسي پوء،
انبڙي پٽيائين

*

بلب ٻري ٿو
پوپٽ تيز اڏرندو
اوڏهن وڃي ٿو

*

هيء ٻه ڪاني ڇانوَ
ڪجيء هيٺان ويهي ڪري
نڪري ويس دانهن

*

هيون مينهن ڪٺيون
هوا جي جهوٽي لڳڻ سان
وڻ مان جي ڪريون

*

ڪنن تي پڙلاءُ
اُٺي ٻيهي ٻڌائين
ڪونجن جو ڪرلاءُ

*

سامهون آئي پٺي
ڏسي مرڪي ڇميائين
ڪٺي پار ڪي.

اقبال رند

گيت

هر خواب کان آ ڳانجهڙيون،
تنهنجون اکيون نيرانجهڙيون،
تنهنجون اکيون نيرانجهڙيون.
ايندا ڳلن تي ڳاڙٿا ،
ٽيڻديون لڄاريون لانجهڙيون،
تنهنجون اکيون نيرانجهڙيون.
ڄاتو نہ مون هو، موهہ جون،
ٽيڻديون ڳليون ميرانجهڙيون،
تنهنجون اکيون نيرانجهڙيون.
پٺيچي وٺين ووڙي لهن،
سُر، ٿي وڃن ٽيون سانجهڙيون،
تنهنجون اکيون نيرانجهڙيون.

*

حبدار سولنگي

غزل

جُهڳي، جُهڳي اُداس آ،
نظر، گهٽي اُداس آ.

امُن اُڏي هليو ويو،
اچو پکي اُداس آ.

اوهان بنا بهار ۾،
ڪلي تڙي، اُداس آ.

ڪنوار پرٽجي وني،
هوا- سکي، اُداس آ.

ڪوي ٿو مونجهہ ۾ رهي.
الشہ مِٽي اُداس آ؟

هليو ونين، تہ ڳوٺ پي،
سچي پچي اُداس آ.

"اديب" انقلابي

غزل

حسن آ انتخاب شاعر جو،
خيال آهي عقاب شاعر جو.
شاعري وچ خدارا اچ موتي،
مود آهي خراب شاعر جو.
ان کان بهتر اجا ڇا قسمت جو،
چمڪندو آفتاب شاعر جو؟
باغ جي بئنچ تي، حسينا کي،
هٿ ۾ هو ڪتاب شاعر جو!
گيت ڪاڳر تي جڏهن آ لکندو،
ڪنهن ڏنو اضطراب شاعر جو؟
روح بي تاب ۽ تشي تو پيو،
جگر، جيرو، ڪباب شاعر جو!
هڪڙو شاعر نہ پر، پڙهندڙ بي،
پوڳيندو آ عذاب شاعر جو!
امن عالم ۾ تي پوي رانج،
ساڀ تي شل خواب شاعر جو.

*

پُشپا ولڀ

ڪِچن ۾ رکيل تئي جهڙو روپ

محبت جي آرسي
جنهن ۾ منهن ڏسي سگهبو آهي
ڏسي خوش ٿبو آهي
پڇبو آهي:
مون جهڙو حسين ڪٿي ڏٺو اٿيئي؟
مون جهڙو خوش ڪٿي ڏٺو اٿيئي؟
سو ڪچن (Kitchen) ۾
سٺي گئس پنيان رکيل
تئي جهڙو ٿي ويو آهي
دونهين ۽ سٽي ۾ ڪارانجي ويو آهي!

گوڙي ولڀ

سيما

آس نراس جي
ٿياس تي لٽڪيل
ميلاپ ۽ وڇوڙي
جي وچ ۾
آهيان مان
اها ڪهڙي سيما آهي
جنهن مونکي
وچ تي ئي روڪي
رکيو آهي.

*

مصطفيٰ ارباب

هڪ ڪهاڻي

اُها ڇوڪري
جيڪا ننڍي هوندي
مون سان گڏ کيڏندي هئي
هاڻي ستين ماڙ تي
هڪ فليٽ ۾ رهي ٿي
۽ آئون گرائونڊ فلور تي
آئون مٿي نٿو چڙهي سگهان
۽ هُوءَ
هيٺ لهڻ جي سگهہ نٿي رکي
خواب
فاصلن کي ختم نٿا ڪن
۽ آئون هڪ ڪهاڻي لکان ٿو
جنهن ۾ اسين ٻئي
گڏ ويهي چانهہ پيئون ٿا
۽ محبت جون ڳالهيون ڪندا رهون ٿا
هڪ ڪهاڻي
هڪ ملاقات ڪرائي سگهي ٿي
سُياڻي آئون
وري هڪ ڪهاڻي لکندس.

سرور نواز ٻگهيو

غزل

حُسن جو شاهڪار هين والله!!
سَر بَسر چڻ تہ پيارَ هين والله!

دِل چوي ٿي تہ پوڄجي توکي،
منهنجو تون اعتبار هين والله!

تنهنجي آئي تو ڳاٽ ٿئي اوچو،
ماٺهون تون شاندرُ هين والله!

تو سِوا ڪير منهنجا ميتي غم ؟
تون ئي هڪ غمگسار هين والله!

ايڏو سُهڻو خدا اڻئي خلقيو،
هر جڳهہ آ شڪار هين والله!

چيٽ جي رُت هُجي يا ساونڻ جي،
تون سدائين ملهار هين والله!

توکي ڏسندي خطا ٿئي تو هوش،
اهڙو ڪوئي خمارُ هين والله!

ساهہ سرور جو تو ۾ آ، ۽ تون،
اُن جي دل جو قرار هين والله!

*

بادل

غزل

درد جو پاڇو ٿيو گهرو، شام آئي،
منهنجي من ۾ هڪ انوکي مام آئي.

آرزوئون، خواب سارا ڌوڙ ٿيا ۽،
جستجو پنهنجي وري ناڪام آئي.

وقت ڪيڏا فاصلا مون کان ڪرايا،
سار تنهنجي هر گهڙي، هر گام ائي.

هر گهڙي محشر سندو منظر هتو ۽،
هر گهڙي خود سان ڪٺي ماتام آئي.

غلام مصطفي "گدا" ڪوسو

غزل

ساپيائن کان ڏور اسان جو سپنو هو،
پن چڻ رت ۾ ٻور اسان جو سپنو هو.

حق ۽ سچ جي خاطر پاڻ لڙياهاسون،
سولي تي منصور اسان جو سپنو هو.

گهاٽي منجهہ بلاول سان گڏ پيڙيو ويو،
سَنڌ سَنڌ چڪنا چور اسان جو سپنو هو.

قدم قدم تي دنيا شيشا پٿريا ها،
زخمن سان پرپور اسان جو سپنو هو.

ميهر وانگر دوست رهيا سڀ هُن پاسي،
سهني جيان مجبور اسان جو سپنو هو.

جنهن جي بدلي درد مليا هِن جيون ڀر،
ڪوئي چڻ تہ قصور اسان جو سپنو هو.

*

روشن ظفر راهو

غزل

توبن جيون رڻ پٽ ۽ بنواس لڳي ٿو،
هرڪو لمحو، پن چڻ جيئڻ اداس لڳي ٿو.

جوبن جلوا، سونهن جا سارا روپ وٽن ٿا،
ڪوري تن جو سنگ هوائن واس لڳي ٿو.

مورت سامهون بيٺو آ جو هٿ ٻڌي هو
پختو تنهن جو، ان ۾ ها وشواس لڳي ٿو.

سج چڙي ويو شام سنهري اولهہ پاسي،
رت سان ريٽيل اوچو هي آڪاس لڳي ٿو.

راس نہ آئيون هيلوڪيون هي برڪا بوندون،
ساونڻ جو هر منظر پيي بي آس لڳي ٿو.

اسحاق سميجو

موسميات کاتي اعلان ڪيو آهي تہ...!

هن ڀيري وري
موسميات کاتي اعلان ڪيو آهي تہ
هيءُ موسم
اسان جي هجر جي موسم ثابت ٿيندي!
پهاڙن تي برف نہ وسندي
نهرون وهي نہ هلنديون
درياءَ سُڪل رهندا
اسان جي ٻارڙن وانگر
اسان جا کيت بہ اُگهاڙا ئي رهندا.
اُڃ اسان جي ڇپن
۽ بُک اسان جي پيٽ کي پنهنجو گهر بڻائيندي.
لُڪَ،
اسان جن وڻن جو مقدر بڻجندي!
۽ ڀِٽن تي ٻڪڙيل،
اسان جن مُئل جانورن جي هڏاون پڃرن جون
اخباري تصويرن،
ٻاهرين سياحن کي،
هيڏانهن اچڻ کان روڪينديون!!
موت جي وحشي ڏائڻ
اسانجين واندين ۾،
ننگو رقص ڪندي–
۽ اسان جا وڏڙا،
جيڪي نسل در نسل خانہ بدوش رهيا آهن.
سي ٻچڙن بچائڻ خاطر،
ٻراجي علائقن ڏانهن لڏ پلاڻ ڪندا
۽،
تون ۽ مان،
ملهارن جي موٽڻ تائين،
ملي نہ سگهنداسين!
هن ڀيري وري
موسميات کاتي اعلان ڪيو آهي تہ.
هيءُ موسم.
اسان جي هجر جي موسم ثابت ٿيندي!

عبدالحميد آس ٻبر

اوهان ٻُڇاڻان

اوهان ٻُڇاڻان گلاب مهڪيا،
چمن ۾ رنگين ڪهڪشانون،
ڪِرَيون ستارن جي ماڳ وانگر.
چنون تہ ڪهڙا رنگين منظر،
اکين جي چانئٺ ٽپي نہ سگهيا–
گلاب راتين جا خواب سُندر:
اسان سان گڏجي هلي نہ سگهيا–!
اوهان ٻُڇاڻان وسوڳ رُتِ ۾،
زمين تاسِي رهي نہ باقي–
مگر الٹہ ڇو مِٽي اندر جي،
اُهائي ساڳِي تِسي رهي آ.
جڏهن تہ هر رات جي پڇاڙِي،
بَدن مٿان پني وَسِي رهي آ.
اوهان ٻُڇاڻان،
سمُونڊ ساڪِي؛
تہ چنڊ تارن جون چلولايون،
لهر، ڪنارن جون چلولايون،
نہ ساب آيون!!
اُداس ماڻهو؛
ٿِهي ويا هُون،
صليب راتين جي جاڳ سان ٻي،
الاءِ ڇا لئہ،
تنڊون بہ جانان!
اسان کي ٻُلجي نہ راس آيون.
اوهان ٻڇاڻان،
گهڙيون سموريون،
اُداس آيون اُداس آيون!!

علي دوست عاجز

ڏيڍ سِٽا

- وسندا تہ ڪَڪرَ وانگي،
سچڻ جون نہ پُڄ ڳالهيون، رُسندا تہ پَترَ وانگي!
- پِنَ گهوٽَ جو ميلو آ،
چانڊاڻ لڪين ماٺهو، پر پوبہ اڪيلو آ!
- ڪا ياد ٿي تڙپائي،
هاٿي تہ هي فوٽو پِي، دل ڪي نہ ٿو بهلائي!
- جڙ پيار بہ فنشن آ،
بنگلي ۾ رليون، دَٻڪيون، تلوار بہ فنشن آ!
- تو جهڙو ڪو بيو پاڙي؟
دشمن هو فلاٽو ۽ - تو پارِ وجي ساڙي!
- انين تون تہ نہ چؤ پيارا،
"جيئن پوڪ چِٽي هوندي، تيئن سنگَ پِلا تيندا!
- ان رات ڪي ساري ٿو،
احساس جي گرميءَ تي، پِي رات گُذاري ٿو!
- دل منجهہ انين آن تون،
پورهيت جي پٽُونءَ ۾ جيئن، رنگين هجي ڦوٽُون!
- ايڏيون تہ نہ ڪر ديريون،
ٿي وارَ وجن اَڇڙا، ٿي ڍِيدون وجن ميريون!

*

عطا قاضي

غزل

ڪجهہ اهڙا احساس ٿين ٿا،
جن گُلڙن جي واس ٿين ٿا.

هر ڪنهن ڏانهن دل ڇڪبي ناهي،
ڪي ڪي ماڻهو خاص ٿين ٿا.

آشائن جا محل نہ ڪيريو،
مس تہ جُڙي هي راس ٿين ٿا.

اُجرن احساسن ڪان خالي،
بلڪل سي بڪواس ٿين ٿا.

شاعرَ تنهنجا منهنجا ناهن،
قومن جي ميراث ٿين ٿا.

آزادي، الفت ۽ ايڪو،
خاص عطا جي آس ٿين ٿا.

*

جاڙو خان خطائي ٽيبو

غزل

رناجي رهن ٿا رجهائي سگهون ٿا،
پلين ڪي دڳن سان لڳائي سگهون ٿا.

جيون ٿا جهان ۾ بين لئہ ڪيون ڪجهہ،
هوا جي رخن ڪي مَٽائي سگهون ٿا.

اسان ٿي مجاهد برائي مٽائي،
حقن جي گواهي ٻڌائي سگهون ٿا.

ڪري قول جيڪي ڦري ٿا وجن ڙي،
ڏسي ڳالهہ تن ڪي مڃائي سگهون ٿا.

منجهي جت مسافر رَسي تت خطائي،
وٺي راه تائين رسائي سگهون ٿا.

❄

بخشل باغي

غزل

سامهون ندي وهي ٿي سر سبز هُن ڪپر تي،
وِيڻي آ وار ڇوڙي وينگس پريان پَٽر تي.
ڦُڙ ڦُڙ وسي ٿي هوريان، ۽ ٿڌڙي هير ۾ ٿا،
ميندي جا لُڏن بوٽا، خوشبو ڪري پَڌرتي.
هرڪو درن ڪي ڏيئي، بي فڪر ٿي سُمهي ٿو،
جاڳي مگر ڪڙو ٿو اڌ رات پوبہ در تي.
تنهنجي چُني جي رنگت جو عڪس تلاءَ ۾ آ،
تنهن ڪي ڏسي لڳي ٿو اندلث لٿي آجر تي.
هيڏيون چڏي مزارون، ڪو شخص هڪڙي تازي!
ڳاڙهن گُلن سان ڍڪيل روئي بيٺو قبر تي.

مقالا

"....... فارسي ۽ عربي اکر گهٽي ۾ گهٽا ڪتب آڻڻ علم جي نه، بلڪ جهالت ۽ پنهنجي زبان کان اڻڄاڻائي جي نشاني آهي. آءٌ ١٩٢٨ع کان ١٩٣٧ع تائين پنهنجن اخبارن ۾، مولانا ابوالڪلام آزاد ۽ ظفر علي خان جي پوئواريءَ ۾ فارسي ۽ عربيءَ جا وڏڦڙا وسائيندو رهيس. ليڪن اڄ جڏهن اهي مضمون پڙهان ٿو ته نه ڇڙو غلطي محسوس ڪريان ٿو، پر شرم ۾ ڪِل به اچي ٿي.

آسان ۽ نج زبان لکڻ نهايت ڏکيو ڪم آهي. غالب، سر سيد ۽ مولوي عبدالحق اردو کي تمام سليس لکيو ۽ خاص طرز پيدا ڪئي. سنڌيءَ ۾ گربخشاڻي، ڄيٺمل، لالچند، پروفيسر شاهاڻي، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، مولانا وفائي ۽ دائودپوٽي مرحوم، سليس، روان ۽ صاف سنڌي لکي آهي. اڄ به اوهين اُهي لکڻيون پڙهو، ڇڻ لذت پيئي ايندي.

ڳالهائيندڙن ۾ آءٌ علامه قاضي صاحب جي سنڌي جو قائل آهيان، جڏهن ساڻن ڳالهائبو هو ته جواب ۾ ڪو به لفظ ڌارين زبان جو ڪونه ڪتب آڻيندا هئا.

شهرن ۾ رهي رهي ۽ ڌارين سان اٿي ويهي اسان ماڻهن جي زبان خراب ٿي ويئي آهي، سچ پڇو ته اسان کان پنهنجي زبان وسري ويئي آهي، اڳتي هلي جنهن جا نتيجا ڏاڍا ڏکوئيندڙ نڪرندا. سنڌي زبان جي صورت بدلجي ويندي ۽ اهو هاڃو اسين پنهنجو پاڻ سان ڪري رهيا آهيون: جنهن لاءِ آءٌ هن وقت گهڻي ۾ گهڻو جوابدار سنڌي اخبارن کي سمجهان ٿو، ڇاڪاڻ ته اخبارنويسن جو پنهنجي زبان ۾ مطالعو گهرو ڪونه آهي. اردو اخبارون پڙهن ٿا. جڏهن لکڻ ويهن ٿا تڏهن اهائي زبان استعمال ڪن ٿا، جيڪا هنن صبح جو اردو اخبارن ۾ ڏٺي آهي. تڙ تڪڙ ۾ اهي ئي عنوان ۽ اهي ئي لفظ سنڌن دماغ سوچي ٿو.

سنڌي زبان جهڙي شاهوڪار زبان ۾ هروڀرو ڌارين ٻولين جا لفظ آڻڻ آپگهات ڪرڻو آهي. اهو غلط آهي، ناجائز آهي، گناهه آهي ۽ آخر ۾ اهو سلسلو لکندڙن لاءِ ۽ خود ٻوليءَ لاءِ به گهاتڪ ٿيندو.

- سيد حسام الدين راشدي
(١٩٧١ع)

ايم. ايچ. پنهور

مترجم: غلام محمد لاکو

سنڌ جي سرحدن جي مقرري

(۱۸۴۳ع - ۱۹۴۷ع)

[ڪنهن به خطي جي سرحدن جي ڄاڻ، جاگرافيائي تاريخ جو هڪ اهم پهلو هجي ٿو. ان ريت سرحدي حد بندين جي مطالعي کان سواءِ خود تاريخ جو اڀياس به اڻ پورو رهجي وڃي ٿو. سنڌ جي سرحدن جي مقرريءَ بابت، جناب ايم. ايچ. پنهور صاحب جو هي تحقيقي مقالو رسالي "سنڌالاجيڪل اسٽڊيز" جي سال ۱۹۸۹ع جي اونهاري واري پرچي ۾ ڇپيو آهي. ان جو ترجمو سنڌي پڙهندڙن جي خدمت ۾ پيش ڪجي ٿو].

ابتدا ۾ جڏهن ته ڪي به نقشا نه هئا، ماپڻ ڪرڻ جا اوزار به نه هئا، ۽ نه وري سرحدن کي سروار ڪري پٿر هڻيا هئا. تڏهن سنڌ جي سرحدن تي هميشه جهيڙا ٿيندا رهندا هئا. ان نوعيت جا مامرا طاقت جي زور تي نبيريا ويندا هئا. اوڻيهين صديءَ جي شروع ۾ بهاول پور جي حاڪمن ۽ راجستان جي راجائن جو سنڌ جي ٽالپر حاڪمن سان، سرحدي تڪرار هلندڙ هو. راجستان ۽ بهاول پور جي رياستن، ترتيب وار سال ۱۸۱۵ع ۽ سال ۱۸۲۰ع ۾ برطانوي بالادستي قبول ڪئي هئي. انگريزن کي مذڪوره سرحدي تڪرار جي ڀرپور ڄاڻ هئي. جنهن کي ڀاڻ جلد کان جلد نبيرڻ گهريائون ٿي. ڪين اهڙو موقعو ۱۸۴۳ع ۾ سنڌ جي فتح ڪرڻ سان ملي ويو؛ چو ته هاڻي انگريز فيصلي ڪن پوزيشن ۾ اچي ويا هئا. انهن هي مسئلو هن ريت حل ڪيو.

بهاول پور ۽ راجستان جي سرحد:

مير علي مراد جي حدن مان بهاول پور جي حاڪم کي ڀنگ ٻاڙه ۽ سبزل ڪوٽ ڏنا ويا؛ جڏهن ته جيسلمير جي راجا کي شاهه ڳڙه ۽ گوٽاڙو ڏنا ويا. ان کان علاوه اباوڙي تعلقي مان: فتح پور، دولت پور ۽ ڪنب، پڻ بهاول پور جي رياست ڏي منتقل ڪيا ويا. ايچ. ٽي. لئمبرڪ پنهنجي هڪ ڪتاب ۾ به دلچسپ نقشا ڏنا آهن، جي سال ۱۸۳۹ع ۽ سال ۱۸۴۵ع جي سرحدن جي نشاندهي ڪن ٿا. پر اصل ۾ هي نقشا سال ۱۹۳۲ع جي هڪ نقشي ۾ ٿوري تبديليءَ سان تيار ڪيا ويا آهن. لئمبرڪ هي نقشا "سر چارلس نيپئر اينڊ سنڌ" نالي ڪتاب ۾ ڏنا آهن. هي ڪتاب آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس ۱۹۵۲ع ۾ شايع ڪيو هو. ٻنهي نقشن جا عنوان هن ريت رکيا ويا آهن:

(1) Upper Sindh, Kachhi and parts adjoining in 1839.

(2) Sind in 1845.

سنڌ جي اوڀارئين سرحد ۱۸۴۵ع ۾ مقرر ٿي، پر مفصل نقشا ۱۸۶۲ع ۽ ۱۸۷۴ع ڌاري موجود ڪيا ويا.

ٿرپارڪر ضلعي سان راجستان جي سرحد ۽ بلوچستان سان حدبندي:

بمبئي فوج جي ڪنارٽر ماسٽر شعبي جي ليفٽيننٽ ڪرنل نيل ڪيمپ بيل جو تيار ڪيل سنڌ جو نقشو سال ۱۸۵ع ۾ شايع ڪيو ويو. هي نقشو "54 x "60 (انچ) سائيز جو هو ۽ هڪ ميل لاءِ اٺن انچن جي ماپ تي مشتمل هو. ان جي هڪ ڪاپي انڊيا آفيس (I.O.NO. LV) لئبرريءَ ۾ موجود آهي، هي نقشو ڀهريون پيرو آر. هيوز ٿامس جي ڪتاب: "ميمائرز آن سنڌ" ۾ شامل ڪيو ويو. مذڪوره ڪتاب سال ۱۸۵۵ع ۾ بمبئيءَ مان ٻن جلدن ۾ ڇپيو هو. ڪتاب جو سال ۱۹۷۹ع ۾ ڪراچيءَ مان به هڪ ڇاپو نڪتو آهي، ليڪن ان ۾ هي نقشو شامل ڪونهي. نقشو اڻ

جتو آهي. مون وڏي ايمانداريءَ سان ان کي نئون ڪري، هرهڪ چيز کي پنهنجي جاءِ تي رکي، جاگرافيائي ماڳن جي نالن کي اصلي هجي (Spellings) سان نروار ڪيو آهي (هي نقشو پنهور صاحب وٽ موجود آهي). هن نقشي ۾ سنڌ جي سرحدن جي مقرريءَ بابت ڪي مکيه ڳالهيون هي آهن:

* رڻ ڪڇ واري سرحد ڪيپٽن اليگزينڊر برنس جي ڪيل سروي موجب (١٨٢٥ع کان ١٨٢٨ع تائين) ڏيکاريل آهي. جنهن کي ١٨٢٩ع ۾ نقشي جي شڪل ۾ آندو ويو هو. ليڪن ڪنارٽر ماسٽر هن سرحد جي منظوري نه ڏني هئي. باڙمير ضلعي سان سنڌ جي اوڀارين سرحد، ڏکڻ ۾ ننگر پارڪر تعلقي جي هالا ڳوٺ ۽ باڙميڙ جي ڳوٺ گواربو ڪريوبي خيرپور ضلعي سان موجوده سانگهڙ ضلعي جي ڳوٺ ڪوملالائور تائين اتر ۾، تڏهوڪي مير علي مراد جي

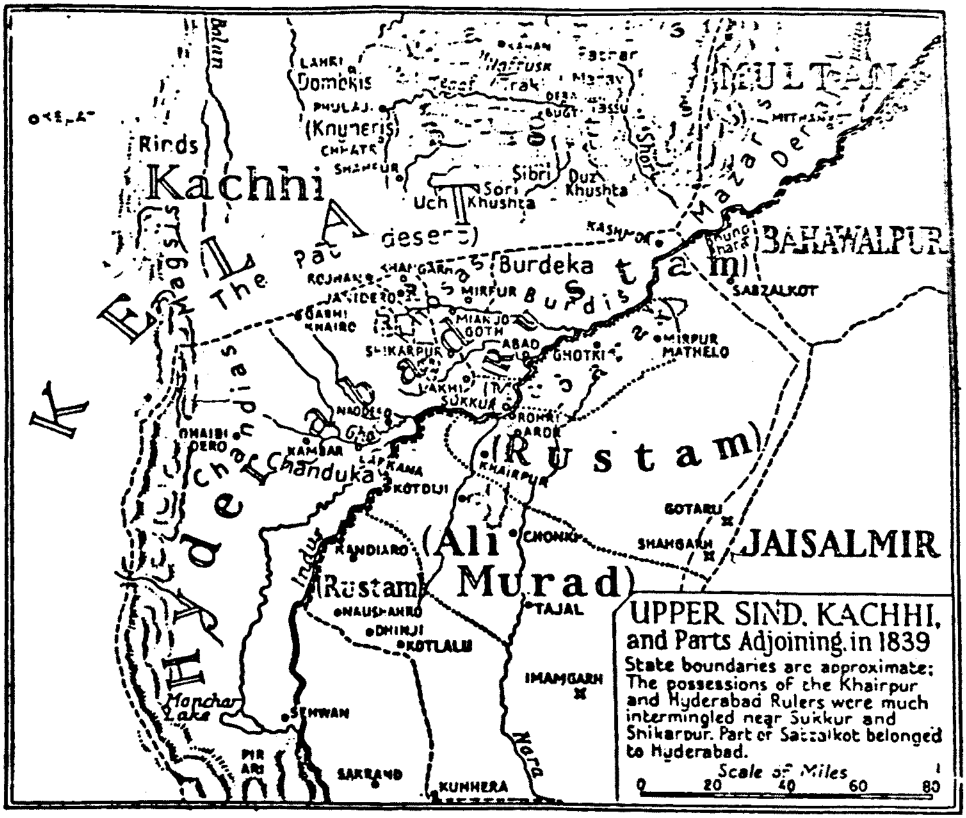

From:-

Charles Napier and Sindh by Lambrick.

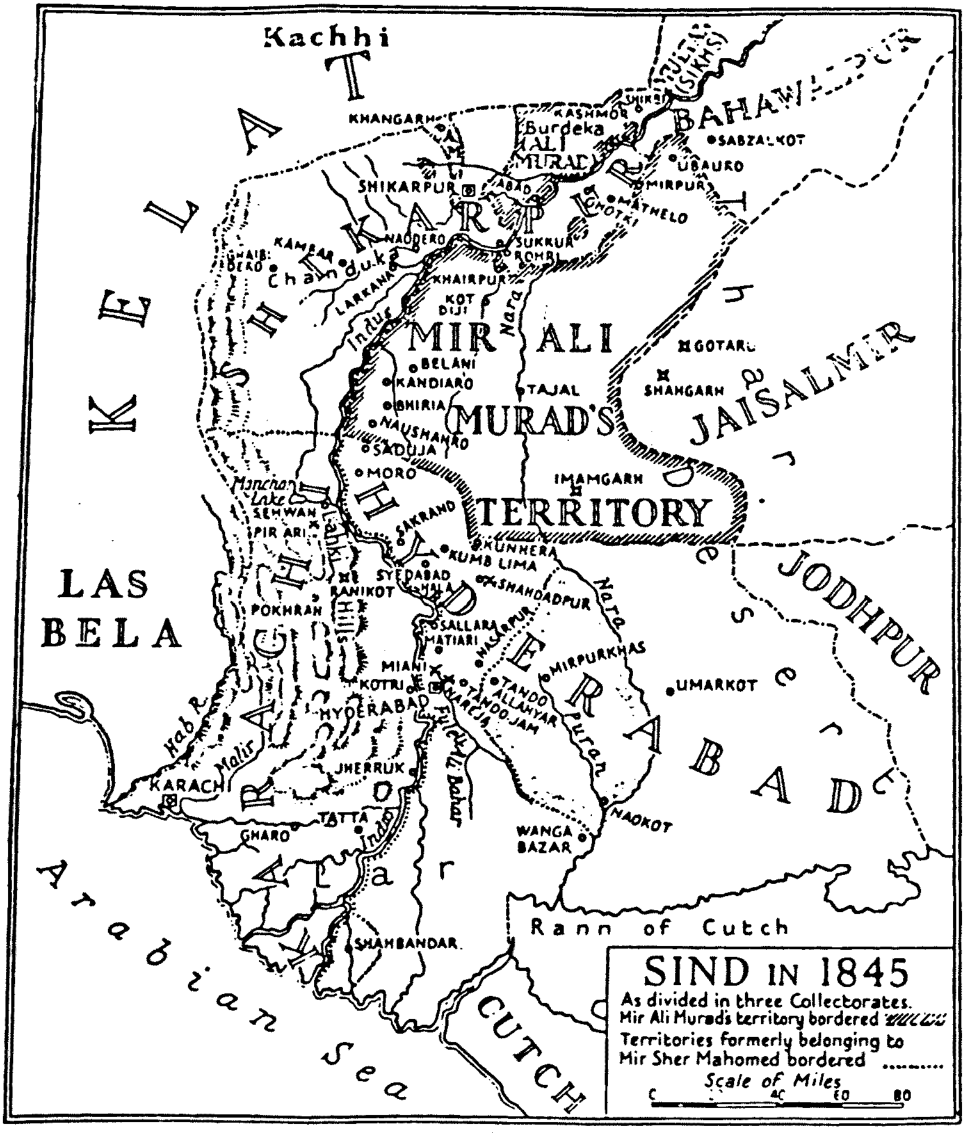

From:-
Charles Napier and Sindh by Lambrick.

علائقائي سرحد تائين ڏيکاريل آهي.

*۱۸۵۵ع جو نقشو قلات ۽ لس ٻيلي سان سنڌ جي اولاهين سرحد، هاڻوڪي شهر خيرپور ناٿن شاهه جي اٽڪل روءِ اولهه ۾، جيڪو تڏهن ڪراچي ضلعي جي حدن اندر هو ۽ ڏکڻ، اولهه ۾ حب نديءَ تي ڳوٺ جهنگ ڪنڊ تائين، جيڪو تعلقي ٿاڻي بولاخان ۾ هو پنهنجي حد ڏيکاري ٿو. هن نقشي مان ظاهر ٿئي ٿو ته مستقبل ۾ سنڌ ۽ بلوچستان جي سرحدي حد بندي، حب نديءَ جي وچ تي ٿيڻي هئي، جيڪا هڪ دائمي ندي آهي.

جيڪب آباد ضلعي سان اترين سرحد:

اپر سنڌ فرنٽيئر جي سياسي سپرنٽنڊنٽ ۽ ڪمانڊر ميجر جان جيڪب، بمبئي سرڪار کي ۲ نومبر ۱۸۵۴ع تي هڪ رپورٽ موڪلي، اتر ۾ سنڌ ۽ بلوچستان جي سرحدن وٽ آباد قبيلن جي فهرست رواني ڪئي هئي. هن رپورٽ سان گڏ هڪ نقشو به آهي، جنهن ۾ جيڪب آباد ضلعي سان سنڌ جي اترين سرحد: قلات، پنجاب ۽ بلوچستان سان ڏيکاريل آهي[1]. سرحد موجوده سرحد جي ڏيک ڏئي ٿي. ۾ جڏهن ان وقت جي ماڳن جي مفاصلي

(۱) نقشو : "ميمائرس آن سنڌ" ص ۱۲۵ جي سامهون ڏنل آهي. هي ڪتاب ٻن جلدن ۾ بمبئي سرڪار ۱۸۵۵ع ۾ ڇپيو هو. تازو ڪراچيءَ مان به ٻن جلدن ۾ ڇپيو آهي (۱۹۷۹ع). هي نقشو اسسٽنٽ ڪمشنر بي. ايس. ايلس جو نقل ڪيل ۽ دستخط ڪيل آهي.

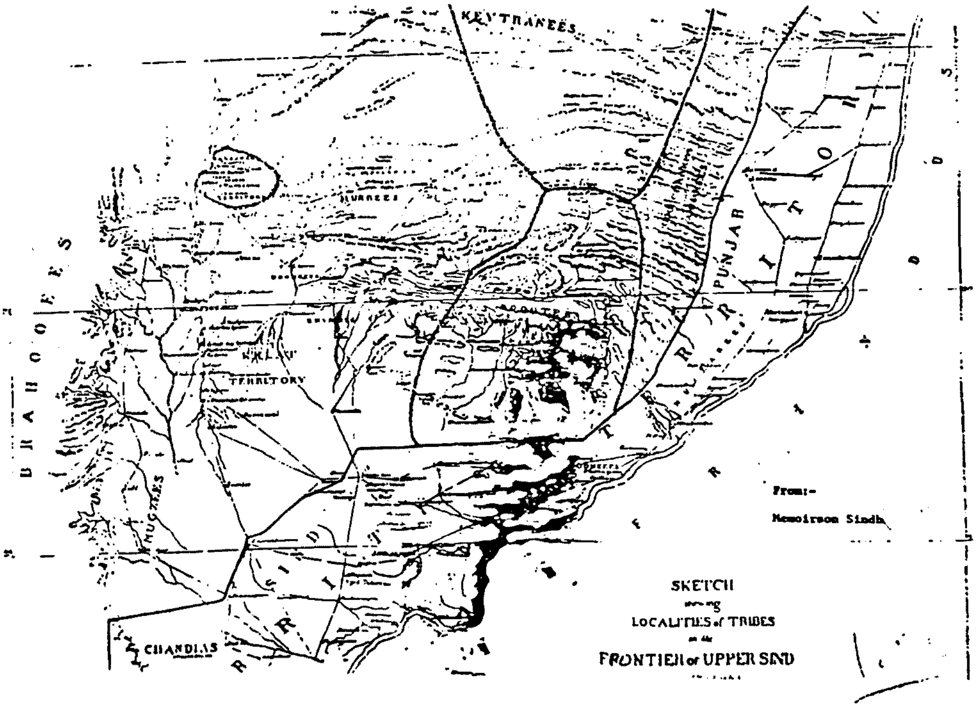

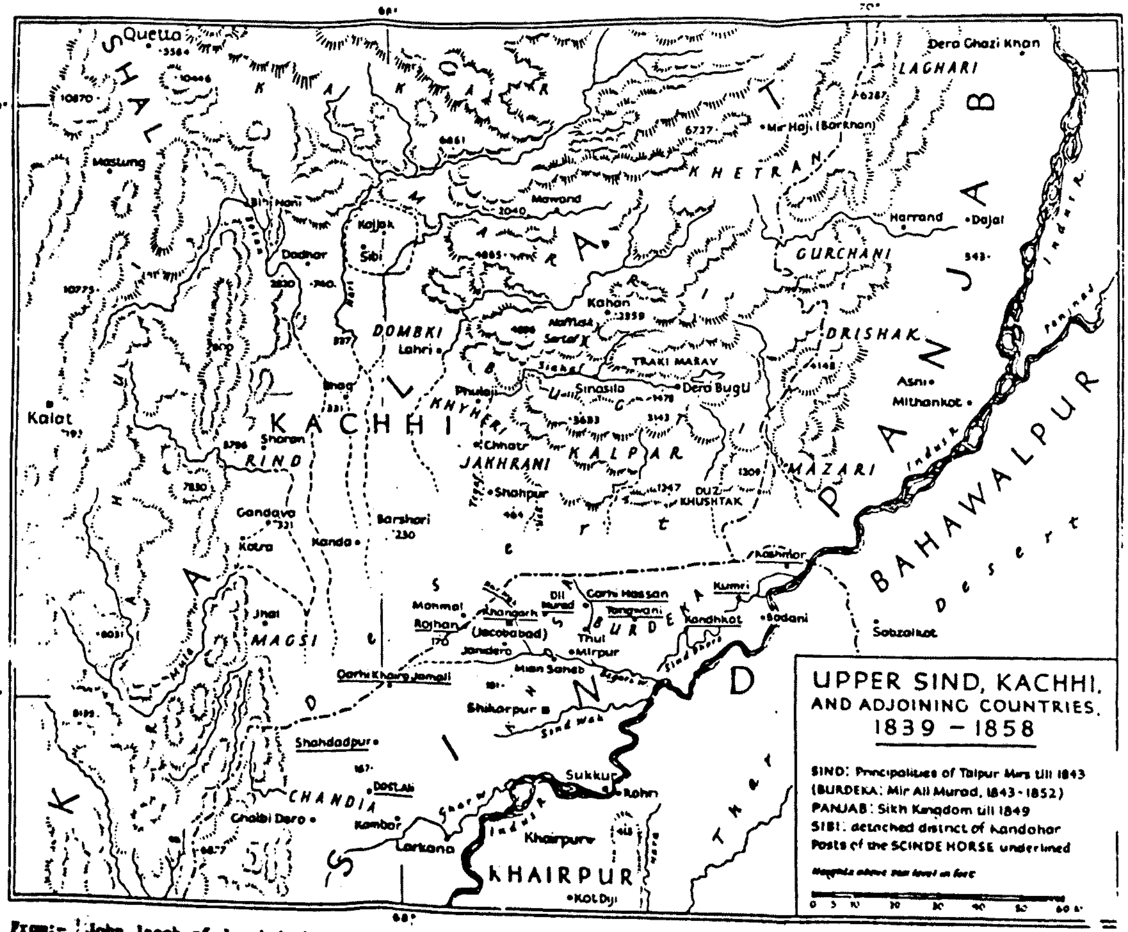

From:- John Jacob of Jacobabad.

کي ماپجي ٿو، تڏهن ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ اها حقيقي ماپن بجاءِ، زور زبردستيءَ سان طئہ ڪئي وئي هئي. ٿي سگهي ٿو تہ سرحد مقرر ڪئي وئي هجي، پر نقشا درست ماپ ذريعي نہ ٺاهيا ويا هجن.

انگريزن شڪارپور ۽ جيڪب آباد (خان ڳڙهہ) جا علائقہ سال ۱۸۳۹ع ۾ والاريا هئا، جڏهن انڊس آرمي افغانستان ڏي رواني ٿي هئي. هي قبضو سال ۱۸۴۳ع تائين جاري رهيو، جڏهن سنڌ کي بہ فتح ڪري گورنر جنرل جي حوالي ڪيو ويو.

جان جيڪب سال ۱۸۴۸ع ۾ سرحد کي مقرر ڪيو ۽ سنڌ هارس چيڪ پوسٽون: شهدادپور، ڳڙهي خيرو جمالي، روجهاڻ، دل مراد، ڳڙهي حسن، تنگواڻي، ڪمري ۽ ڪنڌ ڪوٽ ۾ مقرر ڪيون ويون، جن جو انتظام جان جيڪب وٽ خان ڳڙهہ (جيڪب آباد) ۾ هو. هي چيڪ پوسٽون بروچن تي نگاه رکڻ لاءِ قائم ٿيون، جي سنڌ جي ڳوٺن تي حملا ڪندا رهندا هئا. لئمبرڪ جي ڪتاب (جان جيڪب آف جيڪب آباد) ذريعي تصديق ٿئي ٿي تہ، هي پوسٽون سرحد کان ڪجهہ ميل پري هيون. خان قلات يا بروچ قبيلن سان ناهہ ڪرڻ کان سواءِ هي سرحد زوريءَ مقرر ڪئي وئي هئي. ان جو مقصد آباد ڳوٺن جو تحفظ ڪرڻ هو ۽ هي ڪم مناسب طرح سان ٿي ويو. مٿي ذڪر ڪيل جايون يا ماڳ لئمبرڪ هڪ نقشي ۾ ڏيکاريا آهن. هن نقشي جو عنوان هن ريت آهي:

Upper Sindh, Kachhi and adjoinig Countries 1839-1858.

هي نقشو "جان جيڪب آف جيڪب آباد" ۾ ڏنل آهي، بهرحال استعمال ڪيل نقشو گهٽو پوءِ جي دور جو لڳي ٿو ۽ بلڪل انهن نقشن جهڙو لڳي ٿو، جيڪي ويهين صديءَ جو شروع ۾ ڪتب ايندا هئا (۱).

ڪڇ سان سرحد:

سال ۱۸۵۱ع ۾ بمبئي فوج جي ڪنارٽر ماسٽر جنرل "20x13" (انچ) جي ڇهن ڪاغذن (Sheets) تي، حيدرآباد ضلعي جو هڪ نقشو جاري ڪيو، جنهن ۾ هڪ انچ برابر بہ ميل ڏيکاريل آهن. هي اصل ۾ مختلف رستن جي ماپن بابت، چيف انجنير جي ماپ تي مشتمل هڪ نقشو هو. هن ۾ رڻ ڪڇ سان سنڌ جي ڏاکڻين سرحد ڏيکاريل آهي ۾ معتبر ڪانهي. ٽالپرن جي دور ۾ "سنڌڙي، ڪڇ سان سنڌ جو هڪ سرحدي شهر هو. اهو ۱۸۱۹ع جي زلزلي سبب رڻ ڪڇ جي پاڻيءَ ۾ غرق ٿي ويو. سرحد نقشي ۾ سنڌڙيءَ جي اتر کان ڪجهہ ميلن جي مفاصلي تي ڏيکاريل آهي، جا ٽالپرن جي دور ۾ ڪسٽم چيڪ پوسٽ هئي.

ڪجهہ بيٽ جهڙوڪر: بيار بيٽ، باواري بيٽ، گاٺيندا بيٽ، ڪنجر ڪوٽ ۽ ڪي ٻيا ننڍڙا بيٽ، ٿرپارڪر جي ڪليڪٽر جي ضابطي ۾ هئا، اهو سال ۱۹۴۷ع تائين ڏنارن کان پنچري وٺندو ٿي آيو. نقشي ۾ ڏيکاريل سرحد سال ۱۸۲۹ع ۾ اليگزينڊر برنس چڪي هئي، جڏهن پاڻ ڪڇ ۾ اسسٽنٽ ڪنارٽر ماسٽر طور ڪم ڪري رهيو هو. اليگزينڊر برنس جو هي نقشو انڊيا آفيس (MS.India Office NO.LV111.16) لئبرريءَ ۾ موجود آهي. ان جي ماپ "22"X29 آهي ۽ هڪ انچ برابر ٻن ميلن جي نمائندگي ڪري ٿو.

سنڌ ڊئريڪٽريءَ موجب سرحدون:

جارج بياس جي " سنڌ ڊئريڪٽري" سال ۱۸۶۲ع ۾، بمبئي گزيٽ پريس مان ڇپري ٿي هئي، جنهن ۾ سنڌ جو هڪ نقشو بہ هو. چند خاصيتون هي آهن:

---

(۱) ايچ. ٽي. ليمبرڪ: "جان جيڪب آف جيڪب آباد" ص ص ۱۵۷- ۱۵۸.
هي نقشو ڪتاب جي پٺين ڇاپي ۾ بہ آهي، جو آڪسفورڊ يونيورسٽي ۱۹۷۵ع ۾ ڇپيو آهي.

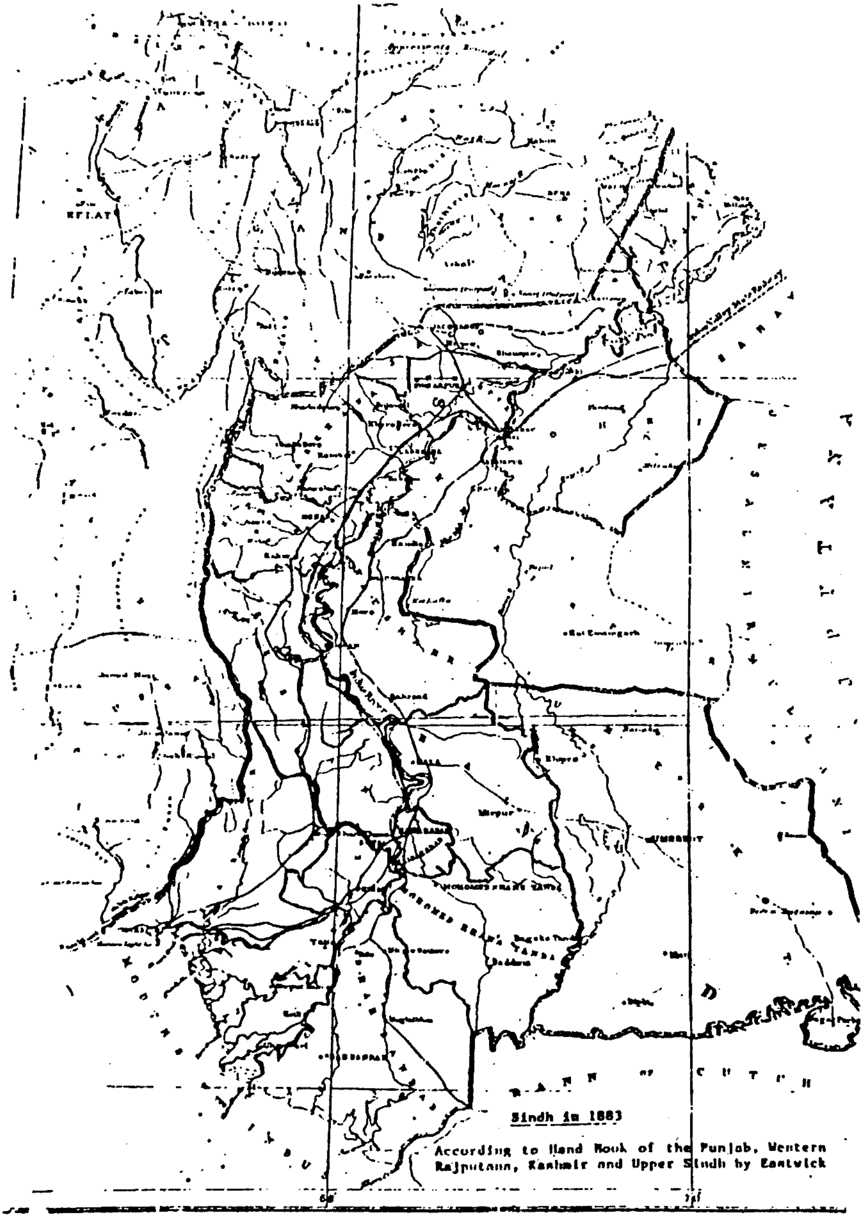

Sindh in 1883

According to Hand Book of the Punjab, Western Rajputana, Kashmir and Upper Sindh by Eastwick

* راجستان جي رياستن سان اوڀارين سرحد ساڳي آهي، جيئن برطانوي نندي ڪنڌ بابت پونين سيپني نقشن ۾ ڏسجي ٿي. هي سرحد ١٨٤٥ع جي آخر ڏاري هميشه لاءِ طئه ڪئي وئي هئي.

* رياست بهاول پور سان سرحد جي ماپ ٿي هوندي. پر درست طرح سان نقشو نه نهيو، يا جي نقشو نهيو به هو ته سروي موجب نه نهيو هو. بهاول پور سان درست حد بندي، سال ١٨٧٠ع کان پوءِ وارن نقشن ۾ ڏسجي ٿي.

* سنڌ ۽ پنجاب جون حدون جيئن ان وقت هيون، هڪ ٽڪنڊو ڏيکارين ٿيون. ان جا ٽئي طرف ويهه ويهه ميل هئا ۽ ٽوٽل پکيڙ ٢٠٠ ميل همر چورس ڏسجي ٿي. هي ٽڪنڊو ان وقت سنڌ ۾ هو ۽ هاڻي پنجاب ۾ آهي، ان ايراضيءَ جون حدون نشن "سوري لڪ" جي حدن ۾ اچي وڃن ٿيون، جيڪا وڃي سنڌونديءَ ۾ چوڙ ڪري ٿي. موجوده سنڌ جي سرحد تي بينل نشان (منارو)، پنجاب سان سنڌ جي اولاهين سرحد ناهي ٿو. هي ٽڪنڊي ايراضي ايسٽوڪ موجب، سال ١٨٨٣ع تائين سنڌ ۾ شامل هئي (١). ان جو مطلب ته هي ايراضي هن سال کان پوءِ پنجاب ۾ شامل ڪئي وئي. ايٽڪن جي سنڌ صوبي جي گزيٽير موجب، جيڪا سال ١٩٠٧ع ۾ ڇپي هئي، هي ٽڪنڊو سنڌ جي حصي ۾ ڏيکاريل ڪرنهي.

* رڻ ڪڇ سان ڏاکڻين سرحد توڙي رحمڪي بازار تائين ننگر پارڪر تعلقي جي اوڀارين سرحد، ١٨٢٩ع جي الگزينڊر برنس جي سروي تي مدار رکي ٿي. نقشي ۾ سرحد ڏيکاريل آهي پر بمبئي فوج جي ڪنارٽر ماسٽر جنرل ان جي تصديق نه ڪئي هئي.

* هن نقشي ۾ ڏيکاريل سنڌ جي ساحلي ڪناري جو مدار ٽي. جي. ڪارلس جي ڪيل سروي تي آهي (٢). هن ڏس ۾ هندستاني بحريه جي ليفٽيننٽ اي. ايمر. گريو جي نقشي جو به خيال نه ڪيو ويو آهي، جنهن سنڌونديءَ جي چوڙ واري اوڀارين شاخ جو چارٽ سال ٥٦ - ١٨٥٥ع ۾ ناهيو هو. هن چارٽ ۾ هڪ انچ برابر هڪ ميل هو ۽ اهو "26"X39 (انچ) پکيڙ جو هو (MS. India Office No. U.V.A).

* بلوچستان سان سنڌ جي اترين سرحد مقرر ٿيل آهي ۽ بلڪل موجوده حد بنديءَ وانگر آهي، جنهن ۾ ننڍڙي ٽڪندي جي پنجاب واري ايراضي ڪانهي، جنهن جو ذڪر مٿي ٿي چڪو آهي.

* سنڌ جي اتر اولهه واري سرحد دل مراد خان کان ستاويهه ڊگريون اتر طرف (27°N) مقرر ٿيل ڪونهي، ۽ اها هڪ سڌي ليڪ ذريعي ڏيکاريل آهي. جيتوڻيڪ هي سرحد بمبئي فوج جي ڪنارٽر ماسٽر جنرل جي ڪيپٽن ميڪڊونالڊ ۽ ڊاڪٽر ليلور جي ماپيل آهي، جن ١٨٦٠ع جي اونهاري جي سڄي موسم ڏاڙهيارو ۽ ڪٽي جي قبر وارين چوٽين تي گذاري هئي.

١٨٧٦ع جي گزيٽير موجب سرحدون:

هيوز جو سنڌ گزيٽير ١٨٧٤ع ۾ نڪتو ۽ وري ١٨٧٦ع ۾ جاري ٿيو. ان ۾ هندستاني سروير جنرل جي جاري ڪيل سنڌ جي نقشي کي به شامل ڪيو ويو هو. هي نقشو مٿي ذڪر ڪيل مختلف ماپن جهڙوڪر ڊاڪٽر ليلور ۽ ڪيپٽن ميڪڊونالڊ (١٨٦٠ع)؛ اي. ايمر. گريو (٥٦- ١٨٥٥ع) ۽ ٻين جي ڪيل سروي کي سامهون رکي ناهيو ويو آهي. ١٨٧٤ع کان ڪري ١٨٨٠ع تائين هي نقشا جاري ٿيا، جي سنڌ جون سرحدون ڏيکارين ٿا.

---

(١) دي هينڊبڪ آف دي پنجاب، ويسٽرن راجپوتانا، ڪشمير اينڊ اپر سنڌ، جان مري لنڊن سال ١٨٨٣ع.

(٢) T.G. Carless: " memoir to accompany the survey of Delta of the Indus", Royal Goog. Soc. Vol. V11 (1837) p.p. 328- 366, and vol. v111 (1838), p.p. 459- 500.

* سنڌ صوبي جو نقشو ماپ ا انچ برابر 267200 انچ هو. هي نقشو رايل جاگرافيڪل سوسائٽي لنڊن ۾ (R.G.S. No. 1174) محفوظ آهي.

* سنڌ روينيو سروي جون تختيون (Sheets). ۱ انچ برابر 253440 (هڪ انچ برابر چار ميل) انچ آهي. هي نقشو به رايل جاگرافيڪل سوسائٽي وٽ آهي (No. 1168).

* سنڌ صوبي جو نقشو. ماپ ۱ انچ برابر 253440 انچ اٿس. نقشو رايل جاگرافيڪل سوسائٽي وٽ آهي (NO. 1170).

* سنڌ جو نقشو. ۱ انچ برابر ۱٦ ميل آهي. هن جو نسخو هندستان جي قومي آرڪائيوز دهليءَ ۾ آهي (NO.1871).

سنڌ - بلوچستان سرحد:

۱۸۷۴ع وارو نقشو سنڌ ۽ بلوچستان جو حدون، جهنگ ڪنڊ ڪان سمنڊ تائين ڏيکاري ٿو. سنڌ جي سرحد حب نديءَ ڪان اوپر طرف ۽ بلوچستان جي سرحد اولهہ طرف ڏيکاريل آهي. ان جو صاف مطلب هي آهي تہ سرحد، حب جي وچ تي ٿي آهي جو نديءَ جو دائمي وهڪرو آهي.

بمبئي، ڪلڪتي ۽ مدراس علائقن جي ڪنارٽر ماسٽر جنرلن جي ڪم ڪي، سروي آف انڊيا تسليم ڪندي هئي، ۽ ان طرح مختلف صوبن، رياستن، ضلعن ۽ تعلقن جون حدون هي ڪاتو مقرر ڪندو هو. انهن جا تيار ڪيل نقشا قانوني دستاويز سمجهيا وڃن ٿا. هندستان سروي جي سروير جنرل، سنڌ جون اولهہ، اتر ۽ اوپر واريون سرحدون مقرر ڪيو هيون. ڪڇ سان سنڌ جي سرحد ۱۸۷۰ع ڪان پوءِ تصديق ڪئي وئي. ان ريت بلوچستان سان اولاهين ۽ پنجاب توڙي بلوچستان سان اترين سرحد پڻ تصديق ٿي چڪي هئي!

مترجم طرفان ڪجهہ مکيہ واڌارا:

(الف)، پنهور صاحب جي هن معلوماتي مقالي ۾ ڪجهہ اهم ماخذ هن ريت ملن ٿا.

1) R. Hughes Thomas: "Memoirs on Sind", Selections from the records of the Bombay Government, No. XVII, new series, Bombay 1855.

2) R. Hughes Thomas: "Memoirs on Sindh", new edition, Karachi, 1979.

3) H. T. Lambrick: "Sir Charles Napier and Sind", 1952.

4. H. T. Lambrick: "John Jacob of Jacobabad", Karachi 1975.

5) George Bease: " "The Sind Directory", Bombay, 1862.

6) A. W. Hughes:" " Gazetteer of the Province of Sind", 1874, reprint London 1876.

7) E. H. Aitken: "Gazetteer of the Province of Sind", 1907, reprint Karachi 1986.

8) Eastwick W. J: "The Handbook of the Punjab, Rajputana, Kashmir and upper Sind", John Murray London 1883.

(ب) هن مقالي ۾ ڪجهہ انگريز عملدارن جا نالا آيا آهن. ممڪن آهي تہ سنڌيءَ ۾ انهن نالن جو اچار درست نہ ٿيو هجي. ان ڪري اصل انگريزي لکت ۾ نالا ڏجن ٿا.

George Bease; T.G. Carless; A. M. Grieve; McDonald; Dr. Lalor; Neil Campbell.

(ج) مقالي ۾ ڪجهہ ماڳن جي نالن کي بہ هت انگريزيءَ ۾ ڏجي ٿو، تہ جيئن مونجهاري جي صورت ۾ اصل لکت کي سامهون رکي سگهجي.

Bhung Bara; Gotaru; Khumb; Balmir; Gwarbo; Koomlala Thor; Jhang Kand; Tangwani; Kumri; Biar Bet; Bawari Bet, Gainda Bet; Kanjar kot; Suri Pass.

(د) هن مقالي ۾ ڪجهہ جاين تي ڪنارٽر ماسٽر جنرل (Quarter Master General) جو ذڪر ٿيو آهي. مختلف ڊڪشنرين موجب هن جي معنيٰ آهي: هڪ عملدار (اسٽاف آفيسر) جيڪو فوج جي ٽرانسپورٽ، چرير، بارڻ ۽ ڪپڙي لٽي جو بندوبست رکي ٿو. پنهور صاحب جو چوڻ آهي تہ برطانوي دور ۾ هر پريزيڊنسيءَ وٽ سروي جو پنهنجو شعبو هوندو هو، جنهن جي نگراني ڪنارٽر ماسٽر جنرل ڪندو هو. جڏهن تہ مرڪزي سطح تي سروي آف انڊيا نالي ڪاتو هوندو هو، جنهن جي سربراهہ کي سرويئر جنرل سڏيو ويندو هو.

محمد پنهل ڏهر

پير حسام الدين راشدي جون ادبي ۽ تحقيقي خواهشون

دنيا ۾ ڪنهن انسان کي زندگي گذارڻ لاءِ ڪانه ڪا خواهش ضرور هوندي آهي، جنهن جي پورائي لاءِ هو پنهنجي سڄي زندگي ڪوشش ۾ گذاري ڇڏيندو آهي. اهڙيءَ طرح سائين حسام الدين راشدي کي به خواهشون هيون، جن مان ڪافي خواهشن کي هن زندگيءَ ۾ ئي تڪميل تي پهچائي ڇڏيو ۽ ڪجهه خواهشون سندس حياتيءَ جي وفا نه ڪرڻ ڪري سندس دل ۾ رهجي ويون. سائين حسام الدين راشدي جون اِهي خواهشون دنيا يا مال گڏ ڪرڻ جون نه هيون، پر سائينءَ جون اهي خواهشون خالص علمي اثاثي کي اونده مان ڪڍي ڪتابي روشنيءَ ۾ آڻڻ لاءِ هيون. پير صاحب جون اِهي خواهشون ڪي لڪل نه آهن، بلڪه سائين پنهنجن انهن رهيل خواهشن کي پوري ڪرڻ لاءِ اسان کي پنهنجن لکيل ڪتابن، مقالن، مضمونن ۽ تقريرن ۾ تاڪيد سان حڪم ڏنو آهي.

هونءَ ته بيا به ڪيترائي عالم ٿي گذريا آهن، جن جاکوڙ ڪري ڪيترائي ناياب علمي ۽ ادبي شهپارا منظر عام تي آندا آهن، ليڪن پير حسام الدين راشدي جو انداز نرالو آهي. سائين جنهن به تحقيق جو ڪم هٿ ۾ ڪنيو آهي ته ان جو ڪوبه ظاهري پهلو نه ڇڏيو اٿس. انهيءَ مضمون يا مقالي جي تياري وقت سائين پنهنجي موضوع سان واسطو رکندڙ سڀني ماڳن ۽ ملڪن جو سير سفر ڪري، انهن سان تعلق رکندڙ ماڻهن سان مليو ۽ انهن کان سموري معلومات حاصل ڪيائين. پنهنجي ڪتابن يا مقالن سان تعلق رکندڙ ماڳن. مڪانن ۽ مقبرن جا فوٽو ۽ نقشا به تيار ڪيائين. انهن مقالن ۽ ڪتابن سان تعلق رکندڙ ماڻهن جا شجرا تيار ڪيائين ۽ انهن سان تعلق رکندڙ سوين قلمي خواه ڇپيل ڪتابن جي مطالعي ڪرڻ لاءِ دور دراز ماڳن ۽ ملڪن جي ڪتب خانن کي وڃي ڏٺائين. اهو سڀ ڪجهه نهي لاءِ ڪيائين ته متان انهيءَ ڪتاب يا مقالي جو ڪو پهلو رهجي وڃي. ها، سائينءَ جي ڪنهن ڪتاب يا مضمون وغيره جو ڪو پهلو اڃان رهيل به ٿي سگهي ٿو، جنهن جي نشاندهي هاڻي يا ايندڙ وقت ۾ ڪو صاحب علم ڪري، مگر منهنجي چوڻ جو مقصد صرف اهو آهي ته سائين ڪنهن به پنهنجي ڪتاب يا مقالي جو ڪوبه پهلو ڄاڻي ٻُجهي نه ڇڏيو آهي. سائين کي اگر پنهنجي ڪنهن مقالي کي مڪمل ڪرڻ کان پوءِ به اها خبر پيئي ته سندس انهيءَ مقالي جو ڪو پهلو رهجي ويو آهي ته پوءِ به انهيءَ رهيل پهلو جي پورائي لاءِ ڪيس جتي به وڃڻو پوندو هو. اوڏانهن ضرور سفر ڪندو هو. پوءِ توڙي ڪيس ملڪ اندر يا ٻاهر ڇو نه وڃڻو پويس. ليڪن انهيءَ ڪم کي مڪمل ڪرڻ لاءِ ضرور ويندو، پوءِ توڙي اهو ڪم ٿورو رهيل هجي يا گهڻو. توڙي صرف هڪ تصوير وٺڻي هجي يا ڪنهن ڪتبي لکڻ لاءِ يا ڪنهن لکيل شعر کي لکڻ لاءِ هجي يا ڪنهن ڇپيل ڪتاب يا ڪنهن قلمي نسخي مان ٿوري معلومات وٺڻ وغيره ڇو نه هجي. اهڙن مثالن سان سائينءَ جي سڄي زندگي پريل نظر ايندي. صرف چند مثالن لاءِ اسان کي سائينءَ جا لکيل ڪتاب "ٺٽي جي آڳاٽي جاگرافي"، تذڪره امير خاني" ۽ "مير معصوم بکري" ڏسڻ گهرجن."(١)

راقم الحروف جو سائين حسام الدين مرحوم سان ڪوبه تعلق نه رهيو آهي. ۽ نه وري زندگيءَ ۾ سائينءَ جي زيارت به نصيب ٿي. صرف ادبي ميدان ۾ تاريخ سان دلچسپيءَ جي حوالي سان غائبانا محبت آهي. پير صاحب جي تقريباً سڀني ڪتابن جو مطالعو چاهه سان ڪيو. اٿم، انهن ڪتابن جي مطالعي مان پير صاحب جي چند خواهشن متعلق ڄاڻ ملي، جيڪي هن پنهنجي لکيل، ايڊٽ ڪيل ۽ ترجمو ڪيل ڪتابن جي مهاڳن، مقدمن ۽ تعارفن وغيره ۾

ظاهر ڪيون آهن، انهن رهيل خواهشن کي پوري ڪرڻ لاءِ ئي هي مقالو لکيو ويو آهي. اميد ته سنڌ جا اديب، محقق ۽ مؤرخ اُهي ادبي ادارا، جن سان پير صاحب جو ڪجهه وقت تعلق رهيو آهي. سي پير صاحب جي هيٺ ڄاڻايل خواهشن جي پوئيواري لاءِ پاڻ پتوڙيندا.

١. "مثنويات وقصائد قانع" جي تعارف ۾ پير صاحب لکي ٿو ته "مير علي شير قانع ٺٽوي جي منظوم ذخيري منجهان جيڪي تصنيفون اڍائي صدين جي گردابن ۽ گردش ڪان پاڻ بچائي جهالت، بي علمي ۽ ڪور ذوقي جي جهلن ۽ جهولن، طوفان ۽ ترڪتازن کان پار پئجي صحيح سالم ۽ امانت با سلامت اسان وٽ پهتيون آهن سي هي آهن. (١) مثنوي قضا و قدر (٢) مثنوي قصاب نامه (٣) مثنوي محبت نامه (۴) مثنوي مختار نامه (٥) مثنوي ختم السلوڪ (٦) ڪجهه نعتون، منقبت، ترجيع بند، مسدس ۽ قصائد جيڪي مڪلي نامه واري بياض ۾ محفوظ رهجي ويا آهن. (٧) اُنهن ڪانسواءِ سنڌس اُهي منتشر اشعار ۽ غزل، ڪجهه تاريخون ۽ رباعيون، جيڪي سنڌس نثري تصنيفن يا بياضن ۾ موجود آهن اِهي منظوم ذخيري مان مختارنامو، رزميه نظم آهي ۽ ختم السلوڪ تصوف تي هڪ جامع مثنوي آهي. اِهي بيئي مستقل ڪتاب آهن، جن کي شايع ڪرڻ جو ارادو آهي. اهڙيءَ طرح مير قانع مرحوم جي منتشر شعرن، غزلن، رباعين يا تاريخي قطعات جو جيڪو غير مسلسل ۽ پکڙيل اثاثو آهي، ان کي پڻ خدا توفيق ڏني ته سندس سيني ڪتابن مان چونڊي ۽ ترتيب ڏيئي ڇاپيو ويندو" (٢)

٢. پير صاحب ڪتاب "منشورالوصيت ودستورالحڪومت" جي تعارف ۾ لکي ٿو ته "ڪلهوڙن جي تاريخي مواد جو هي پهريون مجموعو سمجهڻ کپي، ليڪن اِنهي عهد متعلق اڃان ڪيترا اهم ماخذ منتشر آهن، جن مان ڪي دستياب ٿيا آهن ۽ ڪن جو اڃان تائين پتو پئجي ڪونه سگهيو آهي. مهيا ٿيل ڪتابن مان هينيان ڪتاب فوري توجهه جي لائق آهن. اميد ته سنڌي ادبي بورڊ انهي ڪتابن جي اشاعت لاءِ ضرور اهتمام ڪندو. (١) قصيده بمدح عبدالنبي از، اُميد علي شاهه شائق (منجهس ميان عبدالنبي جي دؤر متعلق اهم معلومات موجود آهي) (٢) نامه نغز، هي باغ علي خائق جي مثنوي آهي، جنهن جو اقتباس هن ڪتاب ۾ ڏنو ويوآهي. (انهي ڪتاب جا غير ضروري اشعار ڪاٽي تاريخي لحاظ سان مطلب جي شعرن جو انتخاب ڪري شايع ڪرڻ کپي) حاشيه تي فوٽ نوٽ.

(٣) گلدستهء نورس بهار، از منشي عبدالرؤف سيوستاني. (ڪلهوڙن جي سرڪاري خطن جو نهايت اهم مجموعو جنهن کي ڪلهوڙن جي خاص منشي ميان عبدالرؤف گڏ ڪيو.) (۴) گلدسته هميشه بهار، ڪلهوڙن جي دور جي خطن جو هي ٻيو نادر مجموعو ساڳئي ميان عبدالرؤف جو گڏ ڪيل آهي. (٥) انشاءِ عطارد از شيوڪ رام عطارد. (هن مجموعي ۾ ميان غلام شاهه، ميان سرفراز ۽ مير بجار جي دور جا اهم ۽ نهايت قيمتي خط آهن) (٦) اسناد ۽ فرامين (ڪلهوڙن جي جاري ڪيل پروانن ۽ سندن فرمانن جي جمع آوري ۽ تصويرن ۽ وضاحتي حاشين سان انهن جي اشاعت.) (٧) مڪاتيب اننڊرام مخلص، از اننڊرام مخلص (انهن خطن مان ڪلهوڙن جي تاريخ ۾ مولانا غلام رسول مهر جزوي ڪم ورتو آهي، جنهن ڪري ضرورت آهي ته انهن جو پورو متن شايع ڪيو وڃي.[٣]
(مڪاتيب اننڊرام مخلص پهريون دفعو ١٨٥٢ع ۾ دهلي جي شمس المطابع مان ڇپيو هو، هاڻ ناياب آهي.)

٣. پير صاحب، "تذڪره مشاهير سنڌ" جلد پهريون جي مهاڳ ۾ لکي ٿو ته هنن صفحن ۾ مسودي جي پهرئين ڪاپي پهرئين جلد جي نالي سان شايع ڪئي وڃي ٿي، اڃان چار ڪاپيون باقي آهن، جن ۾ ٣۴٨ سوانح موجود آهن. اها خبر فقط خاوند کي آهي ته انهي رهيل مواد جي شايع ڪرڻ جي سعادت منهنجي زندگي نصيب ڪندي يا نه! بهرحال جيئن رب ڪريم گهريو تيئن ئي ٿيندو." (۴)

۴. هڪ مقالي "شاهہ تي تحقيق" ۾ پير صاحب لکيو آهي تہ "مون ڏنو آهي تہ ٻارهين صدي هجري ۾ شاهہ عبداللطيف کان سواءِ ٻيا بہ ڪيترائي شاعر هئا جن جو ڪلام پڻ اعليٰ درجي جو آهي. اهو جديد اصول آهي تہ ڪنهن شاعر جي صحيح تجزيي لاءِ ان جي معاصر شاعر جي ڪلام جو مطالعو ڪيو وڃي. (۱) جنهن لاءِ ضروري آهي تہ انهن همعصر شاعرن جا ديوان گڏ ڪيا وڃن، اُن مان اُن مسئلي جي خبر پوندي تہ شاهہ صاحب انهن شاعرن مان منهن موڙي پنهنجي شاعري ۾ ڪهڙيون نيون راهون ورتيون. (۲) شاهہ عبداللطيف ۽ سندس خاندان جي صحيح سوانح مرتب ڪئي وڃي، سندس استاد ڪير هو. سندس اُٿڻي ويهڻي ڪيئن، ڪهڙي هئي.... تنهنڪري انهي تي بہ تحقيق ڪريو ۽ ڪتاب لکو. (۳) شاهہ عبداللطيف جي دؤر جي سياسي ۽ تمدني تاريخ تي مواد گڏ ڪري مفصل نموني تي لکجي، پوءِ اسان کي معلوم ٿيندو تہ ڪهڙا محرڪات هئا جن جي بنياد تي شاهہ اهو شعر جوڙيو. (۴) انهي موضوع تي تحقيق ڪئي وڃي تہ شاهہ جي زماني ۾ سنڌ ۾ تصوف جون ڪهڙيون ڪهڙيون جديد تحريڪون هيون. انهي مان آساني سان اندازو لڳائي سگهنداسين تہ انهي تحريڪن ۾ شاهہ ڪهڙو حصو ورتو. (۵) شاهہ جي رسالي جو قيمتي ايڊيشن شايع ڪرائجي جو رڳو محققن لاءِ هجي." (۵)

۵. پير صاحب پنهنجي هڪ ٻئي مقالي "نئين سنڌ جا اهم مسئلا ۽ معاملا ۾ لکيو آهي تہ "جيڪي بہ سنڌ جا فنڪار ٿي گذريا آهن، انهن جون تصويرون ۽ انهن جا حالات شايع ڪرڻ گهرجن" (٦)

٦. مڪلي نامہ جي مقدمي ۾ پير صاحب لکي ٿو تہ "هن دفعي اجان بہ ڪئي آثار حاشين لکڻ کان رهجي ويا آهن. باوجود هر ممڪن ڪوشش جي بہ راقم انهن کي ڏسي ڪونہ سگهيو. تنهنڪري نہ جاءِ وقوع جو ڏس پتو پيو نہ صورت حال جو مشاهدو ٿي سگهيو. تنهنڪري مجبوراً (۱) ارض پاڪ مصلي (۲) چاهہ محاذي محراب عيد گاهہ (۳) غار هائي جبل مشرق رويہ زمين ميڪرا (۴) پير غيب (۵) تالاب اگهور (نزديڪ طغرل آباد) ۽ (٦) ملاداؤد درس، مسجد وتالاب." (۷)

۷. راشدي صاحب پنهنجي مقالي "سنڌي جي تاريخ جا ماخذ" ۾ هڪ تاريخي ۽ قلمي ڪتاب "جغرافيہ سنڌ" متعلق لکي ٿو تہ "هن ڪتاب جو صحيح نالو معلوم ٿي ڪونہ سگهيو آهي، برادرم مڪرم مولائي شيدائي تازو مون کي اطلاع ڏنو (الوحيد جي ذريعي) تہ اهو ڪتاب ميان نور محمد جي فرزند ميان عطر خان ٻارهن جلدن ۾ تصنيف ڪرايو. اهي ٻارهن ئي جلد گويا سنڌ جي تاريخ لاءِ اڪٽ ۽ عظيم الشان سرمايو آهن. تاريخ سنڌ جي سلسلي ۾ خدا ڪري جو هي ڪتاب ملي وڃي ۽ ان کي شايع ڪري سگهجي. ان ڪتاب جو نالو نگران سنڌ' چيو وڃي ٿو." (۸)

۸. پير صاحب پنهنجي مقالي "سنڌ جا تاريخي ۽ سياسي خط" ۾ سنڌ جي تاريخ سان ڳانڍاپيل خطن جي ڪن مجموعن جهڙوڪ (۱) گلدستہ نورس بهار از شيخ عبدالرؤف سيوهاڻي (۲) خلاصۃ المڪتوبات، از ميان هارون ۽ منشي عبدالرؤف (۳) انشاءِ نورالحق مشتاقي، از نور الحق مشتاقي سيوهاڻي (۴) انشاءِ عطارد، ازمنشي شيوڪ رام عطارد (۵) مجموعہ مڪاتيب دانشگاهہ سنڌ (٦) مجموعہ رقعات دانشگاهہ سنڌ. (۷) گلدستہ باغبان، از ميان قاضي حافظ محمد نصرپوري (۸) انشاءِ ابري جلد اول، از ابراهيم سيوهاڻي (۹) انشاءِ ابري جلد دوم (۱۰) منهاج الشعور، از ابراهيم ابري سيوهاڻي (۱۱) تاريخي انشاءَ (۱۲) انشاءِ خبرت، از سلطاني مل خبرت (۱۳) انشاءِ منشي محمد سعيد (۱۴) رقعات امام الدين، از مام الدين هالائي (۱۵) انشاءَ (۱٦) مجموعہ شاهي اسناد وفرامين (۱۷) مجموعہ اسناد وفرامين (۱۸) مڪتوبات قانع، از مير علي شير قانع (۱۹) مڪتوبات مير عظيم الدين ٺٽوي (۲۰)

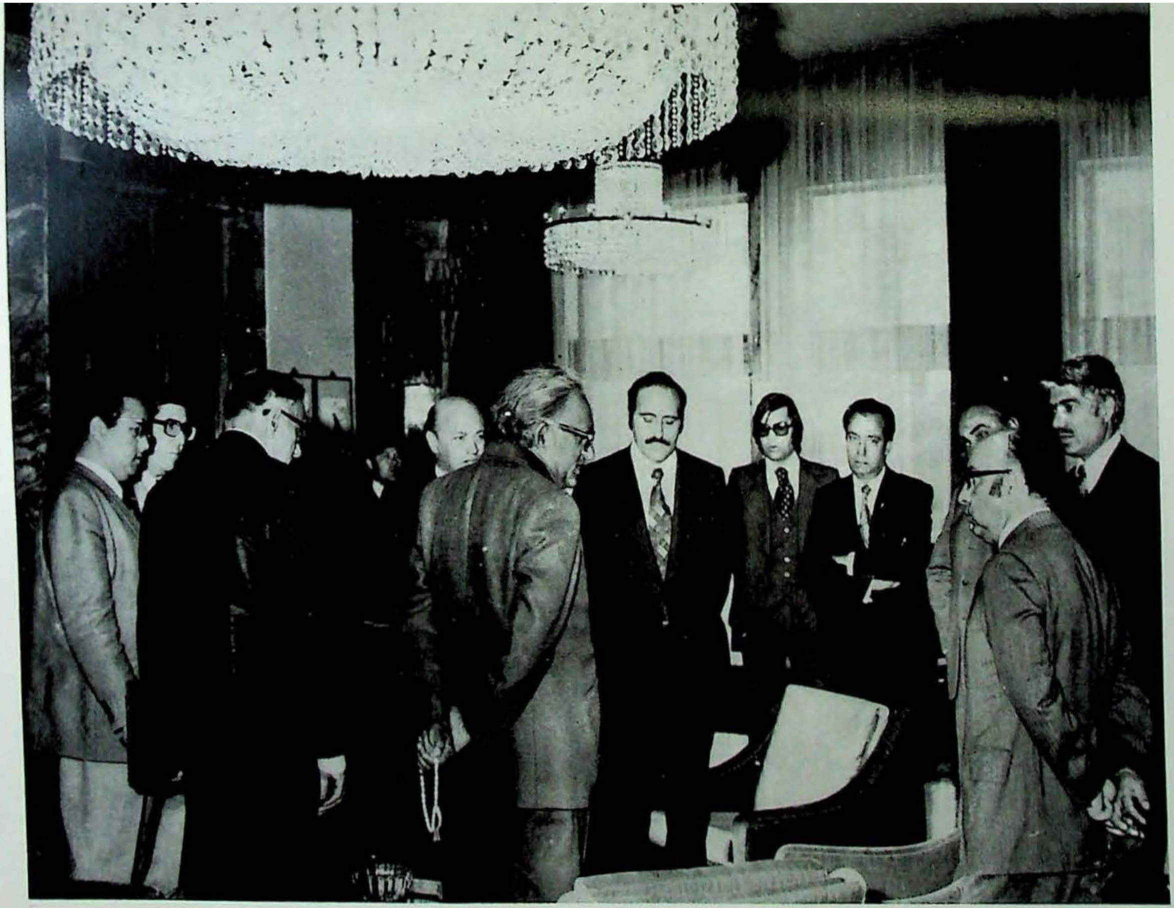

تهران ۾ ايران شناسيءَ جي بين الاقوامي ڪانگريس جي موقعي تي دنيا جي مختلف ملڪن جا عالم ۽ تاريخدان، سنڌ جي سپوت پير حسام الدين راشديءَ جي ڪنهن نقطي کي وڏي غور سان ٻڌي رهيا آهن.

مڪتوبات مير نصير خان ٽالپر. جو ذڪر ڪيو آهي.

انهي مقالي ۾ پير صاحب مڪاتيب جي پهرئين مجموعيَ متعلق لکي ٿو ته "هن ڪتاب جا ٻه نسخا منهنجي ڪتب خاني ۾ موجود آهن، جن کي آڏو رکي مون هن ڪتاب جو متن تيار ڪيو آهي ۽ انتظار ۾ آهي ته تاريخي حاشين ۽ چٽاڻن سان انهي کي ڇاپيو وڃي." اڳتي هلي پير صاحب وري لکي ٿو ته "زنده قومون پنهنجي تاريخي اثاثي ۽ تهذيبي ورثي کي سيني سان سانديون ٿيون. ڪاش اسان وٽ به هن قومي سرمائي جي بچاءَ جو احساس سجاڳ ٿئي ۽ اسين به هوش ۾ اچون ۽ تاريخي خطن جا قدم بقدم اهڙا مجموعا گڏ ڪرڻ ۽ ڇاپڻ شروع ڪريون، جنهن ذريعي اسان جي تاريخ جون گم ٿيل ڪڙيون ملي وڃن ۽ دلچسپ اندروني معاملا ۽ مسئلا معلوم ٿين، جن جو اڄ تائين اسان کي علم نه ٿي سگهيو آهي." (٩)

٩. پير حسام الدين راشدي، پنهنجي ايڊٽ ڪيل تذڪري "تذڪرهء مشايخ سيوستان" جي شروعات ۾ لکي ٿو ته هي تذڪرو ٽن قسطن ۾ شروع ڪري رهيو آهيان. (١) فارسي متن (٢) فارسي متن جو سنڌي ترجمو (٣) حاشيه، مقبرن جو احوال، نقشا ۽ تصويرون." (١٠) انهي تذڪري جو فارسي متن پير صاحب مهراڻ نمبر ١٩٧٤/٣ع ۾ شايع ڪرايو ۽ انهي متن جو سنڌي ترجمو نياز همايوني ڪيو، جيڪو مهراڻ نمبر ٣-١٩٧٩/٤ع ۾ شايع ٿيو. ليڪن انهي تذڪري جو ٽيون مرحلو يعني "حاشيه، مقبرن جو احوال، نقشا ۽ تصويرون" اڃان تائين مڪمل نه ٿيو آهي.

١٠. ڪتاب "هشت بهشت" جي شروعات ۾ پير صاحب لکي ٿو ته" ٺٽي جي مشهور ۽ باڪمال فارسي شاعر، مُلا عبدالحڪيم عطا جي ديوان جو هڪ نهايت نا قص ۽ زبون نسخو اڄ کان تقريبن اٺ سال کن اڳ اسان کي ٺٽي جي پراڻن ذخيرن جي اُٿل پٿل ڪندي مليو، متن جا زياده تر شعر انهيءَ حد تائين ضايع ٿيل ۽ وچ مان ٽڪيل هئا جو انهن جو پڙهڻ، لفظن ۽ اکرن جو پروڙڻ هڪ ڪٺن ڪشالي جو ڪم هو. اهو نسخو مرتب ڪرڻ لاءِ سيد محمد مطيع الله راشد برهانپوري جي حوالي ڪيو ويو. راشد برهانپوري مهينن جي مشقت بعد جيڪو ڪلام مرتب ڪري ڏنو، سو انهي خطي ديوان جي اڌ کان به ڪي قدر گهٽ صحيح سالم وڃي بيٺو. (ديوان جو اهو حصو سنڌي ادبي بورڊ ١٩٥٦ع ۾ شايع ڪيو.) نسخي جي باقي حصي جا اڌوگابرا شعر جن جا اڌ ڪيل ۽ جتان ڪٿان ضروري لفظ ٽڪيل جيڪي پيچڻ لائق نٿي ٿي سگهيا، سي بورڊ جي ڪتب خاني ۾ محفوظ ڪيا ويا تاڪ جڏهن قسمت جاڳي، نصيب کلن، سنڌ سونهاري جي علمي ماضي جا مد فن خزانا هٿ لڳن، انهي جون ڪنجيون ملن، ڪلفن تان ڪٽ لهي ۽ اُهي کلن، لڪل راز پاڻ ئي آشڪار ٿين ۽ منجهان ديوان عطا جو ڪو ٻيو نسخو هٿ چڙهي. ان وقت نه چڙو اڻ چيپيل اوراقن جا خال پرجن بلڪ ڇاپيل حصي جي ڪيترن نا مڪمل شعرن جي پڻ تصيح ڪري مڪمل ديوان کي دوبارو ڇپائجي. ١٩٦٠ع ۾ آءٌ منيلا منجهه هيس جو سنڌي ادبي بورڊ جي سابق ۽ لائق سيڪريٽري محمد ابراهيم جوئي صاحب اطلاع ڏنو ته عطا جي سلسلي ۾ ٻه ٻيا نادر نسخا به هٿ لڳا آهن يعني عطا جي مدحيه ۽ نعتيه قصيدن جو هڪ مڪمل ۽ ضخيم ديوان ۽ ٻيو هشت بهشت جي نالي سان عطا جون اٺ مثنويون (١١) (عطا جون هٿ آيل اٺ عدد مثنويون" هشت بهشت جي نالي سان پير صاحب ايڊٽ ڪيون آهن. اهو ڪتاب ١٩٦٣ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو آهي.)

١١. تاريخ مظهر شاهجهاني فارسي (از ميرڪ يوسف) جو ٻيو ۽ آخري حصو جيڪو سنڌي تاريخ سان

وابستہ آهي، سو پير حسام الدين ايڊٽ ڪيو آهي. اهو حصو ١٩٦٢ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ٿيل آهي. (هن ڪتاب جي انهي حصي جو سنڌي ترجمو بہ سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇپجي چڪو آهي ۽ انگريزي ترجمو ڊاڪٽر سليم الاينڊسولائيزيشن اسلام آباد طرفان شايع ٿيو آهي.) پير حسام الدين راشدي، تاريخ مظهر شاهجهاني جي انهي پاڱي جي مقدمي ۾ لکي ٿو تہ "پهر جب کبهي اِس کتاب کا دوسرا ايڈيشن تيار کيا جائے تو ان تمام باتون کا خيال رکهنا از بس لازمي هے تاکہ اُس کا دوسرا ايڈيشن زياده جامع اور مکمل بن جائے، بلکہ اس وقت ضرورت اِس بات کي بهي هے کہ قسم اول بهي اِس کے ساتهہ شامل کردي جائے، جو بجاء خود نظام حکمراني کے کتابيات کي ايک اهم کڑي هے." (١٢)

١٢. مقالات الشعراءِ (از مير علي شير قانع) ايڊٽ ڪرڻ وقت پير صاحب جي خواهش هئي تہ نہ مٿس تعليقات بہ لکيا وڃن. ليڪن اهو ڪم ڪنهن ٻئي موقعي تي ڪرڻ جي صلاح سبب ڇڏي ڏنائون. انهي سلسلي ۾ مقالات الشعراءِ جي "آغاز" ۾ لکي ٿو تہ "در ابتداء اراده داشتم کہ معلومات مزيدي را راجع باحوال شعراءِ و وقائع تاريخي بصورت تعليقات در آخراين کتاب فراهم آورم. ولي چون ضخامت کتاب پيشتر گرديد، بران شدم کہ قسمت تعليقات را دريک جلد علحده بياورم، کہ انشاءَ الله بعد از طبع اين جلد بزودي بنظر دانشمندان خواهد رسيد". (١٣) انهي ڪري پير صاحب مقالات الشعراءَ جي ڪيترن ئي صفحن جي حاشين کي لکندو ويو آهي تہ "رجوع کنيد تعليقات"، ڏسو مقالات الشعراءَ جا صفحا ٢٥، ٩٣، ١٠٧، ١٦٩، ١٧٦، ٢٤١، ٢٧٩، ٢٨٠، ٢٨٢، ٢٨٣، ٢٨٤، ٣٥٧، ٣٦٢، ٣٧٣، ٣٩١، ٤٢١، ٤٤٥، ٤٤٨، ٤٧٥، ٤٨٧، ٤٨٩، ٦٥٩، ٦٩٧، ٧٠٠، ٧٤٠، ٧٥٥، ٧٧٨، ٧٩٢، ٨٠٣، ٨٣٥، ٨٣٦، ٨٣٧، ٨٤٢، ٨٧٥، ۽ ٨٧٧ وغيره. افسوس جو تعليقات وارو اِهو ڪم بہ پير صاحب حياتي جي وفا نہ ڪرڻ سبب نہ ڪري سگهيو.

پير صاحب هڪ انٽرويو ۾ فرمايو آهي تہ "ٽن چئن سالن کان وٺي منهنجي ذهن تي ٽي ڪم آهن، خدا موقعو ڏنو تہ انهن کي پورو ڪندس. هڪڙو ڪتاب آهي 'تاريخ رشيدي'. منهنجي هڪڙي مرحوم دوست جي فرمائش آهي تہ اهوڪتاب مان ايڊٽ ڪريان ۽ شايع ڪيان. خدا توفيق ڏني، منهنجو اهو هڪڙو فرض آهي جيڪو ادا ڪرڻو آهي. ڪم اڄان شروع ڪونہ ٿيو آهي. هن ڪتاب جا پنج ڏهہ نسخا جيڪي دنيا جي مختلف هنڌن تي هئا سي سڀ گڏ ڪري رکيا اٿم ۽ انهي کي فقط تصيح ڪري متن تيار ڪرڻو آهي ۽ اهو ڪم اڄان تائين ان ڪري شروع ڪري نہ سگهيو آهيان جو محنت تمام گهڻي آهي ۽ اها طاقت مان پاڻ ۾ نٿو سمجهان، مون نہ ڪيو تہ انشاءَ الله ڪو ٻيو ڪندو ۽ بهرحال اهو ڪم منهنجي ذهن ۾ آهي.

"ٻيو ڪم آهي 'پوراني سادات'، ٺٽي جا پوراني سادات سنڌ جو تمام وڏو علمي خاندان هيو. 'نصرت نامہ ترخان' ان خاندان جي هڪ فرد لکيو آهي. ان سڄي خاندان جو تفصيلي احوال مون گڏ ڪيو آهي ارادو اٿم تہ خدا توفيق ڏني تہ اهو ڪتاب جيئن، مير معصوم جو لکيو اٿم، لکي پورو ڪيان. ڇاڪاڻ تہ اهو منتشر آهي ۽ تمام قيمتي مواد آهي جو جيڪڏهن گڏ ٿي وڃي تہ سنڌ جي تاريخ جو هڪ اهم باب مڪمل ٿي وڃي. ان خاندان جي علمي اهميت اها آهي جو ان جو واسطو سنٽرل ايشيا، خراسان ۽ هرات سان آهي. ٽئين ڪتاب لاءِ ارادو آهي تہ سنڌ جي ادبي تاريخ لکان." (١٤)

پير صاحب جون اهڙيون خواهشون جيڪي هن وقت بوقت ملاقات دوران چند اهل قلم حضرات سان پنهنجي ظاهر

ڪيون آهن، سي هيٺ ڏجن ٿيون.

١. جناب محمد ابراهيم جويو لکي ٿو تہ "... پير سائين سان وڏيڪ ڪم جون ڳالهيون ٿيون، ڪين فارسي جي رهيل سنڌ جي ماخذات جي ايڊيٽنگ ۽ اشاعت جو خيال هو. ڇٽي پنجاهہ سال عمر جا پيا هجن تہ بہ هوند ڪم پورو نہ ٿئي. سنڌي ادب جي مفصل تاريخ لکڻ جو خيال هون ۽ هو ڏوٽي هو ڏينهن جي طرز تي خاص طرح پنهنجي سائنڻ ماءُ جي يادگيرين لکڻ جو ڏاڍو شوق هون ۽ مون کي پڪ آهي تہ سندن ڇڏيل ڪاغذن ۾ ضرور انهن تجويزن تي سندن ڪي ابتدائي يا ڪجهہ قدر وڏيڪ نوٽ موجود هوندا." (١٥)

٢. ڊاڪٽر رياض الاسلام لکي ٿو تہ "... پير صاحب جي غير مڪمل ڪمن مان غالباً سڀ کان اهم ڪم مرزا حيدر دوغلت جي شهره آفاق تاريخ رشيدي جي ايڊيٽنگ جو ڪم هو. اها رٿا سندس زندگي جي وڏين آرزوئن جي هئي ۽ ١٩٨١ع جي پڇاڙي تائين پاڻ ان فڪر ۾ هئا تہ ڪنهن طرح اهو ڪم پورو ٿي وڃي. جنوري ١٩٨٢ع ۾ جڏهن پاڻ لنڊن روانا ٿيڻ وارا هئا، تڏهن شايد اچڻ واري واقعي جو مٿس القا ٿي چڪو هو، ڇاڪاڻ جو روانگي کان اڳ تاريخ رشيدي جي سمورن روٽو گرافن ۽ صاف ڪيل نقلن جو ڪريٽ منهنجي ۽ پروفيسر محمود الحسن صديقي جي حوالي ڪري ويا."

٣. ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي لکي ٿو تہ "... پير صاحب جي دلي خواهش هئي تہ تحفةالڪرام جي فارسي متن کي نئين سر سنواري سڌاري شايع ڪيو وڃي. اهو اهم ڪم هٿ ۾ ڪيائين. ان جو پهريون حصو حاشين سان سينگاري شايع ڪيائين. افسوس جو ان جا باقي رهيل بہ حصا شايع نہ ٿي سگهيا. سنڌي ادبي بورڊ کي جڳائي تہ جيڪڏهن پير صاحب اهي ٻئي حصا بہ مڪمل ڪري ويو آهي تہ اهي هٿ ڪري شايع ڪري، ڇاڪاڻ تہ هي حصو بہ سنڌي ادبي بورڊ ڇپايو آهي..."

۴. سيد صباح الدين عبدالرحمان لکي ٿو تہ "... پير حسام الدين راشدي وٽ ڇپجڻ لاءِ تاريخ رشيدي مرزا حيدر دوغلت، تاريخ فرامين سلاسل تيموريان ۽ سلسلہ نورجهان بيگم زن جهانگير بادشاهہ تيار هيون."

٥. ڊاڪٽر محمد ايوب قادري لکي ٿو تہ "..... پير صاحب برصغير جي اولين تاريخ 'تاج المآثر' (نظامي) جي اردو ترجمي لاءِ خواهشمند هئا. پروفيسر عبدالمجيد صديقي سان ڳالهہ ٻولهہ ٿي هئي، مگر افسوس جو اهو منصوبو عمل ۾ اچي نہ سگهيو. جوامع الحڪايات راز عوفي، اردو ترجمو اختر شيرواني جي سليس ۽ شگفتہ سنڌي ترجمي جو ذمو محترم پير حسام الدين راشدي ڪنيو..."

٦. غلام مصطفيٰ پيو لکي ٿو تہ "...هڪ دفعي آغا صاحب بدرالدين دراني وٽ پير حسام الدين صاحب ڳڙهي ياسين آيا. مان بہ وٽن روزانو ويندو هيس. رات جو وقت هو، پير صاحب سان سندن ڪمري ۾ وينو هيس. مان ڪائنس پڇيو تہ. سائين جن جي آئنده پروگرام ۾ ڪهڙا ڪتاب لکڻ جو ارادو آهي. جواب ۾ هڪڙي چوپڙي ڪيسي مان ڪڍياؤن ۽ کولي ڪتابن جا نالا پڙهڻ شروع ڪياؤن، جن ۾ ٽيتاليهہ (٤٣) ڪتابن جا نالا هئا، جن مان ڪافي ڪتاب پوءِ ڇپجي آيا ۽ باقي رهجي ويل آهن، جن مان ڪجهہ نالا محفوظ آهن. (١) ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جي دؤر جي ادبي تاريخ، (٢) ٺٽي جي سياسي تاريخ، (٣) ارغون ترخانن ۽ مغلن جي دؤر جي تاريخ (۴) سرمد شهيد، (٥) سيوهڻ جي تاريخ. انهن بابت پاڻ ٻڌاياؤن تہ مان انهن تي گهڻو ڪم ڪيو آهي. پاڻ فرمائيندا هئا تہ منهنجي ڪتابن ۾ مڪلي نامہ ۽ تاريخ ٺٽہ وڏي پائي جا ڪتاب هوندا ۽ تحفةالڪرام جي فارسي ايڊيشن کي ايڊٽ ڪرڻ ۽ ان جا وڏيڪ بہ حصا پيا بہ حواشي سان مرتب ڪندس، جو انهن جي پڙهڻ کان پوءِ سنڌ جي ماڻهن کي ڪنهن بہ ٻئي ڪتاب

جي ضرورت نہ رهندي. مگر تاريخ نثر، سيوهڻ جي تاريخ ۽ تحفة الڪرام جا بقيہ بہ حصا رهجي وين. سرمد شهيد ۽ مير معصوم شاهہ تي پنجاهہ ورهيہ تحقيق ڪندا رهيا. ٽيون ڪتاب مير ڪي سادات، جيڪي پراڻي سکر ۾ رهن ٿا جو تذڪرو تاريخ بہ ڪمپليٽ ڪري ڇڏي اٿاؤن، اُن تي ڪو ٿورو ڪم رهيل هوندو، جو اُميد تہ سندن پاءُ علي محمد راشدي يا پاڻثبو محترم حسين شاهہ راشدي جن بقيہ رهيل ڪم پورو ڪري شايع ڪرائيندا. اُن سان گڏ سنڌ جي انسائيڪلو پيڊيا بابت ڏاڍو خيال هين تہ اهو ڪم مان ڪيان، جن لاءِ ماڻهن ۽ ڪافي سرمائي جي ضرورت پوندي. جيڪڏهن اهي ٻئي ماڻهون ۽ سرمايو ميسر ٿئي تہ مان ان ڪم ڪي ٻن سالن اندر پورو ڪري ڇڏيان، مگر اها بہ سندن آرزو پوري ڪانہ ٿي. پير صاحب مون ڪي چيو تہ مان مير معصوم بکري تي ٻيو جلد بہ لکي رهيو آهيان. تون سکر وڃي ڪري سندن خاندان ۾ ڪنهن لکئي پڙهئي ماڻهوءَ سان ملي، مون سان رابطو قائم ڪراءِ تہ مان ڪانئس مير معصوم بابت ڪجهہ زباني احوال وٺندس"..."

٧. جناب غلام محمد لاکو لکي ٿو تہ "...راشدي صاحب هڪ ملاقات دوران مون ڪي ٻڌايو تہ ڪتاب 'ميرزا غازي بيگ ترخان اور اس کي بزم ادب' تهران مان فارسي زبان ۾ نروار ٿيئو هو، ليڪن گمان غالب آهي تہ ايران ۾ بعد جي حالتن سبب اهو اچي نہ سگهيو. آخري ملاقات ٢٨ ڊسمبر ١٩٨١ع ۾ راشدي صاحب مون ڪي هن ڪتاب جي سنڌي ترجمي لاءِ پڻ حڪم ڪيو. افسوس جو سندن اوچتي وفات سبب هي ڪم پڻ التوا ۾ رهجي ويو. پير حسام الدين راشدي صاحب، مير قانع جي مفصل سوانح لکڻ جو پڻ اشارو ڏنو آهي، افسوس جو هي ڪم پڻ وقت جي وهڪري ۾ لڙهي ويو ۽ منظر تي اچي نہ سگهيو. راشدي صاحب هڪ ملاقات ۾ ٻڌايو تہ 'تذڪره رياض العارفين جلد دوم' (از، آفتاب راءِ لکنوي) ڇپائيءَ هيٺ هو، جو مذڪوره ادارو پاڪستان انسٽي ٽيوٽ آف پرشن اسٽڊيز اسلام آباد' ايران جي نئين سرڪار بند ڪرڻ جو حڪم ڏنو، پوءِ ڪٿي هي تذڪرو شايع ٿيو يا نہ، ان جي خبر خاوند کي... جناب غلام محمد لاکي مٿي بيان ڪيل سڀني انهن ڪتابن ڪانسواءِ، چند هينئين ٻين ڪتابن جي مسودن بابت بہ آگاهہ ڪيو آهي، جيڪي پير حسام الدين راشدي صاحب شايع ڪرائڻ لاءِ ايڊٽ ڪيا هئا: معيار سالڪان طريقت (از مير علي شير قانع)، مثنوي زيبا نگار (از، ملا ضيائي ٺٽوي)، ٽالپرن جي تاريخ، راشدي خاندان جون علمي ۽ ادبي خدمتون، پير علي گوهر شاهہ اصغر جو ڪلام، تذڪره پوراني سادات، تاريخ ادبيات سنڌ (ادبيات جي تاريخ، براؤن جي طرز تي)، مڪلي جي مقبرن تي تاريخي فارسي شعر، واقعات ڪشمير (حوالو، تڪمله ڪشمير جلد ۴. صفحو ١٠)، تعليقات مقلات (غالباً ان طرز تي پوءِ ڪشمير جو تڪمله تيار ٿيو.)" (١٦)

مٿين سڀني حوالن جي روشني ۾ اسان کي پير حسام الدين راشدي جون هينيون خواهشون نظر اچن ٿيون:

(١) مثنوي مختار نامہ، از مير علي شير قانع، (٢) مثنوي ختم السلوڪ، از مير علي شير قانع، (٣) مير علي شير قانع جا منتشر شعر، غزل، رباعيون ۽ تاريخي قطعات (اهي سڀ مير علي شير جي مختلف قلمي بياض ۽ ڪتابن ۾ ٽڙيل پکڙيل آهن، انهن کي گڏ ڪري ڪتابي صورت ڏيڻ) (٤) قصيده بمدح عبدالنبي از امير علي شاهہ شائق، (٥) نامہ نغز از، باغ علي خانف، (٦) گلدستہ نورس بهار ڪلهوڙا دؤر جي حاڪمن جا خط) از منشي عبدالرؤف سيوستاني، (٧) گلدستہ هميشه بهار از، منشي عبدالرؤف سيوستاني، (٨) انشاءِ عطارد از، شيوڪرام عطارد، (٩) اسناد ۽ فرامين (ڪلهوڙا حاڪمن جا جاري ڪيل پروانہ، سندون ۽ فرمان وغيره.) (١٠) مشاهير سنڌ جلد ٻيون ۽ ٽيون از، مولانا دين محمد وفائي، (١١) شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي همعصر شاعرن جي ڪلام جا ديوان شايع ڪرائڻ، (١٢) شاهہ عبداللطيف ڀٽائي ۽ سندس خاندان جي مڪمل سوانح حيات، (١٣) شاهہ

پير صاحب ۽ ڊاڪٽر اينمري شمل، سنڌ جي قديم قلمي نسخن جو معائنو ڪري رهيا آهن. نواب نور احمد خان لغاري ٻہ ساڻن گڏ آهي.

سائين حسام الدين راشدي صاحب، موهن جي دڙي جو معائنو ڪندي (١٩٥١ع)

عبداللطيف ڀٽائي دؤر جي سياسي ۽ تمدني تاريخ، (١۴) شاهه عبداللطيف جي دؤر ۾ تصوف جون تحريڪون ۽ انهن ۾ شاهه جو حصو، (١۵) شاهه صاحب جي رسالي متعلق تحقيقي ايڊيشن، (١٦) سنڌ جا فنڪار ۽ انهن جو احوال، (١٧) سنڌ جي فارسي ماخذات جي ايڊيٽنگ ۽ اشاعت، (١٨) سنڌي ادب جي مفصل تاريخ، (١٩) پير صاحب جي والده محترمه جون يادگيريون، (٢٠) تاريخ رشيدي از، ميرزا حيدر دوغلت، (٢١) تحفة الڪرام جا باقي رهيل ڀاڱا (انهن جي ايڊيٽنگ) (٢٢) تاريخ فرامين سلاسل تيموريان، (٢٣) سلسله نورجهان بيگم زن جهانگير بادشاهه، (٢۴) تاج الماٿر از، نظامي، (٢۵) جامع الحڪايات، (٢٦) ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جي دؤر جي ادبي تاريخ، (٢٧) ٺٽي جي سياسي تاريخ، (٢٨) ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جي تاريخ، (٢٩) سرمد شهيد، (٣٠) سيوهڻ جي تاريخ، (٣١) تذڪره مير ڪي سادات، (٣٢) سنڌ جي انسائيڪلو پيڊيا، (٣٣) مير معصوم شاهه بکري جلد ٻيون، (٣۴) مرزا غازي بيگ ترخان اور اس ڪي بزم ادب، جو سنڌي ترجمو، (٣۵) مير علي شير قانع جي مفصل سوانح، (٣٦) تذڪره رياض العارفين جلد دوم، (٣٧) مثنوي معيار سالڪان طريقت از، علي شير قانع، (٣٨) مثنوي زيبانگار از مُلاضيائي ٺٽوي، (٣٩) ٽالپرن جي تاريخ، (۴٠) راشدي خاندان جون علمي ۽ ادبي خدمتون، (۴١) پير علي گوهر شاهه اصغر جو ڪلام، (۴٢) تذڪره پوراني سادات، (۴٣) تاريخ ادبيات سنڌ (ادبيات جي تاريخ براؤن جي طرز تي)، (۴۴) مڪلي جي مقبرن تي لکيل تاريخي فارسي شعر، (۴۵) واقعات ڪشمير، (۴٦) تعليقات ڪشمير، (۴٧) سنڌ ۾ اردو، (۴٨) تذڪره مشائخ سيوستان (هن تذڪري ۾ آيل اولياء ڪرام جي مقبرن جو احوال لکڻ ۽ انهن جون تصويرون ۽ نقشا ناهي شايع ڪرائڻ)، (۴٩) خلاصة المڪتوبات، (۵٠) انشاء نورالحق مشتاقي، (۵١) انشاء ابري جلد اول و دوم، (۵٢) مجموعه مڪاتيب دانشگاهه سنڌ، (۵٣) مجموعه رقعات دانشگاهه سنڌ، (۵۴) گلدسته باغبان، (۵۵) منهاج الشعور، (۵٦) تاريخي انشاء، (۵٧) انشاء خبرت، (۵٨) انشاء محمد سعيد، (۵٩) رقعات امام الدين، (٦٠) انشاء (٦١) مڪتوبات قانع، (٦٢) مڪتوبات مير عظيم الدين ٺٽوي، (٦٣) مڪتوبات مير نصير خان ٽالپر، (٦۴) مڪاتيب انندرام مخلص، (٦۵) مدحيه ۽ نعتيه ديوان عطا ٺٽوي، (٦٦) تاريخ مظهر شاهجهاني حصه اول از، ميرڪ يوسف، (٦٧) تعليقات مقالات الشعراء، (٦٨) مڪلي نامه جي ٻني ايڊيشن ۾ مڪلي جي تاريخي آثارن ارض پاڪ مصلي، چاهه محاذي محراب عيد گاهه، غير هائي جبل مشرق روبه زمين ميڪرا، پير غيب، تالاب اڌهور نزديڪ طفرل آباد ۽ ملا داؤد درس مسجد و تالاب جو تعين ڪرڻ ۽ سندس محل وقوع ۽ انهن جي موجوده حالت ۽ احوال لکڻ ۽ انهن جون تصويرون ڪيئي ۽ نقشا ناهي ڏيڻ گهرجي.

هاڻي اسان پير صاحب جي مٿين خواهشن جي ٺوري وضاحت ڪنداسين. نمبر هڪ کان اناهٺ (٦٨) تائين سڀ ڪتاب اُهي آهن. جن جو پير صاحب کي ايڊٽ ڪرڻ، ترجمو ڪرڻ يا مرتب ڪري ڇپائڻ جو خيال هو، ليڪن زندگي وفانه ڪيس، جنهنڪري انهن ڪتابن جا صرف نالا ئي پير صاحب جي خواهشن ۾ رهجي ويا آهن. ڇاڪاڻ ته انهن ڪتابن مان ڪن ڪتابن جو مواد ڇڙوڇڙ ٿيو پيو آهي. جيڪو چونڊي گڏ ڪرڻو پوندو. ڪن ڪتابن کي ايڊٽ ڪرڻو پوندو ۽ معلوماتي حواشين سان سينگارڻو پوندو، چند ڪتابن جو سنڌي ۽ اردو ۾ ترجمو ڪرڻو پوندو وغيره. انهي ڪم ڪرڻ لاءِ ڪنهن هڪ فرد يا اداري جو وس پڄي نه سگهندو. تنهنڪري انهن ڪتابن کي مرتب ڪرڻ ۽ ترجمو ڪرڻ وغيره لاءِ انهن ادارن ۽ فردن کي سامهون اچڻ گهرجي. جيڪي سائينءَ جي زندگي ۾ ڪنهن نه ڪنهن طرح سان ساڻس منسلڪ رهيا. اِهو انهي لاءِ چوان ٿو جو انهن ڪتابن مان ڪن ڪتابن جو صرف نالوئي آهي. ٻيو مواد ڪجهه ڪونه لکيو اٿن، تنهنڪري اهو ڪم صرف اهي ئي ماڻهو سر انجام ڏيئي سگهن ٿا جن جو هميشه واسطو پير صاحب

سان رهيو هجي. ڪن ڪتابن لاءِ تہ صرف پير صاحب ٿورو مواد گڏ ڪيو يا لکيو تہ پاڻ هميشہ لاءِ اسان کان موڪلائي ويا ۽ اهو ٿورو مواد بہ پير صاحب وٽ ٿي رهجي ويو، تنهنڪري انهن ماڻهن کي اڳتي اچڻ گهرجي جن وٽ يا جن کي پير صاحب جي انهي لکيل مواد بابت ڪجهہ ڄاڻ آهي، اُهي ماڻهو انهيءَ مواد کي هٿ ڪري وڌيڪ مواد انهي ۾ مواد جي روشني ۾ تيار ڪري انهي نالي واري ڪتاب کي مرتب ڪن.

انهي سڄي ڪم تي هڪ سرسري نگاهہ وجهي اسان رايو ڏينداسين تہ مٿي ڄاڻايل ڪتابن مان نمبر هڪ کان وٺي نو تائين، ويهہ کان پنجويهہ تائين، سٺيهہ کان اٺيهہ تائين، اٺيتاليهہ ۽ پنجاهہ کان اناهٺ تائين، اهي سڀ ڪتاب صرف ايڊٽ ڪري ۽ معلوماتي حاشين سان سينگاري شايع ڪرائڻ گهرجن. ڇٽيهون (٣٦) ڪتاب "تذڪره رياض العارفين جلد دوم" (از. آفتاب راءِ لکنوي) اسلام آباد مان ڇپجي چڪو آهي.

"مثنوي نامہ نغز" جو هڪ قلمي نسخو سنڌ ۾، ۽ ٻيو نسخو سنڌي ادبي بورڊ جي لئبرريءَ ۾ موجود آهي، تنهنڪري سنڌي ادبي بورڊ جي منتظمين کي گهرجي تہ اهو قلمي نسخو ڪنهن ڄاڻو عالم کان ايڊٽ ڪرائي شايع ڪرائين.

"گلدستہ نورس بهارِ جا بہ قلمي نسخا پير صاحب جي ذاتي لئبرريءَ ۾ موجود هئا. اُن متعلق پير صاحب لکي ٿو تہ "هن ڪتاب جا بہ نسخا منهنجي ڪتب خاني ۾ موجود آهن، جن کي آڏو رکي مون هن ڪتاب جو متن تيار ڪيو آهي ۽ انتظار ۾ آهيان تاريخي حاشين ۽ چٽاڻن سان ان کي ڇاپيو وڃي..." اِنهي کان علاوه انشاءِ عطارد، خلاصة المڪتوبات، انشاءِ ابري جلد اول ودوم، منهاج الشعور، انشاءِ خبرت، انشاءِ، مڪاتيب انندرام مخلص ۽ تاريخ مظهر شاهجاني حصہ اول جا قلمي نسخا پڻ پير صاحب جي لئبريريءَ ۾ موجود هئا. اُنهي کان علاوه "تاريخ فرامين سلاسل تيموريان" ، "سلسلہ نورجهان بيگم زن جهانگير بادشاهہ" ۽ "سنڌ ۾ اردو" جا مسودا پڻ پير صاحب تيار ڪري ڇڏيا هئا، تنهنڪري مٿيان قلمي نسخا توڙي مسودا پير صاحب جي خاندان وٽان هٿ ڪري انهن کي مرتب ڪري شايع ڪيو وڃي.

مجموعہ مڪاتيب دانشگاهہ سنڌ، مجموعہ رقعات دانشگاهہ سنڌ، مڪتوبات قانع، مڪتوبات مير عظيم الدين ٺٽوي ۽ اسناد و فرامين جا قلمي نسخا سنڌي ادبي بورڊ جي ۽ سنڌيونيورسٽي جي لئبرريءَ ۾ موجود آهن. 'اسناد و فرامين' جو هڪ ٻيو نسخو پير صاحب جي لئبرريءَ ۾ پڻ هو. اهي سڀ نسخا هٿ ڪري. ايڊٽ ڪري شايع ڪرايا وڃن.غلام محمد لاکي صاحب جي چوڻ مطابق راشدي صاحب جي آخري عمر واري حصي ۾ هيٺيان سڀ ڪتاب تيار ٿي رهيا هئا يا ترتيب هيٺ هئا: مثنوي مختارنامہ، مثنوي ختم السلوڪ، مير علي شير قانع جا منتشر شعر، غزل رباعيون ۽ تاريخي قطعات، تحفتالڪرامّ جا بقايا رهيل بہ ڀاڱا، ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جي تاريخ، مثنوي معيار سالڪان طريقت، مثنوي زيبا نگار، ٽالپرن جي تاريخ، راشدي خاندان جون علمي ۽ ادبي خدمتون، تذڪره پوراني سادات، تاريخ اديبات سنڌ، مڪلي جي مقبرن تي لکيل تاريخي فارسي شعر، واقعات ڪشمير ۽ تعليقات ڪشمير" انهيءَ کان علاوه پير صاحب سنڌي ادب جي مفصل تاريخ، ارغونن مغلن ۽ ترخانن جي دؤر جي ادبي تاريخ، ٺٽي جي سياسي تاريخ، سرمد شهيد، سيوهڻ جي تاريخ، سنڌ جي انسائيڪلو پيڊيا، مير معصوم بکري جلد ٻيون، ۽ مير قانع جي مفصل سوانح حيات لاءِ ڪجهہ نہ ڪجهہ مواد ضرور لکيو هوندو يا گڏ ڪيو هوندو. تنهنڪري انهن سڀني ڪتابن کي لکڻ يا مڪمل ڪرڻ لاءِ انهن عالمن ۽ محققن کي اڳتي اچڻ گهرجي، جن کي پير صاحب جي انهي لکيل مواد متعلق ڄاڻ هجي تہ جيئن انهي مواد جي روشنيءَ ۾ ٻيو مواد گڏ ڪري، انهن کي مرتب ڪرائي شايع ڪرائي

سگهجي. تحفة الڪرام جي بقايا رهيل ٻن ڀاڱن کي ايڊٽ ڪري حواشي سان سينگاري شايع ڪرڻ گهرجي. "مير قانع جي مفصل سوانح حيات" تي راقم پڻ تحقيق ڪري رهيو آهي.

تازو معلوم ٿيو آهي تہ "تذڪره پوراني سادات" جو سمورو سهيڙيل مواد ممتاز مرزا جي حوالي ڪيو ويو آهي تہ جيئن هو اُن کي ايڊٽ ڪري تنهنڪري ممتاز مرزا کي گهرجي تہ پير صاحب جي خواهش جي تڪميل لاءِ انهيءَ ڪتاب کي جلد ايڊٽ ڪري ۽ ڇپائي. هي بہ معلوم ٿيو آهي تہ مير علي شير قانع جي مثنوي "معيار سالڪان طريقت" جناب خضر عباسي نوشاهي پي ايچ ڊي جي ٿيسز لاءِ ايڊٽ ڪري رهيو آهي.

عطا ٺٽوي جي "نعتيہ ۽ مدحيہ" شاعرن جي ديوان جو قلمي نسخو بہ سنڌي ادبي بورڊ جي لئبرريءَ ۾ موجود آهي، اِهو نسخو بہ ڪنهن ڄاڻو کان ايڊٽ ڪرائي جلد شايع ڪرايو وڃي ۽ "مقالات الشعراءِ" تي تعليقات بہ ڪنهن ڄاڻو عالم کان لکايا وڃن ۽ شايع ڪرائجن.

قصيده بمدح عبدالنبي، نامہ نغز، گلدستہ نورس بهار، گلدستہ هميشه بهار، انشاءِ عطارد ۽ اسناد وفرامين، سنڌي ادبي بورڊ کي شايع ڪرڻ گهرجن، ڇاڪاڻ تہ انهن کي شايع ڪرڻ لاءِ خود پير صاحب بہ سنڌي ادبي بورڊ کي اپيل ڪئي آهي تہ "مهيا ٿيل ڪتابن مان هينيان ڪتاب (يعني مذڪوره ڪتاب) فوري توجہ جي لائق آهن. اميد تہ سنڌي ادبي بورڊ انهن جي اشاعت لاءِ ضرور اهتمام ڪندو". (١٧)

انشاءِ نورالحق مشتاقي، گلدستہ باغبان، تاريخي انشاءِ، انشاءِ مُنشي محمد سعيد، رقعات امام الدين ۽ مڪتوبات مير نصير خان ٽالپر جا قلمي نسخا سنڌ يونيورسٽي جي لئبرريءَ ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي لئبرريءَ ۾ محفوظ آهن. انهن ڪتابن جا اِهي نسخا هٿ ڪري، ايڊٽ ڪري انهن کي حاشين سان سينگاري شايع ڪرايو وڃي. ڪتاب "نگيران سِنڌ" جو قلمي نسخو ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي جي ذاتي ڪتبخاني لاڙڪاڻي ۾ پيل آهي. انهيءَ ڪتاب کي بہ ايڊٽ ڪري شايع ڪيو وڃي

"پير صاحب جي والده محترمہ جي يادگيرين" ۽ راشدي خاندان جي علمي ۽ ادبي خدمتون" لکڻ لاءِ جناب حسين شاهہ راشديءَ کي چيو وڃي، ڇاڪاڻ تہ پاڻ انهي گهراڻي جا فرد آهن "پير علي گوهر شاهہ اصغر جو ڪلام، مفتي محمد رحيم سڪندري. ايڊٽ ڪري، جمعيت علماءِ سڪندريہ درگاهہ شريف پير ڳوٺ مان شايع ڪيو آهي. انهيءَ جو ٻيو مستند ۽ مڪمل ايڊيشن پروفيسر شيخ محمد فاضل ترتيب ڏيئي رهيو آهي.

"جامع الحڪايات"، "تاج المأثر"، "مرزا غازي بيگ ترخان اور اس کي بزم ادب" جو سنڌي ۽ اردو ترجمو ڪيو وڃي ۽ شايع ڪيو وڃي. "تاريخ رشيدي"، ڊاڪٽر سليم اختر ايڊٽ ڪيو آهي ۽ انسٽيٽيوٽ آف سينٽرل اينڊ ويسٽ ايشين اسٽڊيز ڪراچي طرفان شايع ٿيڻ وارو آهي. مٿين ڪتابن مان "مرزا غازي بيگ ترخان اور اس کي بزم ادب" جو سنڌي ۽ فارسي ۾ ترجمو ڪرايو وڃي. "مشاهير سنڌ جلد ٻيون ۽ ٽيون" ١٩٨٥ع ۽ ١٩٨٦ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ٿي چڪو آهي. "شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي همعصر شاعرن جي ديوانن کي مرتب ڪرڻ ۽ اشاعت" لاءِ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جون خدمتون حاصل ڪيون وڃن. شاهہ عبداللطيف ڀٽائي رح ۽ سندس خاندان جي مڪمل سوانح حيات ۽ شاهہ جي رسالي جي تحقيقي ايڊيشن لاءِ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ تحسين جوڳو ڪم ڪيو آهي. تازو ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز طرفان ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي مرتب ڪيل شاهہ جي رسالي جا چار جلد شايع ٿي چڪا آهن. اُنهي جي شروع ۾ شاهہ صاحب ۽ سندس خاندان جي مفصل سوانح ڏني ويئي آهي؛ هي تحقيقي ايڊيشن جو پڻ پورائو ڪري ٿو. اميد تہ ڊاڪٽر بلوچ صاحب شاهہ جي رسالي جا رهيل حصا پڻ جلد

ايڊٽ ڪري شايع ڪرائيندو.

"شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي دؤر جي سياسي ۽ تمدني تاريخ" ۽ "شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي دؤر ۾ تصوف جون تحريڪون ۽ انهن ۾ شاهه جو حصو" ڪتاب، تاريخ جي ڪنهن ڄاڻو عالم کان لکايا وڃن. ڪتاب "سنڌ جا فنڪار ۽ انهن جو احوال" تي ڪجهه ڪم ممتاز مرزا ڪيو آهي. هن چند سنڌي فنڪارن جو احوال "وساريان نه وسرن" نالي ڪتاب ۾ ڏنو آهي. اهو ڪتاب پڻ تازو سال ١٩٨٨ع ۾ ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز طرفان شايع ٿيو آهي. اُميد آهي ته مذڪوره ادارو انهيءَ ڏس ۾ اڃان جوڳا قدم کڻندو ته جيئن ﷺ جي سڀني فنڪارن جو احوال جلد لکجي ۽ ڇپجي سگهي.

پير صاحب جي خواهشن جي تڪميل لاءِ چند اهل قلم حضرات جا رايا ۽ مشورا هيٺ ڏجن ٿا.

محمد ابراهيم جويو صاحب "... مون کي پڪ آهي ته پير صاحب جي ڇڏيل ڪاغذن ۾ ضرور انهن تجويزن تي سندن ڪي ابتدائي يا ڪي قدر وڌيڪ نوٽ موجود هوندا. انهن کي نوٽ ڪري ڪم از ڪم فارسي ماخذات ۽ سنڌ جي ادبي تاريخ تي ۽ پڻ ان سان گڏيا ان سڀ ڪا علاوه به خود سندن ادبي سوانح عمري تي ڪم ٿي سگهي ٿو. جيڪو خاص علمي ۽ ادبي ادارن جو اولين فرض آهي..."

ڊاڪٽر غلام علي الانا "...هاڻي اسان سڀني جو فرض آهي ته انهن کي سميٽيون. انهن کي سنڀاليون ۽ نئين نسل جي اطلاع ۽ اڀياس لاءِ انهن کي هڪ هنڌ گڏ ڪريون. اهوئي سندس سرمايو آهي. جنهن تي اسين هڪ زنده قوم وانگر ناز ڪري سگهون ٿا. هر هڪ جو فرض آهي ته سندن ٻاريل مشعل کي اجهامڻ نه ڏيون. پير صاحب جي گنريل سال سچل واري ادبي ڪانفرنس ۾ ڪيل تقرير ۽ ان ۾ ڏنل پيغام هيئنش سان هنڌائڻ جهڙو آهي. اسان کي سندن اهم پيغام سامهون رکي اڳتي وڌڻو آهي. سندن طرفان ڏسيل مقصد ۽ منزل تي پهچڻ جي ڪوشش کي جاري رکڻو آهي. ٻر ائين ڪرڻ جي بدران فقط به لفظ واڪاڻ جا ڳالهائڻ کان پوءِ سڄو سال خاموش ويهي رهڻ سان پير صاحب جي ڏنل پيغام جي پوئيواري نه ٿي سگهندي، پر ان جي بدران سندن مشن کي جاري رکڻ گهرجي. پير حسام الدين راشدي يادگار ڪائونسل يا اڪيڊمي ناهي اهو ڪم ان جي حوالي ڪريون ته جيئن هر ڪم ڪنهن رٿا ۽ ترتيب سان ٿي سگهي..."

ڊاڪٽر رياض الاسلام "...هاڻي ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته هڪ اهڙو ادارو قائم ڪيو وڃي جيڪو پير صاحب جي علمي مشن کي جاري رکي. ٻين ڪمن سان گڏ انهن ڪتابن کي پورو ڪري ڇپائي جيڪي پاڻ اڻ مڪمل حالت ۾ ڇڏي ويا آهن. سندن اُهي ڪتاب پڻ ٻيهر شايع ڪري جيڪي هاڻي ناياب ٿي ويا آهن ۽ سندن مضمونن کي گڏ ڪري مجموعن جي شڪل ۾ شايع ڪري. پير صاحب پنهنجي زندگي ۾ بيشمار لکندڙن، اديبن ۽ شاعرن جي همت افزائي ۽ واهر ڪئي. هاڻي اهو انهن ماڻهن جو فرض آهي ته هو پير صاحب جي عظيم علمي مشن کي جاري رکڻ ۾ سيد حسين شاهه راشدي جو هٿ ونڊائين، جنهن صاحب انهي ڪم جو بار پنهنجي مٿي تي کنيو آهي..."

جناب ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي "... پير صاحب سنڌي مقالن کانسواءِ بي شمار اردو ۽ فارسي مقلا به لکيا، جيڪي اردو ۽ فارسي جي نامور رسالن ۾ شايع ٿي چڪا آهن، ضرورت آهي ته اهي مقالا به ڪتابي صورت ۾ شايع ڪيا وڃن"..."

جناب خادم شيخ "... سائين جي وفات سان جيڪو سنڌي ادب کي نقصان رسيو آهي تنهن جي ڪوٽ پوري ڪرڻ لاءِ ته ڪافي وقت کپي. بهرحال سائينءَ جي خاندان مان سائين حسين شاهه راشدي ادب ڏانهن لاڙو ڪيو آهي،

نئشنل ميوزيم ڪراچيءَ جي بورڊ آف گورنرس جي اجلاس جو هڪ منظر: ساڄي کان ايس. اي. نقوي، ...... ڊاڪٽر ايف. اي. خان، سائين حسام الدين راشدي، ممتاز حسن ۽ ڊاڪٽر اشتياق حسين قريشي.

پير صاحب، سنڌي ادبي بورڊ ۾ پرڏيهي عالمن ۽ دانشورن کي، بورڊ جي ڪتابن ۽ رسالن جو تعارف ڏيئي رهيو آهي.

تنهن ۾ اسان کي ڪافي اميدون آهن. "...."

جناب غلام محمد لاکو: "... پير حسام الدين راشدي جي علمي ۽ ادبي مان مرتبي، بحيثيت هڪ محقق ۽ مؤرخ جي ڇڏيل ڪار گذاري، اسان جي حوالي ڪيل ادبي اثاثي، تاريخ نويسي لاءِ ڏنل نظريي، هڪ دانشور، ڏاهي، پُر خلوص، پروقار، محب وطن ۽ همت ڀريئي بزرگ توڙي همتائيندڙ انسان جي حيثيت ادبي لاڳاپن ۽ ايليٽ وانگر سندن ادبي ۽ علمي وسيلن جي صحيح پروڙ لاءِ ضروري آهي ته جلد کان جلد سندن صحيح ۽ مڪمل سوانح مرتب ڪجي. بيشڪ هي هڪ اهم ۽ ضروري ڪم آهي، جيڪو ڪرڻ بہ گھرجي، ٻي صورت ۾ اسان وٽ هاٿي تہ فخر لائق ٻي ڪابہ ڳالهہ نہ بچي آهي. سنڌ جو مايہ ناز اديب، محقق، دانشور مؤرخ ۽ عالم محترم پير حسام الدين راشدي صاحب جيتوڻيڪ هاڻي هن دنيا ۾ نہ رهيو آهي ليڪن سندن ڇڏيل ادبي اثاثو، علم ۽ ادب لاءِ ڪيل خدمتون ۽ تازو توانو فن ۽ فڪر اسان وٽ رهندي دنيا تائين موجود رهندا. اسان سڀ جيڪي سندس عقيد تمند، پوئلڳ ۽ شاگرد سڏايون ٿا ۽ سندس لاڳاپي تي فخر محسوس ڪريون ٿا تن جو ۽ انهن سڀني ادارن جو جيڪي سندن سرپرستي ۾ وڌيا ۽ ويجهيا. مڙني جو فرض آهي تہ پاڻ جيڪي ڪم اڌورو ڇڏي ويا آهن. تن جو پورائو ڪريون. ان ڏس ۾ ڪم ڪرڻ لاءِ ڪنهن حد تائين هيٺيون ڳالهيون ڌيان ۾ رکڻ ضروري آهن. راشدي صاحب سنڌ جي ادبي تاريخ جي اها قابل فخر هستي آهي جنهن جون علمي ادبي خدمتون لافاني يادگار ۽ اڻ مٽ آهن مناسب آهي تہ سندن جامع ۽ مڪمل سوانح جلدي لکجي ۽ ڇپائجي تہ جيئن آئنده نسلن جي رهبري ٿئي. سردست ان ڏس ۾ سندن مختصر سوانح ئي ترتيب ڏجي، تڏهن بہ بهتر ٿيندو. افسوس جو هيل تائين ڪنهن بہ عالم يا اديب جي ڪا سوانح نہ لکي ويئي آهي (٢) راشدي صاحب جي ذاتي ڪتب خاني ۾ سنڌ تي جيڪي فارسي مخطوطا هئا تن جو مفصل ڪيٽلاگ تيار ڪري شايع ڪجي تہ جيئن ريسرچ ڪندڙن جي رهبري ٿي سگهي. سندن حياتيءَ ۾ اهڙو ڪيٽالاگ ڊاڪٽر روشن آرا بيگم تيار ڪيو هو جيڪو غالباً ڇپجي نہ سگهيو آهي. هن ڪم ڪرڻ لاءِ اسان کي پنجاب يونيورسٽي پاران مختلف عالمن جي مخطوطن تي تيار ڪيل فهرست تان رهنمائي وٺڻ گهرجي (٣) راشدي صاحب جا جيڪي تيار ۽ اڻ ڇپيل ڪتاب باقي آهن تن جي ڇپائيءَ جو بندوبست جلد از جلد ڪرڻ گهرجي (٤) اهي ڪتاب جيڪي اسان جي هن عالم وٽ ترتيب ۽ تياري هيٺ هئا ليڪن زندگيءَ جي بي وفائي جي ڪري انهن جو ڪم اڌورو رهجي ويو. جلد از جلد مختلف عالمن جي حوالي ڪري قابل اشاعت بنايا وڃن تہ جيئن سندن رهيل ڪم جي پورائي ٿي سگهي (٥) مناسب تہ ائين آهي تہ هنن سڀني ڪمن جي پورائي لاءِ "راشدي اڪيڊمي" ٺاهجي، جتي نہ رڳو سندن لئبرري محفوظ ڪجي بلڪ سندن ذاتي استعمال جي شين کي پڻ محفوظ ڪيو وڃي (٦) هنن سڀني ڳالهين جي پورائي لاءِ راشدي صاحب جي ياڻي محترم حسين شاهہ راشديءَ کي پڻ سرگرم ٿيڻ گهرجي". (١٨)

آخر ۾ راقم الحروف پير صاحب جي انهن خواهشن جي تڪميل لاءِ پنهنجي راءِن جو اظهار هن طرح ڪري ٿو تہ "جن اخبارن ۽ رسالن وغيره ۾ پير صاحب ڪم ڪيو. انهن جا ايڊيٽر ٿي رهيا يا انهن سان ڪنهن بہ قسم جو تعلق هُين تہ انهن سڀني اخبارن توڙي رسالن مان پير صاحب جا علمي ادبي ۽ سياسي مقالا ۽ مضمون، ايڊيٽوريل، شاعري ۽ افسانا وغيره گڏ ڪري ڪتابي صورت ۾ شايع ڪيا وڃن. پير صاحب جون اهي تحريرون ۽ تقريرون بہ گڏ ڪري شايع ڪيون وڃن جيڪي هن وقت بوقت ادبي جلسن ميٽنگن، مختلف ڪتابن جي رونمائي وارين تقريبن وغيره جي دوران ڪيون هيون. انهن فارسي، سنڌي ۽ اردو ڪتابن جا مهاڳ، تعارف مقدمہ ۽ پيش لفظ بہ گڏ ڪري ڪتابي صورت ۾ آڻي شايع ڪيا وڃن جيڪي پير صاحب جا لکيل آهن. پير صاحب جا مختلف مقالا، اردو ۽ فارسي

مختلف رسالن مان هٿ ڪري ۽ انهن جو سنڌي ترجمو ڪري ڪتابي صورت ۾ آڻي شايع ڪرايا وڃن. پير صاحب جي نالي تي هڪ اڪيڊمي يا لئبريري قائم ڪئي وڃي. پير صاحب جا مختلف عالمن ڏانهن لکيل خط ۽ مختلف عالمن جا سندس ڏانهن لکيل خط پڻ گڏ ڪري ڪتابي صورت ۾ شايع ڪرايا وڃن.

پير صاحب متعلق ببليوگرافي لکائي وڃي جنهن ۾ پير صاحب بابت سندس وفات کان اڳ جو ادبي سوانحي ۽ سياسي مواد وغيره ڇاپايو وڃي ۽ وفات کانپوءِ سندن متعلق غير ملڪي ۽ ملڪي ماڻهن جا وفات تي موڪليل تعزيتي پيغامات، اخبارن جا ايڊيٽوريل ۽ ريڊيو ۽ ٽي وي تان نشر ٿيل پيغامات ۽ ٻيو مواد ڇاپايو وڃي. پير صاحب جي سنڌي ۾ سؤ مقالن مان رهيل بقايا مقالن کي به گڏ ڪري ڪتاب "ٻالهيون ڳوٺ وڻن جون" وانگر هڪ ٻئي جدا ڪتاب ۾ شايع ڪيا وڃن. انهي سلسلي ۾ جناب غلام محمد لاکي جي ڪوشش تحسين جوڳي آهي جو هن پير صاحب جي چند تاريخي مقالن کي هڪ هنڌ سهيڙي "ٻالهيون منهنجي سنڌ جون" نالي مجموعو تيار ڪيو آهي. جيڪو سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇپيو آهي.

پير صاحب جي ناياب افسانن، ناولن ۽ ٻين ادبي تاريخي، سوانحي ۽ سياسي ڪتابن کي ٻيهر جلد از جلد شايع ڪرايو وڃي. پير صاحب جي ٽي وي ۽ ريڊيو تان نشر ڪيل تقريرن کي ڪيسٽن ذريعي عام ڪيو وڃي ۽ انهن تقريرن کي مرتب ڪري ڪتابي صورت ۾ آڻي شايع ڪرايو وڃي.

اهي ڪتاب جلد شايع ڪرائڻ گهرجن جيڪي پير صاحب وفات کان اڳ مڪمل ته ڪري ويو مگر شايع نه ٿيا ۽ انهن ڪتابن کي به جلد مڪمل ڪرائي شايع ڪيو وڃي جيڪي پير صاحب وفات کان اڳ ۾ لکي رهيو هو. مگر سندس وفات سبب مڪمل ٿي نه سگهيا. پير صاحب جي مڪمل سوانح عمري تيار ڪري جلد شايع ڪئي وڃي. راشدي صاحب جي ذاتي ڪتب خاني ۾ موجود فارسي مخطوطن جو ڪيٽلاگ تيار ڪرايو وڃي.

پير صاحب جي مذڪوره خواهشن ۽ پير صاحب متعلق مٿي ڄاڻايل ڪمن جي تڪميل لاءِ انهن ادارن ۽ ماڻهن کي خاص طور تي اڳتي وڌڻ گهرجي جن جو پير صاحب سان تعلق رهيو آهي. اهڙن ادارن مان انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ۽ سنڌي ادبي بورڊ به آهن. انهن ٻنهي ادارن کي گهرجي ته پير صاحب جي خواهشن کي پوري ڪرڻ لاءِ خاص طور تي پير صاحب جي خاندان مان جناب حسين شاهه راشدي جون خدمتون حاصل ڪن. ڇاڪاڻ ته انهن ٻنهي ادارن تي پير صاحب جا ڪيترائي احسان آهن. پير صاحب جي دور انديشي، گهري اڀياس ۽ اعليٰ سوچ جو هڪ مثال هي به آهي ته سندس رٿ تي آڪٽوبر ۱۹۶۴ع ۾ سنڌ اڪيڊمي جو نالو "انسٽي ٽيوٽ آف سنڌالاجي" رکيو ويو. پير صاحب هن اداري جو ۱۹۶۲ع ۾ باني ميمبر پڻ رهيو آهي.

سنڌي ادبي بورڊ تي به پير صاحب جا گهڻائي احسان آهن، ڇاڪاڻ ته هن اداري جي معرفت پير صاحب گهڻي کان گهڻا تاريخي ڪتاب تيار ڪري شايع ڪرايا. پير صاحب جي انهن معلومات افزا تاريخي ۽ ادبي خزاني جي ڪري ئي سنڌي ادبي بورڊ جو نالو ملڪ توڙي ٻاهر روشن ٿيو آهي. پير صاحب کي هر وقت انهيءَ اداري جي ترقيءَ جو اونو هوندو هو. تنهنڪري ئي هڪ هنڌ لکيو اٿن ته "... هن وقت سنڌ ۾ تاريخ جو ڪم سنڌي ادبي بورڊ ڪري رهيو آهي ۽ انهي اداري سنڌ کي ٻاهرين ملڪن سان ڪافي روشناس ڪرايو آهي ۽ گهڻو ڪري بنيادي ڪتاب شايع ڪري چڪو آهي، ليڪن ان جي ساليانې گرانٽ ڪافي نه آهي. انهيءَ اداري کي پڻ نئين سر قومي پيماني تي تشڪيل ڪجي ۽ رقمون مهيا ڪجن." (۱۹)

تهران يونيورسٽيءَ پاران، پير صاحب کي ڊاڪٽريٽ جي اعزازي ڊگري ڏيڻ واري تقريب جو هڪ منظر.

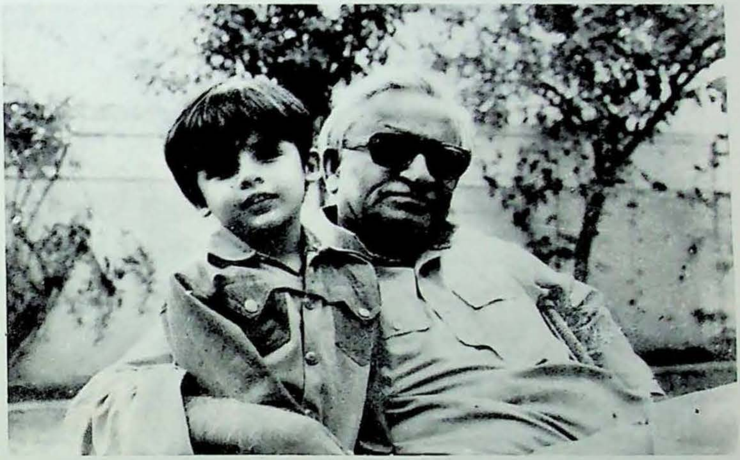

پير صاحب پنهنجي پوٽي علي رضا سان گڏ.

حوالا

١. پير حسام‌الدين راشدي، "ڳالهيون ڳوٺ وٺن جون" ، صفحو ٤٣. ڇاپو پهريون ١٩٨١ع. انجمن تاريخ سنڌ ڪراچي (ڪتاب، "تذڪره امير خاني" ١٩٦١ع ۾ ۽ "مير معصوم بکري" ١٩٧٩ع ۾ "سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇپيا آهن.)
٢. مير علي شير قانع "مثنويات وقصائد قانع" (مرتب: پير حسام‌الدين راشدي) صفحو ١ ۽ ٢ تعارف. ڇاپو پهريون ١٩٦١ع سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد.
٣. ميان نور محمد ڪلهوڙو، "منشورالوصيت ودستورالحڪومت" (مرتب: پير حسام‌الدين راشدي) صفحو ٢٩ ۽ ٣٠ ڇاپو پهريون ١٩٦٤ع. سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد.
٤. مولانا دين محمد وفائي، "تذڪره مشاهير سنڌ جلد پهريون" (مرتب، پير حسام‌الدين راشدي) صفحو ١٥ مهاڳ، ڇاپو پهريون ١٩٧٤ع، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد.
٥. ڳالهيون ڳوٺ وٺن جون، صفحو ٨٤٢_٨٤٣
٦. ساڳيو ڪتاب، صفحو ٨٣٧.
٧. مير علي شير قانع، "مڪلي نامہ" (مرتب، پير حسام‌الدين راشدي) صفحو ٣٧ مقدمو، ڇاپو پهريون ١٩٦٧ع، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد.
٨. ٽي ماهي "مهراڻ" ١٩٥٥/١ع، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد. ڳالهيون ڳوٺ وٺن جون، صفحو ٧٤٥ _ناز سنائي (مرتب) "سنڌي تاريخ جا ماخذ" ، صفحو ٣٧ ۽ ٣٨ ڇاپو پهريون ١٩٨٩ع "سنڌي تحقيقي بورڊ" حيدرآباد.
٩. ٽي ماهي "مهراڻ" ، ١٩٨٧/١ع، صفحو ٨٢ کان ٩٠، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد. "سنڌ جي تاريخ جا ماخذ" ، صفحو ٧٣ کان ٨٣.
١٠. ٽي ماهي "مهراڻ" ، ٣ ، ١٩٧٤/٤ع، صفحو ٢٠٢ ، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد.
١١. ملا عبدالحڪيم عطا ٺٽوي، "هشت بهشت" (مرتب، پير حسام‌الدين راشدي) صفحو ٠١_٠٣ مقدمو، ڇاپو پهريو ١٩٦٣ع، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد.
١٢. ميرڪ يوسف، "تاريخ مظهر شاهجهاني" (ايڊٽ، پير حسام‌الدين راشدي) صفحو ٧٣ مقدمو ڇاپو پهريون ١٩٦٢ع. سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد.
١٣. مير علي شير قانع، "مقالات الشعراء" (ايڊٽ، پير حسام‌الدين راشدي) ڇاپو پهريون ١٩٥٧ع سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد.
١٤. پير حسام‌الدين راشدي "ڳالهيون منهنجي سنڌ جون" (مرتب، غلام محمد لاکو) صفحو ٢٨٣_٢٨٤. ڇاپو پهريون ١٩٩٢ع سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو.
١٥. ٽي ماهي "مهراڻ" (مقالا نمبر) ١٩٨٤/٤ع. صفحو ٢٦_٢٦١ سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو.
١٦. ٽي ماهي "مهراڻ" (پير حسام‌الدين راشدي نمبر) ١٩٨٣/١ع، صفحو ٧٦ . ٧٧ . ١١٠ . ١٢٦ . ١٥٨ . ١٦٢ . ٢٠١ کان ٢٠٤ . ٢٣٥ . ٢٣٩ . ٢٤٦ ۽ ٢٤٧ ، سنڌي ادبي بورڊ
١٧. "منشورالحڪومت و دستورالحڪومت" ، صفحو ٢٩ . ٣٠.
١٨. ٽي ماهي "مهراڻ" (پير حسام‌الدين راشدي نمبر) ١٩٨٣/٠١ع، صفحو ٦٢ . ٦٣ . ٦٤ . ٧٦ . ٧٧ . ١٢١ . ١٢٢ . ٢٠٨ . ٢٢١ . ٢٢٧ . ٢٤٧ ۽ ٢٤٨.
١٩. "ڳالهيون ڳوٺ وٺن جون" ، صفحو ٨٣٨.

☆

داڪٽر نواز علي شوق

مخدوم محمد اسماعيل رحہ پريان لوئي

سنڌ صُوفي سڳورن ۽ الله جي پيارن بزرگن ۽ اوليائن جي سر زمين آهي. هر وستي ۽ واهڻ ۾ ڪنهن نہ ڪنهن بزرگ جي مزار يا خانقاهہ ضرور نظر ايندي. خيرن ڀري خيرپور ۾ بہ ڪيترائي خير ۽ برڪت وارا الله جا پيارا آرامي آهن. انهن مان هڪ مخدوم محمد اسماعيل آهي.

سندن اصل نالو اسماعيل آهي، پر عشق رسول سبب سندن لقب "عبدالرسول" هو. پاڻ ذات جا جوڻيجا هئا ۽ ڏوڪري تعلقي جي هڪ ڳوٺ ميين جي ڪاهي جا وينل هئا. سندن ننڍپڻ جو ڪو احوال ڪونہ ٿو ملي. پير حُسام‌الدين راشدي مرحوم "حديقة الاوليا" جي مقدمي ۾ "حالات مخدوم محمد اسماعيل پريان لوئي" نالي هڪ قلمي ڪتاب جو ذڪر ڪيو آهي، اُهو ڪنهن جي ملڪيت هو؟ هينئر ڪنهن وٽ آهي، ان بابت ڪا ڄاڻ ڪانہ ٿي ملي.

بهرحال. جيستائين اهو قلمي ڪتاب هٿ اچي، تيستائين ٻين ماخذن جي مدد سان هيءُ مقالو لکيو اٿم، جيڪو اجا اڻ پُورو آهي.

مخدوم صاحب پنهنجي ڳوٺ مان لڏي "پرالي" آيو ۽ اتان جي بُزرگ سيد حاجي جمال شاهہ (١) جو مُريد ٿيو. مخدوم صاحب ڪهڙي سن ۾ پرالي آيا؟ ۽ سندن لڏڻ جو ڪهڙو سبب هو؟ اهو پڻ معلوم نہ آهي. بهرحال، مخدوم اسماعيل رحہ هميشه لاءِ خيرپور جي ڀاڳ ڀرئي شهر "پرالي" جو ٿي ويو. ان شهر کي سندن مريدن ۽ عقيدت مندن مُرشد جي محبت ۽ عقيدت ۾ "پِريان لوءِ" سڏيو، جيڪو وري اڄ بگڙجي "پريالو" ٿي ويو آهي.

مخدوم صاحب نقشبندي مسلڪ جو پوئلڳ هو. سندن طريقت جو سلسلو حضرت امام رباني شيخ احمد سرهنديءَ سان ملي ٿو. جيئن هيٺين شعرن مان ظاهر آهي:

از مجّدد ــ ثاني فيض عالمگير شد،
وز جنابِ شان جهانرا برڪت و تاثير شد.
شيخ آدم گشت از فيض مجّدد ڪامياب،
شيخ سعدالله ازُو گشتہ منّور مسّطلاب،
زوست ايوبِ ولي و هم جمال الله شاه.
زُوست مخدوم "برالو" را بقا مانندِ ماه.
زُوشده راشد خليفہ از فيوضش بهرمند،
در طريقہ عاليہ حضرت جنابِ نقشبند.

آخري شعر ۾ حضرت محمد راشد روضي ڌڻي رحہ جن جو ذڪر آهي. جنهن ۾ ڄاڻايل آهي تہ پير صاحب کي مخدوم صاحب کان فيض مليو. ملفوظات روضي ڌڻي رحہ ۾ آيو آهي تہ: هيڪر پاڻ روضي ڌڻي رحہ روهڙي شريف مان ٿي موٽيا هئا ۽ حضرت مخدوم صاحب محمد اسماعيل قدس سره جي زيارت لاءِ پريان لوءِ شريف تشريف فرما ٿيا. جيستائين حضرت مخدوم صاحب قدس سره جي روضي منور ۾ آيا، تيستائين ٻيا فقير اڳي اچي روضي مطهره ۾

(١) مخدوم صاحب جي مُرشد سيد حاجي جمال الله شاهہ جي مزار پريان لوءِ ۾ آهي.

زيارت لاءِ گڏ ٿي ويندا. پاڻ جڏهن روضي ۾ اندر گهڙيا ته اندر اچڻ شرط وڏي ادب ۽ نياز سان جيئن ڪو پاڻ کي بي اختيار ڪٿي زمين تي اڇلائي، اهڙيءَ طرح تمام ادب سان مزار شريف جي پيرانديءَ کان اچي ويندا. جامع ملفوظات ٿو چوي ته: آءٌ به سندن پويان اچي وينس. پاڻ ختمي لاءِ ڪجهه به نه پڙهيائون ۽ ٿورڙي مُدت صورت بي روح وانگر متوجه ويهي اتان اٿيا ۽ پوئين پيرين ٻاهر نڪري آيا .(١)

مولانا دين محمد وفائي "تذڪره مشاهير سنڌ" ۾ لکيو آهي ته "پير سائين محمد راشد روضي ڌڻي عليه رحمة جو والد بزرگ پير سيد محمد بقا شهيد مخدوم صاحب جي اجازت ورتل خليفن ۽ مريدن مان هو. نقشبندي طريقي ۾ سڀ ڪجهه اتان حاصل ڪيو هئائين. راشديه قادريه طريقي جا ذڪر اذڪار ڏنا ويندا ته اهي اندرئي نقشبندي نموني جا آهن. مخدوم صاحب جو مقولو آهي ته نقشبندي ۽ قادري طريقا ٻئي هڪ ٻئي جي ويجها آهن. قادري طريقو نور ذاتي ۽ نقشبندي نور صفاتي آهي. قادري بادشاهه ۽ نقشبندي وزير آهي. (٢)

ان زماني ۾ ڪُهڙن جو شهر علم ۽ عرفان جو مرڪز هو. مخدوم اسماعيل جا ڪُهڙن جي مخدومن سان تمام گهرا تعلقات هئا. مخدوم عبدالرحمٰن (٣) شهيد جي فرزندن مخدوم محمدي (٤) ۽ مخدوم احمدي (٥) سان سندن نينهن جو ناتو هو. تذڪره مخاديم ڪُهڙا جي مؤلف لکيو آهي ته، مخدوم اسماعيل رحه مخدوم محمديءَ جي تمام

---

(١) ملفوظات شريف حضرت روضي ڌڻي (سنڌي ترجمو) حصو ٻيو مترجم: مولانا محمد قاسم مشوري ص- ٣٨.

(٢) تذڪره مشاهير سنڌ، مولانا وفائي، جلد ٽيون، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو ص - ٤ ۽ ٥ سال ١٩٢٨ع

(٣) مخدوم عبدالرحمٰن پنهنجي دور جو وڏو عالم ۽ ولي الله ٿي گذريو آهي. هميشه الاهي عشق جو جذبو مٿس طاري هوندو هو. اُچٽن جي درگاهه جو باني چنيهه فقير اُچڻ به سندن دعا سان ڄائو هو. چنيهه فقير اهو آهي، جنهن شاهه لطيف جي دعوت ڪئي هئي ۽ شاهه صاحب فرمايو هو ته "اسان تنهنجي "چ" ڪڍي ٿا ڇڏيون. واقعي چنيهه سراسر نيه يعني نينهن ٻڌجي ويو. مخدوم صاحب کي پنهنجي ياءِ محمد عاقل ۽ ٢٠٨ مريدن ۽ عقيدت مندن سان گڏ ڪُهڙن جي مسجد ۾ مراقبي جي حالت ۾ ميان نور محمد ڪلهوڙي قتل ڪرايو هو. اهو دردناڪ واقعو سنه ١١٤٥هه ۾ ٿيو. ڪيترن ئي شاعرن مرثيا چيا. هتي نموني طور هڪ شاعر جي مرثيي جا ٻه شعر پيش ڪجن ٿا:.

اين چه سودا در دماغ دهر پا انداخته،
وايں شور وشر به گرد ره صدا انداخته.
سال پنجم عشر پنجم پنجمين صد بعد شش،
در شمار قضيهء قاضي قضا انداخته.

(٤) حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي رح جڏهن ڪُهڙين آيو هو ته شهر جي ٻاهران چنيهه فقير واري ڪُوهه تي اچي منزل ڪئي هئائين، مخدوم محمدي پنهنجي خاص ماڻهوءَ هٿ دعوت ڏياري موڪلي هئي، جيڪا شاهه سائين قبول فرمائيندي ڇوراڻي موڪليو هو ته:

اڄ نه آيس آءٌ، صبح ايندس سُهرين،
توتي جنهن جو ناءُ، سو ڪٿي بارَ ڪُهَين جا.

ٻئي ڏينهن شاهه صاحب پنهنجي فقيرن سميت اچي سهڻن مهمان ٿيا ۽ پورو هفتو وٽن رهيا. ٻنهي بزرگن رُوح رچنديون رهاڻيون ڪيون. ان کان پوءِ شاهه صاحب درازا وجي ميان صاحب ڏني فاروقيءَ سان مليو هو. احمد شاهه ابدالي سندن عقيدت مند هو. ڪين سُوڪڙيون پڪڙيون ۽ نذر نياز کان علاوه جاگيرون پڻ ڏنيون هئائين. مخدوم صاحب جي وفات ١١٧١ هه ۾ ٿي.

(٥) مخدوم احمديءَ جي ولادت سنه ١١٤٤ هه ۾ ٿي ۽ ١٢٠٣هه ۾ شهادت جو جام پيتائون. ١١٧١ هه ۾ پنهنجي وڏي ڀاءُ مخدوم محمديءَ جي وصال کان پوءِ سجاده نشين ٿيا. پنهنجي دور جا وڏا عابد، زاهد، عالم ۽ شاعر هئا. سندن ڪيترين ئي ڪرامتون مشهور آهن. پير محمد راشد روضي ڌڻيءَ رحه سندن شاگرد هو. هُن بُرهان نالي هڪ جادوگر کي حيدرآباد وجي شڪست ڏني. بُرهان جيئن ڪٽ تي اڏامندو ٿي آيو ته مخدوم صاحب پير محمد راشد کي چيو ته "پادُر هٽيس" ، پير صاحب پادرُ هنيو ته بُرهان ڪٽ سُودو هيٺ ڦڪو ڪري پيو.

گھڻي عزت ڪندو هو. اڪثر وٽن ويندو رهندو هو ۽ هميشه مخدوم محمديءَ جي پنيان هلندو هو، تونڙيجو مخدوم صاحب کين عرض ڪندا هئا تہ توهان بزرگ آهيو، اڳ ۾ ٿي هلو. پر مخدوم صاحب کين جواب ۾ فرمائيندا هو تہ "اي محبوب! مخدوم سهڻا! اوهان جي پيشانيءَ ۾ اسم اعظم ٻَڪي ٿو ۽ الاهي نُور روشن آهي، تنهن ڪري اسان کي تاب ۽ طاقت نہ آهي جو اوهان کي پُٺي ڏيون. (١)

مخدوم اسماعيل ۽ مخدوم احمدي خدائي جي پاڻ ۾ ڏاڍي پريت هئي. دونهين وارو پير سيد ابراهيم شاهہ جيڪو پنهنجي دور جو وڏو عالم ۽ بُزرگ هو، سو سندن گهرو دوست هو. ابراهيم شاهہ جا وڏا ملتان جا وينل هئا. مجيد شاهہ نالي هڪ سيد سڳورو سير سفر ڪندو، سيوهڻ مان ٿيندو اچي خيرپور پهتو. انهيءَ سفر ۾ سندن پُٽ موتڻ شاهہ بہ گڏ هو. مجيد شاهہ جي وفات کان پوءِ موتڻ شاهہ اچي ٻيرلوءِ ۾ رهيو. سيد ابراهيم شاهہ انهيءَ موتڻ شاهہ جو فرزند هو.

پريان لوءِ ۾ نقوي ساداتن جي هڪ درگاهہ آهي، جنهن جو باني صالح شاهہ سواني هو. سيد صالح شاهہ جو فرزند سيد قائم علي شاهہ (٢) مخدوم اسماعيل رحہ جو تمام پيارو دوست هو. مخدوم صاحب خطاطيءَ جي فن جو ماهر هو ۽ شاهہ صاحب بہ سندن صحبت ۾ هن فن ۾ معارت حاصل ڪئي هئي. پنهي گڏجي هڪ قرآن پاڪ لکيو. هر هڪ پندرهن پندرهن پارا لکيا. اهو قرآن مجيد سيد سڳوري جي پوين وٽ موجود آهي. مولانا دين محمد وفائي مرحوم تذڪره مشاهير سنڌ ۾ لکيو آهي تہ: "هُو خوشخط بہ هڪ ني هو. معقول ۽ منقول جا سمورا درسي ڪتاب پنهنجي قلم سان لکي پنهنجي ڪُتبخاني ۾ جمع ڪيا هُئائين." (٣)

هر وقت عشق رسول ۾ محو هوندا هئا. "خزانة المعرفت" ۾ آهي تہ ؟هڪ ڀيري خليفةالله رضي الله تعاليٰ عنه مسجد شريف ۾ مثنويءَ مان وعظ ٿي فرمايو. انهيءَ دوران هڪڙو نقل بيان فرمايائون تہ هڪ ڏينهن حضرت مخدوم صاحب پريان لوئي قدس سرة العزيز طالبن ۽ مُريدن جي جماعت سان ٻاهر آيا، هڪڙي ڇوڪري سنڌي ڏوهيڙو چيو:

پنهنجي پرينءَ تي چگو چوسو

"چوسو" فارسيءَ ۾ اهڙي ڪپڙي کي چوندا آهن، جيڪو رنگريزن وٽ رڱبو آهي، ڳاڙهي اچي ڪاري رنگ ۾ رڱيل هوندو آهي، حضرت مخدوم سائين اهو ٻڌڻ شرط وجد جي حالت ۾ اچي ويا. جيئن تہ وات ۾ هڪ وڏو واهہ آيو. مخدوم سائين انهيءَ مان ٿپوءَ ڏيئي ٻيءَ پير وجي بيٺا. حضرت مخدوم صاحب جڏهن هوش ۾ آيا فرمايائون خدا جا طالبو! ڇوڪري جي ڳالهہ توهان کي ڪا سمجهہ ۾ آئي، ڪهڙو نہ چڱو چيائين:

عرض ڪيائون: "اسان جي سمجهہ ۾ ڪجهہ بہ نہ آيو". مخدوم صاحب فرمايو "هُن چيو پنهنجي پرينءَ تي چگو چَوَ سو. يعني منهنجي پرينءَ تي چگو ڪلمو چَو، منهنجي دوست مان مراد حضرت نبيءَ ڪريم صلي الله عليه

(١) تذڪره مخاديم ڪُهڙا قلمي (سنڌي ترجمو) ص ١٣٥ مترجم: غلام احمد.

(٢) سيد قائم علي شاهہ جو ڏاڏو سيد بهاؤالدين شاهہ اُچ کان لڏي اچي روهڙيءَ ۾ رهيو. روهڙيءَ ۾ حاجن شاهہ واري درگاهہ سندن قائم ڪيل آهي. کين چار پُٽ هئا، جيڪي مختلف شهرن ۾ وڃي ويٺا. صالح شاهہ پرالي ۾ آيو. هو پنهنجي دور جو وڏو بزرگ هو. ميان نور محمد ڪلهوڙو سندس خدمت ۾ حاضر ٿيو هو، کيس جاگير جي آڇ ڪيائين، پر درويش جيئن تہ لاطمع هو. تنهن ڪري انڪار ڪيائين. سنڌي زبان جو سٺو شاعر هو، پر سندس ڪلام اڻ لڀ آهي. (ڏسو ڊاڪٽر حامي جو ڪتاب "خيرپور جي ميرن جو ادب، سياست ۽ ثقافت ۾ حصو" ص - ٤١٣ سنڌالاجي سنہ ١٩٩٤ع.)

(٣) تذڪره مشاهير سنڌ (جلد ٽيون) ص - ١ سنڌي ادبي بورڊ سنہ ١٩٨٦.

وسلم جن جي ذات آهي، مٿن ڪلمو پڙهه."

مخدوم صاحب کي پُٽيتو اولاد ڪونه هو، فقط هڪ نياڻي هُئي، جنهن جي شادي پنهنجي پياري دوست مخدوم احمدي خُدائي جي فرزند مخدوم محمد عاقل (ثالث) (١) سان ڪرائي هئي. سندن ڪيترائي مريد الاهي عشق ۾ رنگجي ريٽا ٿيا. مريدن ۽ معتقدن کي وعظ ۽ نصيحت ڪرڻ سان گڏو گڏ ديني تعليم پڻ ڏيندا رهندا هئا. گهڻو وقت لکڻ پڙهڻ ۾ صرف ڪندا هئا. قرآن پاڪ جا ڪيترائي نسخا لکي مڪمل ڪيائون، ان کان علاوه ڌار ڌار پاره لکي ماڻهن کي ڏئي ڇڏيندا هئا. "تذڪره مخاديم ڪُهڙا" جي مؤلف لکيو آهي تہ:

"جڏهن بہ نئين سر ڪلام الله جي تحرير شروع ڪندا هئا تہ اڳ ۾ تمام "اسماء الله الحسُنيٰ" شنگرف سان سهڻا سهڻا حاشيا ٺاهي لکندا هئا. ٻيا بہ جيڪي شرعي يا درسي ڪتاب لکندا هئا، تہ اُهي سڀ مُحشي هوندا هئا. سندن تحرير جي صحت جي ڇا ڳالهہ ڪجي! انتها درجي جي مُستند ۽ فاضلانہ هوندي هئي اکر اهڙا هوندا هئا، جيئن موتيءَ جا داڻا، سندن تحرير منجهان عِلمي ڪمال بکندو هو" (٢)

مخدوم محمد اسماعيل رحہ سنڌي ۽ فارسي جا بلند پايہ شاعر هئا. فارسي ۾ حمديہ نعتيہ ڪلام چيو اٿن. سنڌيءَ ۾ مولود، مداح ۽ منقبت سندن پسنديده صنفون هيون. انهن صنفن ۾ سهڻو ڪلام چيو اٿن. پير سائين صبغة الله شاهہ اول تجر ڌڻي رحہ جن جي ملفوظات "خزانةالمعرفة" ۾ آهي تہ "هڪ ڏينهن حضرت جن مثنوي معنوي جي شغل دوران فرمايو تہ هڪڙي شخص حضرت مخدوم صاحب پريان لوئي قدس سره جي دربار ۾ الله تعاليٰ جي طلب ڪرڻ جي واٽ بابت هڪ سنڌي بيت عرض رکيو:

سِڪڻ سِپَ ڳرا، سِڪُ منهنجا سُپرين،
آسائتيون آيِن ري، پون نہ پاتار،
جني هن جرا، منِ رکيو مينهن کي.

---

(١) مخدوم صاحب جي ولادت سنہ ١١٦١هہ ۾ ٿي. وڏو عالم با عمل هو، شرڪ ۽ بدعت جي پاڙ پٽيندڙ هو. هزارين سندن عقيدت مند ۽ مريد هئا. وقت جا حاڪم ۽ بيڪانير ۽ جيسلمير رياستن جا راجا سندن عقيدت مند هئا. ڪين سُوکڙيون پاکڙيون موڪليندا رهندا هئا. شاهہ شجاع سندن وڏو عقيدت مند هو. هُن جڏهن سنہ ١٢١٩هہ ۾ قنڌاران ڪاهي اچي پنجاب ۾ قُرلت ڪئي ۽ پوءِ قُرلت جي ارادي سان اچي بکر پهتو. ميرن وچي مخدوم صاحب کي منت ميڙ ڪئي تہ هيءُ بلا ٽاريو. مخدوم صاحب جن ڪجهہ معزز پاڻ سان وٺي. بکر ويا ۽ سندن هدايت تي شاهہ شجاع اتان ئي واپس هليو ويو. اهڙيءَ ريت مخدوم صاحب جي مهربانيءَ سان وڏي مصيبت ٽري وئي. ان واقعي جي قطعہ تاريخ آهي:

از لب دريا بکر ز باز گشت
١٢١٩هہ

قنمبر ضلع لاڙڪاڻي جي ڪن گمراڻ کي مسلمان ڪيائون، جيڪي اڄ سنجوڳي شيخ سڏجن ٿا.
مخدوم صاحب جا هرازي درويش سچل سائين سان گهرا تعلقات هئا. تذڪره "مخاديم ڪُهڙا" ۾ هڪ واقعو ڏنل آهي، جنهن جو تَتُ هن ريت آهي:
مخدوم محمد عاقل جي دور ۾ سخي قبول محمد اوّل گادي نشين هو، مخدوم صاحب جي ننڍي ڀاءُ مخدوم ميان محمد مير سهراب خان کي داهن ڏني تہ ڪين وڏي ڀاءُ کان پنهنجي ملڪيت جو حصو ونرائي ڏيو. مير صاحب ڪين چيو تہ، "اهو اوهان جو ذاتي معاملو آهي. تنهن ڪري اسان وچ ۾ نہ ايندا سون." پوءِ مخدوم صاحب درازا داهين ٿي ويو. سائين قبول محمد سچل سائين کي موڪليو تہ وچي ڀائرن جو ٺاهہ ڪراءِ" سچل سائين اتي پهتو تہ مخدوم محمد عاقل سندن وڏو آدر ڀاءُ ڪيو. حال احوال کان پوءِ مخدوم صاحب پنهنجي مُهر سچل سائين کي ڏني ۽ چيائون تہ فيصلو لکي ان تي مُهر هڻو. ان دستاويز تي سچل سائين بہ صحيح ڪئي، اهڙيءَ ريت ڀائرن جو جهيڙو جهَٽ پل ۾ ختم ٿي ويو.

(٢) سنڌي ترجمو: مترجم مخدوم غلام احمد بن مخدوم امير احمد ص - ١٦٦.

حضرت مخدوم صاحب جواب ۾ فرمايو ته اي يار!

سِپون مَ ساراھ، ھيڄُ جن جو ھڙو.
سڄڻ ۽ ساڄاھ، اُني ويڙن وسري. (۱)

پير حسام الدين راشدي مرحوم حديقةالاوليا جي مقدمي ۾ ٻه بيت ڏنا آهن، جيڪي پير صاحب هڪ قلمي ڪتاب "حالات مخدوم محمد اسماعيل پريان لوئي" تان نقل ڪيا هئا:

ڪُھنو اٿم ڪپڙو، ستون ڪين سَھي،
نظر ڪريو مھر جي، تنھن تان مَرُ لھي،
اجاريوس آھي، پراٿو پر تو اٿئي.

پوڪيم سرنھن، ٿي پيو چانيو،
اھو اولانيو، مون ڪي آيو نيه جو. (۲)

سنڌي زبان ۾ ڪيترائي منظوم خطبا جوڙيائون، جيڪي اجا تائين جُمع جي خُطبن ۾ پڙهيا وڃن ٿا. ڪيترائي مولود چيائون، جن مان ڪي ٿورا محفوظ رهجي ويا آهن. انهن مان سندن عشق ۽ محبت جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. انهن ۾ نهايت سليس ۽ سُٺي ٻولي نظر ايندي: هتي نموني طور ٻه مولود پيش ڪجن ٿا:

ٿلھ: ٻاجھ حضرت جي گھٽي، مُحب مون تي لک ٿورا
۱- تون سردار آهين سڀ خلق جو، مُھڙ مڙن جو مصطفيٰ،
شفيع شافعي، نُور نافعي، مير مديني جا ڌٽي،
۲- راضي رهائيم صبر توفيقا، قادر تنھنجي ڪُل تي قضا،
حال پَسڻ ھي مون نه وس، يار! توکي ھيءَ وٽي،
۳- سولي ڪر سڪرات منھنجي، قبر ۾ رَسُ ڪارٽي،
وير وَڙُ ڪر، پالَ پَڙُ ڪر، چپر پَيس آءٌ چٽي،
۴- "اسماعيل" ڪي علم ارشاد جي ھن آر اندر ۾ آٽي
وڙ وجايم، "پلوءُ" پايم، عيب آيس آءٌ ڪٽي. (۳)

•

---

(۱) سنڌي ترجمو: مترجم مفتي محمد رحيم سڪندري ص - ۲۹۸ سال ۱۴۱۱ھ.
سپ بابت شاھ لطيف فرمايو آھي:

سِپ سمنڊين سپجي، ابر آساروس،
پاڙو پڻي م پپڙي، منُو مُنھن لڳوس،
مانڪ تي مڙيوس، جيئن تنگ ڪيائين تار ۾.

خواجه محمد زمان لواريءَ واري فرمايو آھي:

ماھيتَ مِينھن نه پوءِ، قلزم اندر قطري
مگر وڃي سوءِ، جڳ ڇڏي جالار ۾

(۲) حديقةالاوليا: مقدمو ص - ۶۰
(۳) سنڌيءَ ۾ نعتيه شاعري، ڊاڪٽر ميمن عبدالمجيد سنڌي ص، ۵۷- ۱۵۶، سال ۱۹۸۰ع

ٽلهہ: الحـــــمـدلله اوهـين کـهـو، صـلـوات ۾ راضـي رهــو
اوهـين جـاءِ جـنّـت ۾ لـهـو، صَـلّـوا عـلـيــه وسـلـم
١- فــرزنـد عــبــدالله جــو، رهـبــر شــرع جـي راهـہ جــو
هــو دادلــو درگـــاهـہ جـــو، صَـلّـوا عــلـيـــه وسـلـم
٢- ڏينهن آخرت جو ڏرتني، چاڙهيو اچي ڏيئي همٿي
يا ربّ هـبـلـي اُمـــتـي، صَـلّـوا عــلـيـــه وسـلـم
٣- لـوچـي لـهــو قــرآنؐ ۾ فــتـــاح جـي فــرمـــان ۾
سـمـجـهـي ڏسـو دل جـان ۾، صَـلّـوا عـلـيــه وسـلـم
٤- "اسماعيل" جي دل خوش ڪريو، آهي اوهان جو آسرو
ڪـلـمـو مُـحـمّـد تـي پڙهـو، صَـلّـوا عـلـيــه وسـلـم (٢)

آخر ۾ سندن فارسي ڪلام جو نمونو پيش ڪجي ٿو.

حـمـد است زاتِ پـاڪ را- آن مـانـع افـلاڪ را،
در ڪُنہ اُو ادراڪ را - نـي فـهـم بـاشـدني خـبـر.
از حـمـد اُو هـر نـعـمـتـي - از شُـڪـر اُو هـر لـذتـي،
در هـر امـورِ بـرڪـتـي - افـزون شـور دل در صـدر،
طُور است سينۂ عاشقان - سير است صدرِ عار فان،
نُور است قلبِ سـالـڪـان - از پر تـوِ آن مـقـتـدر،
نعتِ نـبـي آخـر زمـان- از بـحـرِ خـون دان حـرزجـان،
بـاشـد تـرا امـن و امـان - از بـيـم تـن روز حـشـر.
آن احـمـدِ خـيـرالـوريٰ - آن سـرورِ هـر دو سـرا،
سـردار عـالـم مـا وريٰ - نُوالـهُـديٰ خـيـر الـبـشـر.
مـعـراَج سُوي آسـمـان - سـيـرش بسُـوي لا مـڪـان
بـر بـسـتـر آمـد آن زمـان - ايـن يـڪ عـجـائـب رانـگـر
درشب اشـارت ڪـرد چـون - جـانِ عُـدو زان گـشـت خُـون
اعـزاز ديـن گـشـتـہ فـزون - انـگـشـت را سُـوي قـمـر.

مخدوم صاحب جون ڪيتريون ئي ڪرامتون مشهور آهن مولانا دين محمد وفائي تذڪره مشاهير سنڌ ۾ سندن ڇهہ ڪرامتون ڏنيون آهن. جيئن تہ اهي اڳ ۾ ڪتاب ۾ ڇپيل آهن، تنهن ڪري انهن کي ڇڏي، هتي "تذڪره مخاديم کهڙا" مان هڪ ڪرامت نقل ڪري ڏني وڃي ٿي:

هڪ دفعي حضرت مخدوم اسماعيل رحہ جن حضرت مخدوم احمدي خدائي رحہ جن وٽ کُهڙين آيل هئا. مخدوم احمد خدائي جن رات جو ڪافي دير تائين ڪچهريءَ بعد، حضرت مخدوم اسماعيل جن جي خدمت ۾ پنهنجي صاحبزادن هرهڪ مخدوم زاده محمد عاقل ۽ صاحبزادو حضرت پير ميان محمد راشد لکياري جن (جيڪي اجا طالب علم هئا ۽ مخدوم احمديءَ جي مدرسي ۾ پڙهندا هئا) کي سُمهاري، پاڻ حويليءَ اندر وڃي آرامي ٿيا.

---

(١) مولود: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ص - ٣٧، سنڌي ادبي بورڊ ١٩٦١ع.

مخدوم اسماعيل رحہ تهجد پڙهي جهنگ جي خيال سان روانا ٿيا. ٻني صاحبزادا سڳورا پڻ ساڻن گڏ هئا. واٽ تي هڪ هنڌ ڪُتو مئو پيو هو. صاحبزادي مخدوم محمد عاقل نوڪر هٿي پنهنجي ڪرامت سان ان کي جيئرو ڪيو. رفع حاجت کان پوءِ اڳي هڪ واهہ جي ڪناري صُبح جي نماز لاءِ وُضو ڪرڻ وينا تہ اينتري ۾ ڪُهڙن جي ٽڪاڻي جو ٻانو (ٻانيڻ) بہ سنانُ ڪرڻ لاءِ اتي اچي نڪتو. ٻانيڻ سنان ڪري جيئن ئي ٻاهر نڪتو، تہ مخدوم صاحب سڏ ڪيس. مٿس اهڙيءَ تہ توجهہ سان نظر ڪيائون جو سندس ڪاياڻي پلٽجي وئي. پوءِ ڪيس پيار ۽ پاٻوهہ سان فرمايائون: "اچو ميان حافظ جلاالدين سڳورا صبح جي نماز جو وقت ٿي چڪو آهي، هلو تہ هلي نماز ادا ڪيون."

اهڙيءَ طرح سندن ڪرامت سان ان ٽڪاڻي جي ٻانيڻ جا نصيب کُلي پيا. هُو نہ فقط دين اسلام ۾ اچي ويو، پر مولوي سڳورو ۽ حافظ قرآن بہ ٿي ويو ۽ صبح جي نماز جي امامت بہ ڪيائين. مخدوم اسماعيل رح ڪيس دعائون ڪيون. پوءِ صاحبزادي محمد عاقل (ثالث) کي فرمايائون "ابا مئل جسم جيارڻ ڪا وڏي ڳالهہ نہ آهي، پُٽ! مُئل دليون جيار." (١)

اُن جلال پنهنجن پوين کي وصيت ڪئي تہ سواءِ ٻانيڻ جي ڪا ٻي ذات نہ سڏائجو تہ جيئن يادگار رهي تہ اسان مخدوم اسماعيل پريان لوني واري جي دعا سان رَتل آهيون" خيرپور جا مشهور زميندار ٻانيڻ ان ئي جلال ٻانيڻ جي اولاد مان آهن ۽ اڄ تائين پنهنجي ذات کانہ متائي اٿن ۽ ٻانيڻ سڏائڻ ۾ ڪو عارُ ڪونہ ٿا محسوس ڪن.

مخدوم محمد اسماعيل ٨- ربيع الاول سُومر جي ڏينهن سنہ ١١٧۴ هہ ۾ هيءَ مٽيءَ جو ملڪ ڇڏي وڃي بقا واري بستيءَ ۾ آرامي ٿيو. سندن آخري آرامگاهہ پريان لوءِ ۾ آهي. مٿن شاندار قُبو اڏيل آهي. سندن فيض اڄ بہ جاري آهي. ڪنهن شاعر سندن وفات تي هيٺيون تاريخي قطعو لکيو آهي. (٢)

چون زينجا رَخت بَست آن باز جبرُوت
تهي کرد آشيانۂ قيد ناسوت
چون رفت آن رهنما فرياد برخواست
ز ذرّات جهان از مان تا حُوت
کُدامي باز اسماعيل مخدوم
کہ ميلش بُود کُلي سوي هاهُوت
وُقوعِ رحلتِ آن قطبِ عالم
گريہ افگند درُ سُکانِ ملکوت
بَهشتم از ربيع الاوّل اُو رفت
دوشنبہ چون کہ باز آمد ز حانُوت
ز تاريخش بمن هاتف چُنين گفت
"مقامِ روحِ پاکش جاي لاهُوت"
١١٧۴هہ

---

(١) تذڪره مخاديم ڪُهڙا (سنڌي ترجمو) ص - ١٨٥ کان ١٨٨

(٢) تذڪره مشاهير سنڌ جو پهريون جلد پير حسام الدين راشدي ايڊٽ ڪيو هو، تنهن ڪري اهو جلد هر لحاظ کان معياري آهي. ٻيو ۽ ٽيون جلد بغير نظر ثاني جي شائع ٿيا. تنهن ڪري انهن ۾ ڪجهہ غلطيون رهجي ويون آهن. مٿي جيڪا قطعہ تاريخ ڏنل آهي اها تذڪره مشاهير سنڌ ۾ پڻ ڏنل آهي. پر ان ۾ اٺ غلطيون آهن. ست غلطيون تہ پروف جون اهن ' اٺين خود مولانا وفائي کان سَهو ٿي وئي آهي، دوشنبہ جي جاءِ تي شنبہ نقل ڪيو اٿن، تنهن ڪري سُومر بجاءِ ڇنڇر لکيو اٿن. تنهن ڪري اهو ضروري آهي تہ تذڪره مشاهير سنڌ جي جلد ٻئي ۽ ٽئين جو نئون ڇاپو ڪنهن عالم کان ايڊٽ ڪرائڻ بعد ڇپرايو وڃي.

داڪٽر محمد ادريس السندي

فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما

[نوٽ: ٽماهي "مهراڻ" ٣- ١٩٩٥ع واري پرچي ۾ محترم غلام محمد لاکي جو هڪ مقالو "فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما" جي عنوان سان نظر مان گذريو، جنهن ۾ لاکي صاحب استدراڪ ۽ تلاقيءَ طور سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ٿيل ٨٢ اهڙن ڪتابن جو ذڪر ڪيو آهي، جيڪي اردوءَ جي مشهور اديب اختر راهيءَ ڪان سندس ڪتاب "ترجمہ هاي متون فارسي به زبانهائي پاڪستاني" ، ۾ ذڪر ڪرڻ ڪان رهجي ويا آهن. راهي صاحب صرف ٣٦ ڪتابن جو ذڪر ڪيو آهي. اهڙي طرح ٽوٽل ڪتاب ١١٨ ٿيا. لاکي صاحب لکيو آهي ته. "خاطري آهي ته اجا گهڻو مواد هن مطالعي ۾ نہ اچي سگهيو هوندو. اميد ته ڪو جاڪوڙي جوان، هن عنوان تي قلم کڻي وڌيڪ ڪتابن جو اپياس پيش ڪندو." انڪري مان استدراڪ طور فارسي مان سنڌي ۾ ترجمو ٿيل اهڙن ڪتابن جو ذڪر ڪري رهيو آهيان، جيڪي ٻنهي صاحبن کان رهجي ويا آهن. مان ڪو جاڪوڙي جوان ته ڪونه آهيان. البت پنهنجي "قاسمه لائبرري" اندر، مٿين ڪتابن کان وڌيڪ جيڪي بہ ڪتاب ملي سگهيا يا انهن جي معلومات ٿي سگهي انهن جو ذڪر ڪندس. مون کي يقين آهي ته اهڙو مواد اجان بہ هوندو، پر انهن جي هٿ ڪرڻ لاءِ سنڌ جا مختلف ڪتبخانا ڏسڻا پوندا. هيٺ پيش ڪيل اڪثر ڪتاب "قاسميہ لائبرري" ۾ موجود آهن، پر جيڪي موجود نہ آهن، انهن جي چٽائي حواشي ۾ ڪيل آهي. ڪتابن پيش ڪرڻ جو طريقو اهوئي راهي صاحب ۽ لاکي صاحب وارو آهي. تاري جو نشان اصلي فارسي ڪتاب لاءِ ۽ سيريل نمبر ترجمن لاءِ استعمال ٿيل آهي. م. ١.]

★ آغاز فارسي

هيءَ ڪتاب هاءِ اسڪولن جي مختلف درجن ۾، فارسي نصاب طور پڙهايو ويندو هو. ڪتاب ٣ ڀاڱن تي مشتمل آهي. پهريون ڀاڱو هاءِ اسڪول جي چوٿين درجي لاءِ، ٻيو ڀاڱو پنجين درجي لاءِ، ٽيون ڀاڱو هاءِ اسڪول جي ڇهين لاءِ مقرر هو.

(١) ڪنجي دي بگنرس پرشين - ڪتاب - ١ (Key To The Beginners Persian Book-1):

تاليف: محمد بخش واصف هيءَ ڪتاب، آغاز فارسي -١ جي مڪمل شرح ۽ گائيڊ آهي. جنهن ۾ آغاز فارسيءَ جي ڏکين لفظن جي تشريح ۽ فارسي متن جو سنڌي ترجمو ڏنل آهي. ٽيون دفعو ١٩٥٧ع ۾ آر ايچ احمد حيدرآباد طرفان شايع ٿيو (١)

(٢) ڪنجي دي بگنرس پرشين ڪتاب -٢:

تاليف: محمد بخش واصف- مٿين ڪتاب جي ٻئي ڀاڱي جي تشريح ۽ ترجمي تي مشتمل آهي. ٽيون دفعو ١٩٥٧ع ۾ ساڳئي اداره طرفان شايع ٿيو.

(٣) ڪنجي دي بگنرس پرشين ڪتاب -٣:

تاليف غلام محمد گرامي- مٿئين ڪتاب جي ٽئين حصي جي تشريح ۽ ترجمي تي مشتمل آهي. ٽيون دفعو ١٩٥٧ع ۾ ساڳئي اداره طرفان شايع ٿيو.

(٤) ڪي ٽو دي بگنرس پرشين بوڪ - ٣:

آغاز فارسي جي ٽئين ڀاڱي جي گائيڊ آهي، ١٩٤٥ ۾ شايع ٿيو. مؤلف لکيل نہ آهي.

★ ابتدائي سلوڪ

تاليف حضرت خواجہ محمد حسن جان سرهندي (م ١٣٦٥هہ)- هن رسالي ۾ سلوڪ ۽ تصوف جا ابتدائي

مرحلا ٻڌايا ويا آهن، جيڪي سالڪ لاءِ ضروري آهن.

(٥) ترجمو:

از علي نواز حاجن خان جتوئي نقشبندي- هيءَ ترجمو ١٤٠٦هه ۾ سنّد قمرالزمان شاهه لطيف آباد حيدرآباد، ڇپرائي تقسيم ڪيو.

(٦) ترجمو:

از مولانا نظر محمد سومرو- ديهات، ڪنڊيارو (م: ١٣٤٥هه) (٢).

★ اجتهادو تقليد

از: رضا رضواني، هن ڪتاب ۾ شيعه فڪر مطابق، اجتهاد ۽ تقليد تي بحث ڪيو ويو آهي.

(٧) ترجمو:

از: اسد رضا، هيءَ ترجمو جامعه تعليمات اسلامي، پاڪستان، ڪراچي طرفان ڇپجي شايع ٿيو.

★ اخلاق محسني

ملا حسين بن علي واعظ ڪاشفي (م: ٩١٠هه) جو اخلاقيات جي موضوع تي جوڙيل تمام بهترين ڪتاب آهي. فارسي ٻوليءَ ۾ علم الاخلاق تي لکيل ٽن مشهور ڪتابن مان هڪ آهي. ٻيا ٻه ڪتاب هي آهن: ١- اخلاق جلالي ٢- اخلاق ناصري. (٣).

(٨) ترجمو:

از محمد صديق مسافر (م:١٩٦١ع) ٻن ڀاڱن ۾ مسلم ادبي سوسائٽي، حيدرآباد طرفان شايع ٿيو -پهريون ڀاڱو ١٩٤٣ع ۽ ٻيو ڀاڱو١٩٤٧ع ۾)- اهوئي ترجمو ٻيو دفعو ١٩٥٧ع ۾ آر. ايچ احمد اينڊ برادرس حيدرآباد طرفان شايع ٿيو.

(٩) ترجمو:

از: نبي بخش قاضي ۽ علينواز از جتوئي - اخلاق محسني جي پهرين ٢٠ بابن جي ترجمي تي مشتمل آهي. آزاد بوڪ ڊيپو حيدرآباد طرفان ١٩٥٧ع ۾ شايع ٿيو.

(١٠) نيڪ اخلاق:

از آخوند حاجي فقير محمد عاجز (م: ١٩١٨ع)- اخلاق محسني جو هيءَ ترجمو، آخوند موصوف ١٣٣٥هه ۾ ڪيو هو (٤).

★ ارشاد رحيميه در طريق حضرات نقشبنديه

حضرت شاه عبدالرحيم دهلوي (م:١١٣١هه) شاهه ولي الله جي اولاد جي جوڙيل هن ڪتاب ۾ نقشبندي سلوڪ جو اهو خاڪو بيان ڪيو ويو، جيڪو مجدد الف ثانيءَ کان اڳ رائج هو.

(١١) رحيمي رحمت ۽ نقشبندي نسبت:

مترجم: پروفيسر علينواز جتوئي- هيءَ ترجمو ١٩٨٣ع ۾ سنڌ سڌار علمي اداره، ٽنڊي ولي محمد حيدرآباد طرفان شايع ٿيو.

★ ارشاد الصرف:

مولانا خدا بخش صاحب جو- فارسي ٻوليءَ ۾، عربي صرف لاءِ جوڙيل هيءَ ڪتاب، عربي مدرسن جي نصاب ۾ اڄ به داخل آهي.

(١٢) مال الصرف:

از مولانا شبير احمد پٽو، الرا- پريالو، خيرپور ميرس- ١٣٩٧هه ۾ جوڙيل هيءَ ڪتاب ارشاد الصرف جي

ترجمہ ۽ تشريح تي مشتمل آهي. پهريون دفعو ١٣٩٨هہ ۾ ۽ ٻيو دفعو ١٤٠٧هہ ۾ خود مترجم شايع ڪيو.

(١٣) هداية الصرف (سنڌي ۾ ترجمو ٿيل عربي قوانين):

از مولوي عبدالقادر چوهاڻ- ارشاد الصرف ترجمہ ۽ تشريح تي مشتمل آهي، خود مترجم شايع ڪيو.

★ ارمغان فارسي

نائين ۽ ڏهين ڪلاس جي فارسي ڪورس طور پڙهايو ويندو هو.

(١٤) شرح ارمغان فارسي:

از گل حسن لغاري ۽ قاضي غلام محمد قريشي - هيءَ شرح، عالمگير پبلشنگ هائوس حيدرآباد طرفان شايع ٿي هئي.

★ انوار سهيلي

از ملا حسين بن علي واعظ ڪاشفي (مر: ٩١٠هہ)

(١٥) گلزار چنبيلي ترجمہ انوار سهيلي، پاڱو پهريون:

مترجمہ: احمد خان آصف مصراڻي ۽ محمد خان ٻبر- پهريون دفعو ١٩٥٦ع ۾ آر. ايچ احمد اينڊ برادرس حيدرآباد طرفان شايع ٿيو. جيڪو انوار سهيلي جي پهرئين ٣ بابن جي سنڌي ترجمہ تي مشتمل آهي (٥).

★ بهار دانش

از عنايت الله ڪنبوه لاهوري (مر: ١٠٨٢هہ)

(١٦) مهرور بانو:

از محمد صديق مسافر (مر: ١٩٦١ع) بهار دانش فارسي جي هڪ ڀاڱي جو هيءَ ترجمو، مسافر صاحب جي محنت جو نتيجو آهي (٦).

★البينات الواضحات في حكم اعطاءالصدقات الي لشرفاء السادات

از مفتي ابراهيم بن محمد هاشم ڳڙهي ياسين (مر: ١٩٦٤ع)- هن فارسي رسالي ۾ مفتي صاحب فقهي دليلن جي روشنيءَ ۾ هيءُ ڳالهہ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي تہ: سادات بني هاشم کي زڪواة ڏيڻ جائز آهي.

(١٧) ڀالات البينات:

ترجمہ: از سيد علي اصغر شاهہ- البينات الوضحاة جو هيءَ ترجمو، شاهہ صاحب ١٩٨٤ع ۾ لکيو جيڪو سيد خادم حسين شاهہ بخاري شايع ڪيو.

★ پس چہ بايد ڪرد اي اقوام مشرق

هيءَ فارسي مثنوي، علامہ اقبال جي آخري تصنيف آهي، جنهن جو مقصد هي آهي تہ مشرق جي مسلمانن کي اهڙي طاقت جي مقابلي لاءِ سجاڳ ڪيو وڃي، جيڪا سندن زندگي جي هر شعبي کي پائمال ڪري رهي هئي.

(١٨) ڇا ڪجي پوءِ اي اقوامِ مشرق:

از لطف الله بدوي- مٿئين مثنوي جو هيءَ منظوم سنڌي ترجمہ ١٩٧٥ع ۾ اقبال اڪيڊمي طرفان شايع ٿيو.

★ پند نامہ

از شيخ فريد الدين عطار (مر: ٦٢٧ هہ) - اخلاق و ادب بابت شيخ عطار جو هيءَ هڪ بهترين مثنوي آهي، جيڪا برصغير جي مدرسن جي نصاب ۾ داخل آهي.

(١٩) غنچہءِ هدايت:

از عبدالهادي سرهيہ لاڙڪاڻو، پند نامي جي نثري ترجمي ۽ سمجهاڻين تي مشتمل آهي، جيڪو پهريون دفعو

۱۹۷۱ع ۾ هادي پبليڪشن لاڙڪاڻ طرفان شايع ٿيو.

(۲۰) پند نامو سنڌي منظوم:

ازراقم الحروف محمد ادريس سومرو، پند نامي جو منظوم سنڌي ترجمو آهي، جيڪو ساڳئي بحر (رمل) ۾ چيل آهي. اڃا ڇپيو نہ آهي (۷).

★ تاريخ پاٽ

پاٽائي صديقي بزرگن مان ڪنهن بزرگ، "پاٽ پراڻي" جي تاريخ فارسي ۾ مرتب ڪئي هئي. جيڪا اڃا اڻ ڇپيل آهي.

(۲۱) پاٽ پراڻي جي اڳوڻي تاريخ اصل فارسي تان ترجمو ٿيل:

مترجم محمد روشن صديقي پاٽائي (م: ۱۹۴۲ع) طالب العلم مدرسہ السلامہ دارالفيض سونو جتوئي. هي ڪتاب مٿي ڄاڻايل ڪتاب جو سنڌي ترجمو آهي جيڪو ۱۳۵۶هہ ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو.

★ تحفةالمجربات:

طب ۾ لکيل هيءُ ڪتاب دراصل فارسي ٻوليءَ ۾ لکيل آهي، مؤلف معلوم نہ ٿي سگهيو.

(۲۲) ترجمو:

از حامد بن حسن وينل پيچ ڪڇ. هيءُ ترجمو جهوني سنڌيءَ ۾ ٿيل آهي (۸)

(۲۳) ترجمو:

از محمد يوسف ابڙو نصرپوري، مٿئين ڪتاب جو سليس سنڌي ترجمو آهي، جيڪو پهريون دفعو ۱۹۵۳ع ۾ آر. ايچ. احمد برادرس حيدرآباد طرفان شايع ٿيو.

★ تفسير خواب

مؤلف معلوم نہ ٿي سگهيو.

(۲۴) ترجمو:

محمد مقيم نالي هڪ عالم ان ڪتاب جو سنڌي ترجمو ڪيو هو، جنهن جو ذڪر ڊاڪٽر بلوچ ڪيو آهي (۹).

★ توني تبرا

از مؤسسہ دار راهِ حق - قم، ايران، هن ڪتاب ۾ شيعن جي بنيادي اصولن جو ذڪر ٿيل آهي (۱۰).

(۲۵) ترجمو:

از نبي بخش دانش - جنهن کي ۱۴۱۲هہ ۾ اصغريہ پبليڪيشنز سنڌ طرفان شايع ڪيو ويو.

★ جذب القلوب الي ديارالمحبوب

از شيخ عبدالحق محدث دهلوي (م: ۱۰۵۲هہ) هيءُ ڪتاب مدينہ پاڪ جي تاريخ ۽ جاگرافيءَ بابت لکيل آهي، جنهن جي تاليف ۾ مؤلف موصوف خلاصتالوفا للسمودي ۽ ٻين ڪتابن کان مدد ورتي آهي.

(۲٦) احياء القلوب سنڌي ترجمو جذب القلوب:

از واعظ الاسلام مولانا حافظ محمد هاشم قادري - جنهن کي ۱۹۳۹ع ۾ مولوي محمد قاسم عربي مدرسہ قادريہ، نئون ڳوٺ، رُڪ ضلع سکر، ڇپرائي شايع ڪيو.

★ حيات صِبغةالله شاه ايراني رح

تصنيف: رابعہ زمان ام الفقراءِ امي جان صاحبہ - هيءُ ڪتاب حضرت پير ايرانيءَ جي سوانحي حالات بابت سندس ننڍي ڀيڻ امي جان صاحبہ فارسي ٻوليءَ ۾ لکيو هو.

(٢٧) ترجمو:

از الاستاذ غلام مصطفيٰ دادوي - هيءُ ترجمو پهريون دفعو آگسٽ ١٩٩٥ع ۾ درگاه عاليہ مصطفائيہ شادي شهيد، خيرپور طرفان شايع ٿيو.

★ حيرةالفقه

از علامہ احمد بن حميد بن شهاب - حيرةالفقه، جڳ مشهور ڪتاب آهي، جيڪو فقہ جي عجيب و غريب ۽ نادر مسئلن تي سوال و جواب جي شڪل ۾ ترتيب ڏنل آهي ۽ اصل فارسيءَ ۾ آهي (١١).

(٢٨) حيرةالفقہ سنڌي (مفيد المسلمين):

مترجم: حاجي محمد سمون - حاجي صاحب هيءُ ترجمو ١٢٩١هہ ۾ قاضي نور محمد متوطّن پورپندر جي اشاري تي تيار ڪيو هو، جيڪو پهريون دفعو بمبئي ۾ ڇپيو هو. پوءِ هيمنداس تاجر ڪتب، سکر طرفان وري شايع ٿيو.

(٢٩) فقہ جا عجيب مسئلا سوالن جوابن سميت:

از جناب شمس العماء مرزا قليچ بيگ صاحب - حيرةالفقہ جو هيءُ ترجمو مرزا صاحب ١٩٢٧ع ۾ تيار ڪيو هو. ٻيو دفعو ١٩٦٤ع ۾ حڪيم عبدالحق حڪيم نورالحق سکر، طرفان شايع ٿيو.

(٣٠) ترجمو:

از نامعلوم، هيءُ ترجمو ڪرائون ڪان بہ ننڍي سائيز ۾ هريسنگهہ اينڊ سنز سکر طرفان شايع ٿيو هو. مترجم معلوم نہ ٿي سگهيو.

★ ختم نبوّت

مؤلف: شهيد مرتضيٰ مطهري- هن ڪتاب ۾ پاڻ سڳورن صلي الله عليہ وسلم جي ختم نبوت جي فلسفي ۽ حقيقت کي پڌرو ڪيو ويو آهي.

(٣١) ترجمو:

از غلام عباس سريوال- هيءُ ترجمو ١٩٨٥ع ۾ خانہ فرهنگ جمهوري اسلامي ايران حيدرآباد طرفان شايع ٿيو.

خطبہ فارسي حضرت مخدوم محمد اسماعيل پريالوئي:

هيءُ خطبو، مخدوم محمد اسماعيل (م: ١١٧۴هہ) ڏانهن منسوب آهي، جيڪو فارسي نظم ۾ جوڙيل آهي. خطبي جو ابتدائي هڪ بند هيٺ ڏجي ٿو

حمد است ذات پاک را- آن صانع افلاک را

درکنے او ادراک را، نافهم باشد نا خبر

(٣٢) شيخ سنڌي خطبہ فارسي مخدوم اسماعيل:

از مولانا شبير احمد پٺو- هيءُ ڪتاب مخدوم صاحب جي متئين خطبي جي ترجمي ۽ مڪمل تشريح تي مشتمل آهي. ١٩٩٠ع ۾ تيار ٿيو. ۽ مڪتبہ سعيديہ ڳوٺ الرا، پريالو، خيرپور طرفان شايع ٿيو.

★ خلاصتہ الانبياء فارسي

مؤلف معلوم نہ ٿي سگهيو.

(٣٣) قصص الانبياء:

از مولوي عبدالرحمٰن معلم العربي مسلم هاءِ اسڪول، حيدرآباد- هيءُ ڪتاب خلاصة النبياء جو سنڌي ترجمو آهي، جنهن ۾ معارج النبوة ۽ تاريخ حبيب السير کان بہ مدد ورتل آهي (١٢). پهريون دفعو ١٩٦٢ع ۾ آر. ايچ احمد

طرفان شايع ٿيو.

★ خلاصة الفقه

هيءُ ڪتاب اصل فارسيءَ ۾ لکيل آهي، جيڪو نماز جي مسائل تي مشتمل آهي. مؤلف معلوم نہ ٿي سگهيو.

(٣٤) خلاصة الفقہ (سراج الاسلام):

مترجم: حاجي محمد سمون - متئين ڪتاب جو ترجمو ۽ خلاصو آهي جيڪو ١٣٤٦هہ ۾ هيمنداس تاجر ڪتب سکر طرفان شايع ٿيو. ياد رهي تہ هيءُ ڪتاب قديم زماني کان سنڌ وارن ۾ رائج آهي.

★ دليل الايمان يا ارشادالطالبين

مخدوم غلام رسول صديقي جو، فارسيءَ ۾ لکيل هيءُ ڪتاب، تصّوف ۽ ذڪر افڪار جي بيان تي مشتمل آهي.

(٣٥) رهبر طريقت:

از مخدوم غلام حيدر صديقي هالائي (مر: ١٩٥٣ع)- هيءُ ڪتاب دليل الايمان جي سنڌي ترجمي تي مشتمل آهي. ان جو هڪ قلمي نسخو ، اسانجي قاسميہ لائبرري ۾ موجود آهي.

★ ديوان آشڪار

از حضرت سچل سرمست (مر: ١٢٤٢هہ - ١٨٣٩ع)- ديوان آشڪار، سچل سائين جي فارسي ڪلام تي مشتمل آهي.

(٣٦) ترجمو:

از قاضي علي اڪبر درازي (مر: ١٩٨١- ١٤٠٢هہ) - قاضي صاحب، ديوان آشڪار جو اردو ۽ سنڌي ترجمو ڪيو هو. ٻئي ترجما محڪمہ اوقاف سنڌ جي حوالي ڪيل هئا. جن مان اردو تہ سندس وفات کان هڪ مهينو پوءِ شايع ٿيو. پر سنڌي ترجمو ان وقت شايع نہ ٿي سگهيو. (١٣)

★ رسالهءِ قاضي قطب

قاضي قطب نالي هڪ عالم، فارسيءَ ۾ هيءُ رسالو نماز جي مسئلن بابت لکيو هو. جيڪو ڪافي وقت مدرسن جي نصاب ۾ شامل رهيو ۽ هاڻي بہ پنج ڪتابي فارسي ۾ ٻين ڪتابن (ڪريما، نام حق، محمود نامو، پند نامو) سان گڏ شايع ٿيندو رهي ٿو.

(٣٧) رسالو قاضي نور محمد (نماز فرائض سنڌي):

مؤلفہ قاضي نور محمد قريشي بن آخوند محمد حسن قريشي سانوٽي هالا پراڻا- جنهن رسالہ قاضي قطب جي ترجمي سان ٻيا مسئلا بہ ملائي هيءُ رسالو تيار ڪيو ۽ ١٨٩١ع ۾ شايع ڪيو.

★ الرسالة الغفاريہ في اثبات الوجدوالجذبةالاضطراربية

مؤلف: مولانا مولوي محمد صالح صاحب، ڳوٺ آگاٿي ماهوتا، لاڙڪاڻہ - هن رسالي ۾ وَجد ۽ جذبي جي جواز کي ثابت ڪيو ويو آهي، جيڪو غير اختياري طور پڙرو ٿئي.

(٣٨) ترجمو:

از مؤلف موصوف، ساڳئي ئي رسالي جي هيٺان سنڌي ترجمو ۽ تشريح بہ ڪئي وئي آهي. فارسي ۽ سنڌي تي مشتمل هي رسالو، مطبع عثماني، پيم پوره، ڪراچي ۾ ڇپيو.

★ زادالآخره

از علامہ مولا بخش صديقي بهاري- هن ڪتاب ۾ ميت بابت اسلامي احڪام درج آهن.

(٣٩) توشہء آخرت:

فقير رضا محمد مگرٽي کنډياروي ١٩٦٣ع ۾ هيءَ ترجمو ڪيو. همدرد پريس ميرپور خاص ۾ ڇپيو. ترجمو خود مترجم شايع ڪيو.

★ زينت القاري

از مؤلف نا معلوم- هيءَ ڪتاب قرائت ۽ تجويد جي فن ۾ لکيل آهي.

(٤٠) ترجمو:

از مسڪين محمد صديق گلاب خان ٽنڊو باگائي. (م: ١٩٦١ع)- هيءَ ترجمو، منشي پوکرداس تاجر ڪتب شڪارپور طرفان شايع ٿيو.

★ سرور المحزون في ترجمة نورالعيون

از شاه ولي دهلوي (م:١١٧٦هه)- هيءَ ڪتاب در حقيقت علامہ ابوالفتح محمد بن محمد المعروف بہ سيد الناس جي عربي ڪتاب نورالعيون في تلخصين سير الامين المامون جي ترجمي ۽ واڌارن تي مشتمل آهي.

(٤١) اسانجو پيارو رسول:

مترجم: عبدالرحمان جتوئي ۽ عبدالجبار عبد - مٿئين ڪتاب جو هيءَ ترجمو ١٩٩٤ع ۾ سنڌي ساهت سوسائٽي شڪارپور/ لاڙڪاڻہ طرفان شايع ٿيو.

★ سڪندر نامہ

از نظامي گنجوي (م: ٥٩٨ هه)، فارسيءَ جي مشهور مثنوي آهي جنهن جي ٻن سنڌي ترجمن جو ذڪر لاکي صاحب ڪيو آهي. هت وڌيڪ ٻن ترجمن جو ذڪر ڪجي ٿو.

(٤٢) ترجمہ منظوم

از غلام محمد نظامائي، پير جهنڊي جي ڳوٺ وارو- ڪتاب جي آخر ۾ مترجم موصوف ترجمي جو سال بيان ڪندي چوي ٿو:

آهي هاڻ هجرت سنڌو صاف سن - ٻارنهن سؤ نوي سال ڪي ٿا لکن

هيءَ ترجمو مطبع جليل اڪليل ڪراچيءَ ۾ ڇپيو، اشاعت جو سال ١٨٨٩ع آهي (١٤).

(٤٣) ترجمو منظوم:

از گل محمد رند- ان ترجمي جو ذڪر سيد علامہ مرتضيٰ شاهہ نئوي (م: ١٣٢٣هه) پنهنجي مترجم سڪندر نامي ۾ ڪيو آهي (١٥)- شاهہ صاحب لکي ٿو تہ-

اڳي هن ڪان هڪڙو ڏنم سو ڪتاب: غلام محمد ڪيو باشتاب

ٻيو گل محمد جو عمدو مثال: ڏنم سي ٻئي تن جو وہ وہ خيال (١٦).

★ سيرت الامام حضرت موسيٰ ڪاظم

هيءَ ڪتاب اداره اصول دين، قم- ايران طرفان شايع ٿيو، جنهن ۾ امام موسيٰ ڪاظم جي سوانح ڏنل آهي.

(٤٤) ترجمو:

از شاه محمد ڪچي رٽائرڊ ڊيپوٽي ڊائريڪٽر ايجوڪيشن، حيدرآباد- هيءَ ترجمو، خراسان اسلامڪ ريسرچ سينٽر ڪراچي طرفان ١٤٠٢هه ۾ شايع ٿيو.

★ شاڪر نامہ

فارسي ٻوليءَ جي مشهور مثنوي آهي، جيڪا ڪنهن وقت مدرسن ۾ پڙهائي ويندي هئي.

(۴۵) ترجمو:

از دين محمد آخوند سانوٽي، وينل هالا پراڻا- هيءَ ترجمو، مطبع فيض سبحاني ڪوٽڙي ۾ ڇپيو.

★ طب اڪبري

از حڪيم محمد اڪبر ارزاني (م :۱۱۳۰هه) - علم طب ۾ جوڙيل هيءَ ڪتاب جاوداني شهرت حاصل ڪري چڪو آهي.

(۴۶) جلال المظهر في ترجمه طب اڪبر:

از سيد حسين علي شاهه، ميرپور بٺورو ضلع ڪراچي- طب اڪبر جو هيءَ سليس سنڌي ترجمو ٻن ضخيم جلدن ۾ ۱۳۴۸هه ۾ هريسنگهه سنس ڪتبخانه سکر طرفان ڇپيو.

(۴۷) تحفة الحڪماء:

از مولانا عبدالله بنگديرائي (م ۱۳۵۰هه) - طب اڪبر جي سنڌي ترجمي تحفة الحڪماء نالي طب اڪبر جو ذڪر مولانا دين محمد وفائي هنن لفظن ۾ ڪيو آهي: تحفة الحڪماء نالي طب اڪبر فارسيءَ جو سنڌي ترجمو ڪري ڇپرايائين، جو هن وقت سنڌ جي طبيبن لاءِ ڏاڍو ڪارآمد ثابت ٿيو آهي (۱۷).

★ صراط الطالبين

مؤلف حضرت پير ياسين شاهه جاين وارو (۱۲۵۴هه)، هيءَ ڪتاب تصوف ۽ سلوڪ جي اهم ڳالهين تي مشتمل آهي.

(۴۸) ترجمو:

از حاجي هدايت الله شاهه (م :۱۳۳۲هه) هيءَ ترجمو مظهر العجائب پريس، ٺٽاه ۾ ڇپيو (۱۸).

★ علاج المساڪين:

از حڪيم صادق علي خان دهلوي.

(۴۹) طب علاج المساڪين

مترجم: حڪيم حسين علي شاهه- هيءَ ترجمه هريسنگهه سکر طرفان شايع ٿيو (۱۹).

★ عين الفقر

از شاهه سلطان باهو قدس سر (م: ۱۱۰۲هه).

(۵۰) جانِ سالڪ:

مترجم: آخوند فقير محمد عاجز (م: ۱۹۱۸ع- ۱۳۳۶هه)، عين الفقر جو هيءَ ترجمو آخوند موصوف ۱۳۲۳هه ۾ تيار ڪيو هو (۲۰).

★ فالنامه فارسي

مؤلف نامعلوم.

(۵۱) ترجمو:

مثنين ڪتاب (فالنامه) جو منظوم سنڌي ترجمو ٿيو هو. جنهن جو ذڪر ڊاڪٽرنبي بخش بلوچ صاحب ڪيو آهي (۲۱).

★ فتح الرحمن في ترجمة القران و تفسيره

از حضرت شاهه ولي الله دهلوي (م: ۱۱۷۶هه) -شاهه صاحب قرآني تعليم کي عام ڪرڻ لاءِ قرآن جو فارسي ۾ ترجمو ڪيو هو ۽ حاشيي تي مختصر نوٽ پڻ لکيا هئا، جن جو نالو فتح الرحمن رکيو هئائين.

(٥٢) ترجمہ حواشي فتح الرحمن:

از مولانا غلا مصطفيٰ قاسمي- فتح الرحمن جي حواشي ۽ مقدمي جو ترجمو مولانہ غلام مصطفيٰ قاسمي کيو جيکو مولانا محمد مدني (مر :١٣٩٩هہ- ١٩٧٨ع) جي ترجمہ قرآن جي حاشين تي ٩٥٣ع ۾ ڇپيو. باقي رهيو فتح الرحمن ترجمہ فارسي، قرآن جو سنڌي ترجمو، سو اڄڪلهہ علامہ قاسمي صاحب جن انهيءَ عظيم ڪم کي نباهي رهيا آهن.

★ فلسفہ شهادت

از شهيد مرتضيٰ مطهرّي (مر: ١٩٧٩ع)- هن ڪتاب ۾ شهادت جو فلسفو، شهيد جو رتبو ۽ شهادت جي حقيقت بيان ٿيل آهي.

(٥٣) مري ٿين نہ مات:

مترجمہ: زهير حسين حيدري، ننڊو شهر، بدين- هيءُ ڪتاب جامعہ تعليمات اسلامي ڪراچي طرفان ڇپيو.

★ الفوزالکبير في اصول التفسير

مؤلف: حضرت شاه ولي الله (مر: ١١٧٦هہ) -اصول تفسير ۾ لکيل هيءُ مشهور ڪتاب، اصل فارسيءَ ۾ آهي. جيتوڻيڪ اڄڪلهہ مدارس ۾ الفوز الکبير عربي پڙهايو ويندو آهي.

(٥٤) ترجمو:

از خالد ٽالپر- هن ترجمي جو مسودو سنڌ الاجي ۾ موجود آهي.

★ قصہ چهار درويش

چهار درويش مشهور داستان آهي، جيڪو اصل فارسي ۾ لکيو ويو هو. جنهن تان اردو ۽ ٻين ٻولين ۾ ترجما ڪيا ويا. ان قصي جا سنڌي ترجما بہ ڪافي آهن، جن مان ڪي تہ سڌو سنئون فارسي تان ترجمو ڪيل آهن ۽ ڪي اردوءَ تان. اصل فارسيءَ جو مؤلف ڪير هو؟ ان بابت يقين سان ڪجهہ بہ نٿو چئي سگهجي. پروفيسر لطف الله بدوي لکي ٿو تہ: بهرحال فارسي زبان ۾ "چار درويش" جا چار نسخا ملن ٿا، جن جي مصنفن جا نالا آهن: محمد علي، انجب، محمد عوض زرين ۽ صفي. چار درويش جي هڪ مثنوي بہ آهي (٢٢)

(٥٥) ترجمو:

از عيسيٰ پٽ موسيٰ- هيءُ سنڌي ترجمو ٦٢- ١٢٦٣هہ دوران تيار ٿيو، جيڪو مير امن دهلوي جي اردو ترجمي (باغ بهار) تان ورتل آهي ۽ اهو اردو ترجمو اصل فارسي تان ٿيل آهي (٢٣).

(٥٦) ترجمو: (چار درويش)

از امام بخش خادم (مر: ١٩١٨ع) - هيءُ ترجمو بہ مير امن دهلوي جي ترجمي تان ورتل آهي، جيڪو پهريون دفعو ١٨٩٥ع ۾ پوڪرداس شڪارپور طرفان شايع ٿيو. ٻيو دفعو ١٩٦٠ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ، طرفان شايع ٿيو.

(٥٧) ترجمو: (چار درويش)

از قاضي صابر مصطفيٰ- هيءُ ڪتاب محمد يوسف اينڊ برادرس حيدرآباد طرفان شايع ٿيو (٢٤).

(٥٨) ترجمو: (اصل وڏو قصو چار درويش)

از گل محمد آزاد، صوفي- هيءُ ترجمو سڌو فارسيءَ تان تيار ڪيل آهي. ستون دفعو ١٩٦٥ع ۾ آر. ايچ احمد ينڊ برادرس حيدرآباد طرفان شايع ٿيو.

(٥٩) ترجمو: (اصل وڏو قصو باتصوير چار درويش)

از نذير حسين پٽي، هيءُ ترجمو، صداقت بڪ ڊپو، شاهي بازار حيدرآباد طرفان شايع ٿيو.

(٦٠) ترجمو: (اصل وڏو قصو چار درويش)

هيءُ ترجمو: مولوي محمد عظيم اينڊ سنز، شڪارپور طرفان شايع ٿيو. مؤلف/ مترجم لکيل نہ آهي.

★ ڪريما

از شيخ مصلح الدين سعدي شيرازي (م: ٦٩١هہ)- اخلاق و آداب ۾ لکيل هيءُ مثنوي صدين کان عربي مدرسن جي نصاب ۾ داخل آهي. اڄ بہ ننڍن وڏن، مائن مردن کي "ڪريما" جو پهريون بيت جهونگاريندي ٻڌو ويندو آهي تہ

ڪريما بہ بخشائي برحال ما- کہ هستم اسير کمند هوا

ڪريما جا دنيا جي هر سٽريل ٻوليءَ ۾ ترجما ٿي چڪا آهن، ڪجهہ سنڌي ترجمن جو ذڪر اختر راهي صاحب ۽ ڪجهہ ترجمن جو تذڪرو لاکي صاحب ڪيو آهي (٢٥). باقي ترجما هن ريت آهن

(٦١) ڪريما مترجم سنڌي:

از دين محمد سانوٽي وينل هالا پراڻا- ڪريما جو سنڌي نثر ۾ ڪيل ترجمو ١٣١٢هہ ۾ صبح فيض سبحاني، ڪوٽڙي ۾ ڇپيو، انجو ٻيو ڇاپو ٿورڙي تبديليءَ سان ١٣١٣هہ ۾ ساڳئي مطبع ۾ ڇپيو.

(٦٢) ڪريما فارسي سنڌي معني سان:

از در محمد جمالي مسڪون لقمان خير پور- ڪريما جو هيءُ منظوم ترجمو ١٩١٤ع ۾ مسٽر شولداس،ٿانورداس تاجر ڪتب، شڪارپور ڇپايو، ۽ ٿورڙي تبديليءَ سان اهوئي ترجمو "گڏيل چار ڪتاب" ۾ ناگهان فارسي ۽ شاڪر نامي فارسي سان گڏ، منشي پوڪرداس شڪارپور طرفان شايع ٿيو.

(٦٣) ڪريما مترجم سنڌي:

از سيٺ جشن مل- هيءُ نثري ترجمو ١٣١٣هہ ۾ مطبع نامي گرامي وشن ڪراچي ۾ ڇپيو. اهوئي ترجمو بمبئي مان بہ شايع ٿيو هو.

(٦٤) ڪريما مترجم سنڌي:

از مولوي عبدالله ڪاتب - ڪريما جو هيءُ نثري ترجمو، هيمنداس تاجر ڪتب سکر طرفان شايع ٿيو.

(٦٥) نصيحت نامو:

از عبدالهادي سرهيو- هيءُ ڪتاب، ڪريما فارسي جي نثري ترجمي ۽ چڱي خاصي تشريح تي مشتمل آهي، پهريون دفعو ١٩٧٠ع ۾ ۽ ٻيو دفعو ١٩٧٢ع ۾ هادي پبليڪشن لاڙڪاڻي طرفان شايع ٿيو.

(٦٦) ڪريما سنڌي:

از خليفہ ڪرم الله (٢٦)

(٦٧) ڪريما سنڌي تضمين سان ڪريما سعدي:

از آخوند فيض محمد روهڙائي. هيءُ بيت در حقيقت ڪريما جو منظوم سنڌي ترجمو آهي. مترجم موصوف ڪريما جي هر بيت جو سنڌي ترجمو پهريائين ۽ فارسي اصلي بيت بعد ۾ ڏنو آهي. ١٣٠٥هہ ۾ جڙي تيار ٿيو(٢٧)

(٦٨) ترجمو:

از محمد عارف سيوستاني (م: ١٣٣٤هہ)- مولانا وفائي لکيو آهي تہ سندس ڪيل ڪريما جو سنڌي ترجمو، سندس حياتيءَ ۾ ڇپجي ورهائجي ويو (٢٨).

★ ڪيميائي سعادت

از حجةالاسلام امام محمد بن محمد بن محمد الغزالي (م: ٥٠٥هہ). فارسي ٻوليءَ ۾ اخلاقيات ۽ تصوف تي مشهور تصنيف آهي. هن ڪتاب جو انتخابي ترجمو پروفيسر غلام حسين جلباڻيءَ ۽ مڪمل ترجمو مرزا قليچ بيگ ڪيو هو (٢٩).

(٦٩) ترجمو:

مترجم معلوم نہ ٿي سگهيو. هريسنگهہ سکر وارن ڇپرايو هو (٣٠).

(۷۰) الهدية الكريميّة في الاخلاق المريضية المعروف به اخلاق نامہ امام غزالي:

از حضرت مولانا عبدالڪريم ديروي ڪيميائے سعادت جي چوند عبارتن جي سنڌي ترجمي تي مشتمل آهي. ۱۳۴۸ هہ ۾ تاليف ٿيو. ٽيون ڇاپو ۱۹۶۴ع ۾ مدرسہ عربيہ دارالقرآن ميهڙ طرفان شايع ٿيو.

★ گلستان

★ بوستان (31).

اهي ٻئي ڪتاب شيخ مصلح الدين سعدي شيرازي (مر: ۶۹۱هہ) جون لازوال تصنيفون آهن، جن جا دنيا جي تقريبا هر ٻوليءَ ۾ ترجما ٿيا آهن. گلستان نثر ۽ بوستان نظم ۾ جوڙيل آهي.

(۷۱) گلشن بهار (گلستان سعديءَ جو ترجمو پاڱو پهريون):

مترجم: غلام محمد محمد ابراهيم شاهواڻي (مر: ۱۹۵۰ع) -هيءُ پاڱو گلستان جي ۸ بابن مان ابتدائي ۳ بابن جو سليس ترجمو آهي. پهريون دفعو ۱۹۴۳ع ۾ سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي طرفان شايع ٿيو. جنهنڪي مترجم موصوف پيهر سجعبندي، صنائع بدائع ۽ تڪبندي سان جوڙيو، جيڪو ۱۹۴۶ع ۾ شايع ٿيو.

(۷۲) ادبي خزانو (پاڱو ٻيو)

مترجم غلام محمد شاهواڻي (مر: ۱۹۵۰ع)- هيءُ پاڱو (انهيءَ نالي سان) گلستان جي باقي رهيل ۵ بابن جو تڪبنديءَ سان سنڌي ترجمو آهي، جيڪو ۱۹۴۸ع ۾ تيار ٿيو، ان جو ٻيو ڇاپو ۱۹۵۵ع ۾ ٽيون ڇاپو ۱۹۶۵ع ۾ آر. ايچ. احمد اينڊ برادرس حيدرآباد طرفان شايع ٿيو.

(۷۳) حڪايات گلستان:

مترجم مقبول احمد پٺي- ٻارڙن لاءِ نيشنل بوڪ فائونڊيشن طرفان شايع ڪيل هيءُ ڪتاب گلستان جي چوند ڪهاڻين جي ترجمي تي مشتمل آهي.

(۷۴) گلستان سنڌي حصو پهريون – هن ترجمي جو ذڪر ڪريما سنڌي ڇپرايل سٿولداس ٽانورداس شڪارپور ۱۹۱۴ع جي آخر ۾ ڇپايل ڪتابن جي فهرست اندر موجود آهي جنهنجي قيمت ۴ آنا ڄاڻايل آهي. مترجم معلوم نہ ٿي سگهيو.

(۷۵) گلستان ٽيون باب سنڌي:

مترجم معلوم نہ ٿي سگهيو. ڪتاب "مدد پناه الزائرين الحج" ڇپرايل پوڪرداس -شڪارپور جي سرورق جي اندرئين صفحي تي ڇپرايل ڪتابن جي فهرست ۾ ان جو نالو لکيل آهي.

(۷۶) بوستا جي بهاري:

(۷۷) گلستان جي گلڪاري:

شاهہ نواز جمال الدين پيرزاده، ۱۹۶۵ع ۾ بوستان جي چوند شعرن ۽ گلستان جي صرف نظمن (نثر نہ) جو منظوم سنڌي ترجمو، مٿين نالن سان جوڙي تيار ڪيو، جيڪو گڏي ڪري "سگوري سعديءَ جا سخن" جي نالي سان ۱۹۶۵ ۾ خود مؤلف شايع ڪيو.

(۷۸) بوستان سنڌي:

از غلام محمد صاحب ۽ جناب حضرت سيد ميان پناه علي شاه انسپيڪٽر پوليس ڊسٽرڪٽ جيڪب آباد، هيءُ ڪتاب "بوستان" جو مڪمل منظوم سنڌي ترجمو آهي ۽ بحر متقارب ۾ چيل آهي. پهريون دفعو ۱۹۰۹ع ۾ پوڪرداس شڪارپور طرفان شايع ٿيو.

★ گنجينہ ادب فارسي

هيءُ ڪتاب مئٽرڪ جي فارسي ڪورس لاءِ مقرر هو، جنهن جا ٻہ پاڱا آهن. نثر جو پاڱو (گلستان سعدي مان

انتخاب) ۽ نظم جو ڀاڱو (بوستان سعدي مان انتخاب).

(۷۹) ڪليد گنجينۂ ادب:

از عبدالواحد سنڌي، هيءَ ڪتاب "گنجينہ ادب" جي ترجمي ۽ شرح تي مشتمل آهي. اداره شرڪت مصنفين ڪراچيءَ طرفان شايع ٿيو.

★ مالا بدمنہ

مؤلف قاضي ثناءالله پانيپتي (م: ۱۲۲۵هہ)- ايمان، طهارت ۽ ارڪان خمسہ جي بيان ۾ فارسي ٻوليءَ ۾ لکيل هيءَ ڪتاب، ڪافي مدرسن ۾ ابتدائي شاگردن کي پڙهايو ويندو آهي.

(۸۰) ترجمو

از مولانا قاضي فتح محمد صاحب نظاماڻي (م: ۱۳۳۹هہ)- هيءَ ترجمو اڃان ڇپيو نہ آهي، قلمي صورت ۾ ٽنڊي قيصر ۾ حاجي شير محمد خان نظاماڻي جي ذاتي لائبرري ۾ موجود آهي (۳۲).

★ ماثر النبوه

مؤلف محدث عبدالحق دهلوي (م: ۱۰۵۲هہ).

(۸۱) نشانِ نبّوت منظوم سنڌي:

از مولاَنا دين پٺاڻي (م: ۱۹۶۰ع) -ڳوٺ "پٽ گل محمد لغاري" جوهي، دادو، هيءَ ڪتاب مآثرالنبوة جو منظوم سنڌي ترجمو آهي، ستن حصن، ۴ جلدن ۾ وراهيل آهي (۳۳).

★ مائة عامل منظوم

مؤلف امير خسرو دهلوي (م: ۷۲۵ هہ)- امام عبداقادر جرجاني (م: ۴۷۱هہ)- "مائة عامل" نالي هڪ مختصر رسالو عربي ٻوليءَ ۾ تصنيف ڪيو، جنهن ۾ عربي نحو جا هڪ سؤ عامل بيان ڪيل آهن. مائة عامل کي امير خسرو دهلويءَ فارسي نظم ۾ آندو، جيڪو ۳۰ بيتن تي مشتمل آهي. اڄڪلہ عربي مدرسن جي نصاب ۾ داخل آهي.

(۸۲) مائة عامل منظوم سنڌي.

از مولانا شبير احمد پٺو- مٿئين ڪتاب جو منظوم سنڌي ترجمو آهي، جيڪو "تيسرالنحر ترجمہ نحو مير" جي آخر ۾ شايع ٿيل آهي.

★ مثنوي بو علي قلندر

از شرف الدين بو علي قلندر (م: ۷۲۴هہ)- تصوف جي هن نصيحت آموز فارسي مثنوي ۾ ڪيئي روحاني راز سمايل آهن.

(۸۳) ترجمو:

از حڪيم غلام محمد سومرو عرشي- ۱۹۷۴ ۾ سنڌ الاجي، ڄامشورو طرفان شايع ٿيو.

★ مثنوي تارنامہ

از حضرت سچل سرمست عبدالوهاب درازي (م: ۱۲۴۲هہ) -هن مثنويءَ ۾ طنبوري جي لوهي تار جي اصليت بيان ڪيل آهي تہ مان اصل ڇاهيس ۽ هينئر ڇا آهيان، منهنجي آواز ۾ سوز گداز آهي وغيره.

(۸۴) ترجمو:

از قاضي علي اڪبر درازي (م: ۱۹۸۱)- مثنوي تارنامہ جو هيءُ مصرعي وار نثري ترجمو ۱۹۶۲ع ۾ شايع ٿيو

★ **مثنوي دردنامہ**

از حضرت سچل سائين عبدالوهاب درازي (مر: ١٢٤٢هہ)- هن مثنويءَ ۾ درد جي بي انتها تعريف ۽ توصيف بيان ٿيل آهي.

(٨٥) ترجمو:

از قاضي علي اڪبر درازي (مر: ١٩٨١ع)- "مثنوي درد نامہ" جو هيءُ نثري ترجمو ١٩٦٢ع ۾ شايع ٿيو.

★ **مثنوي ديوان خدائي**

از حضرت سچل ميان عبدالوهاب درازي (مر: ١٢٤٢هہ)- هن مثنويءَ ۾ محبوب جي حسن ۽ جمال جي تعريف، درد جون دانهون ۽ وصال لاءِ آهون بيان ٿيل آهن.

(٨٦) ترجمو:

از قاضي علي اڪبر درازي (مر: ١٩٨١ع) - مثنوي خدائي جو هيءُ نثري ترجمو ١٩٦٨ع ۾ شايع ٿيو.

★ **مثنوي دراز نامہ**

از حضرت سچل سرمست عبدالوهاب درازي (مر: ١٢٤٢هہ)- هن مثنويءَ ۾ معرفت جون عجيب و غريب پروليون بيان ٿيل آهن.

(٨٧) ترجمو:

از قاضي علي اڪبر درازي (مر: ١٩٨١ع) - مثنوي دراز نامہ جو هيءُ نثري ترجمو ١٩٦٧ع ۾ شايع ٿيو.

★ **مثنوي رهبر نامہ**

از حضرت سچل سائين عبدالوهاب درازي (مر: ١٢٢٤ هہ) - هن مثنويءَ ۾ سچل سائين عجيب ۽ انوکا مثال پيش ڪري، پاڻ کي نسبت ۽ خدا کي هست ثابت ڪيو آهي.

(٨٨) ترجمو:

از قاضي علي اڪبر درازي (مر: ١٩٨١ع)- مثنوي رهبر نامہ جو هيءُ نثري ترجمو، ١٩٦٤ع ۾ شايع ٿيو.

★ **مثنوي عشق نامہ**

از حضرت سچل ميان عبدالوهاب درازي (مر: ١٢٤٢هہ) -هن مثنويءَ ۾ عشق، محبت ۽ درد جي خاص وصف ۽ تعريف بيان ڪيل آهي.

(٨٩) ترجمو:

از قاضي علي اڪبر درازي (مر: ١٩٨١ع)- مثنوي عشق نامہ جو هيءُ نثري ترجمو ١٩٦٢ع ۾ شايع ٿيو.

★ **مثنوي گداز نامہ**

از حضرت سچل سرمست عبدالوهاب درازي (مر: ١٢٤٢هہ) -هن مثنويءَ ۾ "پاڻ سڃاڻڻ" جي فلسفي تي ڳالهايو ويو آهي.

(٩٠) ترجمو:

از قاضي علي اڪبر درازي (مر: ١٩٨١ع)- مثنوي گداز نامہ جو هيءُ نثري ترجمو ١٩٦٢ع ۾ شايع ٿيو. اهي سڀ ترجما الڳ الڳ رسالن جي شڪل ۾ خود مترجم شايع ڪيا هئا. سچل سرمستؒ جي فارسي ڪلام ۾ ديوان آشڪار ڪانسواءِ سندس ١١ مثنويون بہ شامل آهن، جن مان ستن مثنوين جو ذڪر ٿي چڪو، باقي چار مثنويون هيءُ آهن، ١- وحدت نامہ ٢- وصلت نامہ، ٣- مثنوي غزل بحر طويل ٤- ساقي نامہ- انهن چئن مان پهرين ٣ مثنوين جو اردو ترجمو، قاضي علي اڪبر درازي ڪيو هو. ساقي نامہ جو سنڌي ترجمو، عطا محمد حامي ڪيو هو. جيڪو سندس ڪتاب "نينهن جا نعرا" ۾ ٻين ڇهن مثنوين جي منظوم ترجمن سان گڏ شايع ٿيو هو (٣٤). محترم ڪريم

بخش خالد جي بيان مطابق شڪارپور جي فقير هادي بخش بہ انهن مثنوين جا ترجما ڪيا هئا، جيڪي اجان تائين ڇپجي نہ سگهيا آهن (٣٥). پر اهو تفصيل نہ لکيو اٿس تہ ڪهڙين مثنوين جو سنڌي ترجمو ڪيو هئائين.

★ مثنوي معنوي

تاليف و نظم: جلالدين محمد بن محمد بن حسين البلخي الرومي (م: ٦٧٢هہ)- مولانا روميءَ جي هن مشهور زمانہ مثنويءَ کي فارسي ادب ۾ ممتاز درجو حاصل آهي، جنهن ۾ تصوف جا راز ۽ رمزون، عارفانہ نڪتا، پاڪيزه گفتا، تمام سهڻي انداز ۾ سمجهايل آهن. هيءَ مثنوي بحر رمل ۾ چيل آهي ۽ ڇهن وڏن دفترن ۾ ورهايل آهي. مثنوي رومي جي هڪ سنڌي منظوم ترجمي (از دين محمد اديب فيروز شاهي) جو ذڪر اختر راهيءَ ڪيو آهي. باقي ترجما هيٺ ڏجن ٿا:

(٩١) علمي خزانو:

از غلام محمد شاهواڻي (م: ١٩٥٠ع)- مثنوي روميءَ جي پهرئين، ٻئي ۽ ٽئين دفتر جو هيءَ نثري منتخب ترجمو، ٽن ڀاڱن ۾ آر. ايڇ احمد اينڊ برادرس حيدرآباد طرفان ڪيترائي ڀيرا شايع ٿيو (٣٦).

(٩٢) تشبيهات رومي:

مترجم: عبدالجبار صديقي پاٽائي. مثنوي روميءَ ۾ تصوف جا ڪيترا نڪتا، قصن ڪهاڻين جي شڪل ۾، تشبيهون ڏيئي سمجهايا ويا آهن. اهڙن تشبيهن کي، خليفہ عبدالحڪيم اردو ۾ گڏ ڪيو، جيڪو ١٩٨٩ع ۾ اداره ثقافت اسلاميہ لاهور طرفان شايع ٿيو هو. هيءَ ڪتاب اُن جو سنڌي ترجمو آهي، جيڪو ١٩٩٤ع ۾ اداره پاٽ هائوس حيدرآباد طرفان شايع ٿيو.

(٩٣) ترجمو:

از دين محمد سانوڻي هالائي. هن ترجمي جو ذڪر علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب ڪيو آهي. لکن ٿا تہ: (دين محمد سانوڻيءَ) مثنويءَ جي ڇهن دفترن جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي ۽ ان جي مقابلي ۾ پٺائي صاحب جو بيت بہ پيش ڪندو ويو آهي (٣٧).

(٩٤) ترجمو:

از محمد اسماعيل عرساڻي- مثنوي رومي جو هيءُ نثري سنڌي ترجمو، ماهوار "المدينہ" پينڊو شريف جي مختلف پرچن ۾ قسطوار شايع ٿيو هو (٣٨).

(٩٥) منظوم ترجمو:

از حڪيم سومرو غلام محمد عرشي - مثنوي جي دفتر اول جي اوائل واري حصي جو منظوم ترجمو آهي، جيڪو ماهوار نئين زندگي آڪٽوبر ١٩٨١ع ۾ شايع ٿيو هو. وڌيڪ جي خبر نہ پئجي سگهي تہ اڳتي بہ اهو ترجمو ٿيو هو يا نہ؟ (٣٩)

★ مثنوي يوسف زليخا

از ملا عبدالرحمن الجامي (م: ٨٩٨ هہ)- فارسي ٻوليءَ جي مشهور مثنوي جنهن جو دنيا جي ڪيترن ئي سڌريل ٻولين ۾ ترجمو ٿي چڪو آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ مون کي سرِ دست ٥ ترجما معلوم ٿيا آهن، جن مان هڪ جو ذڪر لاکي صاحب ڪيو آهي. (يعني سيد غلام مرتضيٰ ٺٽوي جو) باقي چار هي آهن.

(٩٦) ترجمو منظوم:

از ميان عبدالواحد بن حاجي محمد لقمان سائل- هيءُ ترجمو سائل موصوف ١٣٠٦هہ ۾ جوڙي تيار ڪيو، جيڪو ١٣١٥ هہ ۾ مطبع عزيزي گلد ستہ محبوبي ٺٽو مير حسن علي خان ۾ ڇپيو. ترجمي جي آخر ۾ لکي ٿو تہ-

ڪيم هي. نظم نامہ فارسي تان- ڏنم جامي سنڌي تنه آرسي تان (٤٠).

(٩٧) ترجمو منظوم:

از غلام الله ولد ميان دائود عباسي وينل چو درو، تعلقو واره ضلع لاڙڪاڻ- ١٣١٨هہ ۾ جوڙيل هن مثنويءَ جا ٢ ڀاڱا آهن. پهرئين ڀاڱي جو نالو "يوسف زليخا" ۽ ٻئي ڀاڱي جو نالو "اخوان يوسف" آهي. مثنوي ١٣٢٨هہ ۾ ويڙهي مل ڪنڻ مل لاڙڪاڻہ طرفان شايع ٿي. هن ۾ ترتيب ملا جامي واري رکي اٿائين (٤١).

(٩٨) پرت نامو سنڌي:

ازابي الحسن حضرت مولانا تاج محمود امروٽي (م: ١٣٤٨هہ، ١٩٢٩ع) - يوسف زليخا جي قصي تي مشتمل هيءَ مثنوي بہ ملا جامي واري مثنويءَ تان ورتل آهي، جيئن لکي ٿو تہ: قصو يوسف زليخا نينهن وارو- بنايو اڳ هيو جامي سو سارو.

ڏنو تنهن ۾ سخن جو ڏيان سياڻي، ڪيو تنهنکي سنڌي ۾ يا رهاڻي (٤٢).

هيءَ ڪتاب ١٩٥٢ع ۾ مولوي عظيم شڪارپور طرفان شايع ٿيو، علي ڳڙه بوڪ اسٽور سکر طرفان بہ شايع ٿيو هو.

(٩٩) ترجمو منظوم:

از مولانا عبدالڪريم ڪماڙو ڪوراڻي بلوچ (م: ١٩٣٩ع)- هيءَ ترجمو اڃان ڇپيو نہ آهي (٤٣).

★ مجمع الفيوضات

از خليفہ محمود ڪڙيہ وارو (م: ١٢٦٧هہ)، هيءَ ڪتاب حضرت محمد راشد روضي ڌڻي (م: ١٢٣٣هہ) جي ملفوظات تي مشتمل آهي، ٦ حصن ۾ ورهايل آهي، پهرئين ٣ حصن جو ترجمو مولانہ مشوري صاحب ۽ پوين ٣ حصن جو ترجمو مفتي محمد رحيم سڪندري صاحب ڪيو آهي، جن جو ذڪر لاڪي صاحب بہ ڪيو آهي، پر انهيءَ ملفوظات جا بہ ترجما ٻيا بہ آهن.

(١٠٠) ترجمو:

عبدالقادر نالي هڪ عالم ان جو سنڌي ترجمو ڪيو هو، جيڪو ٦٣٨ صفحات تي مشتمل قلمي مخطوطي جي شڪل ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي لائبرري ۾ موجود آهي، اڃا ڇپيو نہ آهي (٤٤).

(١٠١) جامع البرڪات ترجمہ مجمع الفيوضات:

از قاضي فتح محمد نظاماڻي- ان ترجمي لاءِ جناب نوراحمد نظاماڻي لکي ٿو تہ: هن فقير جي والد، سندن دستخط واري سنڌي ترجمي تان ٤٧٥ نقل، ڪري رکيو آهي، باقي سنڌي ترجمي جو پتو نہ آهي (٤٥)

★ محبوبيتہ المحموديتہ

مؤلف: خليفہ محمود ڪڙيي وارو (م: ١٢٦٧هہ) -هن ڪتاب ۾ تصوف جا آداب و اشغال، ۽ اذڪار و افڪار قادري طريقي مطابق بيان ڪيل آهن.

(١٠٢) ترجمو:

از ميون حامد بن حسن – هيءُ ترجمو، مؤلف جي فرزند خليفہ ميان عبدالله صاحب جي حڪم تي تيار ٿيو ۽ ١٣١٢ هہ ۾ مطبع فيض سُبحاني، ڪوٽڙي ۾ ڇپيو.

★ مطلع العلوم و مجمع الفنون

مؤلف حڪيم منشي واجد علي خان- هيءُ ڪتاب ٻن ڀاڱن ۾ ورهايل آهي. پهريون ڀاڱو "مطلع العلوم" جي نالي سان آهي، جنهن ۾ ٣٧ مختلف علمن جو ذڪر آهي ۽ ٻيو ڀاڱو "مجمع الفنون" جي نالي سان آهي، جنهن ۾ ١٣٦ فنون جو ذڪر آهي (٤٦).

(۱۰۳) خوابنامو:

از محمد حسن، هيڊ ماستر اسڪول ٽنڊو سومرو، ٽنڊوالهيار خان. هيءَ ڪتاب در حقيقت مٿئين ڪتاب جي ٻئي ڀاڱي يعني مجمع الفنون جي پهرئين فصل "در بيان تعمير خواب" جو مڪمل سنڌي ترجمو آهي، جنهن جي آخر ۾ ٻين فارسي ڪتابن کان مدد وٺي ڪجهه واڌارو به ڪيو ويو آهي. پوڪرداس، شڪارپور طرفان شايع ٿيو.

★ مفتاح الصلواة

از مخدوم فتح محمد بن عيسي جنداللہ پاٽائي برهانپوري (م: ۱۰٦۱ھ) -نماز جي مسئلن تي فارسي ٻوليءَ ۾ لکيل هيءَ ڪتاب، نهايت مقبول ۽ مشهور تصنيف آهي. هيءَ ڪتاب نماز جي مسئلن تي سنڌ جي حيثيت رکي ٿو. سنڌ ۽ هند ۾ نصابي طور تي پڙهايو ويندو هو. سنڌي ٻوليءَ ۾ ان جا ڪيترائي ترجما ۽ اختصار جوڙيا ويا، جن جو تفصيل هن ريت آهي:

(۱۰۴) مفتاح الصلواة جو سنڌي ترجمو:

از مخدوم محمد انور- هيءَ مفتاح الصّلوة جو پهريون سنڌي ترجمو آهي، جنهن جو ذڪر سيد علي محمد شاهه پنهنجي ڪتاب "مصلح المفتاح" ۾ ڪيو آهي (۴۷)، مخدوم انور بابت حال احوال نه ملي سگهيو.

(۱۰۵) مصلح المفتاح يعني سيد دائري وارن جي سنڌي:

سيد علي محمد شاهه دائري وارو (م: ۱۲۸۷ ھ)- هيءَ ڪتاب مفتاح الصلوة جي ترجمي ۽ تشريح تي مشتمل آهي. مٿئين ترجمي کي ناڪافي سمجهندي، شاهه صاحب هيءَ ڪتاب الف اشباع واري نظم ۾ جوڙيو. مصلح المفتاح پهريون دفعو ۱۳۲۴ ھ ۾ مطبع فيض سبحاني بندر ڪوٽڙي، جامع مسجد طرفان شايع ٿيو. ٻيو دفعو ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي تحقيق سان ۱۹۷۰ع ۾ سنڌالاجي ڄامشورو طرفان شايع ٿيو.

(۱۰٦) مختصر مصلح المفتاح يا دائري وارن جي ننڍي سنڌي:

از سيّد علي محمد شاهه (م: ۱۲۸۷ھ) -هيءَ ڪتاب مصلح المفتاح جو اختصار آهي، جنهن ۾ ڪتابن جي حوالن ۽ تحقيقي بحثن کي ڇڏي، صرف مسائل درج ڪيا ويا آهن. جيئن عام پڙهندڙ، سولائي سان سمجهي سگهن. هيءَ اختصار اصل ڪتاب کان اڳ ۱۳۲۲ ھ ۾ مطبع فيض سبحاني، ڪوٽڙي طرفان شايع ٿيو هو (۴۸).

(۱۰۷) سنڌي مفتاح الصلواة:

از مخدوم عبدالصّمد ولد حاجي محمد مقيم نورنگ پوٽو- الف اشباع جي قافيي تي مفتاح الصلواة جو هيءَ منظوم سنڌي ترجمو ۱۳۹۳ ۾ لکجي تيار ٿيو. جيڪو پهريون دفعو ۱۳۰۵ ھ ۾ مطبع ڪريمي بمبئي طرفان ڇپيو (۴۹). ٻيو دفعو ۱۳۵۵ ھ ۾ هيمنداس، سکر طرفان ڇپيو.

★ مڪتوبات امام رباني

مشهور ڪتاب آهي، جنهن ۾ حضرت امام رباني مجدد الف ثاني (م: ۱۰۳۴ھ) جا فارسي مڪتوبات گڏ ٿيل آهن.

(۱۰۸) قصّ و نصيحت نامه حضرت امام رباني:

از مولانا عبدالڪريم صاحب ديروي رح (م: ۱۳۷۳ھ) -هيءَ ڪتاب امام صاحب جي احوال زندگي (ان حصي جو نالو "حصول الشرف السرمدي في تذڪرة الشيخ السرهندي" رکيو اٿس) ۽ مڪتوبات مان چوند مڪتوبن جي سنڌي ترجمي تي مشتمل آهي. مدرسه دارلقرآن ميهڙ طرفان شايع ٿيو.

★ ميزان الطّب

از حڪيم محمد اڪبر ارزاني- فارسي ٻوليءَ ۾ حڪيم صاحب جي هيءَ ابتدائي تصنيف آهي، (سندس ٻي اهم تصنيف طب اڪبر آهي، جن جي ٻن سنڌي ترجمن جو ذڪر مٿي ٿي چڪو آهي)

(١٠٩) ترجمو:

از حڪيم آئل مل نصرپوري- هيءُ ترجمہ پهريائين، منشي پوڪرداس، شڪارپور وارن ١٩٢٨ع ۾ شايع ڪيو هو. (٥٠). ان ترجمي کي نئين سر سڌاري، مولوي محمد عظيم اينڊ سنز شڪارپور وارن ڇاپيو، ٻيون ڇاپو ١٩٨١ع ۾ شايع ٿيو.

★ ناگهان مسمي بقصه سلطان جمجمه

مشهور فارسي مثنوي آهي، جنهن ۾ حضرت عيسيٰ عليہ السّلام ۽ جمجمه بادشاه جو قصو آهي، جنهن جي ڏڙ ڪان ذار ٿيل سِسيءَ سان حضرت عيسيٰ عليہ السلام ڳالهايو هو.

(١١٠) ناگهان ۽ قصو بادشاهہ جمجہ جو:

از حاجي دين محمر آخوند سانوڻي، هيءُ نثري ترجمو ١٣١٣هہ ۾ مطبع عزيزي ٽنڊو مير حسين ٽالپر ۾ ڇپيو.

(١١١) قصو بادشاهہ جمجمہ جو سنڌي:

ساڳيوئي قصو، قدري تفصيل ۽ تشريح سان، ٻين ٻن ڪتابن (مجموعہ ڪافين جو سنڌي ۽ مجموعو مولودن جو سنڌي) سان گڏ ١٣١٢ هہ ۾ مطبع صفدري بمبئي ۾ ڇپيو. مترجم جو نالو لکيل نہ آهي.

★ نام حق

از شرف الدين بخاري، وضوء، طهارت ۽ نماز جي مسئلن تي مشتمل هيءُ مثنوي، ديني مدارس جي نصاب ۾ شامل آهي.

(١١٢) ترجمو منظوم:

از مولانا نور محمد ملڪ عادلپوري رح (م: ١٩٤٤ع)- نامِ حق جو منظوم سنڌي ترجمو آهي. مترجم ابتداء ۾ ڪتاب جو انتساب پنهنجي مرشد امروٽي ڏانهن ڪيو آهي. قلمي مخطوطہ مترجم جي پوٽيرن وٽ عادلپور ۾ محفوظ آهي. ان جو فوٽو راقم وٽ موجود آهي.

★ نحومير

مؤلف: مير سيد شريف علي بن محمد الجرجاني (م: ٨١٦هہ)- فارسي ٻوليءَ ۾ عربي نحو (گرامر، لاءِ جوڙيل). هيءُ ڪتاب برصغير جي مدارس عربيہ جي نصاب ۾ داخل آهي.

(١١٣) تسيير النحو:

از مولانا شبير احمد پٽو- هيءُ ڪتاب نحو مير جي سليس ترجمي تي مشتعمل آهي، ڪٿي ڪٿي وڌيڪ نحوي مسائل بہ ذڪر ڪيا ويا آهن، تہ ڪٿي ترتيب بہ مٽايل آهي. ١٩٧٩ع ۾ مڪتبہ سعديہ الرا، پريالو، خيرپور طرفان شايع ٿيو.

(١١٤) ترجمو ۽ تشريح (القول الظهير):

از مولانا غلام قادر ميمڻ، شيخ الحديث جامع دارالهديٰ نيڙهي- نحو مير جو سليس ترجمہ ۽ شرح آهي ۽ ڪافي واڌارا بہ ڪيل آهن. اجان تائين شايع نہ ٿيو آهي.

★ نل دمن فارسي مثنوي

از ملا فيضي ابوالفيض (م: ١٠٠٤هہ)- هيءُ ڪتاب دراصل سنسڪرت ۾ منظوم شڪل ۾ ڪاليداس جوڙيو هو، جنهن جو دنيا جي مختلف ٻولين ۾ ترجمو ٿي چڪو آهي. ملا فيضي انجو فارسي نظم ۾ ترجمو ڪيو هو.

(١١٥) نل دمنتي (سنڌي مثنوي ۾):

از رشيد احمد لاشاري (م: ١٩٧٠ع)- لاشاري صاحب نل دمنتي جي منظوم سنڌي ترجمي ڪرڻ ۾ ٻين ترجمن سان گڏ، ملا فيضي جي مثنوي "نل دمن" مان بہ استفادو ڪيو آهي (انڪري هن مضمون ۾ شامل ڪيو ويو)

هيءُ ڪتاب پهريون دفعو ١٩٥٩ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ٿيو.

★ همايون نامہ

تاليف: گلبدن بيگم بنت بابر بادشاهہ مغل (م: ١٦٠٣ع). هيءُ ڪتاب در حقيقت بيگم موصوفہ جي آپ بيتي يا آتم ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ هن پنهنجو ننڍپڻ بابر بادشاهہ وٽ، جواني همايون جي حڪومت ۾ ۽ ڪراڙپ اڪبر بادشاه جي دور ۾ گذاري.

(١١٦) ترجمو:

از احمد خان آصف مصراڻي ۽ محمد خان ٻيرُ- هيءُ ترجمو پهريون دفعو ١٩٥٦ع ۾ آر. ايچ احمد اينڊ برادرس، حيدرآباد طرفان شايع ٿيو.

★ الينابيع الصافيۃ في حڪم المسائل الثمانيہ

مؤلفہ: الشيخ الفقيہ المحدث مولانا حماد الله بن محمود الهاليجوي (م: ١٣٨١هہ) - هن فارسي ڪتاب ۾ حضرت هاليجوي صاحب مختلف اٺن سوالن (جن جو تعلق اعتقاديات سان آهي) جا جواب ڏنا آهن. "الياقوت والمرجان في شرح الغات القران" (مؤلفہ حضرت هاليجوي) جي آخر ۾ شايع ٿي چڪو آهي.

(١١٧) ترجمو:

از حضرت مولانا عبدالصّمد هاليجوي بن حافظ محمود اسعد بن حضرت حماد الله هاليجوي- ترجمو اڃان ڇپيو نہ آهي، عنقريب شايع ٿيڻ وارو آهي.

★ امامت

از شهيد مرتضيٰ مطهري- هن ڪتاب ۾ شيعہ عقيده مطابق امامت ۽ ولايت تي بحث ڪيو ويو آهي.

(١١٨) امامت ۽ رهبري:

ترجمہ ۽ ترتيب حسين موسوي- اصغريہ آرگنائيزيشن سنڌ طرفان شايع ٿيو.

وضاحتي نوٽ: (١) راهي صاحب، پير محمد راشد روضي ڌڻي (١٢٣٤هہ) جي ملفوظات جو نالو "جامع الفيوضات" لکيو آهي. جڏهن تہ صحيح نالو "مجمع الفيوضات" آهي. (٢) لاکي صاحب "احياء علوم الدّين" ترجمہ از غلام اصغر ونڊير کي "ڪيميائي سعادت" امام غزالي جو ترجمو قرار ڏنو آهي، حالانڪ "احياء علوم الدّين" امام غزالي جي الڳ تصنيف آهي، جيڪا عربيءَ ۾ آهي. ونڊير صاحب ان جو ترجمو ڪيو هو.

(٣) لاکي صاحب "مثنوي گلشن راز" جو ترجمو "ڪشف اعجاز" از قليچ بيگ ذڪر ڪيو آهي ۽ لکيو آهي تہ وڌيڪ تفصيل نہ ملي سگهيو. ان متعلق عرض تہ منظوم ترجمو ١٩١٤ع ۾ اسٽينڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدراباد مان ڇپيو هو.

حوالا ۽ سمجهاڻيون

(١) پهريون ڀاڱو مون وٽ ڪونہ آهي. البت آر. ايچ احمد اينڊ برادرس جي "ٽائيٽلز فائيل" ۾ ان جو ٽائيٽل چسپان آهي. ياد رهي تہ آر. ايچ احمد وارا پنهنجي سمورن ڇپرايل ڪتابن جا ٽائيٽل هڪ "آلبم نما فائيل" ۾ چپسان ڪندا هئا. آر. ايچ احمد وارن جا اهڙا ٻہ فائيل هن وقت قاسميہ لائبرريءَ ۾ موجود آهن.

(٢) هن ترجمي جو ذڪر "الانوار الالحمديہ في حالات المشائخ النقشبنديۃ" (حصو پهريون) جي مقدمه (از نور احمد سومرو) ۾ آيو آهي.

(٣)اخلاق محسني جي هڪ ترجمي جو ذڪر اختر راهيءَ بہ ڪيو آهي: پر جيئن تہ انجي مترجم جو نالو نہ ٻڌايو اٿس، تنهنڪري هت تنهي ترجمن جو مترجمن سميت ذڪر ڪيو ويو آهي.

(٤) تماهي مهراڻ سوانح نمبر ٣/ ١٩٥٧٠٠٤ع.

(٥) هن ياڱي جو ذڪر لاڪي صاحب ڪونہ ڪيو آهي.

(٦) محمد صديق مسافر، "منازل مسافر مع ڪليات مسافر" دفعو اول آر. ايچ. احمد ١٩٥٥ع، ص ٤٨.

(٧) هڪ سنڌي پسند نامي جو ذڪر ڊاڪٽر ٻُٽ صاحب پنهنجي مضمون "١٨١٩ع کان وٺي ڇپيل سنڌي ڪتابن جو جائزو" مهراڻ ٣/ ١٩٩٥ ۾ ڪيو آهي، جيڪو محمد عارف جو جوڙيل آهي ۽ ١٨٩٦ع ۾ ڇپيو (هيءَ معلوم نہ ٿيو تہ: هيءُ ڪتاب پندنماء عطار جو ترجمو آهي يا ڪريما (پند نامہ سعدي) جو ترجمو آهي يا ڪو ٻيو ڪتاب آهي.

(٨) محمد يوسف ابڙو نصرپوري، پنهنجي ترجمي جي مقدمہ ۾ لکي ٿو تہ: هيءُ ڪتاب اصل فارسي ۾ هو جنهن کي حامد بن حسن وينل پچ ڪڇ جي، سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو (تحفۃالمجربات، مقدمہ)

(٩) ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ: سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي تاريخ "نيون ايڊيشن، پاڪستان اسٽڊي سينٽر ١٩٩٠ع ص٤١٧.

(١٠) شيعہ مسلڪ ۾ توتي يعني امامن، اهلبيتن سان محبت جو اظهار ۽ بتري يعني مخالفن کان براءت ۽ بيزاري جو اظهار اهم اصولن ۾ شامل آهي.

(١١) راقم وٽ قاسميہ لائبرري ۾ اصل فارسي وارو نسخو موجود آهي، جيڪو ١٩٣٤ع ۾ ملڪ دين لاهور طرفان ڇپيو هو.

(١٢) فهرست ڪتب آر. ايچ.احمد سال ١٩٦٣ع جي ص ١٤ تي انهيءَ قصص الانبياء لاءِ لکيل آهي تہ هيءُ فارسي ڪتاب خلاصۃ الانبياء تان ترجمو ڪيل آهي.

(١٣) قاضي علي مردان: "سوانح حيات قاضي علي اڪبر درازي" ، ماڊرن پرنٽنگ پريس شڪارپور، ١٩٨٥ع ص ٢٨٣.

(١٤) ڊاڪٽر محمد ابراهيم خليل، مقالو "سنڌي مثنويون قسط ٩" ماهوار نئين زندگي جون ١٩٦٠ع- غلام محمد لاکي سڪندر نامي جي ٻئي نمبر ترجمي لاءِ غلام محمد خانزئي جو نالو ڪنيو آهي، ٿي سگهي ٿو تہ هيءَ غلام محمد اهوئي هجي، پر جيئن تہ لاکي صاحب انجي وضاحت نہ لکي آهي. تنهنڪري هت تفصيل سان لکيو ويو.

(١٥) لاکي صاحب، غلام مرتضيٰ شاهہ واري ترجمي جو ذڪر ڪري ڇڏيو آهي.

(١٦) ڊاڪٽر ابراهيم خليل مقالہ "سنڌي مثنويون قسط ٩" ماهوار نئين زندگيءَ جون ١٩٦٠ع.

(١٧) مولانا دين محمد وفائي: "مشاهير سنڌ" ج-١ سنڌي ادبي بورڊ، ڇاپو ٻيو ١٩٨٥ع، ص ٢٨٨.

(١٨) امداد حسيني. سنڌ جي ديني ادب جو ڪئٽلاگ (سنڌي عالمن جي تصنيفات جو قلمي ذخيرو) سنڌالاجي ص ١٨- هن ترجمي جو نالو شايد "ارشاد الطالبين" آهي. جو تہ مولانا وفائي، هداية الله شاهہ جي تصنيفن جو ذڪر ڪندي لکي ٿو تہ: رسالو ارشاد الطالبين مصنفہ پير محمد ياسين شاهہ جو تحت اللفظ سنڌي ترجمو ڪري ڇپرايائين. ڏسو "تذڪره مشاهير" سنڌ جلد -١ ص ٢٨٣.

(١٩) هن ترجمي جو علم "جلال المظهر ترجمہ طب اڪبر" طابع هريسنگهہ جي آخر ۾ ڏنل هڪ اشتهار مان ٿيو.

(٢٠) مهراڻ سوانح نمبر ٣/ ٤- ١٩٥٧ع- ص٣٩٧.

(٢١) ڊاڪٽر بلوچ، "سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ" نيون ايڊيشن، ١٩٩٠ع، ص ٤١٥.

(٢٢) لطف الله بدوي، پيش لفظ "چار درويش" مترجم امام بخش خادم، سنڌي ادبي بورڊ، ١٩٦٠ع، ص ١١.

(٢٣) ڊاڪٽر بلوچ، "سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ" نيون ايڊيشن ١٩٩٠ع، ص ٤١٧. ۼ

(٢٤) ڊاڪٽر غلام علي الانا: "چيپل سنڌي ڪتابن جي ببليوگرافي" ١٩٤٧ع کان ١٩٧٣ع تائين، ص ٤٦٨.
(٢٥) راهي صاحب ٣ ترجما ڪريما جا ڄاڻايا آهن ۽ لاکي صاحب ٤ ترجما وڌايا آهن، ٤٩ نمبر تي آيل، مولانا ڪماڙي ڏانهن منسوب ترجمو، در حقيقت علامہ عبدالرؤف وارو ترجمو ئي آهي. مولانا ڪماڙو صرف ڪاتب آهي، اهڙي طرح ٥٠ نمبر تي ڄاڻايل عبدالرؤف وارو ترجمو اهوئي آهي، جنهنکي راهي صاحب عبدالرؤف متوفي ١١٣٧هہ ڏانهن منسوب ڪيو آهي. ٥١ نمبر تي ڄاڻايل ترجمي کي سيد حسام الدين راشدي صاحب، مخدوم عبدالرؤف ڀٽيءَ ڏانهن منسوب ڪيو "سنڌي ادب" مترجم غلام محمد لاکو ص١٠٤ سو غلط آهي، ڀٽي عبدالرؤف تہ ١١٦٦هہ ۾ وفات ڪري ويو هو. جڏهن تہ هيءُ ترجمو ١١٧٨هہ ۾ ٿيو هو.
البت ٤٨ نمبر تي ڄاڻايل ترجمو (چيپل پوڪرداس شڪارپور) نئين شيءِ آهي، جنهن جي ملائڻ سان، راهي صاحب جي ذڪر ڪيل ٣ ترجمن سوڌو ڪل ٤ ترجما ٿيا.
(٢٦) هن ترجمي جو قلمي نسخو خليفہ عبدالغفور سومرو شڪارپور، جي ذاتي ڪتبخاني ۾ موجود آهي، ڏسو مقالو "شڪارپور جا ڪتبخانا" امين الله علوي، ڪتاب "شڪارپور صدين کان" چيپل شڪارپور ڊسٽرڪٽ هسٽاريڪل سوسائٽي، شڪارپور، ١٩٨٨ع ،ص ٣٠٦ .
(٢٧) هن ڪريما جي قلمي نسخي جو فوٽو اسٽيٽ مونکي ڊاڪٽر حامد علي خاناڻي صاحب طرفان مليو، نسخي جو ڪاتب خود ميان فيض محمد آهي.
(٢٨) مولانا وفائي "تذڪره مشاهير سنڌ" ج-٢، طبع اول، ١٩٨٥ع، سنڌي ادبي بورڊ، ص ١٣٩.
(٢٩) پهرئين ترجمي جو ذڪر راهي صاحب ۽ ٻئي ترجمي جو ذڪر لاکي صاحب ڪيو آهي.
(٣٠) هن ترجمي جو ذڪر ڪتبخانہ هريسنگهہ سکر جي هڪ قديم فهرست ڪتب ۾ موجود آهي.
(٣١) هت ٻنهي ڪتابن جو گڏ ذڪر ڪيو ويو آهي، ڇو تہ هيٺ ايندڙ ڪي ترجما، ٻنهي ڪتابن (گلستان ۽ بوستان) جي ترجمي تي مشتمل آهن.
(٣٢) قاضي يار محمد: "سنڌيءَ ۾ فقهي تحقيق جو ارتقاء" سنڌي ٻوليءَ جو با اختيار ادارو حيدرآباد، ١٩٩٢ع، ص ١٣٩
(٣٣) مسٽر الهہ بخش "مولانا حافظ دين محمد پٺاڻي" تہ ماهي الرحيم، ٢- ١٩٦٦ع، ص٢٥.
(٣٤) حامي جي ترجمن جو ذڪر لاکي صاحب ڪري ڇڏيو آهي.
(٣٥) ڪريم بخش خالد: "ڪتاب سچل سائين" پندرهين هجري مطبوعات ڪراچي، ١٩٨٣ع، ص ٢٩.
(٣٦) منهنجي سامهون جيڪي ڀاڱا موجود آهن، انهن جو تفصيل هن ريت آهي: پهريون ڀاڱو ١٩٦٥ع ۾ چوٿون دفعو، ٻيو ڀاڱو ١٩٦٥ع ۾ چوٿون دفعو، ٽئين ڀاڱي تي سال لکيل نہ آهي، البت ڇاپو ٻيو آهي.
(٣٧) علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي: "منهنجي علمي ڊائري" تہ ماهي الرحيم سنڌي: ٣- ١٩٦٦ع، ص ٥٩.
(٣٨) ڪل ٣ قسطون شايع ٿيون هو. جمادي الثاني، رجب ۽ شوال ذوالقعد ١٣٩٠هہ جي پرچن ۾، ماهوار "المدينہ" جي بند ٿي وڃڻ ڪري اهو سلسلو بہ بند ٿي ويو.
(٣٩) مثنوي رومي سان سنڌي عالمن جو تعلق ۽ لاڳاپو تمام پراڻو آهي، مخدوم محمد معين ٺٽويءَ بہ مثنوي رومي جو شرح لکيو هو، جنهن جو ذڪر، حضرت امروٽي جي استاد مولانا عبدالقادر پنهوار واري جي بياض الطائف العلوم" ۾ ملي ٿو.
(٤٠) ميان عبدالواحد سائل "يوسف زليخا سنڌي" مطبع عزيزي گلدستہ محبوبي ١٣١٥هہ ص-٢٧١.
(٤١) ڊاڪٽر ابراهيم خليل: "مقالو" سنڌي مثنويون قسط ١٢ ماهوار نئين زندگي مئي، ١٩٦١ع.
(٤٢) حضرت امروٽي، "پريت نامو سنڌي" مولوي عظيم شڪارپور، ص ١٩.

(۴۳) ماهوار شريعت سکر، سوانح نمبر طبع ۱۴۰۱هه ص ۲٦۰- منهنجي خيال ۾ هيءَ ترجمو مولانا عبدالڪريم ڪُماڙي جي پنهنجي تصنيف نہ هوندو. صرف ڪتابت مولانا عبدالڪريم ڪماڙي جي هوندي ۽ ترجمو هوني امروٽي جو هوندو - والله اعلم بالصواب.

(۴۴) امداد حسيني "سنڌ جي ديني ادب جو ڪئٽلاگ،" سنڌ الاجي. ۱۹۷۱ع.

(۴۵) جناب نور احمد نظاماڻي "مقالو" خليفو محمود نظاماڻي ڪڙيي وارو، "تہ ماهي الرحيم ۱- ٦٦ع ص ۷۴. هن ترجمي جو ذڪر راهي صاحب ڪيو آهي. پر جيئن تہ اهو اجمالي هو، تنهنڪري ڇجهہ تفصيل سان، ترجمي جي نالي سميت لکيو ويو.

(۴٦) بهترين ڪتاب آهي، منشي نولڪشور هندوستان طرفان شايع ٿيو هو. تازو پشاور ۾ شايع ٿيو آهي.

(۴۷) سيد علي محمد شاهہ: "مصلح المفتاح" تحقيق ڊاڪٽر بلوچ، سنڌ الاجي ۱۹۷ع، ص ۴ ۽ ۵.

(۴۸) ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ: "مقدمہ مصلح المفتاح" سنڌالاجي،"س۱۹۷۰ع ص ۳۲.

(۴۹)حوالو ساڳيو ۳۴.

(۵۰) منشي پوڪرداس وارن جي فهرست ڪتب ڇپرايل ۱۹۲۸ع ۾ ان جو نالو ملي ٿو.

هڪ يادگار لمحو

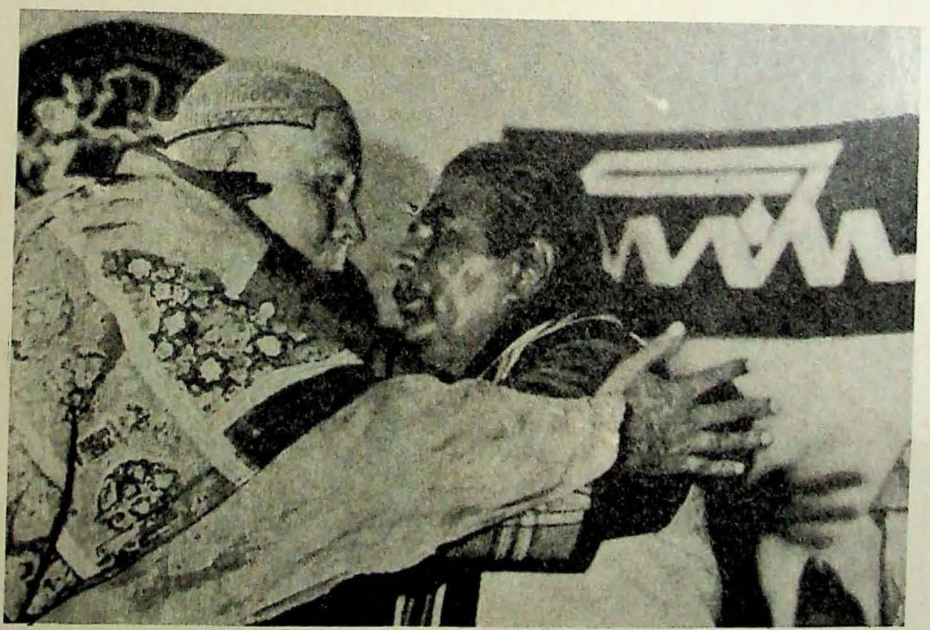

شيخ اياز ۽ محمد خان مجيدي، هڪ ادبي گڏجاڻي ۾ ياڪر پائيندي.

ڪهاڻيون

"…. مان مجان ٿو ته اهڙا ليکڪ به هوندا آهن، جيڪي هميشه هر حڪومت جو ساٿ ڏيندا آهن. اُهي پئسن، انعامن، عهدن ۽ وقتي شهرت کي ئي ادب جو معراج سمجهندا آهن، ۽ اُهي پڙهندڙن جي آڏو اچڻ بدران حاڪمن جون حاضريون ڀريندا آهن. پر هنن جون به ڪي مجبوريون هنن کان اهڙا ڪم ڪرائينديون هونديون. پر، هر دؤر ۾ اهڙن ليکڪن جي کوٽ به نه رهي آهي، جن سچ کي نه ڇڏيو، پنهنجن اصولن کي نه ڇڏيون. جن کي وقتي شهرت ۽ پئسي کان وڌيڪ پنهنجا ماڻهو، پنهنجو ادب، پنهنجي ٻولي، پنهنجا اصول ۽ سچ وڻندو رهيو آهي. هر ليکڪ هٿڪڙين ۽ جيلن کان ڊڄي، قلم نه ڦٽو ڪندو ۽ نه ئي قلم وڪڻندو ڇو ته اهڙو وقت به ايندو جڏهن نه هن لاءِ جيل هوندا، نه حڪومتون ۽ نه ئي انعام اڪرام ۽ عهدا. ڇو ته هڪ ڏينهن دنيا ۾ هو نه، فقط هن جي قلم مان نڪتل لکڻيون رهنديون. گهڻن کي رڳو پنهنجي 'اڄ' سان ئي پيار آهي. هنن جي لاءِ سڀ ڪجهه اڄ ئي آهي، پر ڪن ليکڪن کي پنهنجي 'اڄ' کان وڌيڪ "سُپاڻي" سان پيار آهي. ۽ مان به چاهيان ٿو ته منهنجو شمار 'پوين' ۾ ٿئي، ڇو ته سُپاڻي کي 'دائمي حيثيت' حاصل آهي ……."

طارق اشرف

("هٿين هٿ ڪڙول")

انيس انصاري

انوري

ايم اي جناح روڊ تي هوڻ ڪري هن وقت ڪافي رش لڳل هوندي هئي پر اڄ ڪجهه مڙني سرس پئي نظر آئي. سعيد منزل وٽ مون کي بہ ان سيلاب جو حصو بڻجڻو هو. مون گاڏيءَ جي رفتار گهٽ ڪئي. منهنجي نظر موڙ تي بيٺل هڪ ويهہ ويهہ عمر واري ڇوڪريءَ تي وڃي پيئي جا ٻانهن ۾ موتيي جا گجرا ۽ مٿي تي ساڳي قسم جي گلن جي لڙهي سجائي ڪنهن جي اوسيئڙي ۾ بيٺي هئي. منهنجو ان قسم جي عورتن سان واسطو پنجي ڇڪو هو ان ڪري مان گاڏي ان جي ڀرسان وڃي روڪي ۽ ڀرواري سيٽ جو دروازو کولي ڇڏيم. هوءَ اچي ان تي ويٺي. مان هڪ متاڇري نگاهہ مٿس وڌي. ڇوڪري وچولي قد ۽ سنهي بدن جي هئي. چپ ڀريل ۽ اکيون وڏيون هيس. بدن تي گهٽ قيمت واري ڪاٽن جو وڳو پهريل هيس. البت جنهن چيز منهنجو ڌيان پاڻ ڏانهن ڇڪايو سو هو سندس بي ترتيبو ميڪ اپ. ڪم قيمت لپ اسٽڪ جو استعمال ۽ سستي قسم جو پرفيوم.

اندازو لڳايم تہ انتهائي مجبوري هن الهڙ ڇوڪري کي ان ڀاهہ ۾ ڌڪي رهي هئي.

رمپا پلازا وٽان لنگهندي خيال آيو تہ فرج ۾ کائڻ لاءِ موجود ڪونہ هيو. نمائش ڪان موڙ ڪاٽيندي سرن ايڪسليٽر کي دٻايو. الڪرم اسڪوائر وٽ گاڏي ڌري ڪرڻ لڳم تہ ڇوڪريءَ آهستگي سان چيو، "گاڏي هتان ڪڍي هلو. "کائڻ لاءِ ڪجهہ وٺڻو آهي." چيائين، "اڳتي هلي وٺجو"

عائشہ منزل واٽر پمپ انچولي سهراب ڳوٺ پٺيان ڇڏيندو ويس گاڏي جعفر پلازا جي پٺيان پنهنجي بنگلي جي گيٽ وٽ اچي بيهاريم، بزر جي آواز تي چاچي احمد اچي گيٽ کولي، ڇوڪريءَ کي مون سان گڏ ڏسي سندس چهري تي بيزاريءَ جو احساس چٽو نظر اچڻ لڳو.

گاڏي اچي گيراج وٽ بيهاريم. چاچي احمد دروازو کوليو، گاڏي پارڪ ڪري، ڇوڪريءَ کي سان وٺي ڪمري جو دروازو کولي بجلي جي بٽڻ کي زور ڏنم. چئني ديوارن تي بہ بہ گهٽ پاور وارا بلب ڪمري کي خوشگوار روشني ڏئي رهيا هئا. قيمتي قالين، بيش بها فرنيچر ۽ مهانگا پردا ڏسي ڇوڪري حيران ٿي ويئي. اهڙي گهر ۾ شايد پهريون دفعو سندس قدم پهتو هو.

ڇوڪريءَ کي ڊرائنگ روم ۾ ويهاري مان غسل خاني ۾ گهڙي ويم. هٿ منهن ڌوئي لٽا تبديل ڪري ڪمري ۾ پهتم ڏٺم تہ ڇوڪري اڃا حيرانيءَ مان هر چيز کي ڏسي رهي هئي. مان فرج مان ڪيڪ، آئيس ڪريم جو ڊٻو ۽ ڪجهہ ٻيون چيزون ڪڍي ٽيبل تي اچي رکيون. ڪيڪ مان وڏو ٽڪرو ڪٽي ڪجهہ نمڪين شين سان پليٽ ۾ وجهي اڳيان رکيومانس. ان بعد آئيس ڪريم پيالي ۾ وجهي اڳيان رکندي چيومانس، "هن وقت گهر ۾ هي ڪجهہ موجود هيو. الڪرم وٽان ڪجهہ وٺڻ جو نہ ڏنئہ"

مون سندس نالو پڇيو.

"فوزيہ" هن جواب ڏنو.

"هن نموني ڀريائين ڪڏهن ڪنهن سان وئي آهين؟" مون پڇيس.

ڪنڌ ڌوڻي انڪار ڪيائين.

استعمال ٿيل گلاس، پليٽون، آئيس ڪريم ڪپ وغيره سنڪ ۾ رکي بچيل ڪيڪ آئيس ڪريم وغيره فرج ۾

رکيم. فوزيہ کي ڪِڍ اچڻ جو اشارو ڪري پنهنجي بيڊ روم ۾ گهري ويم، هوءَ ڊنل هرڻي وانگر منهنجي پٺيان اچڻ لڳي. بيڊ روم ۾ بہ هوءَ هر چيز کي حيرانيءَ سان ڏسڻ لڳي. مان اچي پلنگ تي ويٺم ۽ فوزيہ کي پر ۾ رکيل ڪرسيءَ تي ويهڻ لاءِ چيم، "فوزيہ" مون ڪيس پاڻ ڏي توجہ ڏياريو. چيومانس، "سامهون ڪمري ۾ بستر وڇايو پيو اٿي. وڃي سمهي رهو، صبح جنهن هنڌ چونديءَ اتي ڇڏي ايندوسانءِ."

"پر صاحب! امان جي علاج..." سندس آواز پرجي آيو.

"سڀ ڪجهہ ٿي پوندو، تون بي فڪري ٿي وڃي سمهہ. ڪمري سان گڏ غسل خانو بہ اٿي. هٿ منهن ڌوئين تہ صابڻ ۽ ٽوال پڻ اتي پيو آهي."

لاڳيتي ڪمري مان ڀريائين ڪجهہ سسڪين جو آواز پئي آيو جڻ فوزيہ روئي رهي هئي بعد ۾ اتان هلڪا ڪونگهرا ٻڌڻ ۾ اچڻ لڳا. پتو نہ آهي الائي ڪهڙي وقت مون کي ننڊ آئي.

صبح جو سوير دروازي تي هلڪو ڪڙڪو ٿيو. در کوليم تہ چاچو احمد بيٺو هو. دستور مطابق ڊبل روٽي، آنا ۽ کير سندس هٿ ۾ هئا جي ان وڃي بورچي خاني ۾ رکيا. غسل خاني مان فارغ ٿي. آفيس جا ڪپڙا بدلائي بورچي خاني ۾ آيم. سلائيس گرم ڪري، آمليٽ ٺاهي چانهہ لاءِ پاڻي رکيم.. فوزيہ واري دروازي تي هلڪو ڪڙڪو ڪري چيم ناشتو تيار آهي. ويهڻ واري ڪمري ۾ هليا اچو."

مان ڪاڏي جو سامان ٽيبل تي ٺاهي رکيو تہ فوزيہ بہ اچي پهتي. ٻنهي گڏجي ناشتو ڪيو. چانهہ پيئڻ بعد مون هڪ وڏي ڊبل روٽي، چانهہ جو ڊبو، پائوڊر کير، کنڊ جي ٿيلهي ۽ ڪجهہ آنا هڪ شاپنگ بيگ ۾ وڌا ۽ سيف مان هڪ سئو رپين جا ڏهہ نوٽ هڪ لفافي ۾ وجهي فوزيہ جي روبرو سندس پرس ۾ وڌم ٽيلي ڪارڊ ڏيندي ان جي ڪم آڻڻ جو طريقو ٻڌايومانس. ڪيس پنهنجي آفيس جو ڊائريڪٽري ۾ نہ لکيل نمبر ڏيندي چيومانس تہ ضرورت وقت ان ٽيليفون تي مون سان رابطو رکي.

گيٽ وٽ پهچندي چاچي احمد اها افسوس ڀري نظر مون تي وڌي جا هو هميشہ ڪنهن ڇوڪريءَ کي مون سان گڏ ڏسي وجهندو هو.

ان ڏينهن شهر ۾ گڙ ٻڙ جا آثار گهٽ هئا. انڪري شاهراه تان گاڏي آڻيندي جڏهن پل وٽ پهتم تہ فوزيہ پاڪستان ڪواٽرس ڏانهن هلڻ لاءِ چيو. ان جي پٺيان موسيٰ ڪالوني ۾ پهچڻ بعد فوزيہ هڪ اجاڙ هنڌ تي گاڏي روڪڻ لاءِ چيو لهڻ وقت مون ڪيس شاپنگ بيگ ڏني، بنا پوئتي نهارڻ جي هو هڪ سنهي گهٽيءَ ۾ گهري ويئي.مان اڄ خوشگوار موڊ ۾ هيس. ڪنهن جي مجبوريءَ مان فائدو نہ وٺڻ ڪري منهنجو ضمير اڄ مطمئن هيو. آفيس ۾ نعيم اسٽئبلشمينٽ ڪلارڪ کي گهرائي پڇيم تہ فرم منهنجو عورت جي ڏانو جي ڪا خالي جڳهہ هئي. هن ٻڌايو تہ پيڪر جي هڪ جاءِ خالي هئي. پيڪر جي پگهار هڪ هزار ماهانہ هئي البت يارهين وڳي چانهہ ۽ ٻي وڳي لنچ ڪين فرم جي طرف کان ملندي هئي.

مٿين ڳالهہ کي ٻہ مهينا گذري ويا. هڪ ڏينهن آفيس ۾ اچي ويٺس مس تہ منهنجي خاص فون جي گهنٽي وڄڻ لڳي، ٻئي طرف کان فوزيہ هئي. هوءَ مون سان ملڻ چاهي پئي. مان ڪيس آفيس جو پتو ڏنو، اٽڪل ٻن ڪلاڪن بعد رسيپشنسٽ مونکي انٽر ڪام تي ٻڌايو تہ ڪا مس فوزيہ مون سان ملڻ گهري پئي، مون ڪيس آفيس ۾ گهرايو. هوءَ اڄ ڪجهہ زياده ماڻائتن ڪپڙن ۾ هئي ۽ ٻي جا ميڪ اپ ثقيل بہ ڪونہ هيس. ڏٺم تہ ڏاڍو پريشان هئي. ٻڌايائين تہ سندس والده ڏاڍي بيمار هئي ۽ وٽس علاج لاءِ پيسا ڪونہ هيا. پڇيومانس تہ نوڪري ڪندي، چيائين تہ هوءَ زياده پڙهيل ڪانہ هئي. ڪم جي نوعيت ٻڌي هن نوڪري ڪرڻ جي هامي ڀري.

نعيم کي گھرائي چوکريءَ کان پيڪر جي نوڪري بابت تفصيل وٺي درخواست ٽائيپ ڪرڻ لاءِ چيو ۽ ساڳي وقت کيس نوڪريءَ تي مقرريءَ جو آرڊر پڻ ٽائيپ ڪري ڪٺي اچڻ لاءِ چيم.

فوزيہ تفصيل هن نموني ڏنو.

نالو: انوري ڌيءَ شرف الدين

عمر: ويھہ ورهيہ

شادي: اڻ پرڻيل

تعليم: ميٽرڪ سيڪنڊ ڊيويزن

تجربو: ڪونہ

نعيم جي وڃڻ بعد انٽر ڪام تي ڪجھہ بسڪوٽ ۽ ہہ چانھہ موڪلڻ لاءِ چيم، مرڪندي پڇيومانس، "فوزيہ مان انوري ڪڏهن کان ٿي آهين؟"

موهيندڙ مسڪراهٽ سان چيائين، "اهو چونہ ٿا پڇو تہ انوري مان فوزيہ ڪڏهن ۽ ڇو ٿيس"

چانھہ پيئندي پڇيومانس، "پنهنجي جاءِ ۾ رهندا آهيو؟"

چيائين، "جاءِ مسواڙي آهي. بجلي ۽ پاڻي کان سواءِ مالڪ مڪان هڪ سؤ رپيا ماهانہ وٺندو آهي. هاڻي ہہ سؤ رپين جي تقاضا ڪري رهيو آهي. امان ٺيڪ هئي تہ محنت مزدوري ڪري گهر جو خرچ هلائيندي هئي، محنت مزدوري مان ہہ ڪيان پر ان سان گڏ جا پي تقاضا آهي سا پوري ڪرڻ نہ ٿي چاهيان."

پڇيومانس تہ جي بنا مسواڙ جي کيس فرم ۾ ڪوارٽر ڏنو وڃي تہ هوءَ هلي ايندي ان هائو ڪئي.

گهنٽي ہڌي قاصد سامهون اچي بيٺو. مان کيس شهباز خان کي سڏي اچڻ لاءِ چيو. اچڻ تي ڪانئس پڇيم، "شهباز خان! تنهنجي ڪوارٽر پرسان ہہ ٻنيا ڪوارٽر نمرايا هناسي اهي اجا خالي آهن نہ؟"

شهباز خان ڪنڌ لوڏي هائو ڪئي.

چيومانس، "انوري بيگم اسان وٽ پيڪر مقرر ٿي آهي، گهر ۾ پاڻ ۽ سندس والده آهي. انهن خالي ڪوارٽرن مان هڪڙو هن کي ڏيٿو آهي. کيس وٺي وڃي ڪوارٽر ڏيکار ۽ ساڳي وقت نعيم کي چئو تہ هو ان ڪوارٽر جو الاٽ مينٽ آرڊر انوري بيگم جي نالي ڪدي."

انوري ۽ شهباز نڪتا تہ شمس اچي بھتو، مان کيس ٽرانسميٽر سڏيندو هيس. هيو ہہ ان ڏانو جو. اچڻ سان چيائين، "سر! آفيس ۾ چوبول پنجي ويو آهي تہ صاحب انوري بيگم تي ڏاڍو مهربان ٿيو آهي. ان جي نوڪريءَ جي درخواست ہہ صحيح نہ ٿي آهي تہ سندس نوڪريءَ جو آرڊر ۽ ڪواٽر جي الاٽمينٽ نڪري چڪا آهن."

پڇيومانس، "بيو ڪجھہ؟"

شمس ڪنڌ ذوٽي ناڪار ڪئي. ان دوران انوري ۽ شهباز خان ڪواٽر ڏسي واپس پهچي چڪا هئا. مان شمس ۽ شهباز خان کي وڃڻ لاءِ چيو. انوري ڪرسي تي ويٺي.

اينتري ۾ نعيم درخواست، نوڪريءَ جو آرڊر ۽ ڪواٽر جو الاٽمينٽ آرڊر ٽائيپ ڪري ڪٺي آيو. چيائين تہ آفيس سپرنٽنڊنٽ نوڪري ۽ الاٽمينٽ آرڊر تي اينشل ڪرڻ کان انڪار ڪيو سندس چوڻ آهي تہ نوڪريءَ جي درخواست ئي منظور نہ ٿي آهي تہ آرڊر ڪيئن نڪتا."

درخواست تي انوريءَ جي صحيح وٺڻ بعد حاشيہ ۾ نوٽ ڪيوAppointeol بعد ۾ نوڪري ۽ الاٽمينٽ آرڊر صحيح ڪري نمبر هٽائي انوريءَ جي حوالي ڪيم.

پنڃي ڏينهن تي انوري اڃي نٿين ڪوارٽر ۾ وينئي. فرم جي ڊاڪٽر سندس والده جي چڪاس ۽ انويسٽيگيشن ڪري سندس علاج شروع ڪيو. منهنجي چوڻ تي ميس مئنيجر انوري جي لنچ پيڪ ۾ ٻه وڏيڪ سلائيس ۽ هڪ اپاريل پٽاٽو دستوري حبزن سان گڏ رکندو هو. لنچ پيڪ ٻنهي ماءُ ۽ ڌيءُ لاءِ ڪافي هو.

هفتي بعد دستوري رائونڊ تي پيڪنگ سيڪشن ۾ مون انوريءَ کي سفيد قميص، سفيد سلوار ۽ سفيد دوپٽي ۾ ڪم ڪندي ڏٺو. هوءَ ٻين کان علحده ۽ ممتاز پئي نظر آئي.

ٻن مهينن تائين نہ مان پيڪنگ سيڪشن ۾ ويم ۽ نہ انوري مون وٽ آئي. ٽرانسمٽر واتان معلوم ٿيو تہ آفيس اسٽاف ۾ مون بابت راءِ زني هاڻي شروع واري ڪانہ هئي. هڪ ڏينهن آفيس ۾ وينو هيس تہ پيڪنگ سيڪشن جي انچارج ريحانہ مون سان ملڻ جي اجازت گهري. هن اچڻ سان مون کي شڪايت جو ڪاغذ ڏنو جنهن ۾ ان انوريءَ تي بي توجهي، ڪاهلي ۽ لنچ تي وڏيڪ وقت غير حاضر رهڻ جا الزام لڳايا هئا. سندس ئي روبرو نعيم کي گهرائي نوٽيس ٽائيپ ڪرڻ لاءِ چيو جنهن ۾ انوريءَ جي خلاف الزام ڏيڪاريل هئا ۽ ڪيس هفتي اندر سبب پيش ڪرڻو هو ۽ ڏ. هاري هئڻ جي حالت ۾ مٿس انتظامي قدم کڻڻ بابت پڻ لکيو ويو هو.

ريحانہ ۽ نعيم ڪمري مان نڪتا مس تہ ٽرانسمٽر اڃي پهتو. چيائين، "سر! هي ڪهڙو ٿا ظلم ڪيو. انوري بي ڏوهي آهي. هي سڀ حرڪت آفيس سپرنٽينڊنٽ جي آهي جو انوري جي ويجهو ٿيڻ گهري ٿو ۽ هوءَ ڪيس لفٽ نہ ٿي ڏي."

مون هٿ جي اشاري سان شمس کي وڃڻ لاءِ چيو، انٽر ڪام تي آفيس سپرينٽنڊنٽ کي چوڪيدار شهباز خان کي پاڻ ڏانهن موڪلڻ لاءِ چيم.

شهباز خان سرحد جو رهاڪو انتهائي درجي جو سچار ۽ ايماندار هو. مون ساڻس انوري جو ذڪر ڇيڙيوئي مس تہ چوڻ لڳو. "صاحب جي! هي ماڻهو دل جا ڏاڍا ڪوڙا آهن. هرهڪ انوري بيگم جي ويجهو ٿيڻ ٿو گهري. خاص طرح آفيس سپرنٽينڊنٽ. خانہ خراب! خدا ڪان بہ نہ ٿا ڊڄن. ٻہ دفعا رات جو چوڪي ڏيندي عارف صاحب کي انوزي بيگم جي در تان موٽايو آهي."

نعيم ليٽر ٽائيپ ڪري آيو، مون انوري ۽ ريحانہ کي گهرائي ڪرسي تي ويهڻ جو اشارو ڪيو. سندن ويهڻ بعد مون ريحانہ کي چيو، ريحانہ! اهو سڀ کي معلوم آهي تہ انوري بيگم ايمانداريءَ سان ڪم ڪري ٿي يانہ. مان تنهنجي شڪايت تي مٿس قدم کڻڻ گهرانٿو. اهڙو ليٽر بہ ٽائيپ ڪرايو اٿم. پر انصاف جي تقاضا اها آهي تہ مان ان سلسلي ۾ ڪجهہ تحقيقات بہ ڪريان. اوهان پنئي هتي ويهو. مان ٻنهي جي غير حاضريءَ ۾ پيڪنگ سيڪشن ۾ وڃي ٿو. انوريءَ جي ڪم بابت سندس ساٿين کان جاچ ڪريان."

ريحانہ وسي تي ويئي. چيائين، "سر! منهنجو هجڻ اتي لازمي آهي." مون ڪنڌ ڌوڻي انڪار ڪيو.

ان دوران ڏٺم تہ انوريءَ جي منهن جو رنگ هيڊو ٿي ويو هو.

ريحانہ کي چيم. "مون کي معلوم ٿيو آهي تہ عارف صاحب تنهنجي سيڪشن ۾ زياده دلچسپي ٿو وٺي. مون اهو چيو هو تہ ڪوبہ مرد منهنجي اجازت کان سواءِ ان سيڪشن ۾ نہ وڃي. مون وٽ ثابتي آهي تہ عارف صاحب ڏينهن ۾ هڪ ٻہ ڀيرا ان سيڪشن جو رائونڊ ٿو لڳائي ۽ ڪم ڪندڙ عورتن کي هدايتون ٿو ڏي. اوهان نہ ڪيس سيڪشن ۾ اچڻ کان روڪيو آهي ۽ نہ مون کي ان جو اطلاع ڏنو آهي"

ريحانہ ڏڪندي ٿرڪندي سچي ڪئي تہ انوري بيگم ايمانداريءَ سان ڪم ڪري رهي هئي ۽ ان اها شڪايت عارف صاحب جي چوڻ تي ڪئي هئي."

مون ٻنهي کي وڃڻ لاءِ چيو ۽ عارف کي گهرائي چيو، "مسٽر عارف! اوهان اچ ڪلهہ پيڪنگ سيڪشن ۾ ڪافي دلچسپي ٿا وٺو ۽ باوجود منع جي ڏينهن ۾ هڪ اڌ دفعو رائونڊ لڳايو ٿا. رات جو بہ اوهان انوريءَ جي گهر سندس والده جي خيريت معلوم ڪرڻ لاءِ سندن اجازت بنا وڃڻ چاهيو ٿا ۽ ڪجهہ دفعا چوڪيدار اوهان کي آڌيءَ رات وقت انوري جي دروازي تي ڏٺو آهي، اوهان جهڙي شائستہ ماڻهو جي منهن تي اهڙيون ڳالهيون نہ ٿيون نهن. البت مان کلي طرح اوهان کي چوان ٿو تہ اوهان يا ڪو آفيس ميمبر جيڪڏهن انوري سان شادي ڪرڻ گهرندو تہ مناسب ڏاج پنهنجي طرف کان ڏيندس."

عارف چيو، "سر! اوهان کي غلط فهمي ٿي آهي. مان وعدو ٿو ڪريان تہ اڳتي ائين نہ ٿيندو. سر! مان شادي شده آهيان ٻن ٻارن جو پيءُ مان اهڙي حرڪت ڪيئن ڪندس."

"وڃو ۽ وڃي ٻين کان پڇو. ٻن ڏينهن ۾ مون کي جواب ڏجو."

ٻن ڏينهن بعد عارف اچي ٻڌايو تہ "اسٽاف ميمبرن مان ڪافي شادي شده آهن ۽ ٻيا مڱيل. البت رئوف ڇڙو ڇانڊو آهي. پر اهو ماڻهو سنو ڪين آهي. سندس خيال آهي تہ هو شادي ڪندو جتي ڪيس ڪار ۽ بنگلو ملندو."

باوجود فرم جي ڊاڪٽر جي پوري توجہ جي انوري جي ماءُ وني پوئتي پوندي. هڪ صبح آفيس پهتس مس تہ شهباز خان اچي ٻڌايو تہ انوري بيگم جي والده گذريل رات فوت ٿي وئي آهي. فرم جي دستور موجب اڌ ڏينهن جي موڪل ڪئي ويئي. اسٽاف مرحومہ جي تڪفين ۽ تدفين ۾ شامل ٿي ويو. بعد ۾ اسٽاف جي ميمبرن جون عورتون ٻہ ٽي هفتي تائين انوريءَ جي گهر رهيون. هفتي بعد انوري ڪوارٽر ۾ اڪيلي رهجي ويئي.

هفتي کن بعد شهباز خان اچي ٻڌايو تہ انوري جي حفاظت ڪندي هو راتيون جاڳندو رهيو آهي. هڪ ٻہ دفعا تہ انوريءَ جي دانهن تي جڏهن هو "آيو آيو" ڪندو سندس در تي پهتو تہ ڪنهن ماڻهوءَ کي ڀڄندو ڏٺو هئائين. انوري کيس ٻڌايو تہ ڪو ماڻهو ٻہ ٽي دفعا سندس ديوار ٽپي گهر ۾ اچڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو هو.

ان شام جو منهنجي گاڏي انوريءَ جي ڪوارٽر وٽ اچي بيٺي. شهباز خان جي مدد سان پنهنجي مختصر مڏي گاڏيءَ ۾ وجهي چاچي احمد جي پر واري خالي ڪوارٽر ۾ اچي لٿي. چاچاي احمد ان ڪوارٽر کي اڳ ئي صاف ڪرائي ڇڏيو هو. ماڻهن جي طعنن کان بچڻ لاءِ انوري منهنجي گاڏيءَ جي بجاءِ بس يا رڪشا ۾ چڙهي آفيس اچڻ وڃڻ لڳي.

مان هن وقت تائين پنهنجي پاڻ لاءِ ڪجهہ نہ لکيو آهي. مان سنڌ جي هڪ شريف خاندان جو فرد آهيان. ان خاندان جي مجتا هنڌ سنڌ کان ٻاهر افغانستان تائين ڦهليل آهي. والد مرحوم مروج روايتون ٽوڙي پيريءَ مريديءَ کان پاسو ڪري، ڪراچيءَ ۾ هڪ ننڍي ڪارخاني جو بنياد وڌو جو هن وقت وڏي فرم جي صورت ۾ موجود آهي. مان والدين جي اڪيلي اولاد آهيان. مان ارڙهن ورهين جو ٿيس تہ هو منهنجي شاديءَ جو سوچڻ لڳا. والد صاحب مون کي فرم جي ڪم کان آگاه ڪندو ايندو هو اتفاق اهڙو ٿيو جو والد صاحب ۽ والده صاحبہ ڇهن مهينن جي عرصي اندر مختصر بيماريءَ دوران هڪ ٻئي جي پٺيان الله کي پيارا ٿيا. هي مون لاءِ وڏو ڏک هيو. پر مان پاڻ سنڀالي ورتو ۽ فرم جو ڪم پنهنجي هٿ ۾ ڪيم.

منهنجي شاديءَ جون ڳالهيون منهنجي چاچي جي ڌيءَ روشن بيبي لاءِ هلنديڙ هيون. چاچي مون کي پنهنجو ڪيو. شاديءَ جي چوٿين سال مون کي پٽ پيدا ٿيو "سيد حسن" ، شاديءَ جي پنجين سال منهنجي گرهستي زندگي ۾ تباهي آئي ٿيو هيئن تہ چاچي پنهنجو پٽ ظفر مون وٽ ڪارخاني جو ڪم سکڻ لاءِ ڇڏيو. بيبي روشن جهليو بہ پر مون مٿس اعتبار ڪري ڪيس ڪارخاني جي سياهہ سفيد جو مالڪ بڻايو. سندس بيهودگين ڪري ڪارخاني ۾ اسٽرائيڪون ۽ نافرمانيون ٿيون. ٻئي طرف ظفر جي شاهہ خرچين فرم جي باقي ساک بہ ختم ڪري ڇڏي. آخر

لاچار ٿي ظفر کي ڳوٺ اماڻي ڇڏيم. ساڳي وقت چاچي احمد هٿان پنهنجي چاچي (ظفر جي والد) کي ظفر جي حرڪتن کان آگاهہ ڪيم.

چاچو احمد منهنجي والد جي وقت کان وٽن خاص ملازم هوندو هو. هُو اسان جي لڄ مان هيو پر هيو چند سيد سپ جو پلو چاهيندڙ. مون سان خاص محبت هيس.

ظفر جي ڳوٺ پهچڻ بعد منهنجي گهريلو زندگيءَ جو زوال ٿيو. پتو نہ آهي پنهنجي والد کي مون بابت ڪهڙيون خبرون ٻڌايائين جو هن جي محبت نفرت ۾ تبديل ٿي ويئي. دستور مطابق عيدالفطر مان ڳوٺ ڪئي ۽ پنهنجا ٻار عيدالضحيٰ تائين حويلي ۾ ڇڏي آيم. عيدالضحيٰ ڳوٺ ملهائڻ ۽ ٻارن کي واپس آڻڻ لاءِ جڏهن ڳوٺ پهتس تہ حويلي جو دروازو مون لاءِ ڪونہ کليو. مون چاچي احمد کي اندر حويليءَ ۾ موڪليو. هو بہ بي مانائنو ٿي موٽي آيو. ان ڏينهن کان منهنجا ٻار حويليءَ ۾ بند آهن، جن تائين منهنجي رسائي ڪانہ آهي. البت عيدالضحيٰ تي چاچي احمد کي عيد ڳوٺ ڪرڻ جي اجازت آهي ۽ ان جي معرفت منهنجي روشن بيبي کي ان جي مون کي سال ۾ هڪ دفعو چٺي سمگل ٿي ملندي آهي. ان چٺيءَ ۾ سيد حسن جو تازو فوٽو بہ شامل هوندو هو.

گذريل سال سيد حسن جي فوٽو سان گڏ جا چٺي روشن بيبي لکي هئي ان ۾ لکيو هئائين:

سرتاج

منهنجون مجبوريون تہ معلوم اٿو. ڪوٺن ۾ ڪڙيل آهيان. اوهان پنهنجي جواني چوٽا تباهہ ڪريو. معلوم ٿيو آهي تہ اوهان هڪ بي سهارا ڇوڪريءَ کي سهارو ڏنو آهي. چڱو ڪيو اٿو. اٿين بهتر ٿيندو تہ اوهان ان سان نڪاح ڪريو. اوهان جو ۽ منهنجو وڇوڙو قيامت جو آهي.

روشن

مان چاچي احمد کي چيپيو تہ ان چو انوريءَ جي ڳالهہ اندر حويليءَ ۾ پهچائي هئي.

ڏينهن گذرندا ويا. هڪ رات جو ڏاڍو اداس هيس. اڪيلائپ هاڻي کائڻ ٻي آئي. ڪمري جو در کولي ٻاهر نڪري ويس. ڪجهہ وقت هوا خوري ڪري در بيڪڙي اچي پلنگ تي ليٽيس. پتو نہ آهي تہ الائي ڪهڙي وقت ننڊ آئي. اک مس لڳي هوندي تہ پاڻ کي جڪڙيندو محسوس ڪيم. پهريائين تہ سمجهيم خواب ٿو ڏسان پر پاسي ورائڻ تي نائيٽ ليمپ جي روشني ۾ ڏٺم تہ انوري مون سان سمهيل هئي. جاڳندو ڏسي ٻانهن ۾ جڪڙي ڇڏيائين.

شرافت جو بند ڀڄي پيو.

ٻئي ڏينهن انوري جي استعفيٰ پيش ٿي جا منظور ٿي ۽ هوءَ ڪوارٽر مان نڪري منهنجي خواب گاهہ سان لاڳيتي ڪمري ۾ داخل ٿي.

عيدالضحيٰ تي حويليءَ مان چٺي، حسن جو تازو فوٽو ۽ هڪ وڏو پئڪيٽ آيو جنهن تي لکيل هو "منهنجي سهيلي بي بي انور لاءِ "پئڪيٽ ۾ هڪ قيمتي جوڙو، سوني منڊي ۽ ڪنن جا سونا والا پيل هئا. جواب ۾ انوري چيو، "ڪيڏي عظيم آهي بيبي روشن!"

هڪ سال ٻيو بہ گذريو. هن دفعي انوري جي پئڪيٽ ۾ حسن جي تازي فوٽو سان گڏ بيبي روشن جو فوٽو بہ هيو جو سيد حسن ناني جي نگاهہ بچائي پنهنجي ڪئميرا سان ڪڍيو هو. مان فوٽو کي ڏسندو ٿي رهيس. بيبي روشن مون وٽ جڏهن هئي تہ هڪ مکڙي هئي ۽ هاڻي هڪ ٽڙيل گل. وقت هن جي حسن ۾ ڪافي اضافو آندو هو.

مان فوٽو کي سنهري فريم ۾ مڙهي پنهنجي اڳيان ٽيبل تي رکي ڇڏيو.

ٻئي سال بي بي روشن جي فوٽو کان سواءِ ٻيون سڀ چيزون حويلي مان آيون. انور لاءِ هن سال وڳي کان علاوه

چار سونيون چوڙيون پڻ هيون. مان هاڻي محسوس ڪرڻ لڳو هوس تہ انوري باوجود بيبي روشن جي محبت ۽ شفقت جي ساڻس حسد ڪرڻ لڳي هئي. مون کي سندس فوٽو کي ٽڪٽڪي ٻڌي ڏسندي ہ ٽي دفعا ٽوڪيندي چيو هيائين.

صاحب جي! هن عورت ۾ توهان ڇا ڏٺو آهي؟"

چيومانس، "پاڪيزگي، حسن، شرافت ۽ سخاوت."

هاڻي بي بي روشن جو فوٽو گم ٿيڻ لڳو. ڪڏهن اسٽور روم مان هٿ پئي آيو تہ ڪڏهن الماڙيءَ مان، ڪڏهن بورچي خاني ۾ پيو هوندو هو تہ ڪڏهن ڪباڙ خاني ۾، هڪ ڏينهن فوٽو ڪٿي بہ هٿ نہ آيو. مان رڙين سان گھر مٿي تي ڪڻي ڏنو ان ڏينهن بہ ڪلاڪ دير سان آفيس پهتم فوٽو هٿ ڪونہ آيو هو. وڃڻ وقت چئي ويس تہ جيسين فوٽو نہ مليو آهي تيسين مان گھر ۾ قدم نہ رکندس. رات جو نوين وڳي پنهنجي دوست الطاف جي گھر وينو هيس تہ ڇچا ڪندي چاچي احمد اتي اچي هٿ ڪيو. ٽيليفون تي ٻڌايائين تہ فوٽو هٿ آيو آهي، مان گھر موٽي آيم.

عيدالضحيٰ جي ٽئين ڏينهن تي آفيس مان جو موٽيم تہ چاچي احمد ٻڌايو تہ شهزادو سندس ڪمري ۾ وينو هو.

مون رڙ ڪري پڇيس، "ڪير حسن؟" هن هائو ڪئي، سيد حسن کي هو شهزادو سڏيندو هو.

مان ڊوڙندو احمد جي ڪمري ۾ گھريس تہ منهنجو سر وڃي دروازي کي لڳو. ڏک جو خيال ڇڏي ڊوڙندو وڃي حسن کي هنج ۾ کنيم. حسن بہ بابا ڪري مون کي چنبڙي پيو.

احمد کان پڇيم؛ "چاچا! شهزادي کي گھر ۾ اندر نہ وٺي وئين؟"

چيائين، "بي بي انور چيو هو تہ ٻاهر وهاريس جيستائين صاحب اچي.

مان حسن کي ساڻ ڪري گھر ۾ گھريس. احمد دستوري طرح مون کي منهنجون چيزون ڏئي پئڪيٽ وڃي انوري کي ڏنو. انوري پئڪيٽ کي ڪٿي پري اڇلايو.

مان انوري کي شڪايت ڀري لهجي ۾ چيو، تو گھر جي مالڪ کي ٻاهر ويهاري چڱو ڪم نہ ڪيو."

"گھر جو مالڪ؟"

"گھر جو مالڪ ۽ منهنجو پيارو پٽ"

بي بي روشن جي تصوير ڏانهن اشارو ڪري چيائين، "هيءَ آهي تنهنجي پياري زال؟"

"ها جان کان بہ پياري."

"ڪميني! "انوري جي رڙ گھر ۾ گونجڻ لڳي، ٺپ ڏئي اٿي تصوير ڪٿي پٽ کي هنيائين. نازڪ فريم ڇيهون ڇيهون ٿي ويو."

مان ٺپ ڏئي اٿيم ڪپي هٿ سان انوريءَ جي چوٽي پڪڙيم ۽ سڄي هٿ سان منهن تي ٽي چار زوردار چپاٽون جڙيون مانس. هو بيهوش ٿي ڪري. چاچو احمد ڊوڙندو ويو ۽ وڃي پاڻي ڪٺي آيو. ڪجهہ ڇنڊا منهن تي هنيائينس ۽ ہ چار ڍڪ پيارپائينس تہ هوءَ سرجيت ٿي.

مان احمد کي چيو تہ "هن ڪميني جو سمورو سامان ۽ ڏهہ هزار رپيا ڪيس ڏئي شهر جي ڪنهن چوڪ تي ڇڏي اچيس ۽ چئيس تہ هوءَ هن طرف وري منهن نہ ڪري."

انوري هاڻي محسوس ڪيو تہ هن ڪيتري نہ غلطي ڪئي هئي. هوءَ منهنجن پيرن کي چنبڙڻ لڳي. مون بہ لتون ٻيون بہ وهائي ڪڍيس." انوري جي ڪمري مان وڃڻ بعد مون گلوڪوس جو هڪ وڏو گلاس پي بي بي روشن جو خط کوليو جنهن ۾ لکيل هو تہ سندس والد کي ظفر جي ڪڌن ڪرتوتن جو هاڻي پتو پئجي چڪو آهي. ظفر بہ دفعا جيل

۾ بہ پيو هو پر سندس والد جي اثر رسوخ کيس بچائي وڌو. بابا شهزادي کي اوهان وٽ هڪ مهينو رهڻ جي اجازت ڏني آهي شايد مون کي بہ..." وڏيڪ ڪجھ لکيل ڪين هيو.

حسن جو منهنجو انوريءَ سان برتاءُ ڏنو هو تہ سارو وسيو ٿي ويو. مان کيس ڇاتيءَ سان ڪٺي لاتو. منهنجي خوابگاھ ۾ هڪ ننڍي پلنگ جو اضافو ٿيو منهنجي پياري پٽ حسن لاءِ.

ٻئي ڏينهن صبح جو حسن کي ساڻ ڪري گراج مان گاڏي ڪڍي گيٽ وٽ پهتم تہ احمد اتي موجود هو. پڇيومانس، "انوري کي ڪاٿي ڇڏي آئين."

چيائين، "ڪٿي بہ نہ، هوءَ ڪواٽر ۾ موجود آهي."

"ڇو؟" منهنجي رڙ بنگلي ۾ گونجڻ لڳي.

پهريون دفعو مون ڇاچي احمد سان بد زباني ڪئي. جڏهن جوش گهٽيو تہ احمد ٻانهون ٻڌي چوڻ لڳو، "مرشد! چڱن سان تہ چڱايون هرڪو ڪري، ڀلو اهو جو برن سان ڪري ڀلايون. بيبي انور نہ سامان ٿي وٺي ۽ نہ پيسا. پنهنجو پراڻو وڳو پايون ويٺي آهي. چوي ٿي تہ واقعي مان نالائق آهيان. هن ڪواٽر کي نہ ڇڏيندس. فقيرن وانگر ٽڪر ڏيندءُ تہ واھ نہ تہ بس"

مهيني گذرندي ويرم ني نہ ٿي. مان پنهنجي گاڏيءَ ۾ احمد کي شهزادي سان گڏ صبح جو ڳوٺ موڪليو ان وعدي سان تہ شام جو هو ڪنهن بہ ريت موٽي ايندو. شام جو دير سان گهر پهتم تہ احمد موجود هو. ان مون کي ٻہ چٺيون ڏنيون. هڪ بي بي روشن جي هئي ۽ ٻي هئي سندس والد جي. پهريائين بي بي روشن جي چٺي کوليم لکيل هو: سرتاج

شهزادي کان سڀ معلوم ٿي چڪو آهي. اوهان کي ائين ڪرڻ نہ گهربو هو. حسد عورت جي فطرت آهي. مون سان نفرت ڏيکاري ٿي تہ بي بي انور جي اوهان سان ڪيڏي نہ محبت آهي. کيس معاف ڪيو. ڪنڌ نہ کيس معاف؟ ڀلا مان حسد ڇونہ ٿي ڪريان؟ ان جا ٻہ سبب آهن هڪ خانداني روايت ۽ ٻي توهان جي اڪيلائي، ظفر وري وڃي جيل ۾ پيو آهي. هن دفعي ڏاڙيلن کي مدد ڏيڻ جي الزام ۾، بابا سائين ڏاڍو پريشان آهي. پوڙهو ٿي ويو آهي. ڊڪ ڊوڙ نہ ٿو ڪري سگهي. هو چاهي ٿو تہ اوهان اچي ظفر جي پيروي ڪرايو.

روشن

بي چٺي چاچي کان هئي جنهن پنهنجي ٻي جا قدم تي شرمندگي ڏيکاري هئي ۽ مون کي ڳوٺ اچڻ لاءِ لکيو هئائين.

گهر جو معاملو احمد جي ۽ آفيس جي ديک ڀال عارف جي حوالي ڪري سالن بعد ڳوٺ ڏي روانو ٿيس. ڳوٺ ۾ ڪا تبديلي ڪانہ آئي هئي سواءِ هڪ پرائيمري گرلس اسڪول. بوائز مڊل اسڪول ۽ ڊسپينسريءَ جي ٺهڻ جي، ٻنين مان لنگهندي نار وٽ خميسو ڪمدار ۽ جانو ڊکڻ نظر آيا. انهن جو اڻ سڃاتل گاڏيءَ جو رخ حويلي ڏانهن ڏنو تہ حيرانيءَ سان ڏسڻ لڳا. مان گاڏي سندن ويجهي آندي مون کي لهندي جو ڏٺائون تہ "منو سائين، منو سائين" ڪندا ڊوڙندا آيا. انهن پيرين پوڻ پي گهريو پر مان کين ڇڪي ڇاتيءَ سان لاتو. بيني پير ڪانئن ظفر جي ڪڌن ڪرتوتن جو پتو پيو. منهنجي پهچڻ کان اول حويليءَ ۾ منهنجي اچڻ جي خبر پئجي ويئي. حويلي ۾ جتان پي لنگهيم تہ آواز پئي آيا "منو سائين اچي ويو. منو سائين اچي ويو."

پهريائين چاچي سائين جي گهر ويم جو روئي مليو. چيائين، "مان توسان برو هليو آهيان، معاف ڪجانءِ"

چاچي جي اجازت سان بي بي روشن جي ڪمري ۾ گهريم. سندس حسن جمال ڏسي بيخود ٿي ويم. روئي

اڇي ملي. شهزادي پريان بيٺي تڪيو. سڏي پاڪر ۾ ڪيو مانس.

ٻن مهينن جي ڊڪ ڊوڙ بعد، جي مان ڳوٺ ۾ گذاريا، ظفر با عزت آزاد ٿيو. ان جي ٽين ڏينهن مون کي، بي بي روشن ۽ سيد حسن سان گڏ ڪراچي وڃڻ جي اجازت ملي. چاچي سوڪڙين پاڪڙين سان ڊئي چڙيو.

گيٽ اڳي ئي کليل هئي. ڪمرا صاف ۽ سٿرا هئا. ٽيبل تي بي بي روشن جو فوٽو نئين فريم ۾ لڳل رکيو هو. جنهن جي ڀرسان گلاب جو تازو گُل رکيل هيو.

صوفي تي ويهندي بي بي روشن پڇيو. منهنجي ساهيڙي ڪاٿي آهي. مون ڪيس ڪوبہ جواب نہ ڏنو. اکيون اکين سان ملائي چيائين، "ڪيس معافي نہ ملندي ڇا؟ ڪنڌؤ نہ ڪيس معاف؟"

مون ۾ حڪم جي انحرافي جي طاقت موجود ڪانہ هئي.

سادن لٽن ۾ بنا ميڪپ جي انوري ڏڪندي ڦرڪندي اندر آئي.

هيٺ قالين تي ويهڻ جي پي ڪيائين تہ بي بي روشن پاڪر پري ڪيس پاڻ سان گڏ صوفي تي ويهاريو.

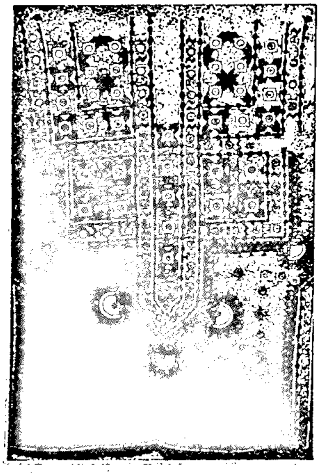

فاروق سولنگي

ڳُجهہ ٻچيل باداميون

جنهن ڏينهن گل حسن جي سائيڪل خراب ٿي پوندي هئي، ان ڏينهن هو حميده کي پيرين پنڌ اسڪول ڇڏڻ ويندو هو. اسڪول ۾ جلدي پهچڻ لاءِ هو وڏي رستي کان نہ پر وچان وچان ٿي هڪ ڪالونيءَ مان ٿيندو اسڪول پهچندو هو. ان اسڪول ۾ گهڻو ڪري غريبن جا ٻار پڙهندا آهن. هيڊائين ۽ ڦِڪن گيڙو رنگي ڪپڙن سان ڇوڪرن جي اسڪول سان ٻن ڪمرن وارو ڳاڙهين سِرن سان ٺهيل هڪ ڇوڪرين جو اسڪول بہ آهي، جتي حميده پڙهندي آهي. حميده کي ڳالهائڻ جي ڏاڍي عادت آهي، جنهن مان ڪڏهن ڪڏهن گل حسن ڏاڍو بيزار بہ ٿي پوندو آهي. جنهن ڏينهن گل حسن مايوسيءَ جي وڏي حملي هيٺ يا سوداءَ جي سُورن ۾ وڌيڪ ورتل هوندو آهي، ان ڏينهن ننڍڙي ڌيءَ جي سوالن جي جواب ۾ رڳو ها.... ها.... نہ.... نہ... ڪندو ويندو آهي ۽ بي خياليءَ ۾ جتي هن کي ها چوڻي هوندي اُتي هُو نہ چئي ويندو آهي، جنهن کي حميده جو ننڍڙو معصوم ذهن سمجهي نہ سگهندو آهي ۽ پوءِ حميده رڙ ڪري پيءُ کي چوندي آ "نہ نہ بابا ائين نہ ٿيندو. توهان ڇا پيا چئو." ۽ پوءِ گل حسن هڪدم پنهنجو پاڻ سنڀالي وٺندو ۽ هڪدم چوندو. "نہ نہ ائين ناهي... دراصل مون... ها... چوڻ پئي چاهيم".... اڄ رات کان وٺي مينهن راڳا پئي ڪيا. صبح تائين ڌرتيءَ جي هر شيءِ ڌوپجي چڪي هئي. گل حسن جنهن ڪچي آباديءَ ۾ رهندو هو ان جي ڪيترن گهرن ۾ اڃان تائين مينهن جا چُواڪا پيا پئي، گهرن مان اڇو اڇو دونهون ڪڏهن گهاٽو تہ ڪڏهن ڇڊن ڪڪرن وانگر ڦهلبو ۽ پوءِ مٿي آسمان طرف ويندي گم ٿيندو ٿي ويو. ڪچهہ گهرڙين لاءِ اُهي ڪچا گهر ڄڻ تہ ڪوهہ مريءَ جي لهوارين پهاڙين تي اَڏيل ننڍڙا خوبصورت گهر ٿي لڳا، ڪوهيڙي جي دُنڌ ۾ ويڙهيل دونهاٽيل ميرانجهڙا ڊُنڊيل. سامهون انگريزن جي دور ۾ رکايل وڏي باغ ۾ جُهڙالي مُند ڪري، ڪونئل چرين وانگر ڪُوڪيندي رهي ٿي. ٻڙ جي ٿلهن ڇهڄ ساون پَنن جي مٿاڇري تان مينهن جا مٺا ڳاڙي ڦڙا، موتين روپ ڌاري ڌيري ڌيري ائين تِرڪي رهيا هئا ڄڻ تہ ڪا پدمڻي تازو ڦوهاري سان وهنجي وار ٽوال سان ٻڌي پيرين اگهاڙي وهنجڻ خاني مان ٻاهر نڪتي آ. فضا ۾ مٽيءَ جي آلاڻ وٺن ۽ ٻوٽن، چيہ ۽ گاهہ مان نڪرندڙ مينهوڳيءَ واري مُٽر سُرهاڻ، ٽڏڙي سيراٽيون ڪيڏندڙ گهميل هوا ۾ شامل ٿي وئي هئي. پپر ۽ ٻَڙَ جي تارين تي پکين چرڙاٽن جي ڌُم ٻاري ڏني هئي. شايد انهن جي سارنگ عيد هئي. ڇَتوڻ جي ڇهنب انهن ڇِپن جهڙي ڳاڙهي ٿي پئي هئي جن کي ڇهڻ لاءِ اڄ دل پئي ڪڍيو. جائي بہ سڄي فضا ڄڻ تہ وهنجي پاڪ ٿي پئي هئي.... هر بُرائي ڌوپجي پئي هُئي سواءِ ميرن ڪَسيل منن جي. گل حسن چانهہ سان خشڪ ڊِڳڙ کائي ٻاهر گهٽيءَ ۾ سائيڪل جي هوا ڏسي رهيو هو ۽ ميري اگڙيءَ سان ان کي صاف بہ ڪري رهيو هو. حميده اڃان چانهہ ۾ ڪالهوڪي ٻچيل ڊبل روٽي ٻوڙي کائي رهي هئي.

"حميده ... بابا هاڻي اڄ بہ ڪٿي... پي وٺ چانهہ ... مون کي دير ٿي ٿئي اسڪول ۾،" "آئي ڇورِيَ نون بہ پرجين ٿي ڪانہ ٿي. جلدي ڪر، پٺمين بينو آ ٻاهر سويل کان" حميده ساسر ۾ گرم چانهہ کي شوڪارا هڻدي تڪڙا تڪڙا ڍُڪَ ڀرڻ لڳي ٿي.

"ها... ها... بابا اڇان ٿي... امان منهنجو فينر بوڪ وڏني ٿيلهي ۾ ... اڙي منهنجي پينسل... ربڙُ ورتو هُيني نياز کان... ڏاڏي."

ها ها سڀ اٿئي هن ٿيلهي ۾... رڳو بوٽ پاءِ... جلدي ڪر... ديهان پٺمين ڪُتي ڇڏيندوءِ." حميده جون

چوٽيون ٻڌي رهي هئي هن جي ماءُ. ڪڇين آباديءَ وارين ڪچين گهٽين ۾ ته هُونءِ به ڪِنين نالين جو بدبودار پاڻي گهٽو ڪري بيٺو هوندو آهي، پر اڄ مينهن پوڻ ڪري اُهي ويتر ڪاري پاڻيءَ سان تار لڳيون پيون هيون. جتي پاڻي نه به هو ته اُتي رَبَ جهڙي گپ لڳي پئي هئي. گل حسن ۽ حميده سنهڙيءَ گهٽين مان سائيڪل کي پنڌ ڪاهيندي نيٺ هڪ وڏيءَ گهٽيءَ ۾ اچي نڪتا. ڪامورن جي سنٽريل ڪالونيءَ جي سنڌن روڊن تائين پهچندي پهچندي گل حسن جي سائيڪل جي ڦيٿن ۾ گپَ اينٽري ته پرجي وئي جو سائيڪل جا ڦيٿا اڳتي چرڻ کان نُٻَ بيهجي ويا هئا. پر پوءِ به گل حسن سائيڪل کي پيڊل هڻندي گهليندو رهيو. سائيڪل بي حد ڳري ٿي پئي هئي. گل حسن کي سَنڌن ۾ ڳُرٽَ چڙهي پيا ۽ لونڊڙين کان پگهر نڪري پيو هوس. اوڳراڻي ڏنائين ته جڻ پيٽ ۾ زهر اُبري رهيو هوس. ٿورو چاڙهيءَ تي چڙهڻ جي ڪيائين ته ڪنگهه جو دورو پئجي ويس. ڪِرڻ کان اڳ سائيڪل تان لهي پيو. حميده به ٽپ ڏئي ٿيلهي سان لهي پئي. گل حسن هاڻي سائيڪل هٿن سان گهليندو رهيو. ڪامورن جي ڪالونيءَ ۾ صبح سان پچيرو جيپن ۽ ٻين موٽر ڪارن جي اچ وڃ جي ڌُم ٻري ويندي آهي. اسڪولن ڏانهن ڪاليجن ڏانهن. اڄ مينهن وسڻ ڪري گل حسن ۽ حميده جي مُنهن تي ڪابه گاڏي ڌوڙ وجهي نه سگهي هئي. قدرت اڄ انهن تي خاص مهربان هئي. "بابا هتي ڪيڏا نه وڏا بنگلا آهن." حميده وري پيءُ کان اهو ساڳيو سوال ڪيو ۽ ساڳيو جملو دُهرايو، جيڪا اڪثر ڪري هوءَ هتان لنگهندي، پيءُ کي چوندي هئي. پٽس ڪوبه جواب نه ڏنس. "بابا هتي ڪير رهندا آهن؟" "پٽ! هتي ڪامورا رهندا آهن، هيءَ ڪامورن جي ڪالوني آهي."

"ڪامورا ڪير هوندا آهن بابا." ڪامورا خدا جا خاص ماڻهو هوندا آهن پٽ... پر تون مات نه ڪنديءَ." گل حسن سهڪندي بيزاريءَ مان ڌيءَ کي چيو. گل حسن هڪ ننڍڙي ڪاٺي ڪٽي سائيڪل جي پَکن مان آلي مٽي ڪرڇڻ لڳو. پر پوءِ ڏنائين ته سائيڪل جو ڦيٿو به پنڪچر ٿي چڪو آهي. "بابا ڏسو ته هتان جي مسجد به، اسان جي مسجد کان سٺي آهي." حميده ٿيلهو ڪلهن ۾ وجهندي پيءُ کي وري چيو. "ها پٽ ڪامورن جي ڪالونين جون مسجدون به ائيرڪنڊيشن ۽ غاليچن سان سينگاريل هونديون آهن. انهن جا پيش امام به خوشحال هوندا آهن."

بابا پوءِ انهن جون پگهارون به لک لک روپيا هونديون."

گل حسن کي حميده جي ان سادگيءَ ۽ معصوميت تي ڪاوڙ بدران رحم اچي ويو... هن جي نوٽ چپن تي مُرڪ ڊوڙي وئي. هن سُڪل تاروءَ سان ڳيتَ ڏني ته نڙيءَ ۾ جڻ ڪانڊيرن جو مُچو ڦاسي پيس. "نه ٻچا! انهن جي پگهار پنج ڇهه هزار يا ڪٽي وڏ ۾ وڏ ڏهه پنڌرهن هزار هوندي ٻيو ڇا؟"

"بس ... ۽ توهان جي..." حميده جڻ ته ڪجهه گهڙين لاءِ پيءُ جي پيٽ ڪامورن سان پئي ڪري." "پگهار کي اڄڪلهه ڪير ٿو پُڇي. منهنجي به پگهار ڇهه ست هزار کن ٿيندي...پر ڏس هاڻي تون ڏاڍو بيزار ٿي ڪرين حميده!" اوچتو گونگو مينهن شروع ٿي ويو. ڦڙ... ڦڙ... ڦڙ... وڏيون ڦڙيون.

"چڱو هاڻي اهو اسڪول اچي ويو اٿئي... پاڻ ئي هلي وڃ."

گل حسن ڪامورن جي ڪالونيءَ ۾ هڪ انجنيئر جي ٻارن کي سنڌي پڙهائڻ ويندو هو. هن کي خاص طور ٻارن جا سنڌي اکر سڌارڻ لاءِ رکيو ويو هو. ردا بابا سنڌيءَ ۾ ٿي ٽنب هڪ الڳ مڪمل اکر آهي. جڏهن ته اردوءَ ۾ ت ۽ هه کي ملائي "ٿ" ناهيو ويندو آ. توهان هي درست ڪيو... وري لکو.

"چوڪرا وڃن ٿا." ردا ڪاپيءَ ۾ لکي ٿي. "نه بابا چوڪره نه پر چوڪرا... تها نه پر ٿا...ٿا... ٿا... درست ڪيو..."

گل حسن اڄ رِدا کي ڊائننگ ٽيبل تي پڙهائي رهيو هو ڇو ته ڊرائنگ روم ۾ اڄ انجنيئر صاحب جا دوست آيل هئا

۽ عام ڪچهريءَ ۾ مشغول هئا. "هان!... پو... پوءِ نيٽ ڪيئن رُڪي بدلي." انجنيئر صاحب ڪي، اظهر صاحب ڪوپ ۾ چمچو گهمائيندي چيو. "روڪبي وري ڪيئن نه ... وجي هنيان مانس ني..." "نيٽ گهٽي تي ڪم ٿيو." پهرين ته پنج ہڌيو وينو هو، ير پوءِ نيٽ ٽن لکن ۾ ڪم ٿي ويو. پاڻ،ڪي سيف رکڻ لاءِ چيائين ته مڙني ڪنهن وزير يا ايم اين اي، ايم پي اي کان ڪٽي چورانجاڻ." "پوءِ نيٽ." "پنهنجا وزير ۽ ايم پي اي ڪوڙ يار مانڻ هن سو.... خبر ٿئي." ... ڏاڍو سنو ٿيو يار بچي وئين... نه ته نوڪري وجانجي وجني ها..."

"ها سائين مون به وڏي رِسڪ ڪنئي هُئي ... پر چا ڪجي... چيف جو به شيئر هو... مٿي سيڪريٽري به هن ڪم ۾ اڪيون وجهيو وينو هو. پر... مڙني خير ٿي ويو... لک ٿورا رب جا... بندو چا ٿو ڪري سگهي"... انجنيئر صاحب ڪنن جي پاپڙين کي پڪڙيندي توبهه ڪئي ..."زاري... آ منهنجي سائين مڙني گاڏو پيو هلي ميان الله جڙيا خان .... چگڙي دويزن آ... چهه ست ڪروڙ بجيٽ آ... بس شڪر آ... رَبَ جو" الله جڙيو خان يونيورسٽيءَ ۾ فل پروفيسر آهي. هو ڪمال صاحب جي هر جملي تي ٿڌو ساهه پري رهيو ۽ گڏوگڏ ايراني بادامين به ڪُرٽي رهيو هو. پروفيسر جي قميص جو ڪالر سٽيو ۽ ڪنڌ ڪان بي حد ميرو هو. پروفيسر پنهنجي پَر ۾ وينل هڪ ٻني دوست ڪي ڪَن ۾ سُر ٻاٽ ڪري چيو. "سائين پنج پر سَنٽ تي به ٻڌو ته چهن ڪروڙن تي ٿيا ٣٠ لک سال ۾... معنيٰ سراسري معيني ۾ به ٽي لک ..." پروفيسر وري ٿڌو ساهه ڪٽي پنهنجي مُنهن چيو... "هني ڙي ياڳ پلا ڪنهن جي ياڳ سان ڪا رِيس."

پروفيسر وري اخروٽن حي لپ پري وات ۾ وڏي... هن جي چپن جي ڪُنڊن ۾ اڇي گجي، ڪَس ڪَس جي ٽاڏل جهڙي، گڏ ٿي چڪي هئي.

بس سائين زندگيءَ جا رنگ آهن ... باشا چا ٿا چئو مون کي به ٻي تي سال وجي هيڊ آفيس ۾ ويهاريو هناٿون، مولا جو قسم پنڙهن ويهه لک رپيا ڪاني ويس گهر جا." حيدر صاحب پيپسيءَ جي بوتل مان ڍُڪ پريو.هو مڪاني حڪومت ۾ آفيسر آهي. "وري پوءِ به شڪر آ جو وجي مرشدن کي ايلاز منٿون ڪيون سين. پنهنجي ڪالونيءَ واري مسجد ۾ به ڪمرا نهراياسين... ڳوٺ جي قبرستان کي چوڏاري پٽ ڏياري سين... مٿان وري توهان جي دعا سان حڪومت به بدلجي وئي... تڏهن وجي خدا خدا ڪري پوسٽنگ تي...   "سائين مڙني مٿان سٽائي تي اچي ته باشا دير ني ڪاڏ تي ٿئي." اظهر صاحب، حيد ر صاحب جي ڳالهه کي لاڳ ڏيندي چيو. اظهر صاحب پِستن کي ٽي چباڙيو ته هن جي ڄاڙين جو گوشت سِينجي، وري سُسي ٿي ويو. جڻ ته ڪنهن ڏيڏر ساهه ٽي ڪنيو. اظهر صاحب تو وارو يار به ٻڌو هوسين ته توسان ڪون پيو نهي." ڪني هنائين وچ تي قشري پر مٿان اهڙو موچڙو هٿايو مانس... جو هاڻي مجال آ... جو..."پروفيسر هاڻي روح افزا جو پيو گلاس به پري پيڻ لڳو... گلاس خالي ڪري اظهر صاحب ڏانهن ڏسندي چيائين. سائين اظهر صاحب به نَر آفيسر آ... وڙهي به ڄاڻي ته ڪماني به ڄاڻي." بس پروفيسر صاحب نفسانفسيءَ جو زمانو آ... ملڪ مان شرافت نيڪي وني آ نڪري... هر شي ۾ بشماني... هر ڪاتي ۾ رشوت ته ڏسو... بس مڙني شُڪر آرب جو..." اظهر صاحب خالي بوتل صوفا جي پاسي ۾ رکي ڇڏي. ردا بابا توکي ڪيترا دفعا سمجهايو اٿم ته سنڌي ٺ ۽ اردوءَ واري ٺ ۾ رات ڏينهن جو فرق آ." ماستر گل حسن لهجي ۾ ڪجهه سختي آڻيندي ردا کي چيو.

"ساري سَر... ساري آءِ ول نات ريپيٽ دي سيم مسٽيڪ اگين." "ييس ماءِ ڊاٽر... يو شُڊ انڊر اسٽينڊ اٽ وَنس اينڊ فار آل." "اوڪي سر... اوڪي... ٿينڪ يو." "يو آر ويل ڪم." گل حسن پڙهائي ته ردا کي پيو، پر ڪَن سچو صاحب جي ڪچهريءَ ۾ هوس. "پلا چاچي جان محمد خان جو چا حال آ." انجنيئر صاحب، حيدر کان پڇيو. "بس يار بابي سائينءَ کي ڇڏي ڏنو اٿم روزي نماز لاءِ... اجڪلهه مڙني تبليغي جماعت وارن سان روح ريجهي ويو اٿس. هاڻي ته وتي ٿو ملڪ ۾ تبليغون ڪندو. الله سائين پنيان گنج ڏنو آهي." "ها سائين ها... انسان کي اڳي پوءِ

ڪم ايندي اها آخرت. سڀ ڪجهہ هت ڇڏي وڃڻو پوندو قبر ۾." "برابر برابر" اظهر صاحب پلا تو واري هن پاسي واري پلاٽ جو ڇا ٿيو." يار هو ڏاڍو پڪو آ... پنجويهن ڪان هيٺ تہ لهي ئي نٿو- ڏسجي تہ تو هن جو مغز خراب ڪيو آ... هروڀرو ٻاويهہ لک ڇني وٺينس." "يار ڇا ڪيان پاڙي جو پلاٽ آ... الاٺي ڪير اچي وٺي. ٻر ٻوءِ توکي شوق هجي تہ پلي تون وٺي ڇڏينس." "نہ پلي تون وٺينس. مون وري ٻيو هڪ پلاٽ وٺي ڇڏيو آ... ڪلفٽن تي ..." "اڙي ڇورا جمعا ڪيڏانهن وٺين... مرزيل پيٽسان اهي نوڪر بہ ڏاڍا لوسي ٿي پيا هن..." پاپا جمعو آنٽيءَ کي ساڙهي ڏيکارڻ ويو آهي. ننيڙي ردا پيءَ کي جواب ڏنو. "اڇا اڇا... چڱو ردا هيڏانهن اچ، هيءَ چانهہ کڻي ڏي ماسٽر کي." "نہ سائين نہ مان هينئر هينئر چانهہ پي آيو آهيان گهران." اڙي هاڻي ڇڏ نخرو ماسٽر." ردا اُٿي ماسٽر لاءِ چانهہ ۽ پستن واري پليٽ کڻي آئي. ماسٽر شديد احساس ڪمتريءَ واري ڪيفيت ۾ نروس ٿيندي ڏاڍي شائستگيءَ سان چانهہ پيئڻ شروع ڪئي. "سائين ابڙا صاحب، اسان جو هي ماسٽر صاحب ڏاڍو هوشيار اٿوُ. ٽي ايم اي ڪيل اٿس." "ڏاڍو سٺو." حيدر صاحب پنهنجي اَچي آر سان پريل ٽوپيءَ کي مٿي تي سڌو ڪندي اُٿي بيهي رهيو ۽ پنهنجي واچ ڏٺي. هن کي ڏسي پيا بہ اُٿي بيهي رهيا. " يار چڱو ڪمال... سڀني ڪچهري ٿي وئي، هاڻي هلون ٿا. ڊاڪٽر ڪان بلڊ پريشر بہ چيڪ ڪرائڻو آهي... دُوري ناهي... وري گڏجون ٿا نماز تي." انجنيئر صاحب بہ پنهنجي واچ ڏٺي. "اڙي ها! سومهڻيءَ جو وقت بہ اچي پريو آ پيو. سهڻا تنهنجي شگر ليول هاڻي ڪيئن آ." "في الحال تہ ڪنٽرول ۾ آ... ٻر پيٽسان انجاڻنا منجهاني وڏو آ..." بس دل نہ لوڙهہ. ڪانفيڊنس پيدا ڪر پاڻ ۾. مون کي ڏس ڏهن سالن کان پيو هلان... سچي ها هُو درويش اٿئي نہ... اهو ڪُنڊيءَ واري پاسي وارو... مست نالو ڇا ٿس." " اهو پنهنجو مست ملنگ ڪيڙ وارو نانگو..." "اهو نہ جيڪو گاريون بہ ڏاڍيون ڏيندو آ..." "هاها بابا مستن جون گاريون بہ دعا آهن. ان ڪان بہ ڏاڍيون مُڪون کائي آيو آهيان ... اصل بس پنيءَ مان نڪاءُ ڪڍي ڇڏيائين." "هان... تہ ٻوءِ سڻائي اٿئي... نانگو شاهہ ڪنهن ڪنهن سان ريجهندواٿئي." "ٻوءِ چڱو الله مڙني چڱي ڪندو." انجنيئر صاحب جا سڀ دوست هليا ويا. هنن جي وڃڻ سان ئي ڪمال صاحب جي بيگم ڊرائينگ روم ۾ داخل ٿي. "پکو جو ڳالهين ۾ ويهو ٿا تہ نہ پنيان جي نہ اڳيان جي." "ڇا ڪيون پاڙي جا ماڻهو آهن... پلا ڪراچيءَ ڳالهايئہ." "ها وڏي مشڪل سان مئنيجر سان ڳالهہ ٿي. زوريءَ پندرهين تاريخ جي اپائينٽ منٽ ڏني اٿائين سو بہ رات جو يارهين بجي. سو بہ هڪ ڏينهن اڳ ڊيٽ ڪنفرم ڪرڻي پوندي ." پائي ٻوءِ آهي بہ تہ ڪراچيءَ جو نمبر وَن بيوٽي پارلر ... ڪامران پائي آمريڪا مان ٽيون ڪورس ڪري آيو آ... بيوٽيشن جو... اهو بہ منهنجو يار آ... جو توهان کي ايترو ويجهو اپائينٽ مينٽ ڏني اٿائين. اڳو ٻوءِ حرا جا وار بہ سيٽ ڪرايو اڇجان پيو ڇا." "تہ ٻوءِ ان لاءِ وري ٻئي اپائينٽ مينٽ وٺڻي پوندي..." نہ نہ مان فون ڪندو سانس ڪٺي... بہ ٽي هزار ڪٺي مٿي ڏجانس."

بيگم صاحبہ ۽ انجنيئر اندر هليا ويا. گل حسن دل ۾ چيو. مئنيجر ڪامران صاحب هُون... بيوٽي پارلر... جديد ماڊرن حجم جو دڪان... ڪامران صاحب ماڊرن حجم... آمريڪا... پنهنجو ڳوٺ وارو آ هتي حجم ابي ڏاڏي کان ... اوستو جوسو... ويچارا ساداماڻهو ... ابوجهہ..." ردا پنهنجا ڪتاب سِيٽ ڪري اندر وڃي چڪي هئي. ماسٽر لاشعوري طور هڪ پستو کڻي وات ۾ وڌو تہ هن کي هڪدم حميده ۽ نياز جو خيال آيو..." ٻارن لاءِ ڇو نہ هي پستا کنيو وڃان." ٻر هن جي اڳيان هن جي آنا ۽ خودداري اچي وئي." نہ نہ اهي رشوت خور ڪامورن جا ٻچيل پستا، مان پنهنجي اولاد کي ڪيئن کارائيندس " وري دل ۾ خيال آيس." نہ نہ ڇا جي خودداري... ڇا جي آنا... مون جهڙا ڪنگلا، توائي ماڻهو جيڪي دنيا تي ڪاوڙيا ڦوڪيا وتن ٿا. ڇا ڪيو آ انهن، ڪهڙو نقصان رسايو آ، هن گندي سماج جي گندن فردن کي... سواءِ پنهنجي اجائي آڪڙ ۽ سِيٽ جي. حميده ۽ نياز ڪيڏو نہ خوش ٿيندا، جڏهن انهن کي باداميون ۽ پستا ملندا کائڻ لاءِ. ها ٻر ڪير ڏسي نہ وٺي. ڇا چوندا تہ ماسٽر خوار ٿيو آ، هن هيڏانهن هوڏانهن ڏٺو. ڪوبہ ڪونہ هو، هن اک جي پڪائي سان ڌڄندي ڌڄندي سڀ پستا کڻي پاسي واري کيسي ۾ وجهي

ڇڏيا. ڪتاب ۽ نوٽ بوڪ ڪٽي در ڏانهن ويو ته ڊرائنگ روم جي ٽيبل تي ڪجھ باداميون ۽ اخروٽ بہ بچيا پيا هئا. وري هيڏي هوڏي ڏسي اُهي بہ سڀ مٺڙي چوندي ڪيسي ۾ وجهي ڇڏيائين. خوشي بہ ٿيس پئي تہ ڊپ بہ ورائي ويو هوس. ڄڻ تہ ٻارن لاءِ قارون جو خزانو هٿ ڪيو هئائين... تڪڙو تڪڙو ٻاهر هليو ويو... ڪافي پنڌ تائين پوئتي لونئو بہ نہ هنيائين ... ڪيتري وقت کان پوءِ ملندا ٻارن کي کائڻ لاءِ پستا بادام ۽ اخروٽ، هونءَ بہ باداميون دماغ لاءِ سٺيون آهن. حميده تہ جائي بہ ڏاڍي ذهين آهي. ليدي ڊاڪٽر ڪندوسانس. باقي ڇورو ڏاڍو نياڳو آ. "ماءُ تي ويو آ" گل حسن جو گهر اچي ويو، "اڙي حميده ڪٿي آ، حميده! ڏس مون تو لاءِ ڇا آندو آ، بابا جلدي اچ نہ هاڻي نہ تہ نياز اچي ويندءِ." ليڪن حميدہ جو ڪوبہ آواز نہ آيو، گل حسن جي زال رڌڻي ۾ ديڳڙي ڌوئي رهي هئي، اُن اتان ئي ڪاوڙ ۾ جواب ڏنو، "حميده وري ڇا! شام کان وٺي اُلٽيون ڪري ڪري ڇوڪري ساڻي ٿي پئي آ.....دست بيهنس ئي ڪونہ ٿا، اها پئي ٿئي هنڌ ۾...." ميري بلب جي جهيڻي روشنيءَ ۾ ،ڪنٽل رليءَ مٿان حميده جو ننڍڙو ڪومل هيڻو سرير پيو هو ۽ مٿان پئي هيس هڪ ميري ڇيٽ جي چادر. گل حسن جي ماءُ حميده کي وجٽو هٽي رهي هئي سيرانديءَ کان. "هان! ڇا ٿيو آ.... ڇوڪريءَ کي حميده پٽ ڏس مون ڇا آندو آ تو لاءِ .... هان هي اٿئي پستا....باداميون.... اخروٽ."پر حميده جون ٻوٽيل اکيون، اٿين ئي ٻوٽيل رهيون، گل حسن جي پستن ۽ بادامين سان ڀريل لپ، حميده جي ٻوٽيل اکين اڳيان اٿين رهجي وئي.... گل حسن سمجهيو تہ پستن بادامين جو ٻڌي حميده خوشيءَ مان اٿي ڪڙي ٿيندي پر اٿين نہ ٿيو. ڇورايل بادامين ۽ پستن جو ڀهاڙ ڀري پورا پورا ٿي پيو هو، هن پستا حميده جي پير ۾ رکي ڇڏيا. گل حسن تي وحشت طاري ٿيندي وئي. "پر ڇوڪريءَ کي ٿيو ڇا، صبح تہ نيڪ هئي." "ڇا وري ڇا ڇوريءَ ڪاڏي اچي منجهند ڪالهوڪي بچيل دال ۽ سڪل ڊبل روٽي." "او تہ فوڊ پوائزننگ – رن پوءِ ڇو کائڻ ڏنس ٻاروٽي دال ڇوڪريءَ کي." "ڪمڙا هتي ڪڪڙ ڇڏي ويو هئين جو ڪارايانس هان! ڇوريءَ کي جهليم تہ ويهہ تہ پٽاٽا تري ٿي ڏيانءِ پر...." "اندران گل حسن جي ماءُ ڳالهايو.... "ڇوڪري اسڪول کان ٿي موٽي تہ بُک بُک ڪندي ٿي اچي.... ڪنين ترسندي مانيءَ لاءِ." گل حسن حميده جي نرڙ تي هٿ رکيو. "اڙي هيءَ تہ ٻري پئي تَپَ ۾..... هن جو واٽر ليول.. هن کي پاڻي پياريو اٿو جام..." "ڇوڪريءَ کي ڏسين ٿو تہ هوش ئي ڪونهي." گل حسن حميده کي ڪنڌ کان لوڏي ٿو.:..ڳتن کان جنجهوڙيس ٿو.... حميده پٽ... حميده ....ڏس اکيون کول تہ ڊاڪٽر ڏي هلون بابا....ڏس هي مون تو لاءِ پستا بادام آندا آهن...." رڌڻي مان زالس جو آواز آيو.... "گهر ۾ ليي کائڻ لاءِ ڪونہ..... مٿان ڏيءَ لاءِ پستا بادام وٺي آيو آ....." گل حسن جون اکيون نيٽ ڇُلڪي پيون. هيڏا سارا گهر ۾ وينا آهيو ڊاڪٽر ڏي بہ ڪونہ ڪٽي وئيوس. "هاها گهر ۾ لک ڇڏي ويندو هئين جو ڪٺائي وجونس ڊاڪٽر ڏي." "چڱو هاڻي تون تہ پنهنجي اها ٻَڪَ بند ڪر. گل حسن ٻاهر نڪتو تہ مينهن جي ڪَڻ ڪَڻ وري شروع ٿي چڪي هُئي. روڊ تائين پهتو تہ برسات ڪافي تيز ٿي چڪي هئي.... مٿان اوچتو بجلي بہ بند ٿي وئي، ڪافي دير ڪانپوءِ هڪ رڪشا بينو. "سول اسپتال تڪ." "پچاس روپيہ هوگا." "يار ڪجھ تو خيال ڪرو ميري بچي بيمار هي. ڊاڪٽر ڪوبهي دينا هي، دوائي ڀي ليني هي. اچا پينتيس ليلو." "اچا بينو... يار پيٽرول ڀي مهنگاهي اوپر سي بارش...رات ڪا وقت." "حميده جو ڪو سو نڍال، نپل جسم چادر ۾ ويڙهيل گل حسن جي هنج ۾ پيو هو. رڪشا ڏامر جي ڪاري سنان پسيل روڊ تي پوندڙ مينهن ڦڙن کي چيريندو اڳتي وڌندو ٿي ويو. گل حسن ڪڏهن موٽرن جي تيز روشنين تي چمڪندڙ مينهن جي لاٽن تہ ڪڏهن حميده جي زرد چهري کي اونده ۾ تڪنيدو ٿي رهيو، هن جي اُداس من ۾ ڪيئي وسوسا ۽ اَنوُ مان اُپري رهيا هئا ، هن جي اکين مان بہ ڪوسا ڳوڙها هيٺ ڪري پيا. ڄڻ تہ پرندڙ جبل ڦاٽي پيو هو. رڪشا فُل رفتار سان پنهنجا پاڇا پوئتي ڇڏيندو اڳتي وڌندو ٿي رهيو. گل حسن حميده کي بارش کان بچائڻ لاءِ چادر کي ناهيندو رهيو.... هڪ زندگي پنهنجي جياپي لاءِ اڳتي وڌي رهي هُئي.

لياقت رضوي

ڪاوڙيل ماڻهوءَ جي ڳالهہ

بيزاري، ٿڪاوٽ ۽ ڪاوڙ مان، هن پراڻو دروازو بند ڪري. ان کي زنگ آلوده تالو هنيو. ڪجهہ بک ۽ ڪجهہ ڪاوڙ، هن جس جسم کي ٿورو ڪمزور ڪري ڇڏيو پر هن بيزار صبر سان دڪان بند ڪري گهر جو رخ ڪيو.

هونئن تہ سندس نالو محمد يوسف هو ۽ پاڻ ڌوٻي هو پر سيٺي ڪيس جوسو ڌوٻي ڪوٺيندا هئا. هن جي عمر چاليهين سالن جي لڳ ڀڳ هئي، پر طويل جسماني مشقت جي ڪري، اجان تائين سندس بدني بناوٽ ۾ بي ڍنگي سختيءَ جا نشان نمايان هئس، قد ننيڙو ۽ رنگ نيور ڪارو هئس. ستن ٻارن جي پيءُ ۽ هڪ بيمار زال جي مڙس هئڻ جي باوجود بہ ڪڏهن هن اهڙي غير معمولي ڪاڙو ڪونہ محسوس ڪئي هئي، جهڙي اڄ هن محسوس پئي ڪئي. توڙي ان جو سبب بنهہ غير معمولي آهي- ڪيترن سالن کان اِهو هن جو معمول آهي تہ منجهند جي ماني، هو دڪان تي کائيندو آهي. ٿي سگهي ٿو اڄ بہ ڪڏهن ائين گهران، سندس ماني اچڻ ۾ دير ٿي وئي هجي ۽ هو ٿورو گهڻو ڪاوڙيو هجي پر اڄ ماني ۾ دير ڪري، هو ڏاڍو ڪاوڙيو آهي، خبر ناهي سندس ايڏيءَ ڪاوڙ جو اصل سبب بک آهي، جيڪا سندس پيٽ ۾ منيون وجهي ويئي آهي يا ڪا ٻي ڳالهہ آهي، جنهن جو في الحال شعوري طور تي احساس ڪونهي.

حيرت جي ڳالهہ آهي تہ سالن کان هڪ معمول ۾ زندهہ رهندڙ ماڻهو، اچانڪ ڪنهن غير اهم سبب جي ڪري، غير معمولي طور تي ٻيو ٿي ويندو آهي. ڪاوڙيل ۽ ٿڪل قدمن سان گهر ڏي ويندڙ محمد يوسف، توني جو ٻين جي لاءِ ساڳيو جوسو ڌوٻي اهي. پر جيڪڏهن مجچي تہ بي قابو ڪاوڙ ۾ ماڻهو ٻيو ٿي ويندو آهي تہ واقعي بہ هو ڪوئي ٻيو شخص هو، جيڪو ڪنهن بہ سبب جي ڪري، پنهنجي سالن جي معمول ذده ذندگي مان حيرتناڪ نموني نڪري ويو هو. ڪڏهن بہ هن ائين تکڙ ۽ ابهرائي سان دڪان بند ڪونہ ڪيو هو. ڪڏهنبہ هودڪان تان ائين بدحواس نموني ڪونہ موٽيو هو جو گلي حجم جي دڪان اڳيان، ڪيس سلام ڪرڻ ڪانسواءِ گذريو هجي. سچ تہ ڪيس بہ خبر ڪونهي تہ ڪو هوني اِهو سڀ ڪجهہ ڪري رهيو آهي.

گهر پهچي، هو زال کي انتقام ۽ بدتميز لهجي ۾ مخاطب ٿئي ٿو، جنهن ۾ پن جي بيڙيءَ جي اٽپوري ٻاڙ بہ شامل هجي ٿي، اڄ ماني کي ڇا ٿي ويو آ؟ پلي، بک ۾ مان دڪان تي مري وڃان پر تنهنجي آڱوني کي بہ پرواهہ ڪونهي،"

هن جي زال چاهي ها تہ اهڙي لهجي ۽ لفظن تي، هن سان احتجاج ڪري ها پر هوءَ ايتري باشعور ڪونہ هئي، پوءِ بہ هن ممڪن صبر ۽ ڌيرج سان مڙس کي بيمار آواز ۾ چيو، "ماني تہ تيار پئي آ، پر رشيد جي خبر ئي ڪونهي، اسڪول مان موٽي، اِهي ڪتاب ڪٽ تي ڦٽي ڪري جو ويو آهي تہ اهو بہ خيال ڪونہ آيس تہ پيءُ کي ماني پهچائڻي آهي..." هوءَ اجان وڌيڪ بہ ڪجهہ چوڻ چاهي ٿي، جيڪو يقينن اهو هوندو تہ، 'هاڻي نياڻيون تہ وڏيون ٿي ويون آهن، هن جو دڪان تي ماني کڻي اچڻ نهي ڪونہ ٿو، باقي الله کان سڪي پني پٽ ورتوسين، تنهن کي تہ ڪم کان آهي پرو، سڄو ڏينهن هجيس اها مٿي وسيءَ وار (هوءَ وي سي آر کي سدائين وسيءَ وار ڪري اچاريندي آهي)، جڏهن کان نذير شاهہ جي هوٽل تي اَها نپٽي آئي آهي، سڄو ڏينهن اتي چڪ هنيو پيوآهي وغيره وغيره. پر هو ڪاوڙيل لهجي سان زال جي ڳالهہ اڌ ۾ ڪپيندي چوي ٿو، 'اهو ڇورو اچي تہ اڄ ڦيهہ ٿو ڪڍانس- پر تون ماني بہ ڏينديئن يا...'

الائي ڇو هو پنهنجو جملو اڌ ۾ ئي ڇڏي، ڪٽ تي پيل ڪتابن کي لاپرواهہ غصي سان هٽائيندي ويهي ٿو رهي. ٿوري ويرم ئي، ڏيٽس ماني کڻي ٿي آٿي رکي، زال بہ اچي ساڳي ڪٽ تي ويهي ٿي. لاشعوري طرح هو تکڙ ۾ ماني کائڻ لڳي ٿو.

ٻنهي زال مڙس جو اندازاً گذريل اٺويهن سالن جو ساٿ آهي، ساڳئي گهر ۽ غربت ۾، زال درجن کان مٿي ٻار ڄڻي چڪي آهي، جن مان فقط ڇهہ ڌئيون ۽ هڪڙو پٽ زنده سلامت آهن. مڙس يعني جوسو ڌوٻي هڪ محنتي ۽

جفاڪش شخص رهيو آهي، پر هاڻي بقول سندس، عمر ساٺ ٽپي رهي آهي پر پوءِ به پيٽ تہ پالڻو آهي. ڪين هڪ غريباڻو دڪان آهي، جتي هو ماڻهن جي ڪپڙن جي ميرَ ڌوئيندو آهي، اُئين مشڪل سان بن وقتن جي ماني ۽ زندگيءَ جي چند محدود ضرورتن کي جيئن تيئن پيو منهن ڏيندو آهي.

ماني کائيندي اچانڪ، هن کي نہ سمجهہ ۾ ايندڙ پريشاني گهيري ٿي وئي، جيڪا گهڻو ڪري دڪان جي باري ۾ آهي پر گهڻيءَ ڪوشش ڪانپوءِ بہ هن کي چڱي طرح سمجهہ ۾ نٿو اچي تہ اچانڪ هو دڪان جي باري ۾ ڇو پريشان ٿي ويو آهي. ڪڏهن ڪڏهن ائين لڳندو آهي تہ، اسان ڪٿي غلطي ڪئي آهي پر گهڻين ڪوششن ڪانپوءِ بہ اها ٻنهہ ياد نہ اچي رهي هوندي آهي، جنهن ڪري اسين هڪ اڌوري بيچينيءَ جو شڪار ٿي ٿي ويندا آهيون، اهڙي ئي ڪيفيت ۾ هو ماني کائي رهيو هو تہ هن جو سڪيلڊو پٽ گهر ۾ داخل ٿيو، جنهن تي ڪجهہ لمحا اڳ هو اينرو ڪاوڙيل هو جو انمول سامهون هجيس ها تہ سچ پچ بہ ٺاهوڪي ڦيهہ ڪڍيس ها. پوءِ بہ وساريل ڪاوڙ کي گڏ ڪندي، هو پٽ کي دڙڪي واري انداز ۾ چئي ٿو، "اڙي، ڪاڏي ٿو هُرُ والا هڪلبندو وتين، هن عمر ۾ ٿي لوفرن وانگي وتين ٿو هوٽلن تي ڏڪا جهليندو- اڙي ڇو ٿو موچڙن کي سڏ ڪرين، ڪڏهن نہ ورتوماڻءِ تہ ميرن ڪپڙن وانگي ستي ..." پر هن جو جملو ۽ ڪاوڙ نہ رڳو اڌورا رهجي وڃن ٿا، بلڪ هڪ واضح ۽ گهري پريشاني ۾ تبديل ٿي وڃن ٿا، ڇو جو نيڪ ان وقت سندس نظر پٽس جي چهري تي پئي ٿي، نون-ڏهن سالن پٽس جڏهن ائين اوچتو، گهر ۾ گهڙندي پيءُ جي ڪاوڙ ۾ گهيرجي ٿو وڃي تہ ٻنهہ ميسوٽي ۽ معصوم شڪل بنائي در وٽ ئي بيهي رهي ٿو ۽ پٽ جي گهبرايل ۽ معصوم منهن تي نظر پوندي ئي سندس جملو ۽ ڪاوڙ اڌورا ئي رهجي ٿا وڃن، جو کيس اچانڪ اُها ڳالهہ ياد اچي ٿي وڃي، جيڪا ڪجهہ لمحن کان سندس نہ سمجهہ ۾ ايندڙ بيچينيءَ جو باعث هئي- ۽ ٽپ ڏئي هو کٽ تان اٿي ٿو- پٽس کي پڪ ٿي وڃي ٿي تہ، "اڄ بابا ضرور مار ڪيندو." زال بہ هن کي ائي اچل ڏئي اڏ مانيءَ مان اٿندي ڏسي سمجهيو تہ، "پٽ کي مارڻ لاءِ اٿيو آهي." پر هو در تي بيٺل هراسيل پٽ کي اندر ڌڪي، تيزيءَ سان ٻاهر نڪري ويو.

هو جيڪڏهن زال کي پڇڻ جو موقعو ڏ.ي ها تہ ضرور زال کي بہ خبر پئجي وڃي ها تہ هو دڪان ۾ گرم استري ٽيبل تي رکي آيو هو. هونئن دڪان ۾ ڪوئي گهڻو سامان تہ ڪونہ پيل هو، سواءِ هڪ ڪوئلن واري استريءَ، ٻن ننڍن ڪاٺ جي بغير دروازن ڪٻٽن، جن جا تختا، وقت ۽ بي احتياطيءَ جي ڪري ڇپا ڦڏا ٿي ويل هئا، جن تي ماڻهن جا ڌوتل ۽ استري ٿيل ڪپڙا رکيل هئا، هڪ پراڻي ڪرسي، پڳل بينچ، ٽيبل جنهن تي رلي ۽ چادر وڇائي، هو ڪپڙا استري ڪندو هو ۽ بوسيده ديوارن تي لنيسان لڳل فلمي اداڪارن جي تصويرن واريون چند اخبارون، جن جا رنگ بہ اڏامي ويا هئا- پر پوءِ بہ اهو دڪان، سندس زنده رهڻ جو سهارو هو.

پريشانيءَ ۾ بہ غير حاضر دماغيءَ سان دڪان ڏي ڊوڙندي، هن کي بيڙيءَ جي ٻاڙ لڳي ٿي، پر ظاهر تہ ڊوڙندڙ ماڻهو بيڙي ڪونہ دڪائي سگهندو آهي، ان لاءِ هن کي بيهڻو پوندو آهي، ۽ ان کان اڳ جو هو ڪنهن نتيجي تي پهچي، گلي حجم جو دڪان اچي ٿو وڃي، جتان هو پنهنجي دونهين ۾ ورتل دڪان ۽ پريشان ماڻهو جي ڊنپ کي ٻاهہ وسائيندي، چڱيءَ طرح ڏسي سگهيو ٿي.

ٽوٽي جو ماڻهو، ٻاهہ تي قابو پائي چڪا هئا پر دڪان جو الهہ تلهہ سڙي رک ٿي چڪو هو- دڪان ۾ جيڪڏهن ڪجهہ بچيو هو تہ چند سڙيل ڪپڙن جون اڳڙيون، لوهہ جي استري ۽ پر واريءَ هوٽل جي هوديءَ جو گندو پاڻي، جنهن سان ٻاهہ وسائي وئي هئي.

اهو سڀ ڏسڻ لاءِ هو دڪان تائين پهچي ڪونہ ٿو سگهي، جو گلي حجم جي دڪان وٽ هن کي ٿابو اچي ٿو ۽ ڪرندي ڪرندي هن جو مٿو، دڪان جي ڏڪيءَ سان وڃي ٿو لڳي. هن کي اهو سوچڻ جو موقعو بہ ڪونہ ٿو ملي تہ، دڪان کي ٻاهہ، اصل ۾ گرم استري ٽيبل تي وساري اچڻ جي ڪري ڪونہ لڳي هئي. بلڪ جلديءَ ۽ ڪاوڙ ۾ دڪان مان نڪرندي، هن جيڪا دڪيل بيڙي، لاپرواهيءَ سان اڇلائي هئي، سا پر ۾ پيل ميرن ڪپڙن جي هڙ تي وڃي ڪري هئي.

۽ پريشان ماڻهن جي انبوهہ لاءِ، دڪان جي ٻاهہ وسائڻ کان بہ ڏکيو ڪم، هن جو لاش، سندس گهر پهچائڻ هو.

سيد ماڪن شاهہ رضوي

اندر ڦٽ فراق جا

صبح ساڻ ني سج اصل اُمانڙي ڪٿي اُڀريو هو. هونئن بہ جنهن اُڀرڻي تاءُ نہ ڪيو سو لهندي ڪهڙو تاءُ ڪندو. آڪاڙ وارو مهينو صبح ساڻ ئي واءُ ڪي جڻ تہ ٻُنجو اچي ويو. آهستي آهستي سج ٻنپهرن تي پهتو تہ ڏرتي مان ٻاڦ نڪرڻ لڳي. اهڙو ڪاڙهو جو ڪانءُ جي اک پئي نڪري. چوڌاري جڻ تہ راڪاس گهُمي ويو هجي. هن ڦهري گرمي ۾ ٻلا ماني ڪنهنجي روح ڪي وڻي؟ پوءِ بہ بہ گرهہ ڳاڙهن چانورن جي ماني جا پيٽ ۾ هٽي بہ وٺا جهڻ پيئڻ ڪانپوءِ هرڪو مرد ماڻهو ٽوال ۽ وهاڻو ڪڇي وجي. ڪنهن ٻہر، ٽالهي يا وڏي واهہ جي گهاٽي وڻ هيٺ پٽنيٽل تي آرامي ٿيو. ٻہرن هيٺ ٻڌل مينهنَ جا ڦرڙا رڪي رڪي رنڀيا ٿي تہ ڪتا هٿ جيڏيون زبانون ڪڍيو سهڪيا پئي. جتي چانءُ ۽ پوسل ٿي ڏٽائون اُتي ڪريو ٿي پيا. ڪنهن ڳيري جي گهوگهو تو ڪنهن ڪنهن ويل ماٺارِ جي چادر ۾ چير وڌو ٿي نہ تہ ٻيو سڀ خير.

"توبنهن، توبنهن... منهنجا رب: گرمي آهي ڪ دوزک...؟" جيٺرو ٽانڊو پيو ٻري. ڪربلا لڳي پئي آهي" پوڙهي سليمت هٿ واري وجڻي ڦيرائيندي چيو.

"ڪاڪي: گهُٽ تہ آڳم واري آهي. ياٽيا ٿي مينهن اجهو آيو ڪي آيو" لالان ٻہر هيٺ ٻڌل ڏڳن ڪي گاهہ مُٺ ڏيئي واپس ورندي چيو.

"بس ڙي امان! انهي مينهن مان بہ اچي ڦاٿا آهيون. مٿو وجي ٿر تي وسي. هت هڪڙو ڏينهن وُٺو تہ ڏهہ ڏينهن ڪلر چڪندو، مُئي لٽ بہ نٽي ڪُپي... پروڪي ساوڻ بہ تہ ترڪي ڪريس تہ پانهن پڄايم. هيل تہ الائي ڇا ٿيندو؟" پوڙهي ڏُک اوريو.

"ڪارڙو ڪُمارڙو... ان پاڻي ڏي تہ مولا مينهڙو وسائي..." ڳوٺ جي ٻارڙن جو ولر ڪپڙي جي جهولي ڦيريندو لوڙهي جي گهٽي مان اندر گهڙيو.

"اٽي ڏسو تہ سهي، هن ٽانڊيءَ گرمي ۾ بہ هنن ٻارن جو سُک ڦٽو پيو آهي" پوڙهي پاٺمرادو پٽڪو ڪيو.

لالان لانڍي ۾ گهڙي گُندلي مان سارين جو ٻُک ڀري ٻارڙن جي جهولي ۾ وڌو ۽ نراڙ تي هٿ ڏيئي، سج جي تپش کان اکين کي بچائيندي آسمان ڏي ڏٺو، جتي اُتر ڪُنڊ ڏي جبل جيڏا ڪڪر آهستي آهستي ڇٽا ٿيندا ۽ رنگ بدلائيندا پئي ويا.

"ڏسين ڇا پئي؟ مينهن اچڻ وارو آهي، تون چانهہ ڪاڙهي وٺ تہ پوءِ لانڍي کي راڳو ڏيون، ٽمي پئي تہ رلين جا ٻہ ڏڏِ بہ پُسي ويندا." لالان جي ڏاڏي جيڏي مڙس نبو پاهران ايندي چيو. مڙس کي ڏسي لالان جي ملوک مُنهن تي نفرت جون ليڪون اُڀري پيون ۽ نراڙ ۾ گهنڊ پئجي ويس.

هو بنا جواب ڏيڻ جي. مَنهہ ۾ وجي چُلهہ ۾ ڪاٺيون وجهڻ لڳي.

نبو سانيڪي کي ڏڪ هٽيو وينو هو. مٿو مُڇون تہ ڇا پر ٻانهن جا وار بہ اڇا ٿي ويا هئس. پروڻن ۽ پنجٽن ۾ بہ ڪو ڪو اڇو وار مُرڪيو ٿي. ڏانون بہ ڀُري ويون هُئس پر ماڻس سليمت وانگر ڪهي وارو هو. جو اجان جڙد مڙد پي هليو.

"اي ابا! هي ڪاڙهو تہ ڏس. مٿان وري چانهہ؟ ڇوٽا ڪوسي پاڻي سان آندا ساڙيو؟" پوڙهي سليمت وري بہ ٻڙ

ٻڙ ڪئي.

"اي! هي ڪوڏر جو ٻُنڍ وري ڪنهن پٽيو؟- الائي ڪٿي آهي. جيسين چانهه ڪڙهي تيسين گاري ڪي لٽ هٿي وٺان.." نبو ماٺس جي پُٺڪي ڪي اڻ ٻڌ و ڪندي لالان کان پُڇيو.

"مون کي ڪهڙي خبر... رکي به پاڻ هوندني" لالان جي جواب ۾ هلڪي چڙب هئي.

رکي هوندم ته ڳولي وٺندس، تون ڳالهه ۾ ڪُتي وانگر ڇهنيو وجين" نبو کهرو ٿيندي چيو.

"ڪُتيون هوندئي پنهنجون.. مُنا چتو ٿيو وتين." لالان به ڦهڪائي ڪيس.

"آئون چوان ٿو ڇاڙي نه هڻ نه ته...." نبو اکيون ڪڍيون

"نه ته ڇا ڪندين؟ ٻاهران ٿي ڪُکندو اچين" لالان چيو.

"آئون ته پانيان ٿو ميچالو ڪدي وجهندوسئين لٺ سان رن آهين يا...." نبو پٽي گار ڏني.

".... اٺئي پنهنجو، ٻلي ماري اٺئي ڪڏهينَ جو مونکي مارينديں؟" لالان جي لهجي ۾ وينتر ڪاراڻ اچي ويئي.

"بيهه ته سهي پيٺسان..." نبو رومڙ ڪري، لانڊي جي جنڊي وٽان پيل ٻارڻ وارين ڪاٺين مان هڪ ڏگهي ۽ ٿُلهي ڪاٺي ڇڪي ڪڍي.

"اي ابا!... هي پاپير جو پلاند اٺئي، ماڙهو نه ڪلاء.." پوڙهي سليمت پوتي جو پلاند پڪيڙي پٽ جي اڳيان بيهي رهي.

ماءُ جي گندي جو پلاند ڏسي نبو بيهي رهيو.

"پر امان! رن ته ڏس! چتي ٿي پٽي آهي، مائٽن کي پڳ ٻڌائي آئي آهي، باقي هاٺي منهنجو وارو آهي... ڪنهن جاء جي" نبو ڪاوڙ ۾ ڏڪندي چيو.

"آءُ چوان ٿي گار نه ڏي" لالان رڙ ڪئي.

"مائي! خدا جو نالو اٺئي. ماٺ ڪر." پوڙهي سليمت وري نُنهن ڏي ڪنڌ ورائيندي چيو.

هُل تي پاسي وارن گهرن مان ماسي پناٺي، ڏيٺس جنت، ننهٺس حُرمت، ڪاڪو سانوڻ ۽ خُدن به نڪري آيا.

"اي وري ڇا ٿيو؟ ميان جا فقير ڪو ڌيان ڪريو، ڇو اچي ٻپهرو جهيڙو جوٽيو اٿان. ڇوٽا ماڙهو ڪلايو." ڪاڪي سانوڻ لٺ ٽيڪيندي چيو.

هو ٻئي هڪٻئي کي نفرت ۽ ڪاوڙ مان گهوريندا رهيا.

اوچتو رُڪيل هوا جا در کلي ويا. ائين لڳو ڄڻ طوفان کي موڪل ملي ويئي هجي.

پراڙ جي دنن مان سُڪيل سارين جا تيلا آسمان ڏي اُڏامڻ لڳا. ٻيرن ۽ ڄارين جا وڻ جهومڻ لڳا. وُئي جي ٿڌي هوا سڄي ڏينهن جي گرمي ساڙيل جسمن ۾ نئون روح ڦوڪي ڇڏيو. هوائن جي سُوساٽ سان گڏ، گوڙ جو گجندڙ آواز چوڏساءُ پڙلاء پکيڙي ويو. جهيڙي ۾ مينهن واري ڳالهه ته سيني کان وسري ويئي هئي. هاٺي جو هوا جي سوساٽ سان گڏ گوڙ جو ڌڌڪار ٿيو ته سيني جون اکيون مٿي عرش ڏي کڄي ويون جنهن تي ڪپاهه جي ٻڙن جهڙن اُجرن ۽ تيز اڏامندڙ ڪڪرن پويان سليٽي نيري رنگ جي جُهڙالي بي جوڙ چادر وڇايل هُئي. نبو ۽ لالان کان جهيڙو وسري ويو ته پاڙي وارن به پويان پير ڪيا.

پوڙهي سليمت جو نِست ۽ نبل پير لانڊي ۾ ۽ مينهن جي پهرين ڦڙي ڌرتي تي هڪ ئي وقت پهتا. اوهيرن پويان اوهيرا. سڄو اُپ ڪڪرن پويان لڪي ويو. رکي رکي کنوڻ جو چمڪار ۽ سيلهي جي ڏگهي چمڪندڙ ليڪ آسمان کان زمين تائين چمڪي گُم ٿي ويئي. گڏوگڏ گوڙ جو ڌڌڪو.... لالان ڇُپ چاپ لانڊي جي در سامهون رکيل کٽ تي ويهي

رهي. نبو ماڻس سليمت سان گڏ ٻي ڪٽ تي مُنهن سجايو وينو هو.

لالان هُن ڏي ڪوبہ ڌيان نہ ڏنو. هو دري ڪان ٻاهر وسندڙ مينهن کي ڏسڻ لڳي ٿورڙي ويرم ۾ اڱڻ جي راڳيل اڇي اُجري پٽ تي چڱو خاصو پاڻي بيهي ويو هو پاڻي ۾ ڪرندڙ ڦُڙين سان ڦوڪڻن جيئان ننڍا وڏا ڦوٽا تيزي سان نمي ڌهي پاڻي ۾ گم ٿيندا ٿي ويا.

پاڻي جي سيني تي ننڍڙو ڳاڙهو جيت "مينهن جو مامو" تکو تکو ترندو پئي. پريان ٻير هيٺ ٻڌل ڍڳا ساه ماهہ ماريو بيٺا هئا. سندن ٻُت تان پاڻي جو ڦڙيون ترڪنديون سندن ڪل پُسائينديون هيٺ وهندي ٿي ويون. منھَ ۾ ڪُڪڙ پُسيل ٻچڙن کي ڪوڙيَ ۾ ڪريو بيٺي هئي.

جيئن زندگي ۾ ساروٽيون وڏو ڌن آهن تيئن مُنڍن ۾ مينهوڳي جي مُند بہ وڏو ڌن آهي. وسندڙ مينهن ۽ ڇُپندڙ يادون بہ مينهوڳي رُت ۾ گڏجي اچيو سهڙن. ماڻهو ويني ويني الائي تہ ڪٿان ڪان ڪٿي پهچي ويندو آهي. ۽ لالان جون اکيون برابر ٻاهر وسندڙ مينهن کي ڏسي رهيون هيون، پر سندس ذهن ۾ يادن جي لهندڙ ڌڳمي جڳ الائي ڪٿان ڪان ڪٿي وڃي پهتي هئي.

هن جي تصور ۾ پنهنجو اباڻو گهر تري آيو. جتي جي مٽي ڪير جهڙي ڌرتي مٿي مينهن وسي ڌنگ ٿيندو هو تہ زمين پاڻي چوسي ويندي هُئي. باقي وڃي ڪي ڌُٻا ڌُٻا بچندا هئا. ٻئي ڏينهن اجري پُسيل ڌرتي تي ڏانجوري جا ساوا سلا جمندا هئا. ڪنبيون ٿينديون هيون. ڪچي مٽي جا ناهيل گهر، چيٽي ۽ واريءَ سان راڳيل پٽيون. سر جي پکن ۽ ٻانس جي لڙهن جون ناهيل ڇتيون. لوهہ جا وهندڙ نارا. پري ڪان ٽر جون پنل سليٽي پٽون. هاڪڙي ڊوري جي ڪپ تي ڇُمچ ساوَن ڪبڙن جا وڻ ۽ اُنهن کي پاڪر پاتي پڪڙيل گولاڙن ۽ گُرڙن جون ولهيون، جن ۾ لال رتيون ڳاڙهيون گولون ۽ ساوا گُرڙ. ماڻس سنبيرائي ۽ پڻس جمعون سدائين لالان تان وڙهندا هئا. ماڻس، پاڻس دودي جو پاسو وٺندي هئي. ۽ پڻس لالان جو طرفدار هوندو هو.

"چوري نياڳي، دين دنيا ۾ هڪڙو پاءُ اٿس، تنهن سان بہ ٿي وڙهي. ڏاڻ چڪ هٿي چوري جي هوٽي پٽي ورتي آهي. بيهہ تہ ناهيئين" ماڻس اُلر ڪندي هئي ۽ هو ڊوڙي وڃي پڻس جي جهولي ۾ لڪندي هئي. پڻس جي جهولي ۾ لڪي ڪيس اٿين لڳندو هو جڻ هو لوهي ڪوٽ ۾ محفوظ ٿي ويئي هجي.

"تون بہ پٽهين کي سمجهاءِ، منهنجي ماءُ جا وار ٿو پٽي، منهنجي ننڍڙي ماءُ جو نالو وٺندو تہ پوءِ پاڻهين ٿا چاڻو" پڻس سندس نرم نرم وارن ۾ آڱريون ڦيريندي چوندو هو.

ماءُ جو نالو رکي ڏيءَ کي سچ پچ ماءُ جو درجو ڏيئي ڇڏيو هو جُمين. امان امان چوندي زبان ڪانہ ٿڪندي هيس.

جمون پهرين تہ چوڏرين جو هاري هو. پر جڏهن سرڪار اُها پني ٿوڙي هارين ۾ ورهائي تہ هن کي بہ سندس نالي تي بلاڪ ٻني جو مليو هو. بہ جوڙا ڍڳن جا بہ مينهون هڪ ٿهاڻ الله جو ڏنو سڀ ڪي هو. عيد برات ماڻس لالان کي نئين ريشمي گربي جي سُتڻ نئون پرتيل ٽڪن وارو چولو ۽ ننيڙي نڪور اجرڪ پارائي. جڏهن مٿي ۾ تيل وجهي وارن جون بہ چوٽيون ڪري سرمون پارائي سينگاريندي هئي تہ هڪ جيڏين ۾ ايئن لڳندي هُئي جڻ تارن ۾ چنڊ يا دنيا جي ملڪن ۾ سنڌ ڌرتي. "ڪاڪي جُمين جي نينگري تہ ڏسو، هينئر ساڻ جهڙي بتي پئي ٻري."

"اي ترسو، وَهي چڙهي خير سان، باقي گهٽا سر سُجا نہ ڪري تہ منهنجو نالو لاهي ڇڏجئين"

"ٻيلي، ڪير مري، ڪير جيئي. باقي هن چوري جون ڳالهيون بہ ڳوٺ ڪندا"

هرڪو وات پنهنجي ليکي پيو هُن جي ڪانہ ڪا ڳالهہ ڪندو هو.

وري جي گهرن ۾ چار مايون گڏ ٿينديون هيون ته به لالان جو ذڪر ضرور نڪرندو هو.

"اٿي پراڻي! مُني ڏيءُ ته پلوڙ ڇائي اٿئي. جهڙوڪر پري جو ٻچو"

"اٿي ڇوري نه توتي ويئي نه پٽس تي، جهڙي پناٿي."

"جيڏي پير جو ڇورين سُنهن ڪٿان ڇوري ادي جُمين جي ڪينهي، مٺي! ڪٿان وجي هٿ ڪئيس؟"

"هائو پراڻي مٺي! ايئن آهي ڪَ ، مماندا ته بروبر نه تنهنجا نه مُڙسهين جا"

"نه ڙي ادي! حق حلال جي پنهنجي پيءُ جي آهي. بس الله مُرشد جي صدقي ڏني بشڪي بچائي به اُهو ڏيندو، پلين راضي شاهه جي ڪنڌي مان متايوس"

ماٺس ڪلندي جواب ڏيندي هئي. اهڙي طرح ڪئين سانوڻ سيارا لنگهي ويا.

۽ پوءِ لالان جي اکين ۾ معصوميت بدران شوخي اُڀرڻ لڳي. اچڙن ڳلن ۾ لالاڻ گڏجڻ لڳي، سيني جي چمن تي نيڙيون مُکڙيون ڦٽيون، ماٺس ڪيس پوتي جي پلاند سان ارهه ڍڪي هلڻ جي هدايت ڪئي. آهستي آهستي رُت اچا به ڦري، اکين ۾ چمڪ رچي ويئي. ڳلن جي لالاڻ گهر ڪري جمي ويئي. مکڙيون ٽڙي گُل ٿي پيون. ۽ جواني ڏاڍي حشمت ۽ ڏاڍي ناهه ٺوهه سان اچي پُهتي. سڄي راڄ جا ڇورا ڇنير، پنهنجا پراوا هيڏانهن هوڏانهن ايندي ويندي ڪاڪي جُمين جي گهر ڏي لوڻا هڻڻ لڳا.

شام صُبح گهيڙ تي گڏ ٿيڻ لڳا. بي سرا به راڻو ڳائڻ ۽ ڪوهياري سڪڻ لڳا. پر لالان ڪنهن ڏي اک ڪڻي به ڪونه نهاريو. ڪنهنجي اڳيان ٽڪ به ڪانه اُڇلي. جڏهن ٻيهري جو جوانڙا اچي ڪنهن وڻ هيٺ ڪچهري مچائيندا هئا، تڏهين سڀ کان پهرين ذڪر لالان جوئي نڪرندو هو.

"اي ڪر خبر ڇورا! ڪهڙا حال اٿئي؟"

"بس ڙي يار! ڪهڙا ٿو حال پڇين، نه رات ننڊ نه ڏينهن سُک، رڳو آنڊ مانڊ لڳي پئي آهي." جواب ملندو هو.

"ابا! اها آنڊ مانڊ گهٽ ڪي ڀر ٻيلي! اک جي ماڪي ڪانهي لاهڻي"

"حسن وارا ڪئين هزارين ۾ منجهه هينئين تون هيڪڙو" ڪنهن ٽئين جو آواز پنهنجي منهن جهونگار

"هائو ٻيلي هائو، ڳجهارت ويئي. اهو حسن وارو پکي پڪ ڪاڪي جُمين جي گهر ۾."

جواب ۾ ڪنهن جو ٽڙو شوڪارو ۽ ٻين جا وچڙندڙ ٽهڪ.

"بس ٻيلي: وارا ڇمارا آهن، اچا ته پئي ڇلان ڦري، جي ٻُل ٿي چڙهي ته...."

"اي اچا ڳالهه ئي نه ڪر، ڪنهن جي ايتري دل ئي ڪينهي، نه ڪو ڪنهن ۾ اهڙي تُوم آهي، جو هُن کي چني به سگهي. هُن باادل دل جهلي هڪ ڀيرو رڳو پري کان سلام ڪيو هئس. ڇوري اهڙي ڪيس جهڙي ٻُرڙي ڪئي هئي ٻارن سان."

"اي مون ڇيو زال ذات آهي تنهن سان ڪهڙو منهن ڏجي نه ته...." بادل جي ڪِڪي وِڪي ڦڪي ڪل.

وري جي ڳوٺ جون ڪنواريون، نيون جوانيون گڏجن ته به ڳالهه اها لالان جي. "اٿي لالان جي ننڊ ته ڏسو، ٻُت تي مَک وهڻ ڪانه ٿي ڏي." ڪو آواز ڪنهن جو ڏيان ڇڪائڻ لاءِ اُڀرندو هو.

"اٿي: اهڙي آشمان جي حور به ڪينهي جهڙو پاڻ کي سمجهي ٿي. ماڙهن جهڙو ماڙهو آهي" ڪو حاسدانه جواب.

"مائي! پليان پلي جو ته بروبر ڇيهه ڪونهي، پر هتي به ڳالهه ڳج آهي." ڪنهن جو انصاف ڀريو آواز.

"اٿي! ڇڏ ڪٿي ان ڳالهه کي سُونهن اجان ڏني ڪانه اٿان، جُواڻي ۾ ته اک به ڦلارجو پون." حسد ڀريل آواز

ڪي اچا به مڃڻ ڪان انڪار.

"هائو ڙي هائو... تڏهن سڄي ڳوٺ جا ڇورا ان هڪڙي ڇوڪريءَ پويان چريا ٿيا وتن."

"مٺا آهن ٿي لوسي سو..."

"پر سنوَت ته ڪنهن کي ڪانه ٿي ڏي. مُنهن جي اکين ۾ ايڏي حشمت آهي جو ڪو اک ڪڍي به نهاري نٿو سگهي"

اهڙي طرح هرڪو وات لالان جو ذڪر پيو ڪندو هو. ديسي دلين ته لالان جي نالي جو ورد ڪڍي شروع ڪيو هو. پر، ديسي رڳو دل کي دلاسا ڏيندا ڌتاريندا رهجي ويا. ۽ لالان ڪنهن پرديسي جي پيار ۾ ڪُسي دل هارائي ويهي رهي.

اوچتو ئي اوچتو ڪيس به خبر ڪانه پئي.

اُن ڏينهن پاڻي ڀري گهيڙ تان موٽي هئي. ماڻس جي مٽي کي وِلهيون ڏيندي ۽ تيل مکيندي اوير ٿي ويئي هيس. سڀ سرتيون اڳ پاڻي ڀري آيون هيون. ڏينهن مٽي چڙهي آيو هو، ذري گهٽ سج ڪچڙي منجهند تائين اچي پهتو هو. ٻن گهڙن جو ٻيلهڙو مٿي تي ۽ هڪ گهڙو ڪڇ تي ڀوري ٻانهن جي ٻاڪر ۾ سانڍي هو جڏهين ڳوٺ جي گاڏا وات ٽپي ته هُن کي ڏٺو هنائين. اچا ڪير جهڙا ڪپڙا، ڦٽي ڏنل وار جي هوا اُڏاري وکيري نراڙ تي پهچائي ڇڏيا هنس. ڳورو جهڙو پناڻ. اکين ۾ ته الائي ڇا هئس. لالان اهڙيون چريون ۽ مست ڪنڊڙ اکيون اڳ ڪڏهين ڪون ڏٺيون هيون.

هٿ ۾ ٿيلهو لوڏيندو پگهر ۾ شل ٿيندو هو آيو پي. هُن کي ڏسي لالان جي دل کي الائي ته ڇا ٿي ويو. جهڙو ڪر ريل گاڏي ڌڙ ڌڙ ڌڙ.

"الائي ڪير آهي؟" من ئي من ۾ سوال اُڀريس.

"اوپرو ٿو ڏسجي، پنهنجي ته وڙهيار جوئي ڪونهي." اندر ئي اندر ۾ جواب به مليو.

"مٺي جون اکيون ته ڏسو، جوهه وجهيو ڪيئن نه پيو ڏسي"

"پر مونجو ڇا وڃي پرائي پاڻي ۾" دل کي ڏڍ ڏنائين. ۽ پاسو وٺي اڳتي نڪري ويئي. پر هن کي ايئن لڳو هو ڄڻ ته هو به پويان پيو اچي. گهر وارو ور مٽيندي لوڏو هنيائين. هو برابر آيو پي جهڙوڪر سندس پيڇو ڪندو هجي.

"شت ڪو مزمان آهي" هو تڪڙو تڪڙو گهر ۾ هلي ويئي.

ماڻس مانين پچائڻ لاءِ اٽو پئي ڳوهيو، هن گهڙا لاهي رکيا. ٿوري دير ڪانپوءِ پڻس به گهر ۾ گهڙيو.

"اڄ نئون ماستر بدلي ٿي آيو آهي. سو ماني پچائجو." پڻس چيو. ۽ لالان جي اکين آڏو اُهي مست ڪنڊڙ چريون اکيون ڦري ويون.

"ويچارو پرديسي آهي. ٻري ڪان آيو آهي. آهي صفا ڇوڪراڻ مڙس، پر پلا علم. هي دودو جي به اکر پڙهي پئي ها ته ڪر ڇڱو" جُمين ماستر جي ڳالهه ڪندي دودي جي نه پڙهڻ جو ڏک اوريو.

"دودي کي نندي لاڪون مال چارايئه.... پوءِ ڌوڙ پڙهي ها" جوٽس سڄو الزام ورائي جُمين جي ڳچي ۾ وجهي ڇڏيو.

"تو چاڳلو ڪري هٿ سان ڇوري جو مٿو وڃايو نه ته ڪر..." جُمين وري زال کي ڏوهه ڏيندي چيو.

"هائو بنهه مون ڪاريو مانس، تو ته ڇوڪر جي سنڀال ۾ وسان ڪين گهٽايو هو، اڳوڻي ماستر چماڻ هنيس ته اُهو ڏينهن ڪڍي دنگ ڪيئه، ڇنه ڪهڙيون سياڻي نوڪريون ڪرٽيون اٿس. هٿ وٺي اسڪول مان اٿارييئيس. اڄ ڏوهه وري مونجو" سنيپرائي دودي جي نه پڙهڻ جي سڄي آڪاٽي ورجائي مڙس کي ياد ڏياريو.

"اي پوءِ ڪو ٻچا ماريان ها ڇا؟" ماڻس ۽ پٽس پاڻ ۾ لڳا پيا هئا. پر هو ٻوڙ لاءِ بصر وڍيندي انهن البيلين اکين کي ئي تصور ۾ ڏسندي رهي.

"ويچارو پرديسي آهي. ٻُڪئي پيٽ لاءِ هت اچي رُليو آهي. هت نه سندس امان نه ادي. ڏُکي سُکي ۾ ڀلا ويچاري جي ڪير ڪندو" دل ئي دل ۾ ويچاريائين.

"الائي ماءُ پيءُ به اٿس يا نه؟"

"ضرور هوندس" دل ئي دل ۾ سوال جواب ٿيڻ لڳا.

"اي ابا: ماستر چانهه پيو گهري." دودي ڪوٽ جي گهٽي مٿيندي زور سان چيو.

"امان لالان! چانهه جا ٻه ڪوپ ڪاڙهي وٺ" پٽس لالان کي چيو.

هو اٿي، ٻي چُلهه ٻاري ڏاڍي پيار سان چانهه ڪاڙهيائين. سرس ڪير ڪند ۽ پتي وجهي. هُن ماءُ پيءُ جي اک بچائي ٻه ڦوٽا به چانهه ۾ وجهي ڇڏيا.

چانهه کي ٻڙڪو آيو ته هُن سڻي چيني جي ڪٽلي ۾ وجهي. ڪوپ ڌوئي اچي پٽس جي اڳيان رکيا.

"چوري: ويرم ئي ڪانه ڪيئه" ماڻس چيو ۽ هو اندر ئي اندر ۾ ڏجي ويئي جڻ ماڻس هُن جي سوچ به پرکي ورتي هجي.

ٻي ڏينهن چانهه واٽي دير ڪري پاڻي ڀرڻ ويئي. موڪل جو ڏينهن هو ڳوٺ جي ٻارن کي موڪل هُئي.

"خدا ڪري مٿو اڄ نه گڏجي "ڇپن ۾ پٽڪو ڪيائين.

"پوءِ مست اکيون ڪيئن ڏسبيون"" دل دانهن ڪئي.

"پلي ڪٿي گڏجي مونکي ڇا ڪندو؟" دل جي مرضي رکندي پٽڪو ڪيائين. گهيڙ تي پهچي هيڏانهن هوڏانهن نهارڻ لڳي.

"ڪنهنکي ٿي ڳولين؟" من ۾ سوال اُڀريو.

"اهوئي ماستر پيو..." دل جواب ڏنو.

پر ڪير به ڪونه هو، انتظار جو تير جگر ۾ چُڀي ويس. پرديسي ماستر تي ڪاوڙ اچڻ لڳيس. من ۾ ڪروڌ پرجي ويس.

"آيو ڇو ڪونه" خار مان سوچيائين.

"پر ڇو اچي"" دل چيو.

"پوءِ ڪالهه چوٽي جانچي ڏنائين.

"منهنجو مُئي ۾ ڪجاڙو وجي، نه ڪٿي اچي" رُڌل سوچ، پويان ڪو ڪڙڪو ڪن تي پيس. ڪنڌ ڦيري ڏنائين.

هو چار وٽ بيٺو هو. اهي ئي وڪريل وار، اُهي ئي مست ڪنڌڙ البيليون اکيون.

سو سڄي سراپجي ويئي. دل جو ڌڙڪو وڌي ويس. هُن اُهي ڇريون اکيون پنهنجي وجود ۾ چُڀيندي محسوس ڪيون ۽ پٽ وراڻي جلدي جلدي پاڻي ڀرڻ لڳي.

"مٿو اڄ وري جوهه هٽيو بيٺو آهي"

"پر مون نه پاڻ پئي چيو نه هو اچي، سو هُو اچي ويو".

"ها پر ڏس نه سهي، هرويرو پويان پيو آهي، پانجي گهر ۾ مائون پيٽون ڪونه آهنس ڇا؟" ڪاوڙ جو هلڪو نه ذهن تي ڇانئجي ويس.

"ڪو ڪايو تہ ڪونہ ٿو وڃي، بادشاهہ گڏري ڪانهي، پلي بينو هُجي، ڏسڻ ۾ اهم ڪونهي" پنهنجو پاڻ کي پارت ڪيائين.

"ويچارو پرديسي آهي." نئين آس دل ۾ اُڀريس.

"پرائي نينگري سان ايئن ڪيئن ڳالهائيندو، نہ ڄاڻ نہ سُڃاڻ ايئن ڪا اک جي ماڪي آهي ڪَ." دل ئي دل ۾ جواب ڏنائين.

"اٺي گهوڙا. دير ٿي ويئي. امان ماري وجهنديم، چوندي چوري پاڻي پرڻ ويئي يا..." اڳتي سوچ تي پهرو.

هو اٿي گهڙا کڻڻ لڳي. پوئتي ڏنائين، پر هو اُتي ڪونہ.

"هو تہ الائي ڪيڏي مهل ويو هليو، آئون تہ هروڀرو پئي.... آيو هوندو پنهنجي ڪنهن ڪم سان" سوچڻ لڳي، هلڻ لڳي گهر ڏي واپس.

رستو ٽپي تہ هُن تي نظر پيس. ڪاڪي بچل جي پٽ ننيڙي لڪاني سان گڏ گدرن واري ٻني ۾ بينو هو.

"استاد ڪتابي بئي گدرن جا شونقين ٿا ڏسجن" دل ۾ ٽوڪ ڪندي چيائين. "آهي ڪو وڏو استاد . ڪالهہ آيو آهي اڄ لڪاني سان ياري ڳنڍيو گڏ ونيو ڦريس"

آڏي اک سان ڏٺئين، هو وري بہ هن ۾ ئي اکيون هنيو بينو هو.

"مئو اک ئي نٿو کڻي، ڏنو ڇا آهس مون ۾"

"آئون آهيان جا سهڻي" اندر ئي اندر ۾ ڪنهن چيس.

"ڪهڙي پري آهيان؟" نہ مڄڻ جي ڪيائين.

"ڇو؟ سيئي ڳوٺ واريون مايون جو چون ٿيون. چورا تہ ڳوٺ جا مٺا هونئين" چتا ٿيا وتن، بادل بہ اهڙو اڇي پويان لڳو مئو جو گاريون ڏيئي جند ڇڏايم" سوچن سوچن ۾ گهر اچي ويو. ڪوٺ جو در لنگهندي وري بہ پوئتي لوٺو هنيائين. هو اڃا بہ ڪيس ڏسي رهيو هو.

"چوري پاڻي پرڻ ويئي هئين ڪَ ٻُڌي وئي هئين، مئي ماني مهل اچي ٿي آهي" ماٺس ڇڙٻ ڏيندي چيس" پر هو ڪُجي ڪانہ.. پوءِ ڪي ڏينهن لنگهي ويا هڪ ڏينهن شام جو مينهن ڪُمهلي مزمان وانگر اچي ڪڙڪيو. وڏ ڦڙي جو سڪو گوڙين جا ڏڌڪا، جيڏانهن تيڏانهن جل ٿل، سچ لهڻ کان اڳ مينهن اُڪامي ويو مينهن بينو تہ دودو ٽپ ڏيئي اُٿيو.

"چورا! ڪيڏانهن ٿو وڃين؟" پٽس پُڇيو.

"ابا: ماستر کان ڪلام ٻڌڻ ٿو وڃان. ڳائي اهڙو ٿو جو وڄ سڄڻ. پاڻ شاعر آهي ريڊئي ۾ بہ ڪلام ٿا اچنس." لالان دل ۾ چرڪ پريو.

"تڏهين ويچارو اڳ ۾ ڦٽيو پيو آهي شت؟" پٽس جي اک ٻڌي هُن هڪ بيند وارو ريڊيو ڪنيو. دل چيس تہ ريڊئي ۾ ماستر جو ڪلام پيو ڳائجي. هُن جهٽ ڏيئي ريڊيو کوليو. ريڊئي ۾ مولوي قرآن پئي پڙهيو. هُن يڪدم ريڊيو بند ڪري ڇڏيو. دل ۾ آيس تہ ريڊئي کي زور سان پٽ تي هڻي پيچي ڇڏي.

"توبهن.. توبهن... پلو سگهور نٿا ٻڌون باقي ڪلام هجي تہ ڪر...." ڊنل سوچ ذهن تي تري آيس، پر هن ريڊيو ڪونہ کوليو.

اوچتو ڪن تي ڪنهن جي آلاپيل سُرن جو پڙلاءُ پيس. اُلهندان اوطاق تي ماستر ڳايو پي. وني جي ٿڏڙي هير پئي ڳُلي مهراڻي جي مني مصري جهڙي مٺي مان سُرهاڻ پئي نڪتي. اُپ جي نيلي چادر هيٺ هيڪڙ بيڪڙ ڪڪر

اجان پئي ڊوڙيا. پري... پري... او ٽر جي پٽن مٿان اجان ڪنوڻ چمڪي پئي. وٿاڻ ڏي ورندڙ مال جي ٽلين ۽ چڙن جا آواز فضا ۾ عجيب وڻندڙ تاثر وکيرندا رهيا. ڊراڙن جي هُونگرن سان گڏ ماستر جو آواز.... گهر ۾ ماڻس پٽس جو ڳالهائڻ. هو گهر پويان ڦري آئي. ڪن ڏيئي ٻڌائين.

"الا هيڏو درديلو ڳائڻ؟ ويچارو ڪو ڏُکن جو ماريل آهي" هُن کي ماستر تي رحم اچڻ لڳو.

هُن جو آواز، پري کان پپريل ڪڪرن ڏي اُڏامندڙ اڇي بگهي پکي جيئن اُڏرندڙ پئي ويو.

سُورن سازي چڏيو آ.. دل ماندي مري

هاءِ ڙي دل ماندي مري.

وري آ پيارا، تون کان سري،

او دلبر ڪانه سري.

"الاتي ڪنهن ڪانسواءِ مُنهي جي ڪانه ٿي سري؟" دل ۾ چيائين.

"هونديس ڪا پنهنجي ستوڙ" ڪيس ماستر جي ان ڏٺي محبوبه تي ڪاوڙ اچڻ لڳي.

"خبر مون لاءِ پيو ڳائي ته....؟" نئين سوچ اُڀري.

"ها بنهه جڳ جهان ۾ آهيان ني آئون." ناز سان نه مجيندي پاڻ کي چيائين.

مينهن وسي پيا آهن، وري آ وطن تي

بلبل پُڪاري پئي، گلابي گُلن تي

لات ڪري، مني بات ڪري دل توکي گهري

هاءِ ڙي دل توکي گهري

وري آ پيارا.........

"اٺي گهوڙا، مونکي الاءِ ڇا ٿيندو وڃي، مينهوڳي جي سانجهڻ اڄ ۾ پئي آهي ۽ آئون آهيان سا...." هو پوئتي وري.

هن جي ذهن تي سوچن جا ديرا ڄمي ويا. اُٿي ويني، رڳو ماستر پيو اکين اڳيان ڦرندو هئس. ڄڻ ته مٿس ڪو جادو ٿي ويو هو، پاڻي پريندي گهيڙ تي، تارا پچندي جهنگ ۾. ڳاهه ڪندي ٻني ۾. ماستر جي ني پچار من ۾ مانڌاڻ مچائي ڇڏيو هئس.

هن ماستر جون اکيون سدائين پاڻ ۾ کُتل ٿي پاتيون، ماستر جو منو سُريلو آواز روح جي اونهاين ۾ چپيندو ڏٺائين.

ڪڏهين ڪڏهين ته سوچن ۾ هُن پرديسي کي پنهنجو محسوس ڪيو صفا صاف پنهنجو، ڪيس هُن جي خيالن سان به پيار هو بي انتها پيار. ڪڏهين ڪڏهين ته وري ڪيس انهن سوچن کان بچاءَ محسوس ٿيندي هئي. پنهنجو پاڻ تي ڪاوڙ ٿيندي هئس. هو پنهنجين انهن سوچن کان بچڻ جي ڪوشش به ڪندي هئي. پر سمهندي جاڳندي هلندي گهمندي هو انهن خيالن کان پيڇو ڇڏائي نه سگهي.

چوڌرين جي واري ۾، اسڪول اُنهن جي حوالي هوندو هو. زمين ٺُٺڻ ۽ ورهائجڻ ڪانپوءِ چوڌري هڪ هڪ ٿي لڏي ويا هتا پر اسڪول ڪونه ويو. اسڪول ۾ رهندڙ ماستر جي ماني ٽڪي هنڌ، تپڙ، سار سنڀال جُمين پنهنجي بلي ڪنئي.

اڳيون ماستر اڌڙوٽ ڄمار جو ماڻهو هو، ڏهه ڏينهن هوندو هو ته ويهه ڏينهن گهر، ۽ جيترا ڏينهن هوندو هو،

اوترا ڏينهن ماري ماري پارن جون جناڪون ڪيي ڇڏيندو هو. ان ڪري ڳوٺ جا ڇورا سارو ڏينهن اتي ذڪر ڪندا وتندا هئا. باقي اسڪول ڏي منهن به ڪونه ڪندا هئا. اهو ماستر ويو ته پورن ٻن مهينن کان پوءِ هي ماستر آيو هو.. جنهن لالان جي لال ليار وجود ۾ وڏ وجهي ڇڏيا هئا. هڪ ڏينهن گهر ۾ اڪيلي ويٺي هئي.

پٽس ۽ ڏودو ٻني تي ويل هئا. ماڻس، ماسي سوني جي گهر سندس ڏيءُ نيامت کي ڪينڪارڻ وئي هئي. ويچاري سوني نه ڏيءُ تان هٿ ڪڍيو رويو پٽيو ويٺي هئي.

اهڙين ڦهرين کي ڏني هنائون نيامت جي ٻانهن جو، پرٽي کان ٽن مهينن جي اندر ئي اجايو سجايو جهيڙو جوڙي، اڄڻ وڃڻ بند ڪري ڇڏيائون. ماسي سوني ڏيءُ کي ساريو پٽي رئندي هئي. مڙسس حاجي به ضد چڙهيو سو به نه پاڻ ڏيءُ جي اڳڻ وڃي نه سوني کي ڇڏي. نيٺ سالن کان پوءِ چار چڱا وچ ۾ پيا. مُرشد ڪامل شاهه فيصلو ڪري سندن ناهه ڪيو تڏهين ورهين کان پوءِ نيامت اباڻي اڳڻ آئي.

"ويچاريون ڌيئون به ٿين قيدياڻيون." سوچيائين.

"منهنجي هٿ ۾ جي ڪر باتشاهي هجي ته جڳ جهان جي نياڻين کي مائٽن سان گڏ وهاري ڇڏيان، مڙس ماڙهن کي چوان ته، مُنا: آنجو ويو ڇا؟

ڇايون نپايون جنين، حق اُنين جو، آئين به اڪر نڪاح جا پڙهايو پرايِن ڇاين کي قيد ڇوٽا ڪريو؟" دل ئي دل ۾ فيصلا ڪرڻ لڳي.

"آئون ته ڪر امان ابي کي مُني مارائي به ڪونه ڇڏيان"

"پر جي ماستر مائٽن ۾ نه ڇڏيم ته پوءِ؟" من ئي من سوال جو جواب اُبريو. "اٺي گهوڙا. ماستر ۾ مونجو ويو ڇا، سارو ڏينهن انهي جي ڪرت آهر، مرين لالان" چري نه ٿي وڃين." پاڻ کي سمجهايائين.

"ادي: جهڻ لپ ڏي..." هو ڇرڪ پري خيالن مان جاڳي پيئي. ننڍڙو لڪانو لسي وٺڻ لاءِ لوٽو ڪڍيو بيٺو هو. هو اُٺي، ماٽي مان لسي لوٽي ۾ نائيندي الاءِ ته ڪهڙو پُور پيس. پُڇي ويٺي لڪاني کان.

"لڪانا ادا: آن کي هي ماستر ماري ڪونه ٿو؟"

"نه ڙي ادي: سائين بلاول ته اسانکي جام ٿو پائنين، ماري صفا ڪونه، اڳوڻو سائين الياس ماريندو هو." لڪاني ٻڌايس.

"هن ماستر جو نالو بلاول آهي نه؟" وري به پڪ ڪرڻ لاءِ پُڇيائين.

"ها ادي: ..." لڪاني چيو.

دل ئي دل ۾ خوشي جي لهر دوڙي ويس.

"هتي هرڪو چئي ماستر، ماستر، نالو ڪينه پڇجي، جي پڇجي ته اڳيون ڇا چوندو؟ مُني ماستر جي نالي ۾ تو جو ڪهڙو ڪمر، پوءِ ماڻهو ڪهڙي ورندي ڏي؟ چڱو ٿيو جو لڪاني کان پڇيو." دل ئي دل ۾ سوچي خوش ٿي.

"ادا لڪانا: اُن ڏينهن گدرن واري ٻني ۾ ماستر توکي ڇا پئي چيو؟" وري پڇيائين.

"ڪڏهين ادي؟"

"او اڳي جڏهين ماستر هتي نئون نئون آيو هو، جڏهين آئون پاٽي جا گهڙا ڪڍيو پئي آيس تون ۽ ماستر گدرن واري ٻني ۾ بيٺا هئا" هن لڪاني کي پار پتا ڏيئي چٽي طرح ياد ڪرايو.

"او... ها ادي: سائين پڇيو، اها نينگري ڪير آهي؟ لڪاني ياد ڪندي چيو.

"اٺي گهوڙا مونجو پڇيائين؟ پوءِ تو ڇا چيو؟"

"مون چيو، اها ادي لالان آهي، دودي جي پيڻ ڪاڪي جُمين جي ڌيءُ"

"ها پوءِ... پوءِ ڇا چيائين؟"

"پوءِ سائين چيو جُمون ڪهڙو؟ جنهن جي گهران ماني ٿي اچي؟ مون چيو ها. پوءِ چيئين ماني ۽ چانهه ۾ شيري به تڏهين آهي." لکاني ياد ڪري اکر اکر ٻڌايو.

"اٿي گهوڙا.... اهو به چيئين؟" اڻ ڄاتل خوشي انگ انگ ۾ پرجي ويس.

"ها ادي، هاڻي آئون وڃان" لکاني چيو.

"ها... پلي وڃ." هو خيالن مان ڇرڪ ڀري جاڳي پئي.

"پريت منهنجون پڇائون ڪري، رڌي پڪي جي واکاڻ به ڪري ٿو. مٺي ڪي دل ۾ الائي ڇاهي؟" سمجهندي به اڻ سمجهه ٿي خيالن ئي خيالن ۾ پنهنجو پاڻ کان سوال ڪيائين. "اٿي لالان: مٺي ڪهڙا پٽي پُو ر پڇائينين" زيبو اندر ايندي چيو.

هن جي ذهن ۾ خيالن جي ڏور هڪدم ڇڄي پئي. زيبو هن جي ننڍي هوندي جي جيڏي سرتي هئي. گڏ رانديون ڪري وڏيون ٿيون هيون.

"پُور وري ڪهڙا" هُن نٽايو.

"ڇڏ ڙي پڪائي، مون کان به پٽي لڪائين" زيبو زور ڀريو.

"الائي سُوت ڪجهه ڪونهي" زيبو ڇاٽي واٽي رُسندي چيو.

"زيبو! هڪڙي ڳالهه ته ٻڌاءِ؟" الٽو زيبو کي چيائين.

"ڪهڙي ڳالهه"

"پلا پريت کو ماڙهو ڪنهن جون پُڇائون ڪري، ذات نالا پُڇي ۽ منهن تي رڳو جانچي ڏسي، ڳالهائي به نه... ته ان جو پلا ڪهڙو مطلب ٿيو؟"

"هون... انهي جو مطلب صفا چٽو. سمجهه ته ڇٽي پيو. سنگت رکندئين يا نه" زيبو سوچي سمجهي مطلب ڪڍيو.

"اٿي گهوڙا...." لالان کان ذري گهٽ رڙ نڪري وئي.

"هاڻي ٻڌاءِ ته ڪير آهي جيڪو پريت تون جُون پڇائون ٿو ڪري ۽ منهن تي رڳو ٿو جانچيندي، پر مُٺي! تون آهين به ته اهڙي ملوڪڙي جو جيڪو ڏسندو، تنهن کان ڳالهائڻ اصل ڪونه اُجهندو" زيبو چيو.

"مون ته ايهين پٽي پڇيو. مونکي پلا ڪير جانچيندو ڪلا ڪانٽا آهنس ڪَ"

جواب ڏنائين.

"اٿي هو نيامت آئي آهي. اڄ وڃي هٽ ڏيئي اچوس، نه ته دل ۾ ڪندا، ويچاري سوني ته ڌيءُ مان پاڪر ئي نٽي ڪڍي" لالان جي ماءُ گهر ۾ داخل ٿيندي چيو. ۽ ڳالهه آئي وئي ٿي وئي.

ساوڻ وسندو وسندو وريويو، سياري سات سانپايا. ڪٽڪون هٽ جيڏيون اچي ٿيون. ٻنن تي وري جانيي ۽ تورئي جا ميٺا، پيلا گُل جڻ ساني تر واري رلهي کي ڦڪي رنگ جي پٽي ڏنل هجي، اُتر جي ٿڌڙي هوا گرم لُڪن جي جاءِ اچي ورتي. ماستر کي آئي ۽ لالان جي هڪ طرفي پيار کي ڪي مهينا گذري ويا.

ان وچ ۾ ماستر هڪ به پيرو ٿن چٺن ڏينهن لاءِ ڳوٺ به ويو، ۽ لالان دل ئي دل ۾ ڏاڍي بي صبري سان هُن جو انتظار به ڪيو، ڪانگن کي مٺيون لولين ڏيئي اُڏاريائين، ننيڙي لکاني کي خرچيون ڏيئي بلاول جون ڳالهيون پڇندي

رهي. پر اوسيئڙي جي آخري ڏنگ کان اڳ هو موٽي ٿي آيو. ۽ لالان سرنهن جي گلن جيئان پاڻ کي جهومندو ٿي محسوس ڪيو. ماستر بلاول ٿوري ئي وقت ۾ سڄي ڳوٺ وارن جي دلين ۾ جاءِ جوڙي ورتي هئي. جنهنکي ڏس اهو واڪاڻ مان ڀاڻي ئي نه پيو. ڇڻه اهڙو اشراف، اهڙو محبتي نه اڳ ٻڌوسين نه ڏٺوسين.

انهن ئي ڏينهن پٺوري وارو ميڙو لڳو. ٻين ڇورن سان گڏ دودو به ويو ميڙو گهمڻ. مٿان وري لالان جي ماءُ کي اڇو ٿو تپ جهلي. هلڪي ڪنگهه، زڪام، الٽيون ٻنهي پاسن ۾ سُور، سڄو بت پيو ڏڪيس، انڊو ڏسي ته به چوي ته مائي نمونيا ۾ ونجي ويئي آهي. اسپرو جي گورين ڪان ڳالهه چڙهي ويئي تڏهين جُمون زال کي سُئي هڻائڻ لاءِ شهر سنبريو، صبح سويرو زال کي ڍڳي گاڏي جي ٿاٺي ۾ وڇايل سوڙهه تي سمهاري مٿان ٻي سوڙهه اوڍائي ڪٺي، ڍڳن کي جوٽا هنيائين. ويندي ويندي لالان کي چوندو ويو.

"امان! اسين شام جو ورنداسين. ماستر جي ماني پچائي ڇوڪري لڪاني کي ڏجئين ته ڪٺي وجي. مٿان ويچارو پرديسي آسري ۾ بک مري. ائين چئي رڳو ڍڳن جي پُڇن ۾ هٿ وڌائين، وڄ ڙي سڄڻ اجهو شهر پهتا. هن ٽڙ تڪڙ ۾ ٻهارو ڪڍيو پاٺي پري ڪچڙي منجهند ڪان به اڳي ماني جي تياري ۾ لڳي ويئي.

"اٽي ٻوڙ ڇا جو چاڙهيان" دل ۾ سوچيائين.

"هڪڙو نه پري جو ماڙهو ٻيو صاب لوڪ، جهڙ سان ماني ٿوروئي کيندو" وري دل ۾ دال رڌڻ جو خيال آيس.

"مُني دال ٿي رڌجي، شل ڪا باهه لڳيس، اهو به ڪو ٻوڙ ٿيو؟" وري سوچيائين.

"ڪڪڙ جهلي ڏيان ڪنهنکي ته ڪُهائي ڏينَ." دل چيس.

"نه مائي نه.. مرڳو ٿيئي مشهوري، ابو چوندو اسين گهر ڪونه هناسين ته پويان ڇوري ڪڪڙ پئي ڪُهايا. ڪڪڙ جو آنو ڪٺي تريان." خيال آيس.

هو اُٿي مٿيءَ جي ٿاهيل ڪڪڙ جي کُڏي ۾ هٿ هنيائين، ڪڪڙ تازو آنو لاهي ويئي هئي. آنو ڪٺي آئي، بصر ۽ ساوَن مرچن جي سنهڙي ڪُتر ڪري، ڪوتمير (ساوا ڌاڻا) جا ٻه ٽي پن وجهي. هن نبار گيهه ۾ آنو تري چيني جي ٿالهين ۾ ڍڪي رکيو. ۽ پوءِ ويئي ماني پچائڻ. اندران ٻاهران مکڻ جو مک ڏيئي، هُن سنهڙا اُقراٽا پچائڻ شروع ڪيا.

اوچتو اڳيان ڪڪڙ پويان ٻانگو، ڊوڙندا آيا. ڪڪڙ ڪنڊن ۾ گهٽيئي لڪڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ٻانگو چڙهي ويس، لاچار ڪڪڙ به نخرا ڪٺي ڇڏيا.

"مٺي کي حيا به ڪونه ٿو ٿيئي." دل ئي دل ۾ ڦڪي به ٿي ته منهن تي مرڪ به تري آيس.

"ويچاري ڪڪڙ ڪيترو ڀڳي، ڪيترو لڪي، پر اصل نه ڇُٽي" ڪڪڙ ڪنپ چنبڻ لڳي ايتري ۾ دانگي ۾ وڌل ماني مان دونها نڪرڻ شروع ٿي ويا.

"اٽي گهوڙا، ماني سڙي ويئي." هن دانگي مان سڙيل ماني ڪڍي، وري دانگي کُرڙي صاف ڪري ٻي ماني وڌي.

"هي سڙيل ماني رکان ڪتي لاءِ" خيال آيس.

"ڪتو ڪائي آگونو، ماڙهو ڪهڙي لاءِ پچائي هُيم جو ڪتي کي ڏيان." دل چيو. ماني تيار ٿي ٿالهين ۾ به ڍڪجي ويئي. پر هاڻ ڪٺي ڪير؟ لڪاني جو ته ڏس نه اوڙهيار ۾ نه پڙهيار ۾، پنج ڏهه گهڙيون واٽ ڏٺئين. پوءِ الائي ته ڪهڙو پُور پيس جو پاڻ ئي ماني ڪٺي اُٿي.

"اشڪول جي اوريان بيهي سڏ ڪندس ته پاٺي لڪانو ڪٺي ويندو. هونئن به ڪوٽ جي پويان ئي ته اشڪول آهي. ڪهڙو ولات وڃڻو آهي." سوچيائين پر وِک وِک سان دل جي رفتار تيز ۽ قدم ڳرا پئي ٿيندا ويس. ڪوٽ جي

گھٽي مٿي اُلهندي پاسين کان ڦري آئي تہ جنگهن ۾ صفا صاف رڦٽي ٿي پيس.

ٿوروئي پريان پھرين اسڪول جو سڦو ۽ پوءِ اوطاق جي لانڊي نهيل هئي. ڏينهن ويل اوطاق صفا سُڃ هوندي هئي. باقي اسڪول مان ٻارن جي زور زور سان پڙهڻ جا آوز آيا پئي. هو بيهي رهي.

"سڏ ڪريان..."

"پر جي ڪو ڳوٺ وارو ٻڌي ڏسي وٺي تہ...؟ چوندا ڪنواري ڏيءُ پاڻ پئي اوطاقن تي مانيون پڄائي.

"تہ پوءِ وري وجان، پاڻهي بک لڳنديس تہ ڪنهن نہ ڪنهن ڪُنڌابي کي موڪليندو" انهي ٻڌتر ۾ ہہ ٽي گهڙيون گذري ويس.

اوچتو هو اسڪول مان ٻاهر نڪتو. هن تي نظر پيس تہ ويتر ٻٽ مان ساه ڇڏي ويس. ٿورو پٽ منهن ۾ ڏيئي پاسيري ٿي. اسڪول ۾ ڪنهن ٻار زور سان ٽهڪ ڏنو. هو ويندي، ويندي بيهي رهيو ۽ پوئتي ڪنڌ ڦيري ڇوڪرن کي دڙڪو ڏنائين، ڪنڌ ڦيرائڻ سان نظر لالان تي پيس جيڪا پٽ پويان اڌ لڪل اڌ ظاهر ماني ڪڻيو بيٺي هئي. هو تڪڙيون وکون کڻندو هن ڏي اچڻ لڳو.

"اٺي گهوڙا... هي تہ پاڻ پيو اچي." سرير ڏڪي ويس.

هيڏانهن هوڏانهن ڏنائين ويجهي شڪ ۾ ڪو، ڪونہ هو. ماستر اچي ويو، صفا ويجهو- هڪ گهڙي لاءِ اکيون اٽڪيون ساعتن ۾ صديون لنگهي ويون.

"هي... ماني...." زبان مان مس مس ہہ لفظ نڪتا.

"مان کي ڏي سائين! مسافرن تي هيڏا ٿورا" ماستر جي لبن مان لفظ ماکي ڦڙا ٿي نڪتا. ماني وٺندي ٻئي هٿ سان هن جي هٿ کي جهلي ورتائين، لالان جي سڄي بدن مان سيسڙاٽ نڪري ويو.

"ڇڏ ڪو ڏسي نہ وٺي" چپن مان ڏنل لفظ تمام آهستي آهستي نڪتا، ۽ هن هٿ ڇڏي ڏنو.

"ماري ڇڏيڻ سائين" ماستر ٿڌو ساه کڻي چيو.

۽ هو بنا دير پوئتي وري، ڪوٺ جي ڪنڊ وٽ پهچي هن ڪنڌ ڦيرايو. هو ماني جهليو اجان اُتي بيٺو هو. هن جي چپن تي مُرڪ تري آئي، ٻئي گهڙي گهٽي مٿي اگڻ اُڪري سُڦي ۾ پيل ڪٽ تي اچي ڪري. ٻت ۾ جڻ تہ ساه ئي ڪونہ هئس. تڙي ۽ زبان سُڪي ويا هئس پر منجهس ايتري همت ڪانہ هئي جو اُٺي گهڙي مان ہہ ڍڪ پاڻي پيئي. مٽس ڪا ڳمر ڇائنجي ويئي هئي.

"گهوڙا... هي ڇائيو... ڪيڏو نہ منو ڳالهايائين.... مسافرن تي هيڏا ٿورا... ماري ڇڏيڻ سائين.... مست اکيون...." ور ور ڏيئي هُن جا ڳالهايل لفظ ڪنن ۾ اوتبا رهيا تہ اکيون جگر ۾ چپنديون رهيس.

انهي هٿ کي ڏنائين، جنهن کي هُن جهليو هو. هن کي لڳو جڻ سندس اُن هٿ ۾ ٽانڊو ٻرندو هجي... ۽ پوءِ هن اهو هٿ چپ چاپ چپن تي رکي ڇڏيو.

وچين ويل ماٺس، پٺس وري آيا، ماٺس ڪجهہ ڪجهہ چاق هئي.

"امان! هي ماٺهين جي دوا رک. هي ڪَلي واريون گوريون روز ٽي صبح ٻپهر ۽ شام جو هڪ هڪ ڪري کارائيبون. هي ڦِڪيون گوريون. روز ہہ صبح شام ماني مٿان ڏيبون ۽ هي شيشي واري دوا روز ٽي دفعا چمچو چمچو پيارڻي آهي. پيٽسان ڊاڪٽر ہہ ٻن سوين جا ٽيهہ روپيا وٺي ڇڏيا. وري سٺ جي دوا اشٽور جي لکي ڏنئين" پٺس دوا سمجهائيندي ۽ ڊاڪٽر جي شڪايت ڪندي چيو.

"ابا! ڪِري ڪهڙا ڪرائبي؟" هُن پڇيو.

"جمڻ، ڏنئورو، مرچ سٽي سڀ بند رکو ڪٺڪ جي اٿيي ماني ڪير سان ڪارائبي" پٺس ٻُڌايس ۽ ڏکڻ ڪي ٽانيڪو ڪرڻ لڳو هو ماٿس جي پر ۾ ويهي ڪيس آهستي آهستي زور ڏيڻ لڳي.

صبح جو ڪير ولوڙي مکڻ ڪڍيائين. اينتري ۾ لکانو جمڻ جو لوٽو ڪٺي آيو. "ادي جمڻ ڏي"

"ها ادا لوٽو رک" لکانو لوٽو رکي پر ۾ ويهي رهيو. ماٿس اندر سڦي ۾ سُتي پيئي هئي تپ گهٽو لهي ويو هئس پر اجا نچاند ڪونہ ڇڏيو هئائينس.

"ادي!.... سائين..." لکاني ڀڪ ڳڙڪائي تڙي آلي ڪٺي پر ڊپ ۽ حراس ۾ پريل لهجو ڏڪي ويس. هُن ڇرڪ پري گهر ڏي ڏٺو. وري پوئتي.... ڪير بہ ڪونہ هو. پٺس ٻني تي ويل هو، دودو اجا ميڙي تان ڪونہ وريو هو.

"ها ڇا چيو آهس..." ڪنڌ هيٺ ڪري آهستي پڇيائين. هُن ڪي ننڍڙي لکاني ڪان بہ شرم پئي آيو.

"ادي! سائين... هي ڏنو آهي" ، لکاني ور مان ويڙهيل ريشمي رومال ۾ ٻڌل ڳنڍڙي ڪڍي ڏني. هُن جهٽ هٿي ڪٺي ور ۾ سوگهي ڪئي. لکانو لسي وٺي هليو ويو ۽ هو لسي تڙ تڪڙ ۾ سانيي. گهر جي پويان ڦري آئي جتي پٺس جوئار ۽ باجهر جي ڪانن جي دن اچي گڏ ڪٺي هئي. اتي بيهي هن رومال واري ڳنڍڙي ڪڍي. هيڏانهن هوڏانهن نهاري ڀڪ ڪري ڳنڍ ڪوليائين.

بہ جوَنهَر جون ٽڪيون. چار ڦوٽا، هڪ سوپاري جو اڌڙ ۽ هڪ عطر جي ننيڙي شيشي، هڪ ڦوٽو ڪٺي وات ۾ وڌائين، باقي شين ڪي رومال سميت هٿ تري تي جهلي ڇمي. وري ڳنڍ ٻڌي ور ۾ رکي گهر ڏي وري، جتي ماٿس سوڙهہ اوڍيو سُتي پئي هئي. هن سندس پيتي جو ڍڪ آهستي ڪوليو. رومال ڪڍي آڏي اک سان ماءُ ڏي ڏٺو. ۽ رومال کي ڪپڙي هيٺ لڪائي رکي پچائي ڪُرف ڏني. ڪُنجي پاسي واري ڪيسي ۾ رکي ٻاهر نڪري آئي. شام جو ٻني مان ساڳ پٽيندي سندس نظر وڃي ماستر تي پيئي جيڪو پريان ٻنو وٺيو اوطاق ڏي پئي ويو. نظر نظر ڪي ڏٺو، ماستر نراڙ تي هٿ گهمائي سلام ڪيس. هو سمجهي ويئي. پر جي ٻيو ڪو ڏسي ها تہ سمجهي ها ڇڻ ماستر پگهر اُگهيو هجي. موٽ ۾ هُن بہ گندي ڪي ٻنهي هٿن ۾ جهلي چنڊڪو ڏنو.

ٻئي ڏينهن لکانو لسي وٺڻ آيو تہ لالان ڪيس لسي ڏيندي، هوريان هوريان چيس.

"تنهنجي ماستر ڪي چئجان تہ رات جو هئو مئو تاري ڪوٺ پويان اچي بيهي"

هو ڪنڌ لوڏي هليو ويو.

رات جو پٺس ۽ ماٿس جڏهين سمهي پيا. اوطاق مان اينڊڙ ڪچهري ڪرڻ وارن جا آواز ڪڏهوڪو مانار ۾ وڃائجي چُڪا. ڪڪڙن آڏي وارا دس هنيا. پٺس جي ڪونگهري ۽ ماٿس جي ڦوڪن ڪي ڪنائي ڀڪ ڪري. ڌڙڪندڙ دل ۽ ڏڪندڙ بت سان اٿي، اوندهہ ۾ هريل اکين سان هيڏانهن هوڏانهن ڏسي ڀڪ ڪيائين. پوءِ پير پير ۾ ڏيئي ٻاهر نڪتي ۽ گهر پويان ڦري آئي. دل ڪي ڏڍ ڏيئي ڪانن جي دن تي چڙهڻ لڳي.

سُڪل ڪانا ۽ پن چرچر ڪري ڪڙڪڻ لڳا. هو هبڪي بيهي رهي. پوءِ وري همت ڪري ٽڏا ٽڏا پير ڏيئي چڙهڻ لڳي. ٻئي هٿ ڪوٺ جي پت تي رکي سڌي ٿي. ۽ جهڪي هيٺ ڏٺائين.

هو هيٺ بيٺو هو. الائي ڪيتري دير کان هن جو اوسيئڙو ڪندو رهيو هو. هو ٻئي اوندهہ ۾ هڪٻئي کي پاڇا تي نظر آيا.

"لهي آءُ..." بلاول سرباٽ ڪيو.

"اونُهن..." هن انڪار ڪيو.

"ڇو... ڊپ ٿو ٿيئہ؟"

"ها... " هن ڪنڌ لوڏي چيو.
"ڪير به ناهي"
"نا... آئون هيڪ ڪانه لهنديس"
"ته مان ٿيي اچان..."
"نا ڙي.... " هو ڏڪي ويئي.
"پلا ڏينهن جو ايندين"
"ڏسان..."
"ڏس منا! مان ڪي ستاءِ نه. مان پرديسي ماڻهون هنڙي تنهنجي قرب ۾ ڪسجي ويو هان جي تون به ماٺا ڪري مارينديءَ ته پوءِ پلا مان جو هت پيو ڪير آ."
"آئون توکي ڪيئن ٿي ستايان؟"
"پيو چاهي پنج ڇهه مهينا اچي ٿيا اٿئي، پري پري ٿي گهمين، نه اچين نه اچڻ ڏين، ان ڪئون ته زهر ڏيئي ڇڏين ته چگو...."
"الا انين نه چئو، زهر کينَ تنهنجا دشمن" هو اندر ئي اندر تڙپي ويئي.
"پوءِ اچين چو نٿي"
"ايندس..."
"ڪڏهن"
"ڏسان..."
گهر ۾ پٽس ڪنگهيو.
"اٿي گهوڙا ابو جاڳي پيو..." هن ڪانس جي دن تان ٿپ هنيو ۽ تڪڙي پوئتي موٽي پنهنجي هنڌ تي ڪري، چرڪ سبب ساهه پرجي ويو هئس.
"جي ابو هليو اچي ها ته؟"
دودو سنبري بيهي رهيو. چئي لاڙ ويندس، پٽس سمجهائڻ وارو ماءُ جهلڻ واري.
"ابا رول نه ٿي، اڃا پٺوري مان آئي ات ڏينهن مس ٿيا اٿئي. وري لاڙ...؟ پلا ڪير هتي جي ڪندو. پيلي! آئون اچي پوڙهو ٿيو آهيان. متان واهن واٽن جون ڪاٽيون ٿيڻ واريون. هي ڇيڙون، آبتون..." پر دودو ڪو جهليو جهلجي چئي.
"الهوراڻي جي پٽ جي شادي آهي. منهنجو پڳ مٽ يار آهي. اُن جي شادي ۾ جي آئون نه ويس ته هن اڳيان ڪهڙو ڪنڌ ڪئي هلندس. دنيا جُنيون ڪنديم"
چوڪراڻو ضد. ڪجي ته ڇا ڪجي. نيٺ جُمون مجبور ٿي پيو.
"ابا! تنهنجي گهوڙيَ ويهه واڳون، آئون نه پهتس پيلي!..."
پئي ڏينهن دودو خير سان ٿيو لاڙ روانو ته مرشد ڪامل شاهه ڊوري پريان اچي مريدن ۾ منزل ڪئي. همراه دوڙندو آيو. چئي خليفا جمان مرشد ڪچهري لاءِ ڪوٺايو اٿئي. خير جو هلي حاضر ٿي. پريو تُريو راڄ، سڀ پنهنجا پاڻ ۾، سو هيڪلائي جو پئو به ڪونه هو. متان مُرشد جو نياپو. وڃڻو به لازم ٿيو. سو سنبري نهي، ڏيءَ کي سمجهايائين.

"امان! آئون ماستر کي چيو ٿو وڃان، ڇوڪرو موڪلي ماني ڪٿائي ونندو تون ماٺهين ڪي دوا ٽيم تي پيارجئين، ڊپ ڊاءُ ڪونهي، ڪوٺ جي در ڪي اندران ڪڙو ڏيئي ڪُرف هٿي دلجاء ڪري سمهي پئجان، آئون خير جو صبح تائين اچي ويندس"

ماٺس هاڻي بيماري مان جند تہ ڇڏائي ويئي هئي. پر نستائي صفا حال وڃائي ڇڏيا هئس، ڏهن پندرهن ڏينهن جي بيماري پوڙهي جا ارا اُلوڙي ويئي هئي. سو دوا اچان بہ هلي پئي تہ گهر جو سڄو ڪم ڪار بہ لالان جي سر تي هو.هن معلاتي سانجھ ڪري ورتي، ماستر جي ماني ڍڪي رکيائين، ماٺس سوڙهہ اوڍيو گهر اندر هنڌ ۾ پئي هئي. ننيڙو لڪانو ماني کڻڻ آيو تہ هيڏانهن هوڏانهن ڏسي. لالان کي ڪاغذ ۾ ويڙهيل ٻُڙي ڪيدي ڏنائين.

"ادي! سائين چيو آهي تہ امان پوڙهي کي هي ڪارائي ڇڏ تہ ننڊ اچي وڃيس."

لڪاني سُرباٽ ۾ چيو ۽ ماني کڻي هليو ويو.

هُن ٻڙي کولي چلهہ ۾ برندڙ ٽانڊي جي سوجهري ۾ ڏٺي، ڪاغذ ۾ بہ ڦڪسريون ننيڙيون گوريون پيون هيون.

"خبر زهر هجي تہ..." خيال آيس.

"امان سان ڪهڙو وير آهيس جو..." دل دليل ڏنو.

"پوءِ جي مُيون نشو ڪن تہ ..." دل ۾ اڻ تڻ ٿيڻ لڳس.

پر جڏهن ماٺس جي ماني ۽ کير جو وٽو کڻڻ لڳي تہ نہ چاهيندي بہ ٻئي گوريون ڇپٽي ۾ معٽي کير ۾ وجهي ڇڏيائين، هڪ پيرو دل ۾ آيس تہ کير هاري ڇڏي، ماءُ کي نہ پيئاري، پر ڪنهن اڻ ڄاتل خواهش هُن کي ائين ڪرڻ نہ ڏنو. ۽ هن ماني ۽ کير آڻي ماءُ جي اڳيان رکيا. وهاڻن جي ٽيڪ تي ڪيس وهاري. وري پاڻي وٽو بہ ڀري آڻي اڳيان رکيائينس. پوڙهي چپ چاپ ماني کائڻ لڳي پر بہ ٽي گرهہ کائي ماني مان هٿ ڪيدي ڇڏيائين.

"ڇو امان!....؟" هن ماءُ کان پڇيو.

"امان! ارواح کي نٿي وڻي..." ماٺس جهيڻائي مان ڳالهايو

پندرهن ڏينهن اچي ٿيا آهن، رڪي کائيندي، پلا وٽندي بہ ڪيئن. مُيون گوريون بہ نٿيون ڪٽن جو کٽي ڪري لهي.... پلا هي کير تہ پي ڇڏ" هن ماءُ کي چيو، پر دل ڪنهن اڻ ڄاتي ڊپ کان ڌڪي ويس. ماٺس چپ چاپ کير پيئڻ لڳي ۽ وٽو خالي ڪري ماني مٿان ٿالهي ۾ رکي ڇڏيائين.

"ٿانءُ ڪٿان امان!؟"

"ها کٽي وڃ..."

هو چپ چاپ ٿانءُ کٽي سانبڻ لڳي، پوءِ چُلهہ جي پر ۾ ويهي ماني کائڻ لڳي، پر اڄ تہ کيس بہ ماني ڪانہ پئي وٽي. هن بہ گرهہ اڌ کائي ماني مان هٿ ڪيديا. ٿانءُ نڪر ڄاڻنا ڪري ديڳن کي گاهہ مُٺ ڏنائين، پوءِ هٿ مُنهن ڌوئي، اچي ماءُ کي زور ڏيڻ ويئي، آهستي آهستي ماٺس کي ننڊ اچڻ لڳي.

"بس امان، هاڻي تون بہ سمهي پئو" ماٺس چيس.

هو اُٿي گهر پويان ٿي آئي، ڦوڪ ڏيئي بتي کي وسايائين ۽ پوءِ اچي پنهنجي کٽ تي ليٽي، ماٺس هاڻي پڪي ننڊ ۾ هئي، ڦوڪ پئي پيس، هُن هڪ بہ پيرا اٿي ماءُ کي ڏٺو. کيس طرح طرح جا وهم تپائڻ لڳا.

"خبر امان جي دشمنن کي ڪجهہ ٿي وڃي تہ پوءِ..."

"الله پناهہ ڏيندو... هي مون ڇا ڪيو؟"

"مرشيد سچا، هاڻي سائي ٿجئين"

"خبر هُو... وينو هجي هتي ۽ آئون.... هتي...."

"پر چيو ته ڪونهيس"

"ته پوءِ گوريون ڇو اُماٿيائين.

" "شت تپ جون هونديون، ويچاري ڪي ڪتنان مليون هونديون ڏنئين ته هينن وٽ ماني ٽڪي پيو ڪانيان سو موڪليون هوندئين پيو..."

.گهوڙا... جي هتي اچي وڃي ته...؟"

"پُٽ هينئون ڦاٽي پويمَ..." سوچيائين.

ڪو هلڪو ڪڙڪو ٿيو ۽ هو ڇرڪجي ويئي.

"شت ٻلي هوندي..." دل کي ڏڍ ڏنائين. سوڙهه ڇڪي مُنهن تي وڌائين.

پر ڪنهن آهستي آهستي سوڙهه ڇڪي منهن تان لاهي ورتيس، سندس دل جي رفتار تيز ٿي ويئي. ڊپ ۾ ساهه سُڪي ويس. سوڙهه کي وري ڇڪ آئي. اوندهه ۾ هن جو پاڇو ڇٽو پئي ڏنو.

گهوڙا... امان تي ڏسي ته..." هو ساهه ماهه ماري پئجي رهي.

"اُٺي مان...." هُن منهن تي جهڪي سُرٻاٽ ڪيس.

پر هُن ورندي ڪانه ڏنيس ۽ سوڙهه ڇڪي منهن تي وجهي ڇڻ ته پاڻ لڪائي ڇڏيائين.

"خدا ڪري وڃي هليو.... ڪنهن ڏٺو ته مري ويندس" پر نه هو ويو، نه ڪنهن ڏٺو ۽ نه لالان جو هينئون ڦاٽو.

"اُٺي مان...." هن وري سوڙهه ڇڪي سرٻاٽ ڪيو ۽ لالان پنهنجي ڳلَ تي هن جي ساهه جو ڇهاءُ به محسوس ڪيو. سڄي بُت مان ساهه ڇڏائجي ويس.

ڪو.... اچي ويندو.... هينئر وڃ.... پوءِ.....

"نه ويندس." هن ننڊ ٻار جيئن وراڻيو.

اسُر مهل هو ڪانن جي دن تان ڇڙهي، ڪوٽ ٽپي هليو ويو ۽ لالان...؟ ۽ لالان اڌ رهجي ويئي.

اکين کي ننڊ جو هلڪو گهيرٽ آيس. ماٺس سڏ ڪري اُٺاريس.

"لالان.. او لالان!!...اُٺي امان.. ڏينهن اُڀري آيو آهي. نيٺي ايڏي ننڊ مينهن ڏهي کير لپ آڻ ته چانهه ڪاڙهيون" هو اُٺي اوجاڳيل گلابي اکين سان... مُنهن ڌوئي لوٽي کڻي کير ڏهڻ ملي ويئي.

اڄ هن کي هر شئي تي بي انتها پيار اچي رهيو هو. اُتر جي هوا هن کي جڻ ته ڪتڪايون ٿي ڪيون. وڻ ٽڻ اڳي کان وڌ ساوا ٿي لڳس، وقت جو پکي اڏامندو ويو. هاڻي حجاب ٽُٽي ۽ ڊپ لهي ويو هئس. سو پيار ڪچهريون گهر کان ٻاهر ڍوري جي ڪپ تي جارين ۾... ڪماندن ۾... مڪئي ۾ به ٿيڻ لڳيون ڪيترا ڏينهن گذري ويا. بلاول هن جي لاءِ چريو هو لالان مٿس فدا هئي.

پنيهرن جي مهل هئي. پٽس شهر ويل هو، ڊودو اڃا ٻني تان ڪونه وريو هو. ماٺس رلهي ۾ لهه پئي وڌو. لالان جي دل ۾ صبح کان وٺي الائي ته ڪهڙي اُٿ تٿ هئي. هو بي خيالي ۾ گهر پويان آئي. ڪانن جي دَن هاڻي ڪانه هئي. .ڍڳا پري پري ڪري ڪاٽي ويا هئا. هن گهر پويان رکيل ڍڳن جي پاڄاري ڪنئي، ڪوٽ تي چاڙهي جيئن رکي. چڙهي ڪنڌ مٿي ڪنيو، هو به شايد تاڙ ۾ هو سو اڳتي وڌي آيو.

"چاهي؟" بلاول پڇيو.

هن ڪلي ڇپ ڏيڪاريس، ۽ اوچتو هن جي نظر اوطاق جي پويان اينڌڙ بادل تي پئجي ويئي، بادل ٻنهي کي ڏسي ورتو هو.

"اٿي گهوڙا..." هن ڪان هلڪي رڙ نڪري ويئي.

"ڇاهي...؟

"بادل..." هن چيو. ۽ پانجاري تان ٽپ ڏيئي لهي آئي، پانجاري ڇڪي ساڳي جاءِ رکيائين. دل جهرڙوڪر وات ۾ وري آيس.

"رب مونجا.. هاڻي تون بچائجئين، گهوڙا گهوڙا.. آئون ته ماريس سو ته اڪئين پيو ڏسجي، پر هو مسڪين مارجي ويندو، مُرشيد ڪامل شاهه هاڻي تون ڪا ، ڍڪ ڪجئين، مُنهنجي مرُو بادل جي اکين تي ڪا پٽي ٻڌجئين، باتشاه پير جيلاني.." هڪ لحظي ۾ ياد اينڌڙ سمورن اوليائن کي سوال ڪري ويئي. ٻاهران اينڌڙ ڳالهائڻ کي ڪن ڏيئي ٻڌائين.

"اي! اتي ڇا پيو ڪرين ڙي!؟" بادل هڪل ڪئي.

"ڇا... ڪجهه به نه .. مان ته... مان ته..." بلاول جو گهبرايل آواز ڪنين پيس.

"مان جا پُٽ!.... تنهنجي ته......" بادل پٺي گار ڏني.

"واتئون سمجهي ڳالهاءِ...." بلاول ڪاوڙ ۾ چيو.

"ياڙيا ڏنا انئي، هاڻونه؟..." بادل وري به گنتو لفظ ڳالهايو ۽ گڏوگڏ هُن لت جو ڦهڪو ٻڌو.

"ڏک نه هڻ..." بلاول رڙ ڪئي.

لت جو ٻيو ڦهڪو ٿيو، ٻئي ڏک ڇڻ ته لالان جي دل تي لڳا. هوءَ ڀڳي.

"امان!..امان!..." هو ماءُ تي اچي ڪري.

"ڇاهي، ڇاهي؟.." ماڻس ڇرڪ ۾ اٿي بيهي رهي.

"امان! بادل ماستر کي ماري ڇڏيو." هن رڙ ڪري بيهوشي ۽ ڇريانپ واري گڏيل حالت ۾ چيو.

"ڇو ..ڇو...؟؟" پوڙهي ٻاهر ڊوڙ ڪئي. جتي پهرين ئي اڌ ڳوٺ گڏ ٿي ويو هو.

"ڏٺي مونجا خير ڪر" الله کي ٻاڏيائين... ٻاهر هُل هو.

ٿوري دير ۾ ڳوٺ ۾ ڳالهه هُلي ويئي. پيار جي ڇوراٽي سنگ تان لڪ جو پردو لهي ويو، ماستر کي بادل ڪماڙي جا به ڳن هنيا هئا. هڪ چيلهه ۾ لڳو هئس، ٻيو ٻانهن ۾، ٻانهن جي ڪل ڦاٽي پيئي هئي ۽ چيلهه تي ڪارو نير اُڀري آيو هئس رت ڪونه نڪتو هو. هو بچي ويو هو. لالان خيالن ۾ ڪماڙين جا اچا ڦر اکين اڳيان ڦرندي ڏٺا. سڄي راڄ جون مايون اچي گڏ ٿيون.

"اٿي لالان! هي وري ڇاهي، ڪهڙي پٺي پٺهين کي پڳ ٻڌائين" ماسي خيران هُن کي ٻُجو ڏنو.

"ماسي! ڪوڙ ٿو هڻي اهو مُئو بادليو، انين جو ڪم ئي ڇيٽا پور آهي اهو مئو اڳ منهنجي پويان لڳو، مون گاريون ڏنيون ميِنس... ته اڄ مونتي خواري ڪري وير پاڙيو آهس، مئي کي شاهه قادري جايَن ۾ لوڙائيندو" هن پڙ تي بهانو ڳوليندي اُڇنگار ڏني.

"مئو منهنجي ماشوم ڳوٺ ڏيءُ تي ڪارٺ ٿو هڻي، الله، الله جو رسول ڪندو مُٺا. اڳڙي اکماڙ ٿيندئي" لالان جي ماءُ ڇولو ڪٽي بادل کي پٽيو.

"ميون: بچڙيون ٿيو آئين پاڻ. پاڻ اهڙيون آهيو نه ته ڪر مونجي ٻچي جو آن سان ڪو وير هو ڪي" بادل جي

ماءُ سودي ڪرڙات ڪيو.

"اڻي بس ڪر ڙي... آهيو آئين، آن جون ست پيڙهيون، پُٽهين چغلخوري ڪئي هاڻي وري تون جهالو ٿي آئي آهين." لالان جي ماءُ هڪل ڪري پوڙهي سودي کي ست سُريون سُڻايون.

"جهلي ڇڏ پٽهين ڪار پوئي کي. جي هاڻي اسان جو نالو وٺندو ته ڳڏهه تي چاڙهي ڳوٺ گهمائيندي سانس" لالان ريهه ڪئي.

وٽ وٺان ٿي ويئي، رنن ۾ ڀائيتال مچي ويو. جهڙيون ڪپريون، گاريون، ٻُجا، پٽٽا پاراتا، اينري ۾ دودو اچي ويو. نوروءَ سڄي ڳالهه ڪري ٻڌايس، تيپي باهه ٿي ويو.

"بس ڪريو رنون: پٽيانوَ نه چوٽيون." هُن پيڻ کي چنبو هڻندي چيو.

"ڏاڻشيون، هاڻي ته خوش ٿيون، مونجي ڳوپ کي مارائي.. اي ڪو توجو ڏن ڪاڻي ويئي آ ڪَ، جو مارين ٿو. ماڻس دودي سان جوٽئي ڪئي.

ٿوري دير ۾ هُل بند ٿي ويو. دودو سڌو ماستر وٽ ويو. هُن الائي ڇا ٻڌايس. وري بادل وٽ ٻچل جي دُڪان تي پهتو.

"اي بادل: آهي ڇا"

"ڇا، وري ڇا آهي. پيٽين پڳ ٻڌائي انٿي پيو..."

"وات مان سمجهي ڳالهاءِ،" دودي هڪل ڪئي،

"ماستر ٽا هٽ ڪريو، اشڪول ٻه ڪٽي پانجو ڪوليو." بادل ٺوڪ ڪئي.

"اڙي اسان اشراڦن تي ٿو ڪارٽ ملين، تنهنجي ته..." دودي گار ڏيندي بادل کي ڪماڙي جو پاهو واهي ڪڍيو، بادل به گار سامهون گار ڏيئي وريو. ٻئي ٻڪجي ويا. چار همراه وچ ۾ پيا. هنن جا هٽ هڪبئي مان پٽي ڪڍيانون/ شام جو جمعو آيو، سڄي ڳالهه ٻڌئين، مات ٿي ويو، ڏيءَ جي مُنهن ۾ ڏٺئين، جتي معصوميت جي پردي پويان الائي ته ڇا لڪي ويو هو، رات جو ڪاڪي علڻ جي گهر فيصلو ٿيو. اهڙا فيصلا اوطاقن ۾ ڪونه ڪيا آهن.

"پاڻر: راڄ آهيون، ابي ڏاڏي، پنهنجا پاڻ ۾ آهيون، آنجا ننگ اسانجا، اسانجا ننگ آن جا، سيڪو جاين وارو آهي. اڄ بادل مونجي عزت تان ڪک لاٽا آهن. سياٽي وري ڪنهن ٻي تي ڪارٽ هڻندو. هي ڪونن جهڙيون ڳالهيون آهن.

آٿون اهو ڦيصلو، آن پاڻرن اڳيان ٿو رکان، ڏسان ته آئين ڪهڙو ٽا نياءُ نبيرو... باقي پاڙيو آٿون به ڪين آهيان" ڪاڪي جُمين ڏک پرئي لهجي ۾ چيو.

"ادا! ڳالهه چُٽندي، سُنهين ساڪين، پڙ تي هڪڙو خدا هو بادل هو يا ماستر هو، پرائي جائي تي چندا هڻڻ ڪا چڱَ مڙسي ڪانهي، فيصلو بيو ڪهڙو" جهوني علڻ چيو.

"بس بادل قرآن ڪٽي وجي، ته ٻڌايو ماستر کي ٽپڙ ۽ ڪريو مائي جو بلو" ميرڻ ڪماڙي تي هٽ ڦيري چيو.

"بادل ته ٻجڙو آهي، ڪوڙو آهي، اهو چالئه سُنهن ڪٽي، ننگ جُمين جو، ڏوهي ماستر، قرآن ڪٽان آٿون. واهه جو ڦيصلو آهي؟" بادل چيو.

"ته پوءِ پراين جاين تي ڪوڙ هڻڻ سان توجي ڪهڙي پانهن ٿلهي ٿي، هُن غريب پرديسي ماڙهو سان جدا وڙهئين." ميرڻ چيو.

"اي مون اڪين سان ڏٺو، چوري ڪوٺ تان نرا ڪنيو ٻي ماستر کي اشارا ڪيا"

بادل جوش ۾ ڀرجي چيو.

"ڀلا انهي ساڳي نينگري اڳي توکي ٻه ٽه گاريون ڏنيون هيون، تون ۽ دودو ٽڏهين ٻه وڙهيا هئا. ٽڏهين ته ماستر ڪونه هو اهو ڇو؟" ميرڻ چيو.

"جواب ڏي" جهوني علڻ بادل کي رهڙ ڏني.

"جواب ڪهڙو، مڙيئي پيٽ ڀرڻي جا ڪم، ڀيو مون ڪو...." بادل ڦڪو ٿيندي ڪنڌ هيٺ ڪري چيو.

"نينگري جي اهڙي هجي ها ته پوءِ توکي ڪوه گاريون ڏي ها" چاڪر ٽيڪ ڏني.

"تنهن جو مطلب ته تون اهو ڪارڻ جو نڪر هنين تي ڏيئي وير ڀاريو آهي"

پيرُو پهريون پيرو ڳالهايو. ۽ بادل منجهي پيو.

"گوهيون چوٿو ڏنين، سڌو ٿي ڳالهاءِ" چاڪر چڙٻ ڏنيس.

"اڙي ته پوءِ سڏيو ماستر کي روبرو، آئون مُنهن تي ٿو ٽيانس" بادل جوش ۾ چيو.

"اي ڳُلو تون وڃ، ماستر کي سڏي آ، ٻچو آهي ڀانجو، ڪونه ٿو ڀاڻ کي عيب لڳي، اڇا ڪارا ته پترا ٿين" جهوني علڻ چيو، ٿوري دير ۾ ماستر اچي ويو.

"اسلام عليڪم!" ماستر جُتي لاهي تنئوري تي چڙهيو.

"ماليڪم سلام" سيڻي جواب ڏنو. نوروءَ هٽي ماستر کي وِهڻ جي جاءِ ڏني،

"ابا ماستر!... هي بادل اچ توسان وڙهيو آهي، جُمين وارن تي ٻه ڪارائ اُڇلي ائس. هاڻي توسان روبرو مُنهن مقابل ٿو ٿيڻي" ميرڻ چيو.

"سائين! مان حاضر آهيان..." ماستر ڪنگهڪار ڪري نڙي صاف ڪئي.

"مان پرديسي ماڻهو آهيان، مان جو هتڙي نه ادو نه ابو... نه ڏٺي نه سائين، نوڪري سرڪار جي ڪيان ڳيو ٽُڪر چاچو محمد جمن ڪارائي، مان ڪئون اڳ واري ماستر کي ٻه ڪارائيندو هو، هتي اوهان جيڪر مان کي مارينڊؤ اها ٻه اوهان جي نيڪي چئبي، ڏر تي گدڙ ٻه شينهن آ. تهان جا پنهنجا جهيڙا جهتا ڀاڻ جاٿو مان تهان جو ڪهڙو ڏوهه ڪيو؟" ماستر ڏک ۽ طنز مان چيو، سيڻي جا ڪنڌ هيٺ ٿي ويا.

"پر هن بادل جيڪا ڳالهه ڪئي..." چاڪر مُٺل آواز ۾ چيو.

"بادل خان لک ڳالهيون ڪري، جيڪا نه هوندي سان نه ٿيندي، مان ٻين ڳوٺن ۾ ٻه نوڪري ڪئي آ. اهڙا بد هجنون ته ڪو هڪ ڏينهن ٻه ڪونه سهي، مان نه ماڻ نياڻين کي جاٺا نه سڃاڻان. هڪ پاسي اوطاق ۾ ڀيوهان ڳيو مليو ته ڪاڏو نه مليو ته خير. مان تهان جي راڄ ۾ مسافر ماڻهو، پنهنجي هر جائي ماءُ ڀيڻ، ڀاڻ ٻه ماڻرن ڀينرن وارا آهيون. لنب لوفر ناهيون... مان کي ٻه رڳو تهان جي عزت جو خيال ٿيو نه ته مان ڀڳمار سرڪار جي ٿو ڪاوان. اڄ ئي ٿاڻي تي ڀهچي ڊيوٽي ائڪاؤ جو ڪيس داخل ڪيان ها ته... پوءِ خبر پوي ها پر...." ماستر اڪر اڪر اهڙو ڳالهايو جو سيڻي جون اکيون کُلي ويون.

"ته پوءِ اڄوڪو مامرو متو ڪيئن؟" چاڪر وري پُڇيو.

"سائين! هروڀرو ٿا زبان کولرايو ته تهان جي مرضي.... پر مان ته چوان ٿو ان ڳالهه کي ئي ڪٽي ڦٽي ڪيو ماستر ٽنايو.

"نه ماستر هاڻي ڊِک ڪانهي، ڳالهه چٽي ڪبي" ڪاڪي جمين چيو.

"ها ماستر لڪاءِ نه پنهنجي عزت ڪان متي ڪنهن جي ڪانهي." جهوني علڻ چيو.

"سائين! مان اڄ منجهند جو اسڪول هلائي بند ڪري ڳيو ڪائي نم هيٺ ڪٽ رکيون اڳي وانگر سمهيو پيو هئس، سوچيم تہ جهٽ پلڪَ سونپو ڪري وٺان.... ايتري ۾ بادل خان اچي پهتو مان سان گڏ ڪٽ تي وينو. هٿئون هٿئون جون اوپاريون لغواريون ڪندي چيائين......"

"ڪوڙ چوٿو هٿين...آئون ڪٿي اچي تو وٽ وينو هوس" بادل ماستر جي ڳالھ ڪاٽي رڙ ڪئي.

"اڙي تون بس ڪر... هُن کي ڳالھائڻ ڏي... " ميرڻ بادل کي ڇڙٻ ڏني.

"ماستر تون ڳالھ ڪر..." چاڪر چيو.

"ها تہ سائين همراھ چيو ماستر تو پڙهيل مڙس آهين.... مون کي ڪو ڏس ڏي، ڪو تعويذ ڦُل ڪري ڏي يا ڪاٽئون ڪرائي ڏي... پچيومانس تہ ڪهڙو؟ چيائين هڪ ڇوري سنوت نہ ٿي ڏي..."

"اڙي اهو اڪين ڏٺو ڪوڙ...." بادل وري رڙ ڪئي.

"مان ڪر نہ تہ... ها ماستر تون ڳالھ ڪر...." ميرڻ وري بادل تي ڏکو ڪندي ماستر کي ڳالھ جاري رکڻ جو چيو.

"تہ سائين.... مان بي مذاق ۾ چيومانس تہ ڪير ڇوڪري آ.... پوءِ تہ همراھ گوٺ ناٽ ڪئي پر پوءِ جڏهن زور پريومانس تہ هن چاچي جُمين جي ڇوڪري جي نالي چيو..."

"اڙي جهل وات، ڪوڙ تہ ڪيئن ٿو هٿين هن تہ..." بادل وري اُيو ٿي ويو، پر پر ۾ بيٺل نوروءَ ٻانهن کان جهلي چڪي وهاري ڇڏيس.

"...هاٿي جي تو وچ ۾ ڳالاهيو تہ پٽي وهاريندوسئين" ڪاڪي ميرڻ چيو..

"بس ائين!... مان اها ڳالھ پٽي تہ مان کي باھ وٺي ويئي. مان آخر تہ چاچي جُمين جو نيمڪ ٿو کاوان.... بيغيرت ناهيان... مان هن کي چنڊ ڪڍي تہ جي اهڙي ڳالھ ٻيهر ڪيئي تہ مان ٻچڙو ڪندومانءِ، اهو بہ چيو مانس تہ اڄ چاچو جُمون اچي يا دودو خان گڏجي تہ مان هن کي پڌائيندس... بس سائين همراھ کي ڪاوڙ وٺي ويئي، مان کي ڏنڊا هڻڻ شروع ڪيائين. ڇٽي نہ هونديون نہ چونديون اُڦٽ مارينلو مانءِ... ايتري ۾ ٻيا همراھ آيا، جن اچي مان کي ڇڏايو. آهي نہ آهي ڳالھ اها اٿوءِ... " ماستر ڳالھ ڪئي.

"ڪوڙ ٿو هٿي... سو بہ اڪين ڏٺو... آئون..." بادل مرڻ مارڻ تي تيار ٿي ويو.

"بس ڪر ڙي پولڙا..." چاڪر هڪل ڪئيس.

"پر هي ڪوڙ تہ ڏسو،" بادل احتجاج ڪيو.

"ماستر! تون قرآن ڪڻندين؟" ميرڻ چيو.

"ڇو نہ ڪڻندس، سچي تي مار ڪانهي،" ماستر پڪائي سان چيو.

"اي بادل هاٿي ورندي ڏي" چاڪر چيو.

"ڪهڙي ورندي ڏيان. ڏاڍو هڪڙو اهو جو منهن تي مڃائي بيو اهو جو درياءَ پراڙ بيهي گاريون ڏي... هن تہ پير پٽي ڪوڙ هنيو آهي" بادل حيرت ۽ ڪاوڙ مان چيو.

"ڪاڪا علڻ! هاٿي فيصلو ڪر" ميرڻ چيو.

"ابا! ڳالھ پڌري ٿي پئي آهي، بادل قسم نٿو ڪئي، ماستر پلو سڳورو ڪڻڻ لاءِ راضي آهي. جهڙو چيو تهڙو ڪنيو. بادل وارو اڳ جو مامرو آن کي ڳاڙ آهي. هاٿي جو ماستر ڳالھ ڪئي تہ اُها بہ دل سان لڳي، ماستر سچو آهي، بادل ڪوڙو آهي. وڌ جيڪا راڄ جي صلاح، جهوني علڻ چيو.

"تہ بس... ڦيصلو اهو تہ بادل کي راڄ پاڳ مان ڪيون ٿا، نہ مرٽي نہ پرٽي نہ ڏيتي نہ ليتي. جيڪو بادل سان ڪائينلو يا بادل کي ڪارايئندو اُهو بہ ڇٽو ان سان بہ ساڳيو ڦيصلو.... ۽ بادل صبح ساڻ ٽپڙ کڻي ڳوٺ مان لڏي وڃي."

ڪاڪي ميرڻ فيصلو ڪيو، سڀني قبول ڪيو.

"بادل هاڻي صبح جو هن ڳوٺ ۾ تولڻ ان پاڻي مُردار آهي" چاڪر چيو.

ڪاڪي علڻ، ميرڻ،چاڪر ۽ جمين ، واري واري سان ڳراٽڙي ڏيئي ماسٽر کي پرچايو.

پيار جي پٽ رهجي ويئي، بادل ڳوٺ مان لڏي ويو ۽ لالان جي دل تا ڪا چپ لهي ويئي. هاڻ هو ٻئي محتاط ٿي ويا هئا. ٻُل سواءِ هڪ ٻئي جي پاڇي پر بہ ڪونہ لنگهندا هئا، ڳوٺ وارن کي بہ پيٽ ۾ ساهہ پيو. ماسٽر سمورن تي ٿورو ڪري ڇڏيو هو. نہ تہ رڳو ٽاٽي ٽانين پهچي ها تہ سرڪاري ماڙهو هو، ڦوجون چڙهي پون ها. وڏيري عارب جو بہ هٿ ڪونہ پوي ها، وڻ گهوڙو ڪونہ ٻڌجي ها، پلا سرڪار تہ فيل مست آهي، اُن سان ڪهڙو جهيڙو؟

اهو سڀ ڪجهہ تہ ٿيو، پر ماسٽر انهي واقعي کان پوءِ ويڳاڻو ٿي پيو. راضي شاهہ جو ساهو سومار لڳو تہ سڄو ڳوٺ زالين مڙسين سنبري پيو. پر لالان ڪانہ ويئي، ماڻس ۽ دودو ويا زيارت ڪرڻ، گهر ۾ لالان ۽ پڻس جُمون هئا. جُمين جو پيار هاڻي ماسٽر سان اڳي کان بہ اڳرو هو. راتين جون راتيون وينو ساڻس ڪچهريون ڪندو هو.

هينئر بہ رات َڳچ وهامي ويئي هئي. پر ڪاڪي جمين ۽ ماسٽر جي رهاڻ هلي پئي.

"چاچا محمد جمن! هاڻ نہ جيڪر چانهہ جُڪو ٿي وڃي تہ واهہ واهہ..." ڪچهري ڪندي ماسٽر چانهہ جي فرماش ڪئي. "چانهہ جا توڪي مڻ" جمين چيو ۽ چانهہ ڪاڙهڻ لاءِ اُٿي گهر ڏي روانو ٿيو.

"چانهہ مڙيئي ڪڙڪ هجي، پتي ۽ کنڊ مڙيئي سرس، مان کي مٽي جي سور جي گوري وٺڻي آ...." ماسٽر پويان زور سان سڏي چيس.

"هائو... هائو..." ڪاڪي ويندي ويندي ورندي ڏني.

"امان!... چانهہ جا بہ ڪوپ ڪيي وٺ کنڊ ۽ پتي ڳچ وجهي." ڪاڪي گهر اچي ڌيءَ کي چيو. لالان چانهہ کي گهمائي ورتو ۽ ڪٽلي ۾ وجهي، بہ ڪوپ ڌوئي آڻي پيءُ جي اڳيان رکيائين.

"ابا! تون هتي پيو وڃ"

"نہ امان! آئون بہ اتي وڃي استاد وٽ پيئندس." جمين چانهہ جي ڪٽلي ۽ ڪوپ کنيا.

چانهہ کڻي اوطاق ۾ آيو. جتي هڪ کٽ تي ماسٽر جو هنڌ وڇايل هو ۽ ٻئي ائين رکي هئي.

"چاچا! مان تهان کي تکليف تہ گهڻي ٿو ڏيان...." هن چاچي کان ڪوپ ۽ ڪٽلي وٺندي چيو.

"اڙي ابا! ڇڏ اهي ڌارين وارين ڳالهيون، تون هڪڙو ماڻهو لاڪيڻو، پيو ڏسڻ جو ٺاهوڪو جوان. آئون توکي پنهنجي ٻچن برابر ٿو سمجهان يار. اهي حجابن واريون ڳالهيون نہ ڪندو ڪر." جُمين هن جي ڳالهہ ڪاٽيندي چيو.

"لک قرب تهان جا چاچا." ماسٽر چانهہ ڪوپن ۾ وجهندي چيو.

"چاچا هي اوطاق واري ڪاٽي سُري اهڙي تہ ڪائي ڇڏي آ جو ڪنهن وقت بہ ڌڪ ڪيي ويندي." ڪاڪي اُمالڪ ڇت جي لاٽڻ ڏي ڏٺو. ۽ ماسٽر جي ڇپٽي ۾ جهليل بہ ننڍيون گوريون مهٽجي اٿو ٻڌجي چانهہ جي ڪوپ ۾ پئجي ويون.

"هئو ٻيلي! بروبر.... دودو اچي تہ پوءِ هڪڙو ڏينهن کڻي آبٽ ڪريون ڇت سڄي چنڊٽي پوندي."

"خير اجان تہ اهڙي وَيل بہ ناهي. مان تہ ائين ئي تهان کي ڏيان ڏارو."

ماستر هڪڙو ڪوپ چانهہ جو ڪٽندي چيو. ۽ ٻئي آمهون سامهون ويهي چانهہ پيئڻ لڳا.

"ڪنڊ ۾ ڳچ اٿس پر پوءِ بہ چانهہ ڪجهہ ڪساري ٿي پئي آهي. پاڻيان ٿو تہ پتي بنهہ گهٽ پنهنجي وجهي اٿس." ڪاڪي ڏک پريندي چيو.

"سرڪار! چانهہ اصل اها، صفا پوڙهي کي جوان ڪري ڇڏي. اسان ڏي تہ تهان جي عمر جا پهلوان بہ اهڙي چانهہ پيئن." ماستر چيو.

۽ ڪاڪو جوان ٿيڻ جي شوق ۽ پهلوانن جي ريس ۾ سڄو ڪوپ پي ويو.

"پلا هاڻ ڪلام ٻڌايانوَ؟"

پلي ٻڌاءِ يار! تو وارن ڪلامن تہ ڪمي وڌو آهي. اسان پوڙهن کي بہ جواني زاد اچي وڃي." ڪاڪي اوٻاسي ڏيندي چيو.

"ڪاڪا! ننڊ اچئي تہ پلي وڃي آرامي ٿيءُ. ڪلام وري ڪٿي ٻي پيري ٻُڌجانءِ!" ماستر چيو.

"نہ نہ... تون، ٻڌاءِ ڪلام، ننڊ تہ اجا ڪانہ ٿي اچيم" ڪاڪي چيو.

"چڱو پلا"، ماستر جهونگار شروع ڪندي، آواز جي پڪي ڪي اُپ ڏي اُڏارڻ لڳو.

ملبـو مـنـڙا تـوسـان جـلـدي، مـتـان وسـاريـن سـائـين،
ڏک سُک ڏوري اچـبـو آخـر، تـنـهـنـجي در گـهـر تـائـين.

آواز سُرن جو ويس ڍڪي اُڏاڻو، ۽ لالان جي ڪن تائين وڃي پهتو، شاعر جي محبوبہ هئي، شعر سمجهڻ لڳي هئي، سو نياپو سمجهي ويئي.

"ڪاڪا او ڪاڪا... محمد جمن!؟" ڪاڪي جا ڪونگهرا ٻڌي ٻلاول سجاڳ ڪيس.

"هان... هان.. شت جهٽڪو اچي ويو... ڪاڪي اک پٽيندي چيو.

"خير آ چاچل! هاڻي اوهين وڃي آرامي ٿيو، مان کي بہ ننڊ ٿي اچي، چانهہ ۽ ماني وارا ٿانوَ ساجهر ڪٺي وڃجئو.

"ٺيڪ آهي ابا..." ڪاڪو اٿيو ۽ گهر روانو ٿيو. پر ننڊ سڄي جسم ۾ چانئجي ويئي هيس. نيٺ اکيون مهٽي اچي گهر پنهنجي کٽ پيڙو ٿيو.

"لالان پُٽ! مونکي ننڊ ٿي اچي ، تون بہ هاڻي سمهي پئو" ڪاڪي ننڊاکڙي آواز ۾ چيو ۽ رڳو ليٽيو، گهرڙ گهرڙ.... گهر... ڪونگهري جو نڪاءُ.

لالان پاڻ مرادو ڪلي پئي.

"هونئن.... ڪيڏو نہ چالاڪ آهي. هاڻي ابو ساري رات ٽنگ بہ ڪونہ چوريندو. راڄ سڄو زالين مڙسين ويو راضي شاهہ تي، هاڻي وس وارو آهي."

دل ني دل ۾ مرڪي پئي.

"وري نياپو بہ اٿين پيو ڏي جو پيو ڪو سمجهي تہ ڪلام پيو ڳائي. پر آءٌ تہ سمجهي ويس" هن جي چپن تي محبوب جي شرارت جو خيال ايندي مُرڪ اچي ويئي.

۽ هو بہ اچي ويو. پير جي آڱوٺي مان وٺي ڏوڏنداڙي اٿاريائينس. هو بہ بنا نخري اٿي، هڪ نظر پيءُ تي وڌائين جنهن جو ڪونگهرو ننڊ جو ضامن هو.

هو گهر جي جنڊي ڪان اچي وينا.

"اڄ جي ابو اٿيو ٿو پوي ته....؟" سُرہات ۾ چيائين.
"ڪونہ اُٿندو پوريون بہ زافا ڪائي سُتو آ" مُرڪي جواب ڏنائينس.
"تڏهن پي ڳايئي ته ڏک سک ڏوري اچبو.
"چڱو ٿيو جو شاعري سمجهي نه وئين. پر لالي! ڳالهہ ٻڌ"
"چئہ"
"مان هاڻي هتڙي نہ رهي سگهندم"
"ڇو...." اتاولي مان پڇيائين.
"ان ڪري جو مان هتڙي هڪ پيرو بي عزتو ٿي چڪو آهيان"
"مِنا، عشق ۾ اهو تہ سڀ سَهڻو ٿو پوي"
"مان تو سر لاءِ سهي ويم نہ تہ.... پر خير هاڻي ٻڌ! مان جي دل هتڙي اصلي نہ ٿي لڳئي"
"مون سان بہ نہ؟"
"اٿين نہ ڇنو تنهنجي پيار ٿي تہ ماريو آ...."
"تہ پوءِ توکي بہ مان سہاں ايڏو ٿي پيار ڪرڻ گهرجي"
"تہ توسان پيار ڪونهيم ڇا؟.... منا توتان سر قلبان آهي. مائٽن کي نشا ڪارايو بہ تولاءِ ٿي اچان"
"برابر مان تنهنجي وفاداري کان تہ انڪار نٿو ڪيان پر..."
"پر ڇا..."
"مان هميشہ توکي پنهنجو ڪرڻ ٿو چاهيان نڪاح ۾ آڻڻ ٿو گهران."
"اهو وري ڪيئن ٿيندو؟" هو ڇرڪي پئي.
"منهنجا مائٽ توکي ڪڏهين بہ ڪليمين قيامين سنگ ڪونہ ڏيندا، تون ٻي ذا ۽ اسين ٻي ذات. نہ پانچاري نہ برادري... ۽ ٻيو تہ... ٻيو تہ تنيڻ کان مون جو مڱڻو ڪاڪي چاڪر جي پُٽ سان ٿيل آهي. سو..."
"سو توکي ضرور ان سان پرڻائيندا"
"پر اڃا تہ ڪونہ ٿا پرڻائينَ.."
"پر نيٺ بہ تہ..."
"پوءِ بہ آئون تہ توجي آهيان، نالي ماتر مڙس ٿيو تہ ڇاٿي پيو." لالان چيو.
"مطلب تہ ياري مان سان ۽ لانئون لهين ٻي سان... نہ لالي! مان ڪنئون اهو نہ پڇندو... مان اُڦٽ مري پوندوسانءِ ڳالهہ اِٿئي صاف"
"الله پناهہ ڏي شل" هن سندس وات تي هٿ ڪٽي رکيو.
"مان پرديسي ماڻهو تو وٽ دل هارائي مجبور ٿيم. پادر ڪاڏم... هاڻي تون ڪنهن ٻي جي ڪنوار ٿئين تہ منهنجي محبت منهنجي غيرت اهو اصل برداشت نہ ڪري سگهندي. مان پاڻ کي ماري ڇڏيندم، بلاول جي اکين مان لڙڪ لالان جي ٻانهن تي ڇڻڪون بنجي ڪريا. ۽ هو تڙپي ويئي.
"نہ روءِ جاني! نہ روءِ... تون جيئن چوين تيئن ڪريان. منهنجو تہ محب بہ تون تہ مڙس بہ تون"
"تہ مان پنهنجي امڙ کي وٺي اچي تنهنجو سڱ گهران؟" بلاول چيو.
"نہ نہ... اهو هي ڪڏهن ڪونہ ڪندا. ۽ تنهنجا مرڳو ويري ٿي پوندا. مونکي بہ بروقت پرڻائي ڪندا روانو."

"تہ پوءِ... ھڪڙو ئي رستو آ..." بلاول چيو.

"ڪھڙو؟"

"تون مان سان نڪري ھل"

"ڇا .... ڀڄي،...؟" لالان ڏڪي ويئي لفظ سندس نڙي ۾ اٽڪي پيا.

"ھا... ان کئون سواءِ ٻيو چارو بہ ناھي."

"پوءِ... پوءِ امان ابو ڪيڏانھن ويندا؟ سندن، راڄ ۾ ڪھڙي عزت رھندي؟ سڄي راڄ ۾ نڪ وڍجي ويندن، ڪھڙا پٽڪا ٻڌي ھلندا. نہ نہ جاني ائين ڪونہ ٿيندو! لالان چيو.

"تہ پوءِ پنھنجي بہ اڄ موڪلاڻي ٿئي. محبت نہ ملي تہ موت:تہ ملي پوندو، تون ڀلي مائٽن جي عزت رک. مان جي زندگي تنھنجي پيار تان قربان ٿي تہ ڇا ٿيو."

بلاول اُٿندي چيو.

"نہ نہ... سھٽا ائين نہ چئو. جيئري نہ مار... ڏس نہ تہ..." ھو ھُن جي ٻانھن ۾ جھلي ويھي رھي.

"بس ھاڻي يا تون منھنجي ٿيندينءَ يا مان قبر جو، وٺي منھنجي حياتي تئون ھٿ ڪڻ، وٺي تہ مائٽن تان" بلاول فيصلہ ڪُن لھجي ۾ چيو.

"تو ويھہ تہ سھي... مون کي ويچارڻ تہ ڏي" ھن بلاول کي ڇڪي وھاري ڇڏيو ۽ ٻانھن کي ھار بنائي سندس ڳچي ۾ وجھي ڇڏيائين.

""ڇا ويچاريندينءَ؟" ھن رنل لھجي ۾ پڇڪيو.

"بہ ٿي ڏينھن ترس، مونکي دل مان پُڇڻ ڏي.. پوءِ جيئن تون چوندين... آئون دنيا ڇڏيندي توکي ڪانہ ڇڏيندس." ھن ياڪر کي پڇائيندي چيو.

۽ جذبن جي باھہ وجودن کي ويڙھي ويئي.

وڏي اُسر جو ھو موٽي ھنڌ تي آئي. پر سندس من ۾ بلاول جون پوکيل سوچون وڏي وڻ ٿي ويون، ھن جو من منجھي پيو.

"ھو ڪيئن ڪري، ڪنھن تان ھٿ ڪٽي. مائٽن تان، سھلين سرتين تان، راڄ تان، مٽن مائٽن تان؟ سنگ بہ ھن کي مٺي مارائي ڪونہ ملندو، رس راھڻ واري ڳالھہ محبوب نٿو مڃي.

"اھا ڳالھہ وٽڻ جي بہ ڪانھي" اندر مان آواز اٿيس.

"بلاول ٻي زال پرڻجي، ان سان سمھي سھڙي تہ مون کا سنو ٿيندو؟" اندر مان وري سوال اڀريس.

"ڪليمن قيامين سنو نہ ٿيندم. ڀاڄ مُني مٽي جي بہ ٻيڙي، ڀاڄ جو پرتي منھن ھجي. دل جواب ڏنو.

"نڪاح جي ٻن اکرن کان سواءِ ٻيو تہ ساڳيو معاملو آھي"

"تہ پوءِ ڇا ڪريان" ھن تان ھٿ ڪٽان، جيڏانھن جي بلا آھي اوڏانھن وڃي. وٺين تيئن وڃي ڪري جيئي يا..."

اڳيون اکر چوڻ کان اڳ سوچ کي ڳنڍيو اچي ويس.

"ھان ھان مٺي لالان! چوين ڇا پئي. مرين تون، مرن ھُن جا دشمن جيڪي ھُن کي ڏسي نہ سھن، نہ ڙي نہ سڄڻ تان ڪو ھٿ ڪٽبو؟ اھڙو منڙو ماٺھو ڇڏيان. حيف انمر. وڻ وڻ کي اگھاڙ تہ ڪونہ ڏيکاربي. جنھن سان لڳي تنھن سان وڳي. لاڻجي تہ نڀائجي باقي." جند ۾ جند ڦرڻ لڳس. جان ۾ جنگ لڳي ويس. سڄو جھيڙو جيءَ سان رات گذري ڏينھن ٿيو، ڏينھن گذريو رات ٿي، نہ کاڌڻ نہ پيئڻ، موڳي ٿيو پئي ھلندي ھئي. راتين جون راتيون روئي گذاريائين. ڏينھن جا ڏينھن سوچيندي گذاريائين. پر ڪوبہ فيصلو ڪونہ ڪري سگھي.

نيٺ پنج ڇهه ڏهاڙا ٻيا به گذري ويا. چنڊ جون پويون تاريخون هُيون ياد آيس ڪا ڳالهه ڇرڪ نڪري ويس. ڏيل ڏڪي ويس.

"مهينو پورو ائين ئي گذري ويو هو.

"متان ڪٿي.... ؟ هن جو هٿ پيٽ تي وڃي پهتو.

"شاهه قادري پناه ڏجئين. هي ڳالهه ته اصل نه لڪڻ جي نه لڪائڻ جي..."

"هاڻي ته فيصلو ڪرڻو پوندو." ٻيهرن جو گهيڙ تان پاڻي پرڻ ويئي. گهڙا رکي چوڌاري نظر دوڙايائين. ڪير ڪونه هو. پڪ ڪري، لوٽا هٿندي هوءِ وڏي چار جون پڪڙيل تاريون پاسي ڪري اندر گهڙي ويئي. اندر وينو هو.

"ايڏي دير..." بلاول رُنل لهجي ۾ ميار ڏنس.

"بيشڪ ڪر، ماڻي ڏي." هٿ ٻڌي مُرڪي چيائين ۽ هُن ڪلي هٿ جهلي ورتس.

"منا، ڳالهه ٻڌ"

"هونئن"

"مونکي..." هن پيٽ ڏي اشارو ڪري ڪنڌ جهڪائي ڇڏيو. ۽ هو ڳالهه سمجهي ويو.

"پوءِ...."

"هاڻ توجي مرضي"

"مان ته توکي اڳئي چيو آ ته، يا مائٽن کي راضي رک، يا مان سان هل. مِنو محبت ۾ قربانيون ته ڏيڻيون پونديون آهن. هاڻي ته ڪو فيصلو پڪو ڪرڻوئي پوندئي. اڄ نه ته سڀان هي راز کلندو. اُن جي چوري پڪي نه لڪندي، پوءِ تون ئي ٻڌاءِ ته مان هتي ڪيئن رهي سگهندم، يا مرڻو يا ملڪ ڇڏڻو پوندو" لالان هُن جي ڇپن تي هٿ رکي ڇڏيو.

"مرن توجا دشمن، اهڙي ڳالهه نه ڪر، هانو ته هانو نه ته آئون ڦاهو کائي مرنديس. مُرڳو سيني جي جند ڇٽي پوندي."

"مرڻ مان به فائدو نه ٿيندوئي، خودڪشي ڪندئين ته ڊاڪٽر چير ڦاڙ ڪندئي ته به اهو راز ته ڪونه لڪندو. مري به خواري مان ته جند نه ڇٽندئي." بلاول سمجهايس.

"الا پوءِ ڇا ڪريان؟" هو سڄي هيسجي ويئي.

"بس هاڻي هڪڙي ئي راه آ، ته مان سان نڪري هل."

هو ماٺ ٿي ويئي. ڳچ دير کان پوءِ چيائين.

"هلان ته سهي پر پوءِ امان ۽ ابو....؟"

"ڪي ڏهاڙا ڪاوڙبا. پر سدائين ته ڪاوڙ نه هلندي، نڪاح ڪان پوءِ ميڙ منٿ ڪري هنن کي پرچائي وجهبو. آخر ته مائٽ ميڻ هوندو آ، هو به پڪ سان ڪاوڙ ڦٽي ڪري ڇڏيندا." هو وري چپ ٿي ويئي.

"هاڻ ڏينهن ٻن ۾ فيصلو ڪر، نه ته پنهنجي موڪلائي اٿئي" ڏاڍو بي رحم لڳو هن کي بلاول جو لهجو دل تي ڏکن جي ڇپ ڪري پيس. ۽ اکين مان لڙڪ ڳڙي پيس. پر هُن جي ٻانهن ۾ گم ٿي ڪن گهڙين لاءِ سڀ ڪجهه وسري ويس.

هو گهڙا ڀري گهر موٽي آئي.

"نه ڏوهه بلاول جو، نه مون جو، نه مائٽن جو هي ته نصيب جو ڏوهه آهي" سوچيائين هر لنگهندڙ ڏينهن هاڻي هن کي ڏنگڻ لڳو.

آخر سوچي سوچي هن فيصلو ڪيو.

"اتي ويٺي جي راز کليو تہ هو بہ مارجي ويندو، آءٌ بہ مارجي ويندس، ۽ خواري وري بہ ساڳي، تنهن کان بهتر خواري، بہ جيترا ۽ ٿيو اچڻ وارو ساهہ تہ بچي ويندا. پوءِ ڪٿي پاڳ"

پيار تان ساهہ تان مائٽن جي عزت قربان ڪرڻ جو فيصلو ڪري هن جڏهين بلاول کي ٻڌايو تہ هُن جي خوشي ڏسي سندس اندر جي آندر مانڊ گهٽي گهٽجي ويئي.

بلاول انهن ڏينهن جي موڪل ڪري، بندوبست ڪرڻ لاءِ ٻي ڏينهن ني روانو ٿي ويو. ڪاڪي جُمي کي ٻڌايائين تہ سندس ڳوٺ ۾ ڪا شادي آهي.

۽ نيٺ هفتي پڇاڙان هو موٽيو.

اهي رات ڏينهن هُن جو ذهن مسلسل سوچن جي سفر ۾ رهيو.

"الائي ڇا ٿيندو، بلاول جا مائٽ مون سان ڪهڙا پير پريندا" ڪيترا سوال ذهن ۾ ڇپندا رهيا هئس. ۽ پوءِ جڏهن ٻُل جانچي هُن ٻڌايس تہ هاڻوڪي جُمعي جي رات نڪرڻو آهي تہ وري بہ هن جو وجود ڏڪي ويو ۾ هاڻي فيصلو واپس وٺڻ جو وقت ئي نہ هو. سندس پيٽ ۾ پلجندڙ نئو ساهہ هڪ ئي فيصلي جو منتظر هو جيڪو هو ڪري چڪي هئي.

بلاول بہ ڏينهن ترسي هن سان پڪ ڪري، وري ماءُ جي بيماري جو بهانو ٻين کي ٻڌائي هليو ويو.

ڏينهن لهندا اُڀرندا رهيا هو موڳي ۽ ويڳاڻي بڻجي ويئي. سڄو ڏينهن ماٺ، ڪلڻ، ڳالهائڻ، کائڻ پيئڻ وسري ويس.

"اني لالان! مُني ڪهڙو ڪنڊ جو جهاج ٻڏي ويو ائني، باهہ لڳي سارو ڏينهن ويڳاڻي وتين، سامت ۾ ئي ڪانہ آهين ڪُجاڙو ٿيو ائني؟" زيبو پُڇيس.

"الائي سُوٽ، ڪجهہ ڪونهي" هُن ٽاريو.

"ڇڏ ڙي، متان هُن بادل واري ڳالهہ سچي آهي؟" زيبو چيو ۽ هو اندر ئي اندر ۾ ڏڪي ويئي.

"نہ نہ... ڏوڙ مُني بادلئي جي بوٽ ۾"

"تہ پوءِ ڇا پئي ويچارين، مُڪي بہ نٿي ٻڌائين." زيبو جي واتان پنهنجائپ پري ميار ٻڌي هن جي اکين ۾ لڙڪ اچي ويا.

"مُني! روئين ڪوہ ٿي، ڳالهہ ڪٿي ڪر" زيبو حيران ٿي پُڇيس.

"زيبو!... امان ابو ڇڏڻ ڏکيا آهن... هاڻو نہ... هن نيامت جو حال ڏس... ڪبر آئون بہ...."

هو سڏڪن ۾ پئجي ويئي.

"اني گهوڙا... ڇوري تون تہ ڇري ٿي وني آهين... مُني! ڪڳا ٿيا ڪوهر ۾ ويگر ٽا ڪُنجن، نيئي اچان تہ مائٽن ۾ ويٺي آهين، اڃا تو وارو مڱيندو ڪنڊ واري ميل ۾ مزوريون پيو ڪري ڏاٽين کي زاد ئي ڪونهي ۽ تون پئي هينئر ساڻ..." زيبو چيس.

"پر نيٺ تہ..."

"اني ڇري! ان تو واري ڪاڄ ۾ اڃا سال پيا آهن ۽ تون هينئر ساڻ ئي پئي رويو رويو ڪِن ڪرين" زيبو وري دلداري ڏنس.

"تہ ڏينهن گذرندي ڪهڙي ٽا ويرم ڪن"

"پلا جي ڏينهن ۾ اچن ته ۾ چا ٿي پيو. تو جا سُهريجا ڪي ڏاريا آهن ڪيئن؟ ڪو ولات ۾ وينا آهن ڪيئن؟ پنهنجا مِٽ آهن، اتي راڄ ۾ وينا آهن ڪير پٺمين ته ڪير ڪاڪو چاڪر...."

اهڙي طرح دل جو درد وري ۾ ڪنهن آڏو چٽو نه ٿيو. ۽ جمعي جي رات اچي پهتي.

اُن ڏينهن هُن ماءُ، پيءُ، ڀاءُ... سمورن ڪي جانچي جانچي ٿي ڏٺو، وري ڏسڻ يا نصيب. پيار جي رشتي رت جا رشتا ٽوڙي ڇڏيا هئا.

" جي ڪر... ابو مون جو سنگ ڪٿي هن ڪي ڏي ته..." اڻ ٿيٺي آس دل جي اونهاين مان اٿي. ۾ غيرت جي ديوار، دنيا جو رسمون، پنهنجي ۽ ڌارئين جو فرق، راڄ نيات جو تفاوت، روح جي رشتن آڏو ديوارون ئي ديوارون.

هُن سنجهي مان ئي ننڍڙي لوهي پيٽي ۾ پنهنجا ڪپڙا ۽ شيون رکي ڇڏيون هُيون. ڍڳن جي پٺن ۽ مينهن جي مُنهن تي هٿ گهمائي ڪانئن آخري موڪلائي ۾ ڪري ڇڏيائين ته ڪڪڙ جي چوزي ڪي ۾ جهلي سيني سان لائڻ نه وساريو هئائين..

۾ ماءُ ڪي پاڪر پائي چمي ڏنائين ته لڙڪ وهي پيس.

"ائي ڇاهي... روئين ڪوه تي، ڪا ماٺين مري ويئي آهي ڪ" ماٽس ڳراٽڙي پائي چمي ڏنس.

"ڪڪڙن آڏي وارا دس هنيا، رات جي ڪاري چادر هيٺ سواءِ آر جي چِر چِر ۽ هوا جي سوست ٻنا مانار ئي مانار چانيل هئي. هو آهستي آهستي وهاٽي تي نونٺ ڪوڙي اُٿي ڪا گهڙي هنڌ تي ويٺي چوڌاري ڪنڌ ڦيري ڏسي پڪ ڪري پوءِ ٻنا ڪنهن کڙڪي جي ڪٽ تان لٿي. هٿيڪي رکيل پيٽي ڪٺي ٻاهر آئي، گهر پويان پڳل پانجاري ڪوٽ تي رکي چڙهي، اوطاق ۾ اُن ڏينهن ڪو مزمان ۾ ڪونه هو، انهي ڪري اُها خالي پئي هئي ۽ اتان ڪو ڪٽڪو ڪونه هئس. هن پيٽي ڪوٽ تي رکي هڪ هٿ سان جهلي ۽ ٻئي هٿ جي ٽيڪ تي پاڻ ۾ پٽ تي چڙهي هن پاسي سماڳي ۽ ڪيڻ لاءِ رکيل ڪاٺ تي پير ڏئي لٿي. پٽس اهو ڪاٺ وڏي واهه جي ڍاڪي مان داروغي ڪي خرچي ڪرائي وڌايو هو. نئون سماڳو ۽ ڪيڻ چيرائٽي هئس. ۾ اجا ڪاني آلي هئي ۽ اُتي پيئي هئي. ۽ اڄ لالان جي ڪم پئي آئي. سڄو ٻت ٻي ساهو هئس. سواءِ دل جي ڌڙڪي جي ٻيو ڪو آواز هن ڪونه ٿي ٻڌو دل ۾ جهڙوڪر سيني سان ڳنڍ لٿونڊڙين ۾ پئي ڌڙڪيس. اوطاق جي اڳڻ مان ٿيندي هو پويان آئي. ڪنهن اچي شئي تي اک پيس ڏڪي ويئي.

"الائي ته ڇا هي، مٿو ماڙهو نه هجي ڪو" بيهي رهي ۾ رولو ڪتو ڊوڙندو مٿي ويو.

"مٿي ڪٿي ڪي ٻاهه لڳي، هينئون ڦاڙيو هئائين" هو وري هلڻ لڳي. ڪجهه پريرو مسجد هئي. مسجد ڪان مٿيندي پيٽي هيٺ رکي هٿ ٻڌي سُوال ڪيائين.

"مسيت سگوري ڍڪ ڪجئين، شل امان ۽ ابو نه ڪاوڙجن" هو اڳتي وڌي وڏي ڪاڻ جي ڪپ تي بينل گهاٽي ٻير هيٺ اچي پهتي. بلاول ۽ هڪ ٻيو ماڙهو اڳ ئي اتي بينا هئا.

بلاول هن ڪان پيٽي ورتي.

"اچي وئينءَ..." هن ڪا ورندي ڪانه ڏني. بلاول سان گڏ آيل همراه وڌي اچي مٿي تي هٿ رکيس.

"ڀاجائي.." هن ڪيڪر ڪندي هڪ لفظ ئي چيو. ۾ هي صفا چپ.

"هلو هاٽي دير نه ڪريو..." اڳيان بلاول پويان هي. هن پويان بلاول جو سنگتي.

ڏهه فٽي رستي تي چڙهي ايڪڙ پنڌ هليا ته جيپ بيٺي هئي.

"چڙهه پلا..." بلاول هٿ ڪان وٺي جيپ ۾ چاڙهيس. ڊرائيور اڳ ئي جيپ ۾ وينو هو.

بلاول ۾ هن سان گڏ پوئين سيٽ تي اچي وينو ۽ بلاول جو ساٿي اڳيان ڊرائيور سان گڏ. جيپ گهرڙاٽ ڪري

چالو ٿي. هاٿي لالان اڳيان ويٺل همراه جي هٿ ۾ بندوق بہ ڏني. جيڪا هن پنهنجي ۽ ڊرائيور جي وچ ۾ ڪٿي رکي، جيپ رواني ٿي ويئي.

"ادا بلاول تهان ۽ پاچاڻي ڪي لک لک مبارڪون هجن" اڳئين همراهہ چيو.

"ادا خير سان..." بلاول چيو ۽ هو چپ رهي. گهڙي ۾ جيپ اچي وڏي واهہ جي پٽڙي تي چڙهي.

"بلاول اڳيئون پُل تي پوليس بيٺي آ...." اڳئين همراهہ چيو.

"پوءِ...." بلاول گهبرائيندي چيو.

"الله مالڪ آ... پر هتئون جو ڪو وڏيرو سُجهڻي وڏي نانءُ وارو؟ اڳئين همراهہ پڇيو.

"ها وڏيرو عارب... يونين ڪائونسل جو ميمبر بہ آ...." بلاول چيو.

"گاڏي روڪيان چا..." ڊرائيور پڇيو.

"اشارو ڏين تہ روڪجانءِ..." اڳئين همراهہ چيو.

"ڏٺي شل خير ڪجئين" لالان چپن ۾ پڙڪيو.

"پاچاڻي! اوهين ليٽي پئو... بلاول! تون پاچاڻي کي ائين جهل جيئن بيمار ڪي جهلبو آ...."

اڳئين همراهہ وري چيو. لالان بلاول جي گوڏي تي مٿو رکي ليٽي پيئي. هن مٿانئس اجرڪ وڌي. پُل اچي ويئي.

بيٺل سپاهي ٽارچ سان اشارو ڪيو، جيپ بيٺي سپاهي اڳتي وڌيو.

"ڪير آهيو. ڪيڏانهن ٿا وڃو" سپاهي پڇيو.

"وڏيري عارب جو ماسات آهيان. گهر ۾ ناچاقائي آ...هي، سو شهر ڊاڪٽر...." اڳئين همراهہ چيو.

تہ جي نامي گرامي وڏيري جو نالو ٻڌي پوليس وارن جو رعب وهنڊڻ واهہ ۾ لڙهي ويو.

"نيڪ سائين وڃو.... وڏيري ڪي نياز چنجو" ۽ ڊرائيور جيپ اڳتي وڌائي ڇڏي.

"پاندن مان مس جند ڇٽي، تو بہ واهہ جي ڳنڍ ڏني ميرل!" بلاول اڳئين همراهہ کي چيو.

"مان ڇڙو ان ڪري پيو لنوايان تہ متان ڪاٿي لهجي مئون نہ سمجهن تہ مڙس هن تہ جو ناهي، پر هنن بہ ڏيان نہ ڏنو خير چگو ٿيو" ميرل چيو.

"تو واري پاچاڻي جو بہ هنياءُ پيو ڦاٽي." بلاول چيو.

"پاچاڻي ڊڄڻي ناهي. ڊڄڻي هجي ها تہ ايئن اسان سان نہ اچي ها." ميرل چيو. جيپ پٽڙي ڇڏي پڪي تي اچي پهتي. اڳيان شهر جون جهر مر بتيون رات جي پوئين پهر ۾ وسنڊڻ ماڪ ۾ ويڙهيل.

"ڪا شئي کائين تہ وٺئون...." بلاول پڇيس.

"اونهن..." هن ناڪار ڪئي، جيپ اڏامندي ويئي، ڪيترا شهر پويان رهجي ويا. هڪ جاءِ ڊرائيور جيپ جهلي، پويان ٻڌل ڊبو لاهي جيپ ۾ تيل وڌو تہ پاڻي بہ ۽ وري بہ وڃ سجڻ، لالان کي هاٿي ننڊ جا گهيرٽ اچڻ لڳا.

"ننڊ ٿي اچئي؟" بلاول پڇيو. هن ڪنڌ لوڏي ها ڪئي. ۽ اتيئي بلاول جي جهولي ۾ ننڊڙي پار جيئان سمهي پئي ۽ الائي ڪيتري دير ٿي ويئي.

اوچتو جهٽڪي تي هن جي اک کلي پئي. جيپ بيٺي هئي. رستي جي ٻنهي پاسن ڪيلن جا باغ هئا. ميرل ۽ ڊرائيور هيٺ لهي ويا. پنيرڪو ڦٽي آيو هو. نظر چگي ريت چوڌاري ڏسي ٿي سگهي. بلاول هُن کي سنڌو ٿي ويهڻ لاءِ چيو ۽ پيرن ۾ پيل بيگ ڪٽي کوليائين.

"هاٿي تون هي ڪپڙا پاءِ..." ڪپڙا ڏسي هُن جو عقل چرخ ٿي ويو. هن ساري ڄمار اهڙا ڪپڙا شادي مُرادي

وهانءِ وڏائي بہ ڪونہ ڏنا هئا.

لسو ۽ سنهڙو آسماني رنگ جو ريشمي ڪپڙو جهڙو مکڻ. سڄو وڳو مُٺ ۾ اچي رڄي. ڍگهو چولو ٿوري ڪپڙي جي سٽڻ، وري لوهي تارن وارو برش وارن ۾ ڦيرايائين، هن کي مٿي ۾ ڪنڪايون ٿيڻ لڳيون. هرڪو وار ڌار ڌار ٿي بيٺو. بلاول هن کي هٿ سان پونڊر مکيو ڪجل پارايو، ۽ پوءِ ننڍڙي خوبصورت آرسي هٿ ۾ ڏنائين.

"اڄ تہ مارين پئي ٿي..." بلاول مرڪي چيو ۽ هو شرمائڻ لڳي.

ڪپڙا پائي سينگار ڪري ڏٺان ڪارو ميڪسي برقعو ۽ پيرن ۾ سونهري سينڊل پاتائين تہ ڪير چوندو تہ هي ڪا لالان آهي. جهڙي شهر جي ڪنائڻ، ميرل ۽ ڊرائيور اچي ويا. وري پنڌ شروع. هيڏانهن سڄ ڪني ڪيدي تہ هوڏانهن هو بہ اچي حيدرآباد پهتا. هڪڙي هوٽل وٽ جيپ جهلي هنن بسڪوٽ ڪاڏا چانهہ پيتي ۽ پوءِ جيپ ۽ اُن جي ڊرائيور کي اتي ڇڏي. هي ٽيئي اچي هڪ رڪشا ۾ چڙهيا. ميرل رڪشي واري سان گڏ اڳيان ويٺو هي پٺي پيتي ۽ بيگ سميت پويان، رڪشا ٽپ ڏيئي هلي، تہ لالان کي عجب لڳي ويو. شهر جا رنگ عجيب، موٽرون لاريون ٽانگا، رڪشا... دُڪان بنيون. لالان هي ڏسيو هو ڏسي. هو ڏسيو هي ڏسي. هڪ جاءِ تي وڏا فوٽا لڳل هئا، ماين جا پاين جا، هن هيڏا وڏا فوٽا ڪڏهن ڪونہ ڏنا هئا، بلاول ٻڌايس تہ هي سئينيما آهي. جنهن ۾ ڪيل هلندا آهن. پوءِ هو هڪ هنڌ رڪشا جهلائي لٿا. رڪشا ويو هليو. ميرل بہ اڳتي وڌي ويو ۽ ٿوري ديرم کان پوءِ هڪڙي اڇي رنگ جي ڪار ۾ چڙهي آيو. بلاول ڪار جو در کولي هن کي وهاريو. پوءِ پاڻ بہ سندس پر ۾ ويٺو، ڪار جي ڊرائيور سامان پويان رکيو. ۽ ڪار رواني ٿي ويئي. ڪار جي سيٽ ڏاڍي ڪونئري هئي. ميرل ڊرائيور سان گڏ اڳيان ويٺو هو پر هاٿي وٽس بندوق ڪانہ هئي شايد اُها جيپ ۾ ئي ڇڏي آيو هو. ڪار جا هلڪا لوڏا جهڙو هندورو. وري جو ڊرائيور جلال جي ريل ڪٽي چاڙهي تہ آواز لالان جي ڪنن پويان نڪتو. هن چرڪ ڀري پونتي ڏٺو ۽ پوءِ پاٺمرادو مُرڪي ٻڌڻ لڳي. جلال عاشقن ۽ عشق وارن لاءِ پويون سچ آهي. اڪر اڪر وڍ وجهڻ لڳو.

درياءَ مٿڻ لڳا، بلاول درياءَ ڏيکاريس، ڄامر شورو اڳ رڳو ٻڌو هئائين سو بہ تڏهن جڏهن جهوني علڻ اتي پٿري جو آپريشن ڪرايو هو ۽ پٽس جهوني کي ڏسڻ لاءِ ويو هو پر اڄ اهو شهر بہ اکين ڏٺائين. ڪار اڳتي هلي ساڄي هٿ مڙي ويئي.

لالان جي وڃڻ جي خبر سڀ کان پهرين ماٿس کي پئي. پکين جي چرپر تي هن جي اک کلي ڪلمون پڙهي اٿي. پهرين نظر لالان جي هنڌ تي پيس. هنڌ خالي هو. دل کي چڪ آيس. پر دل ۾ چيائين

"شت گهر جي پويان ويئي هوندي" پر الئہ ڇو اندر ۾ لپ جهپ ٿيس. هو اٿي ٻاهر آئي. دودو ۽ جُمون اڃا سُتا پيا هئا.

پوڙهي ڪانيون ڪٽي چلهہ جي پر ۾ رکيون، ۽ پوتي سان لڱ ويڙهيائين.

"نيئي، ڪٿي آهي؟ اڃان پئي...." هو گهر جي جنبي کان ڦري آئي.

"لالان... او لالان..." آهستي آهستي سڏيائين، ورندي ڪانہ مليس گهر پويان هلي آئي. ڪير ڪونہ هو. ڪوٽ جي پٽ سان رکيل اُپي پانجاري ڏٺائين، چرڪ نڪري ويس.

"رب مونجا خير ڪجئين، مُرشيد اجهو ٿجئين... مُئي ويئي ڪيڏانهن" وري پوئين پيرين اچي جهوٽ هنيائين. ڪٽ هيٺ ڏٺائين جتي بہ ڪانہ هئي. مٿي اک ڪنيائين پيتن مٿان رکيل لالان جي پيتي بہ ڪانہ هئي. اندر ۾ وڍ پئجي ويس. ساهہ نڙي ۾ اٽڪي پيس. ڳالهہ سمجهي ويئي. ڊوڙي اچي مڙس جي مُنهن تان ڇڪي سوڙهہ لاٿائين.

"دودي جا پي... دودي جا پي.... اٿي اٿي..." رڙ ڪيائين.

چالو ٿي. هاڻي لالان اڳيان ويٺل همراهه جي هٿ ۾ بندوق به ڏٺي. جيڪا هن پنهنجي ۽ ڊرائيور جي وچ ۾ ڪٺي رکي، جيپ رواني ٿي ويئي.

"ادا بلاول تهان ۽ پاڃائي ڪي لک لک مبارڪون هجن" اڳئين همراهه چيو.

"ادا خير سان..." بلاول چيو ۽ هو چپ رهي. گهڙي ۾ جيپ اچي وڏي واهه جي پٽڙي تي چڙهي.

"بلاول اڳيئون پُل تي پوليس بيٺي آ...." اڳئين همراهه چيو.

"پوءِ...." بلاول گهبرائيندي چيو.

"الله مالڪ آ... ۾ هتئون جو ڪو وڏيرو سڃهڻي وڏي نانءُ وارو؟ اڳئين همراهه پڇيو.

"ها وڏيرو عارب... يونين ڪائونسل جو ميمبر به آ...." بلاول چيو.

"گاڏي روڪيان ڇا..." ڊرائيور پڇيو.

"اشارو ڏين ته روڪجانءِ..." اڳئين همراهه چيو.

"ڏٺي شل خير ڪجئين" لالان چپن ۾ پڙهيو.

"پاڃائي! اوهين ليٽي پئو... بلاول! تون پاڃائي کي ائين جهل جيئن بيمار کي جهلبو آ....

اڳئين همراهه وري چيو. لالان بلاول جي گوڏي تي مٿو رکي ليٽي پيئي. هن مٿانئس اجرڪ وڌي. پُل اچي ويئي. بيٺل سپاهي ٽارچ سان اشارو ڪيو، جيپ بيٺي سپاهي اڳتي وڌيو.

"ڪير آهيو. ڪيڏانهن ٿا وڃو" سپاهي پڇيو.

"وڏيري عارب جو ماسات آهيان. گهر ۾ ناچاقائي آ...هي، سو شهر ڊاڪٽر...." اڳئين همراهه چيو.

تر جي نامي گرامي وڏيري جو نالو ٻڌي پوليس وارن جو رعب وهنڊڙ واهه ۾ لڙهي ويو.

"نيڪ سائين وڃو.... وڏيري کي نياز چنجو" ۽ ڊرائيور جيپ اڳتي وڌائي ڇڏي.

"پاندن مان مس جند ڇٽي، تو به واهه جي ڳنڍ ڏني ميرل!" بلاول اڳئين همراهه کي چيو.

"مان ڇڙو ان ڪري پيو لنوايان ته متان ڪاٿي لهجي مئون نه سمجهن ته مڙس هن تر جو ناهي، ۾ هنن به ڏيان نه ڏنو خير چڱو ٿيو" ميرل چيو.

"تو واري پاڃائي جو به هنياءُ پيو ڦاٽي." بلاول چيو.

"پاڃائي ڏجڻي ناهي. ڏجڻي هجي ها ته ايئن اسان سان نه اچي ها." ميرل چيو. جيپ پٽڙي ڇڏي پڪي تي اچي پهتي. اڳيان شهر جون جهر مر بتيون رات جي پوئين پهر ۾ وسندڙ ماڪ ۾ ويڙهيل.

"ڪا شئي کائين ته وٺئون...." بلاول پڇيس.

"اونهن..." هن ناڪار ڪئي، جيپ اڏامندي ويئي، ڪيترا شهر پويان رهجي ويا. هڪ جاءِ ڊرائيور جيپ جهلي، پويان ٻڌل ڊبو لاهي جيپ ۾ تيل وڌو ته پاڻي به ۽ وري به وڃ سجڻ، لالان کي هاڻي ننڊ جا گهيرٽ اچڻ لڳا.

"ننڊ ٿي اچئي؟" بلاول پڇيو. هن ڪنڌ لوڏي ها ڪئي. ۽ اتيئي بلاول جي جهولي ۾ ننڊڙي پار جيئان سمهي پئي ۽ الائي ڪيتري دير ٿي ويئي.

اوچتو جهٽڪي تي هن جي اک کلي پئي. جيپ بيٺي هئي. رستي جي ٻنهي پاسن ڪيلن جا باغ هئا. ميرل ۽ ڊرائيور هيٺ لهي ويا. پنيرڪو ڦٽي آيو هو. نظر چڱي ريت چوڌاري ڏسي ٿي سگهي. بلاول هُن کي سنڌو ٿي ويهڻ لاءِ چيو ۽ پيرن ۾ پيل بيگ کڻي کوليائين.

"هاڻي تون هي ڪپڙا پاءِ..." ڪپڙا ڏسي هُن جو عقل چرخ ٿي ويو. هن ساري ڄمار اهڙا ڪپڙا شادي مُرادي

تان وجي پڪي تي چڙهيا. هاٿي مڙس وائڙا ٿي ويا. پڪي تي پلا ڪهڙا پير لڳن، سو وهرڙو وري آيو.

سچو شڪ هاٿي بلاول تي وجي بيٺو، جن بادل کي ڪوڙو ڪيو هو سي هن اڳيان ڪنڌ نٿي کڻي سگهيا. ڪن صلاح ڪئي ته کي ڳولاتو اُتر وڃن، پر ڪٿي؟ شهر ۾ يا ڳوٺ ۾. ڪهڙي خبر ته ماستر جو ڳوٺ ڪهڙو؟ اوطاق مڙس سان ٽمٽار ٿي ويئي. سيني جا منهن لٿل جهڙو قضيو ٿي ويو هجي، ديڳيون چڙهي ويون. آخر ته راڄن کي ٻه گره ته کارائڻا هئا. وڏيرو عارب کٽ تي باقي همراه پٽ تي، نکون تنورون تڏا جهلي ويٺا. شام اچي لڙي.

گهاٽو مُنهن انڌارو ٿيو ته پوليس به اچي پهتي. وڏو صوبيدار اٿالي سوڍو پاڻ اچي لٿو. وڏي صوبيدار جو وڏو پيٽ ڏسي ۽ اڏوگابري بولي ٻڌي. گهڻن کي پَڪَ ٿي وئي ته اجهو ٿي ٻانهن ملي. وڏي صوبيدار لهندي ئي سر زمين ڏسڻ لئه گهر ۾ ويو، وڏيرو ساڻس گڏ. اوڙي پاڙي کي اک مان ڪيائين. ۽ نيٺ لالان جي ٻي سامت ماءُ وٽ اچي بيٺو. ۽ جڏهين پنهنجون حرام اکيون هُن پوڙهي جي اکين ۾ کپايون ته پوڙهي جو ڪنڌ جهُڪي ويو.

"تون ٻجي ويل چوري جي ماءُ آهين"

"هائو ابا!"

"توکي سڀ کبر هوندي، ٻڌاءِ ڪيڙي پاسي ڪيئيس" صوبيدار کهرو ٿي پڇيو ته پوڙهي سان گڏ ٻين بيٺلن کي به چڪر اچي ويو. هرڪو حيران. وات پٽجي وين.

"ابا! آئون ڪيئن پنهنجي ٻچي کي هٿ سان ٻچڙو ڪري ڪيڍنديس." پوڙهي چڻ ته کوهه جي تري مان ڳالهايو.

"هي سڀ ڪم تنجو ڪيل آهي پوڙي. سچ ٻڌاءِ نه ته..." صوبيدار ويتر ڪانبر ڪئي. ۽ پوڙهي بي اختيار روئي پئي.

وڏيرو عارب وچ ۾ اچي ويو.

"نه سائين نه. هي ماڙهو اهڙا ڪونهي. هنن غريبن سان ته ناحق ٿيو آهي"

"وڊيرا! اسانکي وڏيک کبر آهي. مائون اهڙن ڪمن ۾ ڏيئن سان سدائين گڏ هونديون آهن.... پر خير هلو پوءِ ڊسبو" صوبيدار وڏيرو ۽ ٻيا همراه ٻاهر آيا. ٻه سپاهي هڪ جمعدار هڪ ڊرائيور، سچو اٿالو، ککڙ کُسي ويا، کٽن تي هنڌ اڳ ئي وڇائجي ويا هئا. رسائي پوري هئي.

"وڊا سر زمين جو نقشو تيار ڪر." صوبيدار وهاٽي کي ٽيڪ ڏيندي جمعدار کي چيو، جمعدار چمڙي جو ڪارو ٿيلهو سيراندي کان ڪنيو، کوليو. ڪاغذ، پينسل، ڪاربان فٽ پٽي ڪيئي تيار ٿيو. گاسليٽ واري ٻتي کڻي ويجهي ڪيائين.

"لڪ... گهر جي مغرب کان ٻه سئو فَٽ پري اسڪول.... ها پرائمري اسڪول... جنهن جو مُنهن مشرق طرف...." صوبيدار سمجهائڻ لڳو ۽ جمعدار ڪاغذن تي ليڪا پائي لکڻ لڳو.

اوچتو صوبيدار کي ڪا ڳالهه ياد آئي.

"وڊيرا!...."

"جي سائين!..." وڏيرو کٽ تان اڏ اٿيو اڏ ويٺو.

"مان ٽيهه سال نوڪري ڪئي آهي. ڊوهي کي لکن ۾ سنجاڻا هي ڪيس داخل ٿي ويو آهي. پر مان جانچ پنهنجي مرضي سان ڪندس. هُتي به ٿي جانچون خونن جون رهيل آهن. ڪماني صاحب جو حڪم آهي ته پهرين اهي ختم ڪريون، پر رڳو تنهنجي ڪري هي ڪم هٿ ۾ ڪنيو اٿم. آخر ته عزت جو سوال آهي نه" صوبيدار چيو.

"سائين مهرباني." وڏيري خوشي ۾ گوگڙيَ وانگر ٽڙندي چيو.

"اي ڏنئي، پانجي اپيسر جو حڪم ڇڏي، وڏيري جو ڪم پهرين ٿو ڪري، هلنديون اهي آهن" ڪچهري ۾ ڪنهن سُرپاٽ ڪيو.

"مڙسن جو ياريون اهي اٿئي" ڪنهن وارو وٺايو.

"بروبر..."

"ها ته مون ڳالهه پئي ڪئي. ته ويل شئي جي ڳولا ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي. جوابدار جي ڪا پڪي ائڊريس ناهي. انڊي گهورپ ڪرٽي آهي، خيرپور کان جيڪب آباد تائين لاڙڪاڻي کان شڪارپور تائين اُتر آهي. ظاهر آهي ان پاسي پوليس ويندي، جاسوس ويندا..." صوبيدار چوندو رهيو ۽ وڏيرو ٽيڪ ڏيندو رهيو.

"بروبر سائين بروبر..."

"... ۽ اهو سڀ ڪجهه خرچ سان ٿيندو،" صوبيدار چيو

"ها سائين اڄڪلهه بنا خرچ جي ڇاڻو ٿيئي" وڏيري چيو،

"هر ڳالهه ۾ هر ڪم ۾ خرچ ته ٿيئي ٿو" جهوني علڻ چيو.

"ته هاڻي ڳالهه ڪريو خرچ جي. خرچ ڪير پريندو، ائين نه ٿيئي ته پنسو ڪٽي ونجي ۽ ڪم اڌ ۾ رهجي ونجي" صوبيدار چيو.

"ها سائين! اهو ته ڪرڻو پوندو... پر هاڻي اها به خبر ناهي ته خرچ ڪيترو ايندو" وڏيري چيو.

"ويل شيءِ جي گولا آهي.... انهن ڪمن جي تخميني جي خبر ودي کي وڏيڪ آهي... ودا! ٿورو حساب ته لڳاءِ" صوبيدار جمعدار کي چيو. ۽ جمعدار ٿوري دير ويچاريو.

"سائين! بنهه هٿ جهلي هلجي. مُٺ پکوڙجي ته به جهڙوڪر پنجويهه ٽيهه هزار ته لڳندائي لڳندا..." جمعدار چيو. ۽ ويٺلن کي حيرت وٺي ويئي.

"هينئر سِلو وارن تيرنهن هزارن ۾ بنگالڻ وٺي پٽ کي پرڻايو آهي" گُلو بچل کي نونڻ هٽندي چيو.

"هائو... پر هتي معاملو ٻيو آهي" بچل پٽڪيو.

"سائين! هي به غريب ماڻهو آهن. رقم تمام وڏي آهي، ڪجهه مڙيئي خيال ڪريو وڏيري چيو.

"وڏيرا سائين پئسا عزت کان مٿي ته ڪونهي، بانهن پچي ٿي سُورن لاءِ" جمعدار چيو.

"هائو پر وڏا، حال به سقيمي آهي" وڏيري ورِي چيو.

"بس سائين، اوهين مالڪ آهيو، هيڏانهن صاب وڏو پاڻ آهي، اوهانجي مرضي جمعدار چيو.

"وڏيرا! مان ته رڳو تنجي ڪري اها تڪليف مٿي تي پيو ڪنان نه ته اهڙا ڪئين ڪيس، بي ڪلاس ۾ نيڪال ٿيو ونجن، وڏ به تنهنجي صلاح..." صوبيدار چيو.

"يلا پوءِ آئون همراهن سان پنهنجي مُنهن ڳالهايان" وڏيري چيو. ۽ جُمين دودي، چاڪر کي ٻاهر وٺي ويو. ڳچ ويرم گذري ته وڏيري وڏي جمعدار کي به سڏيو. ۽ وڏو جمعدار پنهنجين وڏين ڳاڙهين مُڇين کي وٽ ڏيئي وڃي ڳالهين ۾ شريڪ ٿيو.

"يار منا خان! هاڻي تون ڪا مدد ڪر.." وڏيري چيو.

"سائين! پاڻ توسان ٻڌل آهيون" جمعدار چيو.

"ڪم به ضرور ڪرڻو آهي. عزت جو سوال آهي. پر ڏوڪڙن ۾ ڪجهه گهٽتائي ڪراءِ"

"سائين! سچي پڇين ته صوبيدار صاحب ته وڏو وات پٽيو هو پر اهو ته مون بنهه پنهنجو ڄاڻي حساب لڳايو. رولڻ ۾ خرچ ته ٿين ٿا. پوءِ تون وڏيرو چوندين ته هٿ پير ٻڌي ڪٽي ٻه ٽي هزار گهٽ ڪرائبا. باقي ويهين کان گهٽ ته پوءِ به ڪم ڪونه ٿيندو"

جمعدار چيو.

نيٺ گهٽي مَٽا ڪُٽ ميڙ منٿ کان پوءِ پندرهين هزارين ۾ طئه ٿي. ايتري ۾ ماني اچي وئي، اُقراٽا، ڀڳل ڪڪڙ، پلاءُ چانور، کير جي لوٽي، جيسين صاحب ۽ سندس اٺالي ماني کاڌي تيسين همراهن پاسي ۾ احمد آرائين وٽ وڃي جُمين جا ڊِگا ڏيکاري سئودو پڪو ڪيو. سورهين هزارين ۾ جوڙي وڪامي وئي ۽ پئسا جمعدار جي کيسي ۾ پهچي ويا. ڪجهه دير رهاڻ هلي. اوپاريون لهواريون، دنيا، دين زماني جون ڳالهيون. رهاڻ ڳُل ڪري وڏيرو جيپ ۾ چڙهي صبح اچڻ جو چئي ڳوٺ ويو. صوبيدار ۽ ٻيا همراهه آرامي ٿيا.

۽ جن جي ننڊ قتل هئي. اُهي جاڳندا، رڙندا، ۽ ٿڌا ساهه ڀريندا رهيا

صبح ٿيو، صوبيدار صاحب اڃا ڏاڙهي ناهي، ڏندڻ پاٽي ڪري ڪوسي پاڻي سان غسل پئي ڪيو ته وڏيرو عارب به اچي پهتو. عزت جي ماتم جو اڄ ٻيو ڏينهن اُڀريو هو.

ترپل ٻيدا، نج مکڻ، گهاٽي لسي ۽ سيوين جي نيرن ڪري، پوليس عملو تيار ٿيو ته صوبيدار وڏيري سان مخاطب ٿيو.

"وڏيرا: هاڻي ڳالهه ٻڌ"

" جي سائين..." وڏيرو سڄو سارو متوجه ٿي ويو.

مون اڄ تائين جنهن جانچ ۾ دل سان هٿ وڌو آهي، اُها ڪاميابي سان مڪمل ڪئي آهي، ۽ اهو تڏهين ٿيئي ٿو جڏهين منجي ڪم ۾ ڪو رنڊڪ نه وجهي"

"جي ها..."

"ته بس جانچ آئون پنهنجي مرضي سان ڪندس"

"ٻلي سائين! اهو ته پاڻ سُئو"

"ته پوءِ مون کي سڀ کان پهرين چوري جي ماءُ کان پُڇا ڪرڻي آهي. آئون انهي رن کي ٿاڻي تي وٺي ويندس صوبيدار چيو ۽ سڀني همراهن جا هانءَ ڏري پيا، وڏيرو به وائڙو ٿي ويو.

هڪ ته لڄالٽ ٿي، پانهن ويئي، هاڻي رنون به ٿاڻن تي گهلجن، زمين نه جاءِ ڏي ته ڊِري وڃجي.

"سائين! اها بي واجبي آهي" دودي کان رهيو نه ٿيو.

"تون ڪير ٿيندو آهين رنڙي جا پٽ! فرياد ڪري وري جانچ ۾ ٽو رولو اٽڪائين پهرين توکي ٻڌبو" صوبيدار گرم ٿي ويو.

نيٺ وڏو جمعدار، وڏيري عارب ۽ دودي کي ٻاهر وٺي ويو.

"ادا! صاب بنهه سخت ماڻهو آهي، ٿورو گهڻو شڪ پوندس ته صفائي ڪانسواءِ اصل نه ڇڏيندو. هيڏانهن اوهين عزت وارا ماڻهو اڳ ئي گهڻو خوار ٿيا آهيو. هاڻ جي ماني به ڏينهن ٿاڻي تي رهي ته صفا نڪ وڍجي ويندو" جمعدار دودي کي سمجهايو.

"ٻيلي وڏا، هاڻ تون ڪا صلاح ڪر.." وڏيري ٻُڏتر ۾ چيو.

"سائين! تون ڪو صوبيدار کي سمجهاءِ" دودي هٿ ٻڌا.

"هاڻي پٽوا صلاح آئون ٿو ڏيان، پر منهنجو نالو وچ ۾ نه اچي" جمعدار پڪائي ڪئي.
"يار! تون ٿورو ڪندين ته پلا توکي ڪيئن ڇوڙائبو..." وڏيري پڪ ڏني.
ته بس وڏيرو ماڻي پاران ضمانت لکي ڏي، ۽ ڪجهه خرچ پاڻي مُنهن ۾ هڻوس. هيڪر جند ڇٽي پوندي، تيسين الله ڪندو ٻانهن به ليپي پوندي" جمعدار صلاح ڏني.
"ضامن ته آئون پوان ٿو. پر خرچي پاڻي به الاڻي ڪيتري کپي،
ڇا ۾ راضي ٿيندو. هنن غريبن وٽ ته هاڻي پاڻي جا ڦُلا به ناهن رهيا" وڏيري چيو.
"بس اوهين ۾ هزار ڪن جو بلو ڪريو، آئون ميڙ منٿ جدا ٿو ڪريانس" جمعدار چيو.
"سائين... هاڻي ته مون وٽ رڳو هڪڙو هزار پيو آهي... پندرهن رات ڏنم..." دودي چيو.
"ابا! تون ته صفا اجائي ڳالهه ٿو ڪرين، اهڙن ڪمن ۾ ڪو پئسي کي ڏسبو ڇا. وڏ مرضي وارا آهيو" جمعدار چيو.
نيٺ پنج سئو بچل هٿ واري ڪان هٿ امانتي ورتي، پندرهن سئو جمعدار کي ڏنا ويا.
"وڏا! هاڻي هنن وٽ ڪجهه ڪونهي، هاڻي ڪو قياس ڪجنو...." وڏيري جمعدار کي چيو.
"وڏيرا! منهنجي وس ۾ هجي ته پاڻي به حرام ونان، هنن پئسن مان مون لاءِ هڪڙو روپيو به ٻاڙ برابر آهي. پر چگو" جمعدار وڏيري کي ڇٽي صوبيدار کي ٻاهر ڪڍي ويو.
"بس ابا! صاب مهرباني ڪئي" جمعدار واپس اچي واڌائي ڏني، همراهن کي پيٽ ۾ ساه پيو.
"وڏيري کان صحيح ونې ڇڏ. ضمانت نامو ٺاني تي هلي لکجان" صوبيدار چيو ۽ جمعدار وڏيري کان اچي ڪاغذ تي صحيح ونې ٽيڙ ويڙهيا.
"بس بابا! هاڻي ٽيڪسي واري سان حساب ڪتاب ڪريو ته جانچ شروع ڪجي" صوبيدار چيو. ۽ دودي کي ڦيري اچي ويٺي. ٽيڪسي وارو مڪراني مس مس ڇهن سون تي راضي ٿيو. جيڪي ڇاڪر هيڪر ته سسي مان ڪڍي ڏنا. ۽ پوليس سر زمين جي جانچ مڪمل ڪري رواني ٿي. ويندي ويندي صوبيدار وڏيري کي چيو.
"وڏيرا! مان پوري ڪوشش ڪندس، خدا گهُريو ته مهيني ماس ۾ پتو پئجي ويندو پر اوهين به هٿ ني هٿ رکي نه وهجنو ڪجهه پنجي همت به ڪجنو ڪٿان ڪا ٿوري گهڻي خبر پئي ته مون کي ٻڌائجو" ، گاڏي ڌوڙ اُڏائيندي، گم ٿي ويئي. همراهه وري اچي اوطاق ۾ گڏ ٿيا.
"ابا صوبيدار چيو سو آن ٻڌو. ڪجهه تُرهو ٻڌبو، ڪجهه پاڻٽي کي سڏبو. وهِو ته پاڻ به صلاح ڪريون" وڏيري عارب ڪٽ تي وهندي چيو. ۽ هو عقل جا گهوڙا ڊوڙائڻ لڳا.

"وارن کي ڦٽي ڏيئي، هُن ڪنڌ ڦيري بلاول کي ڏٺو، جيڪو ڪٽ تي ويٺو هُن کي يڪ ٽڪ ڏسي رهيو هو.
"ڇاٿو ڏسين؟" مُرڪندي پڇيائين.
"ڏسان ٿو بهشت جون حورون به توڪان وڌ هونديون يا..."
"ڇوٿو گنهگار ڪرين"
"گناه ناهي، دل چوي ٿي پوڄا ڪيانءِ."
"ڇڏ اهي ڳالهيون" ماٺو ڪيائين.
"اڙي ها.. مان کي ته ڳالهه ئي وسري ويئي. هو ٻاهر ميرا، سو ٿو انتظار ڪري" بلاول جرڪ يري چيو. ۽ هو

برقعو پائڻ لڳي.

ميرل پنهنجي تر جو چڱو خاصو زميندار هو. مال ملڪيت گهڻي نه هئس نه به راهي رکي ياري دوستي واهه جي هئس. عاشق مزاج ۽ ادب ذوق ماڻهو هو، بلاول سان گهڻي وقت جي ياري هُيس. هن معاملي ۾ هن بلاول جو ساٿ پائرن جيئان ڏنو هو. هزان وڙان خرچ ڪيو هئائين، پنهنجي سر هلي ڪم ڪيو هئائين، پنهي ڪي پنهنجي ڳوٺ ۾ الڳ جاءِ ڏيئي رهايو هئائين. اتي، ان ڪاڌ خوراڪ تائين ميرل جون مددون بلاول سان هيون نه ته بلاول جي مائٽن مان ته اهو آسرو ڪرڻ ئي اجايو هو. چو ته بلاول سڳي سئوٽ سان مڱيل هو. اتي جي اهڙي خبر پئي ها ته پنهنجا به مخالف ٿي پون ها، جيتوڻيڪ بلاول اڳ جڏهين گهر ويو هو ته ماءُ سان سُر چوريو هئائين، مگر مائس هُن جي نه صرف ڳالهه ٻڌڻ کان انڪار ڪيو بلڪ اهو به چيو ته اهو ڪم نه اڳ ٿيڻو نه پوءِ ۽ نه ئي هو اهڙي ڳالهه گهر ۾ ڪنهن سان ڪري، مائٽن مان اُميد پلي هو اچي ميرل وٽ سام پيو. جنهن پاڻ ملمائي ڏيڪاريو. ۽ اڄ هُنن جو نڪاح پڙهائڻ لاءِ ڪين وٺي پئي ويو.

برقعو پائي هو بلاول پويان ٻاهر آئي. جتي ميرل اڳ، جيپ ۾ ويٺو هو.

لالان پويان، بلاول اڳيان جيپ ۾ ويٺا. ۽ گاڏي رواني ٿي ويئي.

"مان جيڪر ڳوٺئون چڪر هڻي اچان، ڪاٿي مان ڪي ڳوليندي پوئيون ڪو اُتي نه وڃي نڪري ته ان ڪي هو تنگ نه به ڪن"

"ابا! ٻاراٿي راند ناهي. تو به ماڻهو چورايو آ. وٽ وٺان ٿي هوندي. چُپ ڪري ته هو به نه ويٺا هوندا. هاٿي جيڪي ٿيڻو آ سو پيو ٿيندو. پويان پاٺهي پيا مُنهن ڏيندا، باقي جي تون وينئين ته پوءِ متان ڦاسي وڃين. ۽ جي تون ڦاٿين ته پوءِ ڪم خراب ٿي ويندو" ميرل سمجهايس.

"چڱو..." بلاول چيو ۽ ڪجهه سوچڻ لڳو.

"جيستائين مانار نه ٿئي، تيستائين ڳوٺ وڃڻ جو ڪم ئي ناهي في الحال مُنهن پاسو ڪري هتي ئي رهيو پيو هج" ميرل چيو.

"نيڪ آ، الله مالڪ آ" بلاول چيو.

"ياجاني! ڪورٽ ۾ مُنهن اصل پڪو ڪجانءِ، متان هٽائين سمورن ڪي ڪاتَ ۾" ميرل ڪلندي لالان ڪي سمجهايو.

"ها ادا! جيئن اوهين چوندا ائين چونديس." لالان جواب ڏنو. هاٿي هو ميرل ڪان گهڻي ڦڪي ڪانه ٿيندي هئي. الله جو آسرو هو پر ان ماڻهو جو سهارو هو.

ڳالهين ڳالهين ۾ هو شهر پهتا. ميرل جاءِ جو بندوبست اڳ ئي ڪري ڇڏيو هو.

اجا چانهه مس پيتائون. تيسين ميرل جا به دوست مولوي سان گڏ اچي سهڙيا. اُهي ئي ماڻهو شاهد به ٿيا. نڪاح پڙهيو ويو. لالان جو وارث ميرل پاڻ ٿيو. چٺ منهنجي چاچي جي ڌيءَ آهي. ڪاغذن تي آڱوٺن جا نشان هڻندي لالان جي سوچ ۾ سوٽ اُبري.

"ڪنوارن ڪي ته وناه وهٺو آهي. اڪيو ٻڌٺو آهي. ڳجهيون پٽريون مينديون هٽيون آهن. پيني ملٺي آهي. زيور پاٺا آهن ڳاڙهو وڳو پاٺو آهي ڪُنبهو اوڍٺو آهي. پوءِ دهُلن شرنائين سهيلين جي سُرن سان اباٺو گهر ڇڏٺو آهي. ابي جي ڳچي ۾ ياڪر پائي ادي جي عزت چانءِ ۾ امان ڪي ڳري لڳي روئٺو آهي. قران هيٺان لنگهي دُعائون وٺٺيون آهن. سيج تي نٺ پائي لانئون لهٽيون آهن.... پوءِ هي ڪهڙي شادي آهي؟ خاموش... چُپ چپات، بي رنگ، بي فيض،

دعائن کان خالي... اکين مان جذبا لڙڪ بنجي وهي ڪريا ۽ لالان جي دامن تي بہ نشان ڇڏي ويا.

هو وري جيپ ۾ ويٺا. هڪ هنڌ بيهي هنن لالان جا فوٽا ڪڍايا. رات ڳوٺ موٽي آيا. صبح جو وري شهر ويا. اچي وڪيل کي ڪنيائون. وڪيل لالان کي سمجهائڻ لڳو. ڪاري ڪوٽ وارو وڪيل لالان کي دپ جهڙو پئي لڳو. ڪن ڪاغذن تي هُن کان وري آڱوٺا هڻايا ويا. ميرل ڪيسي مان ڪجهہ نوٽ ڪڍي وڪيل کي ڏنا ۽ هو ڪورٽ اچي پُهتا. اوپرو ڏيهہ، اوپرا ماڻهو. سرڪاري آفيسون. پوليس وارا. هڪ بلاول سواءِ هتي هُن جو پيو ڪوبہ پنهنجو نہ هو. نہ حال پاڻي نہ رت پاڻي. هو تہ نڌڪي هئي، اڪيلي هئي. وڪيل اندر ويو، وري ويرم ڪانپوءِ ٻاهر آيو. لالان ۽ ميرل کي گڏ وٺي اندر ويو. بلاول ٻاهر ئي وينو رهيو. بلاول کي بہ سڏيائون.

اندر وينل ڪاري ڪوٽ ۾ ٿلهي اچي عينڪ واري جج غور سان لالان کي ڏٺو. وري بلاول کي ڏٺو. وڪيل کي ڪجهہ انگريزي ۾ چيائين پوءِ لالان کان پڇيائين.

"ڇوڪري! تون پنهنجي خوشي سان هن ماڻهوءَ سان نڪاح ڪيو آ"

"هائو...." هن ڪنڌ لوڏي آهستي چيو.

هن کان وڌ ڪنهن بہ ڪجهہ بہ نہ پُڇيو نہ چيو. پوءِ وڪيل هنن کي ٻاهر وٺي آيو. هو جيپ ۾ اچي ويٺا ۽ وڪيل وري اندر ويو. ٿوري دير ڪانپوءِ ڪي ڪاغذ آڻي ميرل کي ڏنائين. ۽ ميرل جيپ چالو ڪري اڳتي هلائي...."

سيني جي صلاح سان، دودو، چاڪر ۽ پيرو ٻانهن ڳولڻ لاءِ اُتر سنبريا. پيرو پنج درجا سنڌي جا پڙهيل هو ان ڪري اڳواڻي ان جي هئي، پرديس ۾ پڙهيل ماڻهو جو هجڻ ضروري آهي. هن پهرين سنبت سکر ڏي ڪئي. جيڪو بلاول جو ضلعو هو.

لالان کي وٺي ات ڏينهن ٿي ويا هئا. جوڙو ڏيڳن جو هڪڙي مينهن اڳ ئي پوليس جي رساني ۽ راج جي ڪاڏي پيتي ۾ وڪامي چڪا هئا. وري ٽماڻ وڪڻي اتر ويندڙ همراهن جو خرچ پورو ڪيو هئائون.

وڏيري عارب پنهنجي دوست حاجي علي بخش مري ڏي خط بہ لکي ڏنو هو. همراه نهي سنبري اچي لوپ لائن واري گاڏي ۾ چڙهيا. انگريزن جي دؤر واري گاڏي هنن کي لڙي منجهند اچي ميرپور خاص پهچايو. بک ۾ پاهہ ٿيندڙ آندن کي هوٽل جي ماني سان چندو هٽي. هو بس ۾ چڙهيا ۽ اچي حيدرآباد سهڙيا.

بس مان لهي سکر وڃڻ واري بس جي پُڇا ڪيائون. ڪنهن ڪجهہ ٻُڌاين ڪنهن ڪجهہ. نيٺ پيرو جي صلاح تي رڪشا ياڙي ڪرڻ جي رٿ ڪيائون. رڪشا واري پهرين تہ ٽي ماڻهو کڻڻ کان انڪار ڪيو پر پوءِ نيٺ پندرهن روپين ۾ راضي ٿيو. ٽيئي سوڙها ٿي ويٺا. رڪشا ڦرڙاٽ ڪيو.

"هل پيسان جهڙو واچوڙو پيو" چاڪر تبصرو ڪيو.

"اي اجان تہ پيا تڪا ٽا هلن هي تہ هرين پيو هلي" پيرو هُن جي معلومات ۾ واڌارو ڪيو. دودو چپ وينو رهيو. جنهن کي رت جون مانيون پيٽ ۾ هجن اُهو پلا ڪُڇي بہ ڇا؟ رڪشا واري هنن کي وڏي اسٽاپ تان ڪنيو پُل مٿي. قلعي کان ڦري چوڪ تي اچي هنن کي ڇڏيائين جتي اُتر ڏي ويندڙ بسون بيٺل هيون. هي بہ وسيلو شاهہ جو ڪري. سکر ويندڙ بس ۾ چڙهيا. بس چالو هئي. ڪڏهين اڳتي تہ ڪڏهين پوئتي پئي ٿي.

"ياٽو! هي لاري سکر ڪڏهين پُهچندي" چاڪر ڀر واري سيٽ تي وينل کان پُڇيو.

"سکر...؟" همراه حيرت مان وراڻيو.

"هائو..."

برقعو پائڻ لڳي.

ميرل پنهنجي تر جو چڱو خاصو زميندار هو. مال ملڪيت گهڻي نه هئس ته به راهي رکي ياري دوستي واهه جي هئس. عاشق مزاج ۽ ادب ذوق ماڻهو هو، بلاول سان گهڻي وقت جي ياري هُيس. هن معاملي به هن بلاول جو ساٿ پائرن جيئان ڏنو هو. هڙان وڙان خرچ ڪيو هئائين، پنهنجي سر هلي ڪم ڪيو هئائين، پنهي کي پنهنجي ڳوٺ ۾ الڳ جاءِ ڏيئي رهايو هئائين. اٽي، ان ڪاٺ خوراڪ تائين ميرل جون مددون بلاول سان هيون نه ته بلاول جي مائٽن مان ته اهو آسرو ڪرڻ ني اجايو هو. چو ته بلاول سڳي سئوٽ سان مڱيل هو. اتي جي اهڙي خبر پئي ها ته پنهنجا به مخالف ٿي پون ها، جيتوڻيڪ بلاول اڳ جڏهين گهر ويو هو ته ماءُ سان سُر چوريو هئائين، مگر مائٽس هُن جي نه صرف ڳالهه ٻڌڻ کان انڪار ڪيو بلڪ اهو به چيو ته اهو ڪم نه اڳ ٿيئو نه پوءِ ۽ نه ئي هو اهڙي ڳالهه گهر ۾ ڪنهن سان ڪري، مائٽن مان اُميد پلي هو اچي ميرل وٽ سامر پيو. جنهن پاڻ ملمائي ڏيڪاريو. ۽ اج هُنن جو نڪاح پڙهائڻ لاءِ ڪين وٺي پئي ويو.

برقعو پائي هو بلاول پويان ٻاهر آئي. جتي ميرل اڳ، جيپ ۾ ويٺو هو.

لالان پويان، بلاول اڳيان جيپ ۾ ويٺا. ۽ گاڏي رواني ٿي ويئي.

"مان جيڪر ڳوٺئون چڪر هڻي اچان، ڪاٿي مان کي ڳوليندي پوئيون ڪو اُتي نه وڃي نڪري ته ان کي هو تنگ نه به ڪن"

"ابا! ٻاراڻي راند ناهي. تو به ماڻهو چورايو آ. وٺ وڻان ٿي هوندي. چُپ ڪري ته هو به نه ويٺا هوندا. هاڻي جيڪي ٿيڻو آ سو پيو ٿيندو. پويان پاڻهي پيا مُنهن ڏيندا، باقي جي تون ويندئين ته پوءِ متان ڦاسي وڃين. ۽ جي تون ڦاٿين ته پوءِ ڪم خراب ٿي ويندو" ميرل سمجهايس.

"چڱو..." بلاول چيو ۽ ڪجهه سوچڻ لڳو.

"جيستائين مانار نه ٿئي، تيستائين ڳوٺ وڃڻ جو ڪم ئي ناهي في الحال مُنهن پاسو ڪري هتي ئي رهيو پيو هج" ميرل چيو.

"ٺيڪ آ، الله مالڪ آ" بلاول چيو.

"ياجاني! ڪورٽ ۾ مُنهن اصل پڪو ڪجاءِ، متان هٿائين سمورن کي ڪاٺَ ۾" ميرل ڪلندي لالان کي سمجهايو.

"ها ادا! جيئن اوهين چوندا ائين چونديس." لالان جواب ڏنو. هاڻي هو ميرل کان گهڻي ڦڪي ڪانه ٿيندي هئي. الله جو آسرو هو پر ان ماڻهو جو سهارو هو.

ڳالهين ڳالهين ۾ هو شهر پهتا. ميرل جاءِ جو بندوبست اڳ ئي ڪري ڇڏيو هو.

اجا چانهه مس پيتائون. تيسين ميرل جا به دوست مولوي سان گڏ اچي سهڙيا. اُهي ئي ماڻهو شاهد به ٿيا. نڪاح پڙهيو ويو. لالان جو وارث ميرل پاڻ ٿيو. ڇڻ منهنجي چاچي جي ڌيءَ آهي. ڪاغذن تي آڱوٺن جا نشان هڻندي لالان جي سوچ ۾ سوٽ اُڀري.

"ڪنوارن کي ته وناه وهٽو آهي. اڪيو ٻڌٿو آهي. ڳجهيون پٽريون ميندڻيون هٿئيون آهن. پيڻي ملٿي آهي. زيور پاتا آهن ڳاڙهو وڳو پاتو آهي ڪُنبهو اوڍيو آهي. پوءِ دهُلن شرنائين سهيلين جي سُرن سان اباڻو گهر ڇڏيو آهي. ابي جي ڳچي ۾ ٻاڪر پائي ادي جي عزت چاڻءُ ۾ امان کي ڳري لڳي روئٿو آهي. قران هيٺان لنگهي دُعائون وٺيون آهن. سيج تي نٿ پائي لانئون لهٽيون آهن.... پوءِ هي ڪهڙي شادي آهي؟ خاموش... چُپ چپات، بي رنگ، بي فيض،

"ڇاهي..." چاڪر پُڇيو ۽ دودي ٻه ڪنڌ ڦيريو.

"هي هي.. هاڻ ڇا هلي ڪنداسين" پيرو اخبار جو اُهو پنو ڪٽي ٻنهي جي اڳيان رکيو. جنهن تي لالان جو فوٽو 'ڏيان طلب' جي عنوان سان ڇپيل هو.

"اڙي..." چاڪر فوٽو کي ڏيان سان جانچيندي چيو.

دودي پيڻ جو فوٽو ڏٺو، اکين ۾ غيرت جا مچ ٻري پيس. پر انهن شعلن پويان لڙڪن جو مينهن ٻه پرجي آيو هو.

"پڙهه" چاڪر چيو.

"هيٺ لهون پوءِ تا پڙهون. هاڻي هلي ڇا ڪنداسين." هو ٽيئي ڪلينڊر جي "ڇاهي ڇاهي" کي نظر انداز ڪندا هيٺ لهي آيا.

سامهون هوٽل هو. پيرو جي پويان هو ٻه اندر گهڙيا، ۽ ڪرسين تي ويٺا، پيرو اخبار کولي ميز تي وڇائي ايتري ۾ پشگير جڳ پاڻي جو ۽ گلاس کڻي اچي پهتو.

"چانهه کڻي اچ" پيرو چيو.

"آئون ڪونه پيئندس" دودي چيو.

"ٻه چانهه" پيرو چيو.

هاڻي پڙهه..... چاڪر چيو ۽ پيرو پڙهڻ لڳو.

"ڏيان طلب... جناب صدر صاحب، وزيراعظم، وزير اعليٰ... ۽ ٻيا وس وارا عملدار.. آئون مسمات لال خاتون عرف لالان... ڌيءَ جُمون. ويٺل....

هن ليک رستي آگاه ٿي ڪريان ته آءٌ عاقل بالغ وات وڪيل آهيان. منهنجي پيءُ جُمعين ۽ ڀاءُ دودي، ٻه سال اڳ منهنجو سڱ ناني بلاول پُٽ غلام حيدر کي ڏيٽو ڪيو هو ۽ عيوض ۾ پنجاهه هزار روپيه روڪ ورتا هئا. پر جيئن ته منهنجو پيءُ جُمون لالچي ماڻهو آهي. ۽ ڀاءُ دودو لوفر ماڻهو آهي. ان ڪري هنن مون کي وري ٻي هنڌ وڪرو ڪرڻ ٿي چاهيو. جيڪا ڳالهه مون کي قبول نه هئي. ان ڪري منهنجي انڪار تي هو مون کي ماريندا هئا. ۽ ناحق روڪ ناحق بند رکندا هئا. جتان وجهه وٺي آءٌ ٽن ڪپڙن ۾ نڪري پنهنجي مڱيندي بلاول وٽ آيس جنهن سان شريعت موجب حق نڪاح ڪيو اٿم. مون کي نه ڪنهن ڀڄايو آهي نه برغلايو آهي. مون اهڙو قسم نامون جناب ايس. ڊي. ايم صاحب ۽ جناب فرسٽ ڪلاس مئجسٽريٽ صاحب جي ڪورٽ ۾ ڏنو آهي. مون کي ۽ منهنجي مڙس کي هاڻي منهنجي پيءُ جُمين، ڀاءُ دودي، ۽ سندن مددگارن علڻ، ميرڻ، چاڪر ۽ وڏيري عارب مان جاني مالي نقصان جو انديشو آهي. اگر هو ڪو ڪوڙو ڪيس يا ڦڏو وغيره ڪن ته ٻه اُهو ڪوڙو سمجهيو وڃي ۽ اسانجو بچاءُ ڪيو وڃي. هي اخبار رڪارڊ تي رکي وڃي. جيئن وقت ضرورت ڪم اچي. سجو نشان مسمات لال خاتون عرف لالان... پيرو ليک پڙهي پورو ڪيو. پيشگير الاٽي ته ڪيڏي مهل چانهه رکي ويو هو جيڪا ٿڌي ٿي ويئي هئي.

"ان جو مطلب ته ماڻي ڪم پڪو ڪرايو آهي. وري نالا ٻه سيني جا لکايا اٿس. ٻي ڏاڙهئي ڪٽڪ سان ته خدا پُڄي" چاڪر ٿڌو شوڪارو ڀريو.

"اي عقل سڀ هن دشمن جا، ٻيو ڇوري ڪا پڙهيل آهي ڇا" پيرو چيو.

"بروبر... علم اها شئي آهي. سڌو وڃي صدر تائين پهتا..... ۽ پاڻ الهه تلهه ٿاڻي جي پوليس کي ڪارائي نلها ويهي رهياسين." چاڪر چيو ۽ دودو چپ چاپ ڪنڌ جهڪائي ويٺو رهيو.

"پوءِ ڪھڙي صلاح؟" پيرو پڇيو.

"ھاڻي ھلڻ اجايو آھي. پھرين ھلي ڳوٺ ھمراھن سان صلاح ڪريون پوءِ..." چاڪر چيو.

"چڱو ڀلا... پر پھرين چانھہ پيئون. مٿو سور ڪان ڦاٽي پيو." پيرو چيو.

"ھي تہ چانھہ صفا ٺري ويئي آھي... ٻي گھراءِ" چاڪر چيو.

"ڇڏ تہ سھي... مرڳو ساھہ ٿو ڪڍين" لالان ھُن جي ڀاڪرن مان پاڻ ڇڏائيندي چيو.

"دل ٿي چوي تہ ھنياءَ ۾ ڀري ڇڏيانءِ" بلاول ٻانھن جو گھيرو ڍرو ڪندي چيو.

"ھيڏي وڏي ڪي ھينئين ۾ ڪيئن رکندي؟" ڪلندي پُڇيائين.

"ھنياءَ ۾ رکيون، ساھہ سان سانڍيون تہ وتانءِ ٿو. اعتبار نٿو اچئي تہ ٻي ڳالھہ آ..." بلاول چيو.

"ڀلا ڳالھہ ٻُڌ! پاڻ ڪيترا ڏينھن ھتي ادي ميرل وٽ رھنداسين... ھُن تي ڪيترو اجان بار ٿينداسين، تون بہ نوڪري تي اجان ڪونہ ٿو وڃين" لالان چيو.

"اھو تہ مان بہ پيو سوچيان، پر ميرل چوي ٿو تہ اجان ڳالھہ ٺري نہ ھوندي. ڳوٺئون خبر چار وٺڻ وڃان پر توکي ھتي اڪيلو بہ تہ نٿو ڇڏي سگھان" بلاول وراڻيو.

"ھت ڪھڙي ھيڪلاڻي آھي. آئون در بند ڪريو ويٺي ھونديس، تون سج لٿي ڪان اڳ وري اچجئين" لالان چيو.

"چڱو... ساجھر ڏسنداسين" بلاول وراڻيو ۽ ٻانھن جو گھيرو وري تنگ ٿيڻ لڳو.

صبح جو بلاول ميرل کي گھر جي پارت ڪري، ھُن جو نصيحتون ھينئين سان ھنڊائي ڳوٺ روانو ٿي ويو ۽ ھو گھر ۾ اڪيلي رھجي ويئي. ھُن جست جو ٿالھہ لوڻ جي ٿيلھي ۽ پاڻي جي ھنڊي ڪٺي اچي چُلھہ جي ڀر ۾ رکيا. اٽي جو ڏٻو ڪنيائين تہ ڏٻو خالي ھو. اٽو ختم ٿي ويو ھو. ٻيو ڏٻو ڪنيائين جنھن ۾ چانور ھئا. چانورن مان ٻُڪ ڀري ٿالھہ ۾ وڌو، ۽ مٿانئس پاڻي جو گلاس ڀري وڌائينس. پاڻي جي مٿاڇري تي ترندڙ چانور آھستي آھستي ھيٺ ٿالھہ جي تر ۾ ويھڻ لڳا. بلاول شام جو ورڻ جي پڪ ڏيئي ويو ھو. ھن بلاول لاءِ بہ پيٽ رکڻ ٿي چاھيو. ڪھڙي خبر اُتان لنگھڻ اچي؟" وري سوچيائين تہ ھو ماءُ پيءُ ڏي ويو آھي، ماءُ بکيو ڪيئن ڇڏيندس. ماءُ جو خيال ايندي ئي سندس نگاھن ۾ ماڻس جي تصوير اُڀري آئي.

ماءُ جيڪا ٩ مھينا پيٽ ۾ کڻي ھلندي آھي. ماءُ جيڪا بيوس ۽ ڀتڪڙي وجود کي ٿڌي ڪوسي ڪان بچائيندي آھي. ماءُ جيڪا وک وک اولاد تان ساھہ صدقو ڪندي آھي.

ماءُ جيڪا ٻار جي وڌندڙ ڄمار جي ھر گھڙي سان گڏ اميدن جا محل جوڙيندي رھندي آھي. بلاول ماءُ سان ملڻ ويو ھو، پر ھوءَ؟... ھوءَ تہ ماءُ ڪان گھڻو پري ھلي آئي ھئي. ھن اُھو رستو ئي ڪونہ ڇڏيو ھو جنھن تان واپس وڃي ماءُ جي جھولي ۾ ڪري پوي. ڇا ھُن جي ماءُ ھن کي معاف ڪري ڇڏيندي؟؟؟..

اوچتو ڪيس پيٽ ۾ ڪنھن چُرندڙ شئي جو احساس ٿيو. ڇڻ ڪو پيٽ ۾ ٺونگا پيو ھڻيس. ھن ڪنڌ جھڪائي پيٽ ڏانھن ڏٺو. اکين ۾ شرم جا پاڇا لھي آيس. پر پوءِ ھو گنڀير ٿي ويئي. سوچڻ لڳي. تہ جي سندس اولاد بہ ائين ئي ھُن جي اميدن تي پاڻي ڦيري ڇڏي تہ ڪيس ڪيترو ڏک ٿيندو؟ ھن جي دل ڏڪڻ لڳي.

ڀت رڌجي ويو. ھن ديڳڙي چُلھہ تان لاٿي. ڏوئي سان چانور ڪڍي ٿالھہ ۾ وڌا. پر ڪاڌائين ڪونہ، ڇھن مھينن ۾ ھي پھريون ڀيرو ھو جو ھُن کي اڪيلو کاڌو ٿي پيو.. ھن پنھنجي بک کي اُجھامندو محسوس ڪيو.

"ڀلي ھو اچي تہ پوءِ گڏجي کائينداسين" سوچيائين. ۽ ڀت ڍڪي رکي ڇڏيائين ھاڻي ھُن وٽ سواءِ سوچڻ جي ٻيو ڪو ڪم ڪونہ ھو. پر ھو سوچ ڪان ڊڄڻ لڳي ھئي. وارن ۾ ڏوڙ وجھندي. راج ڀاڳ آڏو ڪنڌ جھڪائيندي، عزت

"ڇاهي..." چاڪر پُڇيو ۽ دودي ٻـ ڪنڌ ڦيريو.

"هي هي.. هاڻ ڇا هلي ڪنداسين" پيرو اخبار جو اُهو پنو ڪٺي ٻنهي جي اڳيان رکيو. جنهن تي لالان جو فوٽو 'ڏيان طلب' جي عنوان سان ڇپيل هو.

"اڙي..." چاڪر فوٽو کي ڏيان سان جانچيندي چيو.

دودي پيڻ جو فوٽو ڏٺو، اکين ۾ غيرت جا مچ ٻري پيس. پر انهن شعلن پويان لڙڪن جو مينهن بہ پرجي آيو هو.

"پڙهہ" چاڪر چيو.

"هيٺ لهون پوءِ تا پڙهون. هاڻي هلي ڇا ڪنداسين." هو ٽيئي ڪلينڊر جي "ڇاهي ڇاهي" کي نظر انداز ڪندا هيٺ لهي آيا.

سامهون هوٽل هو. پيرو جي پويان هو بہ اندر گهڙيا، ۽ ڪرسين تي ويٺا، پيرو اخبار کولي ميز تي وڇائي ايتري ۾ پشگير جڳ پاڻي جو ۽ گلاس کڻي اچي پهتو.

"چانهہ کڻي اچ" پيرو چيو.

"آئون ڪونہ پيئندس" دودي چيو.

"ٻہ چانهہ" پيرو چيو.

هاڻي پڙهہ..... چاڪر چيو ۽ پيرو پڙهڻ لڳو.

"ڏيان طلب... جناب صدر صاحب، وزيراعظم، وزير اعليٰ... ۽ ٻيا وس وارا عملدار.. آئون مسمات لال خاتون عرف لالان... ڌيءُ جُمون. وينل....

هن ليک رستي آگاهہ ٿي ڪريان تہ آءٌ عاقل بالغ وات وڪيل آهيان. منهنجي پيءُ جُمعين ۽ ڀاءُ دودي، ٻہ سال اڳ منهنجو سڱ نالي بلاول پُٽ غلام حيدر کي ڏيٹو ڪيو هو ۽ عيوض ۾ پنجاهہ هزار روپيہ روڪ ورتا هئا. پر جيئن تہ منهنجو پيءُ جُمون لالچي ماڻهو آهي. ۽ ڀاءُ دودو لوفر ماڻهو آهي. ان ڪري هنن مون کي وري ٻي هنڌ وڪرو ڪرڻ ٿي چاهيو. جيڪا ڳالهہ مون کي قبول نہ هئي. ان ڪري منهنجي انڪار تي هو مون کي ماريندا هئا. ۽ ناحق روڪ ناحق بند رکندا هئا. جتان وجهہ وٺي آءٌ ٽن ڪپڙن ۾ نڪري پنهنجي مڱيندي بلاول وٽ آيس جنهن سان شريعت موجب حق نڪاح ڪيو اٿم. مون کي نہ ڪنهن ڀڄايو آهي نہ ٻرغلايو آهي. مون اهڙو قسم نامون جناب ايس. ڊي. ايم صاحب ۽ جناب فرسٽ ڪلاس مئجسٽريٽ صاحب جي ڪورٽ ۾ ڏنو آهي. مون کي ۽ منهنجي مڙس کي هاڻي منهنجي پيءُ جُمين، ڀاءُ دودي، ۽ سندن مددگارن علڻ، ميرڻ، چاڪر ۽ وڏيري عارب مان جاني مالي نقصان جو انديشو آهي. اگر هو ڪو ڪوڙو ڪيس يا ڦڏو وغيره ڪن تہ بہ اُهو ڪوڙو سمجهيو وڃي ۽ اسانجو بچاءُ ڪيو وڃي. هي اخبار رڪارڊ تي رکي وڃي. جيئن وقت ضرورت ڪم اچي. سجو نشان مسمات لال خاتون عرف لالان... پيرو ليک پڙهي پورو ڪيو. پيشگير الائي تہ ڪيڏي مهل چانهہ رکي ويو هو جيڪا ٿڌي ٿي ويئي هئي.

"ان جو مطلب تہ مائي ڪم پڪو ڪرايو آهي. وري نالا بہ سيني جا لکايا اٿس. ٻي ڏاڙهئي ڪٽڪ سان تہ خدا پُڄي" چاڪر ٿڌو شوڪارو ڀريو.

"اي عقل سڀ هن دشمن جا، ٻيو ڇوري ڪا پڙهيل آهي ڇا" پيرو چيو.

"بروبر... علم اها شئي آهي. سڌو وڃي صدر تائين پهتا..... ۽ پاڻ الهہ تلهہ ٿاڻي جي پوليس کي ڪارائي نلها ويهي رهياسين." چاڪر چيو ۽ دودو چپ چاپ ڪنڌ جهڪائي ويٺو رهيو.

"چاهي..." چاڪر پُڇيو ۽ دودي ٻه ڪنڌ ڌُڻيو.

"هي هي.. هاڻ چا هلي ڪنداسين" پيرو اخبار جو اُهو پنو ڪٽي ٻنهي جي اڳيان رکيو. جنهن تي لالان جو فوٽو 'ڏيان طلب' جي عنوان سان ڇپيل هو.

"اڙي..." چاڪر فوٽو کي ڏيان سان جانچيندي چيو.

دودي ڀيڻ جو فوٽو ڏٺو، اکين ۾ غيرت جا مچ ٻري پيس. پر انهن شعلن پويان لڙڪن جو مينهن به پرجي آيو هو.

"پڙهه" چاڪر چيو.

"هيٺ لهون پوءِ تا پڙهون. هاڻي هلي چا ڪنداسين." هو ٽيڪسي ڪلينڊر جي "چاهي چاهي" کي نظر انداز ڪندا هيٺ لهي آيا.

سامهون هوٽل هو. پيرو جي پويان هو به اندر گهڙيا، ۽ ڪرسين تي ويٺا، پيرو اخبار کولي ميز تي وڇائي ايتري ۾ پشگير جڳ پاڻي جو ۽ گلاس کڻي اچي پهتو.

"چانهه کڻي اچ" پيرو چيو.

"آئون ڪونه پيئندس" دودي چيو.

"ٻه چانهه" پيرو چيو.

هاڻي پڙهه..... چاڪر چيو ۽ پيرو پڙهڻ لڳو.

"ڏيان طلب... جناب صدر صاحب، وزيراعظم، وزير اعليٰ... ۽ ٻيا وس وارا عملدار.. آئون مسمات لال خاتون عرف لالان... ڌيءُ جُمون. ويٺل....

هن ليک رستي آگاهه ٿي ڪريان ته آءٌ عاقل بالغ وات وڪيل آهيان. منهنجي پيءُ جُمعين ۽ ڀاءُ دودي، ٻه سال اڳ منهنجو سڱ نالي بلاول پٽ غلام حيدر کي ڏيٿو ڪيو هو ۽ عيوض ۾ پنجاهه هزار روپيه روڪ ورتا هئا. پر جيئن ته منهنجو پيءُ جُمون لالچي ماڻهو آهي. ۽ ڀاءُ دودو لوفر ماڻهو آهي. ان ڪري هنن مون کي وري ٻي هنڌ وڪرو ڪرڻ ٿي چاهيو. جيڪا ڳالهه مون کي قبول نه هئي. ان ڪري منهنجي انڪار تي هو مون کي ماريندا هئا. ۽ ناحق روڪ ناحق بند رکندا هئا. جتان وجهه وٺي آءٌ ٽن ڪپڙن ۾ نڪري پنهنجي مڱيندي بلاول وٽ آيس جنهن سان شريعت موجب حق نڪاح ڪيو اٿم. مون کي نه ڪنهن ڀڄايو آهي نه برغلايو آهي. مون اهڙو قسم نامون جناب ايس. ڊي. ايم صاحب ۽ جناب فرسٽ ڪلاس مئجسٽريٽ صاحب جي ڪورٽ ۾ ڏنو آهي. مون کي ۽ منهنجي مڙس کي هاڻي منهنجي پيءُ جُمين، ڀاءُ دودي، ۽ سندن مددگارن علڻ، ميرڻ، چاڪر ۽ وڏيري عارب مان جاني مالي نقصان جو انديشو آهي. اگر هو ڪو ڪوڙو ڪيس يا ڦڏو وغيره ڪن ته به اُهو ڪوڙو سمجهيو وڃي ۽ اسانجو بچاءُ ڪيو وڃي. هي اخبار رڪارڊ تي رکي وڃي. جيئن وقت ضرورت ڪم اچي. سچو نشان مسمات لال خاتون عرف لالان... پيرو ليک پڙهي پورو ڪيو. پيشگير الائي ته ڪيڏي مهل چانهه رکي ويو هو جيڪا ٿڌي ٿي ويئي هئي.

"ان جو مطلب ته مائي ڪم پڪو ڪرايو آهي. وري نالا به سيني جا لکايا اٿس. ٻي ڏاڙهئي ڪٽڪ سان ته خدا پُڄي" چاڪر ٿڌو شوڪارو ڀريو.

"اي عقل سڀ هن دشمن جا، ٻيو چوري ڪا پڙهيل آهي چا" پيرو چيو.

"بروبر... علم اها شئي آهي. سڌو وڃي صدر تائين پهتا..... ۽ پاڻ الهه تلهه ٿاڻي جي پوليس کي ڪارائي نلها ويهي رهياسين." چاڪر چيو ۽ دودو چپ چاپ ڪنڌ جهڪائي ويٺو رهيو.

[illegible]
[illegible] ٻه ٻئي ڏونهو ٻيئا هئا. ميرل جو هڪ هاري رامشي كولهي بہ ساڻ هُئي. لالان
[illegible] نہ اوهي نہ واهي. گهٻرائجي نہ تہ پيو ڇا ڪري؟
[illegible] ڏودي كنڌ لوڏي ها كئي.
[illegible] كان ڄملي ٻاهر گهلي ورتو. ۽ هو ٻي سنتي بُت سان در ٻاهران اچي كري،
[illegible] ڏنو ۽ امالڪ رومڙ كيائين، پر پر ۾ بيٺل سپاهي ڌكو ڏنس.
[illegible]
[illegible]... پورو ڪريان" دودي اڳرو اکر ڳالهايو.
"[illegible] تہ هٿي هٿڪڙي وجهندو سٺين جيل ۾" صوبيدار دڙكو ڏنس. ۽ دودو بيهي
[illegible] سميت اچي لالان جي پر ورتي. ۽ صوبيدار ٻن سپاهين سميت گهر ۾ گهڙي پيو. ٽپڙ نہ مليو
[illegible] تي جيئن كو ڏاڙيل گهر ۾ اچي پيو هجي.
"[illegible] كٿي آهي تو وارو ڇوڪرو..." صوبيدار هكل كئي. هو كو جواب نہ ڏيئي سگهي.
"[illegible]..." لالان جي زبان كوڙ ڳالهايو. هُن نٿي چاهيو تہ بلاول ۽ اشرف بہ ڦاسن. هو هر ستم سر تي
[illegible] لاءِ تيار ٿي ويٺي.
هڪ سپاهي صوبيدار كي هڪ طرف وٺي ويو.
"[illegible]! هي كهڙو علائقو آهي. هتي جيترو بيهبو اوترو ڏکيو آهي. هي هيكلو گهر آهي، كولهين جا ماڻهو بہ
[illegible] سان آهن. جي ڳوٺ هجي ها تہ پاڻ هن محل تائين سڄي لڳين كونہ بچون ها، هي ماڻهو عملدار آفيسر جي
[illegible] آهن، اوهان هلڻ واري كريو ائين نہ ٿئي جو همراه پهچي وڃن ۽ جهيڙو ٿي پوي."
"پوءِ مشير نامو...." صوبيدار چيو.
"اُهو اڳتي هلي ناهبو گهر جو نقشو مون كي ياد آهي." سپاهي چيو منٽن ۾ سڀ کم ٿي ويا. بنا دير لالان
كي جيپ ۾ اُڇلايو ويو ۽ جيپ اچي روڊ تي چڙهي.
ٻارهين كان اڳ هو ننيڙي جي دوا وٺي، واپس وريو. ننيڙو ٻار هر هر روئي. شيشي وات ۾ وجهيس تہ گهڙي
ماٺ كري، سڄو رستو هُن كي پريشان كيائين. اسٽاپ تي هو بس مان لهي، تكڙيون تكڙيون وكون كڻندو گهر ڏي
هلڻ لڳو. الاءِ ڇو هُن جي دل ڏاڍي ملول هئي. ائين ٿي لڳو ڄڻ كو هُن جي دل مُٺ ۾ ڄملي پيو نپوڙي. باغ كان ٻاهر
ني كمدار هدايت گڏيس. جنهن جو منهن سرنهن جي گُلن جهڙو پيلو هو.
"بلاول! يار ظلم ٿي ويو. اصلي ڦُر ٿي ويئي. مان توڏي پي آيس"
"ڇا ٿيو؟" هُن كي اندر ۾ ڇڪ آئي.
"پوليس ياجائي كي وٺي ويئي..." هدايت چيو ۽ بلاول كي ائين لڳو ڄڻ سندس بدن جو رت پيرن كان مٿي ڏي
چڙهندو هجي. هُن جون اكيون ڦاٽي ويون اڳتي پڌڻ كان اڳ هو لُڏيو ۽ زمين تي كري پيو. اهو بہ چڱو ٿيو جو هدايت
اشرف كي ڄملي ورتو نہ تہ هيڏو ٻار ڏك نہ سهي سگهي ها.
هدايت هارين كي سڏ كيو، ۽ بلاول تي پاڻي ڇٽكاري كيس هوش ۾ آندائون ۽ پوءِ گهر وٺي آيس.
ساڳيو گهر، ساڳيو در، پر لالان....؟
"لا...لا...ن..." هُن جي واتان هانءُ ڏارينڌڙ رڙ نكتي. ۽ كيس وري ڄكر اچي ويو.

"يار! مڙس ماڻهو ٿي، رنن جيئان ٿو روئين. همت ڪر، ڪا پٽي بڌڻ جي ڪر" هدايت دلاسو ڏيندي چيس.

"مان اڄ نالي تي ڪاٺي پيو ڪريان سيٺي ڪُرمي اُت هئا. هتي چڙو رامشي هو. سو به اڏ مغزي، ڇٽ ڪي ڪا بيٺ ئي نه پئي، پوليس هن کان گهر پُڇي وٺو. ۽ پاڃائي کي وٺي ويا" هدايت پيڙائتي ڳالهه ٻڌايس.

پر هُن کي هدايت جي نه ته ڳالهه وڻي نه هدايت. محبت ۾ ماڻهو، ماڻهو سا ايترو ته رلجي ويندو آهي، جو اوچتي جدائي ۾ رُلي مري نٿو ته به مرڻ جهڙو ٿيو وڃي.

بلاول جو ته ڏينگو ئي ڏيري ٿي ويو هو. جنهن ڪاڻ مائٽن عزيزن، پنهنجن پراون، لڳل عزت واري نوڪريَ تان هٿ ڪڻي ننڌڪو، ٻي گهر ۽ ٻي روزگار بڻيو، خواريون خرابيون سر تي وسايائين، در در جا ڌڪا کاڌائين. سو به جدا ٿي ويو. ائين اوچتو، جو موڪلاڻي به نه ٿي. پر ويندي ويندي هوءَ وٽس اشرف به ڇڏي ويئي هئي.

ٿاڻي جي انڌيري ڪمري ۾ لالان ڦٿڪي پئي. من ماندو هئس، تڙپي ٿي لُڇي ٿي، ڪمري جي بند دروازي تي سپاهي بندوق سميت بيٺو هو. پاڻس جي اکين ۾ پرندڙ ٿانڊا ڏسي. قانون هُن کي پنهنجي حفاظت ۾ ورتو هو. ماڻس کي گهرايو ويو هو، ۽ هو هن وقت بند ڪمري ۾ هن کي سمجهائي به رهي هئي ته وڇوڙن کي ساري نير به واهي رهي هئي.

"امان! تو اسانکي جيئري ماري ڇڏيو. نيئي ماءُ جي اڃي سينڌ ۽ پيءُ جي پڳ ڏي به ڪونه ڏنئي. پاڻ اشراق ماڙهو. ڇا ڇاڻون ٿاڻن مان اڄ هي ڏينهن به ڏسڻا پيا. پر هاڻي پاڻي ڪونه ولوڙبو. تون هاڻ به اسان جو پاسو ڪڻ، اٿي! ڇوٽي پيري ۾ سُور ڏئين.لالان! مون مڙهي ماءُ ڏي ڏس. مٺي! توکان پري مون مڙهي جي پلا ڪهڙي حالت ٿي هوندي؟"

۽ هو ماءُ جي دل ۾ اولاد جي وڇوڙي سان پيدا ٿيندڙ قيامت کي پلا ڪيئن ٿي وساري سگهي. هوءَ به ماءُ هئي. هوءَ به پنهنجي اولاد کان پري هئي. هوڏانهن اولاد پيار جي ڌاڳي ۾ ٻڌجي ماءُ کان پري ٿيو هو، هيڏانهن ماءُ جبر جي زنجير ۾ ٻڌجي اولاد کان پري ٿي هئي. لڙڪن جو لارون ٿاڻي جي ڪمري ۾ فرش تي ڦڙي ڦڙي تلاءُ ٺاهي رهيون هيون.

"امان! مون جو اشرف... امان ڇئن مهينن جو مس آهي. ٿپ ۾ ڇڏيو اٿم.

امان! مون جي ماشوم کي بُک لڳي هوندي. ٿڃ لاءِ روئيندو هوندو. گهوڙا... امان منهنجين گلتين جي ماڦي ڪريو، مون کي منهنجي ٻچڙي وٽ ڇڏيو. آئون ڦاسي چڙهڻ لاءِ راضي آهيان. پر پهرين..." هو وڌ نه ڇئي سگهي سڏڪن ۾ لڙڪن گڏجي هُن جي زبان کي تالو هڻي ڇڏيو.

"لالان! تون ڇئن مهينن جي ٻچي لاءِ ڪيئن پئي پڇرين مُئي! منهنجي دل کان پڇيو اٿئي. جنهن تو جيڏي اُڏي ساماڻي کان سڄو ڏيڍ سال ذري گهٽ، پري گهاريو آهي. مون جا آنڊا رُک جا ته ڪونهي" ماڻس پوڙهين اکين مان پاڻي هاريندي چيو.

پنهنجو درد ٻين جي دکن کان وڌ پيڙاءُ ڪئي ايندو آهي. ماڻهو پنهنجي ڏک ۾ ئي ايترو ڏکيو هوندو آهي جو ٻي جي ڏک کي سمجهي ئي ناهي سگهندو هو ٻئي ماءُ ڌيءُ پنهنجي پنهنجي جاءِ تي ڏُکاريون هُيون. هر ڪنهن پنهنجي دک کي ٻي جي دک کان وڌ پئي ڄاتو. ماڻس هُن کي سمجهائي ٿڪي پئي. پر هن جو ساڳيو ڳن ساڳي ڪماڙي. هو مڙس ۽ پٽ تان هٿ ڪڻڻ لاءِ تيار نه ٿي.

لالان پڪو پهه ڪيو هو ته شرمائڻ لڄائڻ، دپ داءُ کي هڪ پاسي رکي هو پنهنجي ور ۽ پٽ کي حاصل ڪرڻ لاءِ قانون جي اکين ۾ اکيون وجهي ڳالهائيندي. هڪ غلطي ڪري هو مائٽن کي ڇڏي چڪي هئي. هاڻي ٻي غلطي ڪري

هو مڙس ۽ اولاد کي ڇڏڻ لاءِ تيار نہ هئي. ماڻس کان پوءِ پيءُ ويهن نهن جا زور لائي بيهي رهيو.

"امان! اڳئي پيري ۾ پورو ڪري ڇڏيو اٿئي. وڏيڪ ودِ نہ وجهہ. اسان پاران بيان ڏي، اسان جي ٽي"

پر لالان چئي تہ ان تري تيل ئي ڪونهي. بہ ڏينهن مٿو هٿي هٿي مانڻ ڏيئي وٺي بيهي رهيا.

پر ڪو ڪڙ تيل ڪونہ نڪتو.

هاٽي جُمين، وڏيري عارب جا ۽ وڏيري وري اچي صوبيدار جا پير جهليا.

"سائين تون هفيسر آهين حد جو حاڪم آهين، هيترو وقت اسين خوار خراب بچڙا ٿيا آهيون. غريبن جي گهر تي ڪانگ ويهي رهيو آهي. جيڪا پينگ ٿيڻي هئي سا ٿي آهي. هاٽي ڪو اهڙو وارو ڪر جو ٻانهن مائٽن کي ملي، تون جيئن چوندين تيئن ڪنداسين"

صوبيدار احمد خان گهتو ئي نتايو. سمجهايو چئي.

"بابا! مائي وات وڪيل آهي. اُن کي ڀلا چا ڪبو. اوهان مائٽن جي نٽي ٻُڌي سا منهنجي ڪٿي ٻُڌندي. هتي ها ڪري ڪورٽ ۾ ڦري ويئي تہ ڀلا چا ڪبو، ڪهڙو زور اوهان جو لڳندو تہ ڪهڙو منهنجو، باقي زور زبردستي تہ آئون ٻانهن اوهان جي حوالي ڪري ڪونہ سگهندس، مائي پويان ننڍڙو ٻار ڇڏي آئي آهي سو ڪو پويان ڏٺي چُپ ڪري ويهندا؟ هو وسان ڪونہ گهٽائيندا. هت مائي هنن جي ٽيو بيٺي آهي. ڀلا اهڙي حالت ۾ آئون چا ڪريان"

پر وڏيرو صوبيدار سان هيڪ هيڪان ڪري بيهي رهيو.

"سائين تون پوليس هفيسر آهين، نوڙي مان ناگ ڪرڻ تنهنجي ڏاتي هٿ ۾ آهي. اسانجي راڄ جي پڳ جو سوال آهي. جيڪو مُنهن مان ڪڍندين اُهو ڏينداسين پر ڪنهن ريت ٻانهن اسانکي ملي."

صوبيدار بہ يا تہ پڪاڻي ڪئي يا وري ڪو رحم دل ۾ پيو هُنس سو هبڪر نہ هنن کي ڪو دلاسو ڪونہ ڏنائين، ۽ شام جو لالان کي پنهنجي آفيس ۾ گهُرايائين ماٽس سنيپرائي سان ڪڏ هو اندر آئي.

صوبيدار سگريٽ جو تيز سوٽو هڻي اکيون هن جي سُڪل مُرجهايل چهري ۾ ڪپائيٰ ڪا گهڙي هُن کي جانچيندو رهيو.

"ها ڇوري! ڪر خبر... ڪهڙي پير تي بيٺئين؟.. مائٽن جي ني ٽئين يا اجا بہ هُن مان هٿ نٽي ڪڍين.."

"سائين تو حاڪم آهين، آئون ڇئن مهينن جو ماشوم ڪلڙو ٻچو ڪيئن ڇڏيان تپ ۾ هُڙڪندي ڇڏي آئي آهيان. تون پاڻ بہ ٻچن وارو هوندين، پنهنجن ٻچڙن جي صدقي مون کي پنهنجي ٻچڙي وٽ پُڄاءِ.." لالان جي اندر مان ممتا جو آواز آزي ٻنجي اُبريو. اکين مان بيوسي جو وڏ ڦڙو وسڻ لڳس. الاءِ ڇو صوبيدار جو ڪنڌ گهڙي لاءِ جهُڪي ويو.

"پوڙهي! ڇوڪري تہ اوهان جي نٽي ٽيئي، تون ماءُ آهينس ڪجهہ سمجهائينس نٽي"

صوبيدار لالان جي ماءُ کي مخاطب ٿيو.

"اي ابا.. مون گهڻئي آزيون نيزاريون ڪيون پوتيون پلاند ڪيا. منٿون ڪيون، پر اج اسان کان وڌ ڏاريا ٿيا اٿس. اڙي صاب... جي پنهنجا آندا ئي دشمن ٿي پون تہ ٻي ڪهڙي تي ميار ڪجي؟" پوڙهي ڏک ڪڍيو.

"ڇوڪري، هاٽي ڳالهہ ٻُڌ! منهنجو توسان واعدو آهي تہ توکي منهنجو پُٽ وٺي ڏيندس. پر تون مائٽن سان ويندئين، ڪورٽ ۾ بيان اهو ڏيندئين تہ توکي بلاول زوري اغوا ڪري کڻي ويو هو." صوبيدار چيو.

"سائين! تون بہ منهنجي ڳالهہ ٻُڌ: منهنجي مُنهن تي جيڪا دانکي ملجي ويئي سا تہ ملجي ويئي. پر هاٽي جي مڙس مان هٿ ڪڍينديس تہ منهنجو ماشوم ٻچو رُلي ويندو. منهنجا سانت مون کي، منهنجي ٻار کي اُڦت مارينداٰ. پر

جي حياتي جو جيئندان ڏئون تہ بہ منهنجي ٻار کي ڪونہ قبوليندا... تون پاڻ انصاف ڪر جن عزت ڪارڻ هيترو ڪيو آهي. اُهي منهنجي ٻار کي ڪيئن قبوليندا؟" لالان ٻڪي نابري واري. ڳالهہ صوبيدار کي بہ دل سان لڳي.

"نيڪ آهي بابا! اَئون سوچيندس، اڄا تہ ريمانڊ آهي، جوابدار کي بہ هٿ ڪرڻو آهي. پوءِ ڏسنداسين.

"سائين! الله جي نالي مون کي منهنجو ٻچڙو ملاءِ. الله سائين توکي تنهنجن ٻچن مان شهر ڪري ڏيندو" لالان وري ليلهايو.

اُها لالان جا پنهنجن مٽن مائٽن اڳيان اڪ ڪٿي ڳالهائي نہ سگهندي هئي. اڄ وقت جي ڌڪن هن کي ٿاڻي ۾ ٻاوردي آفيسر آڏو اعتماد سان ڳالهائڻ سيکاري ڇڏيو هو. هو وري پنهنجي بنديخاني ۾ موٽي آئي. ۽ پوليس وري بلاول کي هٿ ڪرڻ لاءِ سرگرم ٿي ويئي.

وڏيري عارب گهڻي ڪوشش ڪئي تہ شخصي ضمانت تي ٻانهن سندن حوالي ڪئي وڃي پر لالان صوبيدار کي چٽن اکرن ۾ چئي ڇڏيو تہ هن کي مائٽن مان جاني خطري جو انديشو آهي. هو ڪيس ماري وجهندا. هوڏانهن عورت کي ايترو وقت ٿاڻي ۾ رکڻ بہ چڱو نہ هو ان ڪري صوبيدار ڪيس پنهنجي اعتبار جوڳي جهوني جمعدار دلاور جي ڪوارٽر ۾ جمعدار جي ٻارن ٻچن سان گڏ رهائڻ جو بندوبست ڪيو. ماءُ ۽ پيءُ ڪانسواءِ ساٽس ٻين عزيزن جي ملاقات بہ بند هئي.

"همدرد همراز کي ڏسي غم تازو ٿي پوندو آهي. جڏهين ڪچي ڦٽ تان ڪڙي لهي تہ رت بہ ضرور وهندو آهي. پر بلاول جي ڦٽ تي تہ اڃان ڪڙي بہ ڪانہ ٻڌي هئي ان ڪري هُن جي اکين مان لڙڪ ٿي وهيا. ميرل کي ڏسي هُن جو اندر اڌ ٿي پيو هو. ميرل کي حالتن جي سڄي خبر پئجي ويئي هئي. ۽ هن کي اها بہ خبر هئي تہ ڦرجي ويل ۽ چورايل شئي جي واپسي جي اُميد سڪئو خواب آهي. ملي تہ ملي نہ تہ ويئي تہ ويئي آهي. تڏهين بہ هو بلاول کي دلاسا ڏيئي رهيو هو. ۽ لالان کي واپس وارڻ جا منصوبا جوڙي رهيو هو.

"بلاول! يار ٻار نہ ٿي. اٿين روئڻ رڙڻ مئون پلا ڇا ملندئي. ڀاڄائي تنهنجي نڪاح ۾ آ. ڪورٽ ۾ بيان ٿيل آهن. ڪاغذ پٽ اسان وٽ موجود آهن، هن مئون تنهنجو اولاد آ، ڪوبہ قانون مڙس ڪئون زال ۽ ماءُ ڪئون اولاد نٽو ڪسي سگهي. اسان پاڻ پوليس ۽ فريادي ڌر تي ڪيس داخل ڪنداسين.... دل نہ هار" ميرل سمجهايس.

"ميرل اشرف ڪالهہ کان ڏاڍو ٿو پيو تڙپي. مان کي ڳڻتي آ تہ ڪاٿي ٻيهر نہ بيمار ٿي پوي." هن چيو.

"ننيڙي جو فڪر نہ ڪر، مان جو ڪِڪو بہ تہ ايڏوئي آ، جهڙو تنهنجو ٻچو تهڙوئي مان جو، تنهنجي ڀاڄائي اشرف جو بہ ايتروئي خيال رکندي، تيستائين ڀاڄائي بہ خير جي اچي ويندي." ميرل چيو.

"تنهنجي مهرباني يار! پر مان تہ سوچيان ٿو تہ اشرف کي ڪٿي وڃي حاضر ٿيان. مان جو خير آ... پر اشرف تہ ماءُ تائين پهچي ويندو" بلاول خيال ظاهر ڪيو.

"بيوقوفي جون ڳالهيون ڇڏ، عورت ۽ گهوڙو اُن جو جن جي قبضي ۾، ڀاڄائي کي پير تي پڪو بيهارڻ جو هڪڙوئي طريقو آهي اولاد، جي هُن کي تنهنجي ڇڪ نہ ورايو تہ پٽ جي سڪ ورائيندس، عورت دنيا جي هر رشتي کي ڇڏي سگهي ٿي پر اولاد جو رشتو ڇڏڻ هن جي وس ۾ ناهي. ڪڪو ڀاڄائي جي حوالي هٿ ڪبو. اُتي ڪڪو مليس تہ مٽان مائٽن جو ڇورڻ تي لڳي." ميرل چيو.

"ميرل! ڦرڻ واري وائي ٿي نہ وار، لالان سان مان جا ست سنگَ ۽ سِر جا سئودا آهن. مان کي هن تي اهڙو ويساهہ آ جو جيڪر مان اهو مڃان تہ سڄ اولهہ ڪئون اُڀريو آ، پر اهو نہ مڃان تہ لالي مان ڪئون ڦري ويئي آ." بلاول ٺڏو

وري ڳل تي چماٽ ٿڦڪو ٿي ويس، ۽ صوبيدار وارن ڪان جهلي ڪنڌ پوئتي ڦيري ڇڏيس. هن ڪي لڳو ڄڻ سندس ڪنڌ ڀڄي پوندو.

"ٻڌاءِ ڪنهن سان ويندين" مُنهن ۾ مُڪ لڳاءُ ٿي ويس، ۽ هُن جو ذهن سمهي پيو. ۽ هو صوبيدار جي هٿن ۾ لڙڪي پئي. هٿ لڳڻس ته ٿڦڪو ڪري زمين تي وڃي ڪري. نڪ مان وهندڙ رت ڇپن ڪان جاڙي تائين پکڙندو ويو.

اُها رات هو اونداهي ڪوٺي ۾ اُجي بُکي پئي هئي. ڏکن منهن سڄائي وڌو هئس. ڏکن ڏيل ڏڪائي ڇڏيو هئس. معصوم پٽ جي ياد ۽ محبوب مڙس جي سار دل ۾ ڪنبي جيئان ٿي هُريس. قيد جي اونداهي ڪوٺڙي ۾ ڏارين هٿان ڏک سهي به هو پنهنجي پيار ۽ پُٽ تان هٿ کڻڻ لاءِ تيار نه هئي. هو سڄي رات ڇرڪندي، رُنندي ۽ سڏڪندي رهي.

سج اڀرڻ ماڻس وٽس آئي. ڌيءَ جي حالت ڏسي هُن جو روح روئي پيو.

"امان! پٺهين ۽ ڀاٽين مُٺي عاربو جي چوڻ تي ليڪو لنگهي بيٺا آهن. مُٺن مروانن ڪان پيا مارائيني، آئون ڪيڏانهن وڃان، هن سُورن ڪان خدا موت ڏي ته به ڪر آجي ٿيان. منهنجي ٻچڙي تون به ڪٿي ضد ڇڏ." ماڻس رُنندي چيو.

"امان! توکي ڪو ماڻهو ماري ڪُتي چوي ته ته مون ۽ دودي تان هٿ کڻ ته تون ڪٺندئين؟" الٽو ماءُ کان سوال ڪيائين.

"نه ڙي جيجل! ٻوٽيون ٻوٽيون ڪري ڇڏينم ته به ٻچن تان هٿ نه کڻان" ماڻس وراڻيو.

"ته پوءِ آئون پنهنجي ٻچي تان هٿ ڪيئن کڻان امان!" لالان چيو ۽ ماڻس لاجواب ٿي ويئي.

"پر امان مارون پئي ڪائين"

"امان! آئون به ٻوٽيون ٻوٽيون ٿي ويندس ته به پٽ ۽ مڙس تان هٿ ڪونه کڻنديس" لالان چيو.

ايتري ۾ سپاهي لالان کي وٺڻ آيو. ماڻس کي وري ٻاهر اُماڻي لالان کي حاڪم جي حضور ۾ حاضر ڪيو ويو.

"ها... چئو ڙي... ڇا خيال آهي" صوبيدار جي وات ۾ گار شايد ورد ٿيل هُئي.

"خيال ڇا جو صاب، ماري، ڇڏ. پر مڙس ۽ پٽ تان هٿ جيءَ جيئري نه کڻيو اٿم نه کڻنديس"

"هونئن... مان سڻڻ ۾ ٻليون... ڀاڄوڪڙ...." صوبيدار هڪل ڪئي.

"صاب! نياڻين وارو هجين ته ڪر حياءَ به هجئي" ٿڦڪاٽي ڇڏيائين

"وري مونکي ٿي گار ڏي" ٿڦڙ هڻي ڪيرائي وڌائينس.

"اڙي خميسا! رن کي اُبتو ڪري وڻ ۾ لٽڪاءِ..." ۽ شيطان صورت خيمسو هيٺي ۽ بيوس عورت تي ظلم ڪرڻ کاڻ مڪروه مُرڪ مُرڪي وڌي آيو.

سج لهي ويو هو... پوڙهي ٻڙ جي وڻ، اُبتي ٽنگيل شرمناڪ حالت ۾ بيوس قيدياڻي جي حال تي پنهنجا پن ڇاڻي ماتم ڪيو. ٻڙ جي پاڙ ۾ هاريل پاڻي سبب نڪرندڙ هزارين ماڪوڙا هُن جي وجود کي چهٽا پيا هئا. هُن الٽي ڪيتري دير تائين رڙيون ڪيون هيون. پوءِ وري غش ٿي ويئي هئي. تڏهين ڪنهن، وڻ مان رسا ڪولي ڪيس لاٿو هو ۽... جڏهن هوش ۾ آئي هئي ته ساڳي ڪوٺڙي ۾ قيد هئي. هُن کي پنهنجي حال تي روئڻ اچي ويو.

اوچتو اونده ۾ ڪو وجود اندر آيو.

نينگري ڪيئن آهين؟" ڪنهن عورت جو اواز ٻڌائين. هو چپ رهي.

"امان تون به ڪا صفا چري آهين. ماڻهو اٽڪل ڪري جند ڇڏائيندو آهي. چوندا آهن ته جتي ڀڄڻ ڪم ناهي

اُتي پڇڻ ڪم وريامن جو. پوليس سان ضد نہ پر اٽڪل ڪبي آهي"

پوڙهي سندس ويجهو ويهي رهي.

"ماسي تون ڪير آهين" لالان کي پنهنجو آواز بہ اڻ سُڃاتو لڳو.

"امان آئون ننڍي صوبيدار صاب جي نوڪرياڻي آهيان. پاڻ نياڻين واري آهيان. تنهنجي حالت ڏسي دل ڀڄي پيم... اڙي هاءِ امان هاءِ" پوڙهي جا همدرد لفظ ٻُڌي اکين ۾ پاڻي ڀرجي آيس.

"بس امان لکيو پنڊ لوڙيا" ٽٽو ساهہ ڀريائين جڻهن ۾ جنم جنم جون پيڙائون لڪل هيون.

"هائوڙي امان سچ ٿي چوين" پوڙهي بہ آه ڀري.

"امان الله ڪري خوش هجين جو اهي بہ مِٺا ٻول تہ ٻوليئہ" لالان هُن جي مهرباني مڃي.

"جيجل! رهندو وڃي اهو ويچارو ساهُ، نہ تہ ماڙهو تہ آهي فاني. پر امان! تنهنجي حالت مون کان ڏٺي نٿي ٿيئي.... هڪڙي اٽڪل توکي ٻڌايان... ڪندو خدا تہ اها مار مٿان لهي پوندي، ۽ وڃي ور گهر پيڙي ٿيندئين.... پر منهنجو نالو نہ ڪڇجئين تہ آئون مارجي ويندس" پوڙهي رازداري مان چيو. ۽ هيڏانهن هوڏانهن ڏسي پڪ ڪئي تہ ڪو ٻُڌي تہ نٿو.

"ماسي! الله ۽ مُرشد ڪندو ٻچن سان خوش هوندئين توجي مهرباني جي اٿين ٿئي تہ...."

لالان احسان مند ٿيندي چيو.

"امان! آئون آهيان پراڻي ٻڙگير پر... پوڙهي پڪائي ڪئي.

"نہ جيجل تون ڪٿڪو ئي نہ ڪر تون مون بيوس تي ٿورو ڪرين ۽ آئون ٻڙڪ ٻاهر ڪيان اهو اڻ ٿيٽو آهي تون دل وڏي ڪري چئو" لالان پڪ ڏنس.

"تہ پوءِ ٻڌ! صاب توکان پڇي تہ مائٽن جي ٿيندئين تہ تون هائو ڪجئين، هنن جي وس ۾ ڪجهہ ڪونهي، پوءِ هي توکي ڪورٽ ۾ ججهہ صاب وٽ وٺي ويندا، ججهہ جي ڪورٽ ۾ نہ ڪو ماري سگهن نہ ڪُٽي. اُتي ججهہ اڳيان چئجان تہ سائين آئون مڙس ڏي ويندس بس پوءِ هو هڪدم توکي مڙس حوالي ڪري ڇڏيندو.... باقي هتي جي نہ نہ پنيءَ ڪندين تہ پٽي ماربئين" پوڙهي سمجهايس.

لالان دل ۾ سوچيو تہ اها ڳالهہ وٽيس. بي عزتو ٿيڻ کان بہ بچي تہ گهر بہ پهچي. پڻ لاءِ ساهہ آتو هئس. وس ۾ هجيس ها تہ ڪر پکي ٿي اڏامي وڃي اشرف کي ڇاتي سان لائي ها.... تنهن هي ڳالهہ ڳنڍ ۾ ٻڌي ڇڏي. پوڙهي گهڙي کن ويهي وري بہ رازداري جون پارتون ڪندي رواني ٿي ويئي.

شام جو صوبيدار وري بہ هُن کي گهرايو. ٻن ڏينهن جي مار ۽ بي عزتي هن کي اندران ٻاهران ولوڙي ڇڏيو هو. هو جڏو جيءُ گهليندي وڃي خونخوار صاب وٽ حاضر ٿي.

"ها... ڪر خبر، مٿي مان اُڻ نڪتو يا.... صاب روايتي انداز ۾ اخلاق کي قتل ڪندي چيو.

"ها سائين! آئون ماءُ پيءُ ڏي ويندس" لالان پوڙهي ماسي واري پاڙهيل پٽي پڙهي. گهڙي کن لاءِ صوبيدار جي قهري مُنهن تي حيرت جا آثار اُڀريا.

"واه واه نيڪ آ، پر جي اڄ بہ نہ مڃين ها تہ...." صوبيدار مُرڪندي بہ بد اخلاقي جو مظاهرو ڪيو اُن رات هو مار کان بچي ويئي. مائٽس پٽس بہ اچي ملاقات ڪئي. هن کي ماني بہ ملي تہ پاڻي بہ، سيني کي يقين هو تہ لالان هاڻي سندن آهي. پر صوبيدار شريف ڪجهو ڪونہ هو. پوليس جي نوڪري ۾ وار اڇا ٿي ويا هئس. تنهن راتو رات هڪ بندوبست ڪيو. فون تي پنهنجي هڪ دوست هيڊ ماستر سان صلاح ڪيائين. ڪيس سچي حقيقت ٻڌائي. منصوبو

سمجهايائين. ٻئي ڏينهن ملڪ ۾ عام موڪل هئي. پر لالان کي ڪهڙي خبر.

صبح سان ئي هو لالان کي وٺي ويجهي شهر جي هاء اسڪول تي پهتو. جتي سندس موڪليل ٻہ ٽي سپاهي اڳ ئي پئي ڦريا. هو لالان کي وٺي سڌو هيڊ ماستر جي آفيس ۾ پهتو جتي هيڊ ماستر اڳ ئي سمجهايل سڻ سان سوٽ پايو نقلي جج بڻيو ويٺو هو. سندس ميز تي ڪيترا ڪتاب پيا هئا.

"جناب جج صاحب هي مائي حاضر آهي. هي پنهنجي مائٽن سان وڃڻ چاهي ٿي. جوابدار بلاول هن کي زوري اغوا ڪيو هو." صوبيدار چيو.

"ها ڇوڪري! اهو صحيح آهي" نقلي جج با رعب آواز ۾ لالان کان پڇيو.

"نہ سائين نہ! مونکي پوليس ماريو آهي. بي عزتو ڪيو آهي. آئون پنهنجي مڙس ۽ پُٽ ڏانهن وينديس. منهنجو وارث منهنجو مڙس بلاول آهي" لالان روئي چيو.

"ڪيئن شريف!؟" نقلي جج مُرڪي صوبيدار کان پڇيو.

"ٺيڪ آهي يار! مونکي بہ اهو ڊپ هو، هل رن... مونکي بہ ٽي چڪر ڏئين."

صوبيدار باهہ ٿي چيو.

۽ ان ئي وقت هن کي جيپ ۾ هٽي وري اچي ٿاڻي تي پهتو. هن کي اندر ۾ باهيون هُيون. جي سچ پچ هُن لالان کي ڪورٽ ۾ پيش ڪيو هجي ها تہ سڄي فلم ڳچي ۾ پئجي وڃي ها. خدا ڪيو تہ هن کي اها اٽڪل ذهن ۾ آئي. ۽ صوبيدار بہ ٿاڻي تي پهچي ساهي ڪانہ کنئي. رڳو نيت ڪٿي لالان جي وارن ۾ هٿ وڌائين.

پوڙهي ستپيرائي. رڙ ڪري اچي ڏيءَ جي مٿان ڪري تہ اُن کي بہ بہ ٽي لڪڻ واهي ڪيڍيائون. ٻہ سپاهي پوڙهي ۽ ڪاڪي جُمين کي گهلي ٻاهر ڇڏي آيا. جتي هُنن جي ڪنن تي لالان جون رڙيون هٿوڙا ٻنجي لڳيون ٿي. ۽ اُها رات لالان تي عذابن جي قهري رات بڻجي ڪڙڪي.

ڪڏهين ڪڏهين قسمت بہ جانٺو هٽي ويندي آهي. ميرل بلاول جي گرفتاري کان پوءِ گهر آيو تہ اندر ۾ باهہ پئي ٻريس. گهر اچڻ کان اڳ هُن ڪجهہ دوستن کان اُن ٿاڻي تي فون ڪرائڻ چاهي جتي بلاول ۽ لالان قيد هئا. پر قسمت سان سندس ٻئي دوست موجود نہ هئا. سندس ڳوٺ مان سندس سام مان سندس يار جي لڄ ڪچي وڃي هئي. ڪٿي قانون جي نالي ۾ ٿي سهي پر اهو تہ هِن ترڪي ئي عيب هو ڪا سام ائين وڃي.

وري بلاول اکين اڳيان ٻڏجي ويو هو. ميرل جو تر هو، شهر هو، هو چاهي ها تہ پوليس سان جهيڙو ڪري بہ بلاول کي ٻڏائڻ کان بچائي وٺي ها پر هن ڏٺو تہ گهٽ ۾ گهٽ ٿاڻي ۾ مائي اڪيلي آهي. متان مائٽن جي چنبي ۾ اچي وڃي. ان ڪري بلاول بہ هُن سان گڏ ٿاڻي ۾ هوندو تہ مائي ڦرندي ڪانہ، سو اها ڳڻ ڪئي هئائين. هونئن بہ هن جو پروگرام اهو هو تہ صبح سان ڪورٽ ۾ سڌو فرياد لالان جي مائٽن ۽ پوليس تي داخل ڪري خرچ ۽ سفارش جي زور سان آرڊر ڪرائي پوليس سان وٺي پهرين تہ وڃي هنن ٻنهي کي آزاد ڪرائيندو ضمانت تي ئي سهي. پوءِ ڏبا ڪيس کي مُنهن، پر جڏهن گهر پهتو تہ ماءُ کي بيمار ڏٺائين. ڇاتي ۾ سُور هلڪو تپ. هڪدم ڊاڪٽر آندائين پر ڪجهہ فرق نہ ٿيو ۽ پوڙهي. آڌي کان اڳ موڪلائي وئي. ۽ ٺهيل پروگرام واريءَ گهر جيئان ڊهي پيو. لڳاتار ٽي ڏينهن هن کي پٺر ڪري وهٽو پيو. ۽ اهي ئي ٽي ڏينهن لالان تي قيامت بنجي ڪڙڪيا هئا. هن اهو سوچيو بہ نہ هو تہ ٿاڻي ۾ عورت سان بہ هيڏا ڪلور ٿي سگهن ٿا. هن جي تر ۾ تہ عورت ڏي اک کڻڻ بہ ڏوهہ هو، عام ماڻهو کان وٺي آفيسر تائين عورت جي عزت ڪندا هئا. رهيو سوال بلاول جو تہ ان تي بہ سختي تڏهين ٿئي ها جڏهن هو چوري واپس نہ ڪري ها. هتي تہ چوري اڳ ئي پوليس هٿ ڪئي هئي. ۽ اهو سچ بہ هو تہ بلاول کي ڪنهن ٻڙڪ بہ نہ ڇني هئي. هو يڪو

لاڪپ ۾ بند هو، ماني هڪ اڌ محل ملندي هيس. يا ايندي ويندي سپاهين جي گارين ۽ چڙٻن جي لذت پئي حاصل ٿيندي هيس.

چوٿين ڏينهن ميرل ڪورٽ ۾ ڪيس داخل ڪري جج سان روبرو مليو. سڀ ڪاغذ پٽ قسم ناما نڪاح نامو ڏيکاريائينس، اخباري اشتهار بہ ڏنائنس. معصوم ٻار جو احوال بہ ٻڌايائينس تہ بينل دوستن جا فون بہ ڪرايائينس. جج سنو ماڻهو هو ان هڪدم واسطيدار ضلعي جي جج سان رابطو قائم ڪيو. ۽ ميرل کي اوڏانهن وڃڻ جو چيو. ميرل بہ اتان ئي ٽيڪسي ڪئي ۽ هڪ دوست کي ساڻ ڪري روانو ٿي ويو.

ڏڪن ۽ دردن کان چُور لالان سباڳي اونداهي ڪوٺڙي ۾ ويٺي هئي ۽ ساڳي ريت همدرد ماسي هُن وٽ همدردي جا ڳوڙها ڳاڙي رهي هئي.

"امان صاب توسان وري چالاڪي ڪري ويو... ڪورٽ بجاءِ توکي ڪنهن ٻي هنڌ وٺي ويو. پر امان اهو بہ ڪو لکيو هو. توکي ڪهڙي ڪبر تہ مئو ججهہ ڪهڙو ٿو ٿيئي. منهنجي بہ مت مُنڊي هئي جو توکي ڪونہ سمجهايم. هنن مُئن موذين جو توتان اعتبار پڇي پيو آهي. سو هي اڄان بہ تنهنجو آزمودو ڪندا. اڄا بہ شت هڪ ٻن ڏاين تي توکي نيندا. دل من جي پڪ ڪري پوءِ سچي پچي ججهہ وٽ وٺي ويندئي. سپاٽي بہ توکي ائين وٺي ويندا ڪنهن نہ ڪنهن جاءِ تي آزمودي لاءِ. هاڻي هيڻن ڪج جو، اتي پئي چئجان تہ سائين برابر مونکي بلاول زوري ڪٽي ويو هو. آئون ماڻئن ڏانهن ويندس. پوءِ جنهن ڏينهن توکي سچي پچي ججهہ وٽ وٺي ويندا تہ آئون اڳواٽ توکي ٻڌائي ڇڏيندس. پوءِ اتي پهچي تون ڦري وڃجئين" ماسي دلداريون ڏيندي سمجهائيندي موٽي ويئي. ۽ لالان بہ پڪو پهہ ڪيو تہ هو ائين ئي ڪندي. هرويرو مارون ڪائڻ مان پلا ڪهڙو فائدو.

۽ ان ئي رات همدرد ماسي اُسر ويل چپ چاپ اچي نازل ٿي.

"امان! آءٌ تڪڙي آهيان رڳو اهو توکي ٻڌائڻ آئي آهيان تہ هي سپاٽي بہ توکي آزمودي خاطر ڪنهن جُڙتو ججهہ وٽ وٺي ويندا. تنهنجي مڙس کي بہ اتي آڻيندا. ڪاڳرن تي بہ ڪوڙيون صحيحون وٺندا. جيئن توکي پڪ ٿئي تہ تون اصل ججهہ وٽ آئين آهين پوءِ جي تو اُتي بہ ڦيرو ڪاڏو تہ هتي وٺي اچي توسان بہ تادي ڪندا تہ تنهنجي مڙس کي بہ ماريندا. هُنن جون صلاحون ٻڌي آئي آهيان. سپاٽي تنهنجي ماڻٽن کي شت گهرائيندا. اصل پڪو آزمودو وٺندا پوءِ پرين اصلي ججهہ وٽ وٺي ويندا پوءِ اتي تو ڦري وڃجئين باقي سپاٽي اٽڪل ڪري پاڻ بچائجان" پوڙهي ماسي پيرائتي ڳالهہ ٻڌائي سمجهايس. پر هن کي سڀ کان وڏ خوشي اهو ٻڌي ٿي تہ بلاول بہ سپاٽي هوندو. وارث گڏ هجي تہ ڊپ ڇا جا؟

"ماسي آءٌ توجي هڪڙي ٿوري بہ نہ پُڄان... سپاٽي آئون آزمودو پورو ڪنديس. هنن کي اعتبار اچي ويندو.... منهنجو ڏٺي بہ ايندو تہ پرين بہ، الله چڱي ڪندو" لالان چيو. ۽ ماسي پويان پير ڪيا. ۽ وڃي صوبيدار شريف کي سچي حقيقت ٻڌايائين ۽ صوبيدار مرڪي پنج سئو جو نوٽ سندس هٿ تي رکي ڇڏيو.

صبح ساڻ هو صوبيدار وٽ حاضر ٿي.

"رن... اڄ توکي وري جج صاحب وٽ پيش ڪرڻو آهي. ڏسون تہ ڪهڙو ٿي بيان ڏئين پلي ڦري وڃجانءِ" صوبيدار وڏي جمعدار کي اک پچي چيو ۽ لالان کي پڪ ٿي تہ اڄ بہ ساڻس چالاڪي ٿا ڪن. پر هن پڪي رٿ ڪئي تہ اڄ هو هنن جي مُنهن ۾ ڏوڙ وجهي پاڻ بلاول کي مار کان بچائيندي ۽ سپاٽي اصلي جج وٽ ڦري هنن جي منصوبي تي پاڻي ڦيري ڇڏيندي، هن دل ئي دل ۾ همدرد ماسي جا ٿورا مڃيا.

اوچتو صوبيدار احمد خان جو ماڻهو صوبيدار شريف کي وٺڻ آيو. چئہ صاحب اوهانجي فون آهي آفيس ۾،

صوبيدار شريف سپاهين کي لالان کي سندس ماءُ پيءُ سميت گاڏي ۾ وهارڻ لاءِ سپاهي کي چئي آفيس ويو. جتي احمد خان ميز تي رکيل رسيور ڏي اشارو ڪيس. هن رسيور کنيو. فون تي ايس پي صاحب چيس ته هو اڄ ئي مسماة لال خاتون ۽ سندس گرفتار ٿيل مڙس کي ماني جي ماڻهن سميت تڪڙا ڪيس اڪلائڻ واري عدالت ۾ پيش ڪري.

۽ پوءِ سڄ اجان پيھرن تي ئي مس پهتو ته هي اچي ڪورٽ پهتا.

لالان کي پوئين دروازي کان اندر آندو ويو. صوبيدار کنهن ڪرسي ميز تي ويٺل ماٺهو کي ڪجهه چيو ۽ ڪي ڪاغذ ڏيندي ڪلي پيو. ويٺل ماٺهو مُرڪيو. ۽ ڪاغذ کڻي اندر ڪمري ۾ ويو. لالان دل ئي دل ۾ ڪلي پئي.

"مُنا! مونکي بنهه چريو نه سمجهو پلي آزمودا ڪريو...." دل ۾ چيائين.

ٿوري دير ڪانپوءِ سڏ ٿيو. صوبيدار هُن کي وٺي ڪمري ۾ ويو. جتي ڪُرسي ميز تي چوڪرات جوان مڙس ويٺو هو. لالان کي اُهو سچو پچو جج ياد آيو جيڪو اڌڙوٽ وهي عينڪ ۽ رُعب وارو هو. ٻه ڪارن ڪوٽن وارا وڪيل به ويٺا هئا.

"هي ٻار تا جج ٿين" دل ۾ چيائين، وري جو هُن ڪُنڊ ۾ ڏٺائين ته بلاول هڪتڙين سان ٻيٺو هو. بلاول کي هن حال ۾ ڏسي اندر وڍجي ويس. ۽ وري دل کي ڏڍ ڏنائين.

"اڄوڪو آزموتو ڪٿيان پوءِ سپاٽي ڪورٽ ۾ ججهه صاب وٽ وڃي سڌائين لاءِ ٿيندس رس جي، هروبرو اڄ به گلتي ڪري مارجان هُن کي به ماريان ته وري مُنا پئو ۾ جي ججهه وٽ نه وٺي وڃن ته به مرضي وارا" فيصلو ڪيائين.

هُن ڏٺو ته ڪيس ڏسي بلاول جي اکين ۾ چمڪ به اچي ويئي هئي ته لبن تي اڻ لکي مُرڪ به.

"چوڪري نالو ڇا اٿئي؟" هڪڙي وڪيل جهڙي ماٺهو پڇيو.

"لالان... لل لال خاتون"

"تو هن ماٺهو کي خوشي سان مڙس ڪيو آهي يا هي توکي زوري کڻي ويو هو؟" انهي ماٺهو وري پڇيو.

صوبيدار شريف لالان ڏانهن چتائي ڏٺو. اُن وقت جج واري ڪرسي تي ويٺل ماٺهو جي چپن تي اڻ لکي مُرڪ اچي ويئي الاءِ ڇو. ۽ لالان کي پڪ ٿي ويئي ته کيل شروع آهي.

"سائين! مون کي بلاول زوري کڻي ويو هو. آءٌ پنهنجي ماڻهن ڏانهن ويندس" لالان چيو ۽ بلاول جو جڻ ته ڪنهن ساهه قبض ڪري ورتو، سندس مُنهن تي جڻ هيڊ هارجي ويئي.

"سائين..." . بلاول ڪجهه چوڻ چاهيو.

"بس ڪر ڙي" ڪنهن ڇڙٻ ڏنيس.

"ٺيڪ آ..." ڪرسي تي ويٺل جج چيو. اينتري ۾ صوبيدار شريف لالان کان ٻن ٽن ڪاغذن تي آڱوٺا هڻائي ورتا. ۽ ڪيس ٻاهر وٺي آيو. ٻاهر پوليس وارن وٽ ڪيس ڇڏي هو وڏيري عارب کي اندر وٺي ويو، جتي وڏيري عارب جج آڏو لالان جي مڪمل حفاظت ۽ ڪوبه جاني نقصان نه پهچائڻ جو قسم نامو صحيح ڪيو.

اوچتو هُن جي نظر ميرل تي وڃي پئي.

"ادو... هتي" سوچيائين.

"متان دوکو ڪاڏو اٿم" دل ۾ سوال چٽنگ وانگر لڳس.

"نه نه .... خير، ماسي ويچاري... رڳو ججهه وٽ پُڄان" دل کي دلاسو ڏنائين هن جي دل چاهيو ته هو ميرل سان ڳالهائي ننيڙي جو پُڇي. پاڻ تي وهيل وئيلن جو ٻڌائي پر اُن کان اڳ صوبيدار شريف ۽ وڏيرو ٻاهر آيا، ۽ لالان کي صوبيدار جي اشاري تي جيپ ۾ وهاريو ويو.

پنهي جي مُنهن تي مُرڪ هئي. هو هاريل بازي کٽي ويا هئا. جُمين وارن جا پئسا ۽ وڏيري جي ڊوڙ ڊڪ صوبيدار شريف جو پڪڙيل ناٽڪ... سڀ سجايا ٿي ويا هئا. جيپ اچ ٽاٽي ڏي ڪاڻ ويئي پر سڌي اچي. لالان جي اباڻي ڳوٺ پهتي ۽ سندن اصلي گهر اڳيان بيٺي. لالان حيران ٿي ويئي.

"جُمان! هي تنهنجي امانت..." صوبيدار شريف ڪلندي چيو.

۽ جُمون صوبيدار جي پيرن تي ڪري پيو. پوئين جيپ مان وڏيرو عارب دودو ۽ ٻيا همراه لٿا. وڏيرو صوبيدار سان پاڪرين پئجي ويو.

"اهو خيال رکجئو ته ڇوڪري جو ڪوبه نالو نه وٺي. هٿ به سنئون نه ڪجئو، وڏيرو پاڻ ضمانت ڏيئي آيو آهي. متان وڏيري جو به سر وڃايو ته پنهنجو به" صوبيدار ڪڙڪ ٿي چيو.

لالان گهر سر، حيران حيران ته هي ڇا ٿي ويو. ڇوٽي ويو؟؟؟ پٺس ٻانهن کان جهلي جيپ مان هيٺ لاٿس ۽ ماٺس سهارو ڏيئي کيس گهر وٺي آئي. هو ايندي ئي گهر جي راڳيل پٽ تي ڪري پئي. ٽپن جا هڙه ڇڙهي ويس. ۽ سندس ذهن هڪ ڀيرو وري به اونده ۾ وڃائجي ويو هو غش ٿي ويئي. پر ڪنهن به سندس پرواه نه ڪئي.

رات جو سڀئي اچي گڏ ٿيا. رڳو چاڪر جي آڪهه ڪانه آئي.

"ادا آن پان جي همت ڪري ڏسي ۾ هاڻي مائي کي گهر راهڻ چڱو ڪينهي. ڪٿي نه ڪٿي بلو ڪري ڪريوس روانو ميرڻ چيو.

"چاڪر جو ڇورو ته صاف جباب ڏيئي ويو. مُرڳو هنن اها ڪُني ماني به ڇڏي ڏني هاڻي ڪو پوڙهو نوڙهو ڳوليو" ڀيرو پٽڪيو.

"ابا اکين ڏٺي مک ڪير ٿو ڳڙڪائي." علڻ چيو.

"هن راڄ ۾ ته اُميد ڪانهي، باقي لاڙ واري مائٽي پُڇايو" جاڙي صلاح ڏني. لالان کي هرڪو ائين پيو ڏسي جڻ ڪا بيماري اچي ڳوٺ ۾ پئي هجي، هرڪو پاسو ڪريو وڃي. سڄي راڄ جي عورتن مردن جُمين جي گهر کان پاسو ٿي ڪيو.

هُن مان قسمت ائين هٿ ڪڍي ويندي اهو ته هُن سوچيو به نه هو، اڄ کيس خبر پئي هئي ته پيار پيار ناهي مڇي جو واپار ٿي ويو آهي. جنهن لاءِ رت جا رشتا ٽوڙيا. در در ڌڪا کاڌا عزت وڃائي. تنهن ئي منهن مقابل بيان ڏيئي کيس ڦاسايو. ٻيو ته ٻيو ننيڙي اشرف ڏانهن به ڪونه ڏنائين. هاڻي هو ڪنهن تي ميار ڏي. ڪنهن تي ڀروسو ڪري.

هُن ميرل جي انهي انديشي کي به رد ڪري ڇڏيو ته متان ڇوڪري سان دوکو نه ٿيو هجي. مٿس تشدد نه ٿيو هجي. هُن ميرل جي اپيل ڪرڻ واري رٿ به نه قبولي ۽ محبت جي موٽ ۾ ملندڙ ڇئن سالن جي سخت پورهئي سان ٽيپ کي اکين تي رکي بنا ميار بنا شڪايت جي جيل هليو ويو. ۽ ويندي ويندي ميرل کي هُن رڳو اشرف جي پارت ڏني.

محبتن جو ادائون به عجب آهن. ڪلاڻ تي اچن ته خوشي جهول ۾ پوري نه ٿيئي، روئارڻ تي اچن ته ماڻهو واتن جي دز بنجيو پوي. يا ڇٽيل پن، لتاڙ ۾، هوائن آڌار.

پنڊرهن ڏينهن اندر لالان جو نڪاح وري اڌڙوٽ نبو سان ٿي ويو. ڪنهن به اهو ڪونه چيو ته نڪاح متان نڪاح نه ٿيندو، ڳوٺ جو مُلان صالح به چُپ رهيو. هن نڪاح ۾ به نه ميندي لڳي نه موڙ ٻڌا. نه ڪنبها ڏڪيا. نه پٺس مٿي تي هٿ ڏنس، باقي ماٺس روئي برابر موڪلايس. دودو ته هُن جي اچڻ واري ڏينهن کان ئي گهر ڪونه آيو هو سو هُن جي وڃڻ پُڇاڻان گهر ۾ گهڙيو. ۽ لالان ٻيءُ کان وڏي نبو سان نڪاح متان نڪاح پڙهائي مقدر تي ماتم ڪندي، پٽ جي

وچوڙي ۽ پيار جي ميار ساڻ ڪٽي اڃي لاڙ پهتي. نبو اڳ ئي ٻه زالون ماريو وينو هو. سر مسافر هو. نه اولاد نه وارث. مڙهي ماءُ هُنس يا ، بک.... ٻيو خير، جوڙو ڏڳن جو ٻه سرڙيانپ تي پرايو. پر جُمين تي هُن جو به احسان هو ته هُن ڪني مڇي قبولي لالان سان نڪاح ڪيو هو. دودي ته هُن جو مُنهن نه ڏسڻ جو قسم ڪٽي ڇڏيو هو.

باقي ماڻس پنُس سال ڇهين مهيني پيا ايندا هئا يا ويندا هئا. باقي مائٽن ڏي لالان جو وڃڻ مرڻي پرڻي بند هو. مٺس سخت چوڪسي هئي ته متان ڪٿي آپگهات نه ڪري يا وري نه ڀڄي وڃي.

لاڏين ڪوڏين به پرڻجي ڪانه آئي هئي جو ڪٽ چاڙهي ڪارائينس ها. ٿوري هٿيڪي هئي سو سڄي گهر جو ڪم ۽ نبو جو لانتاڻو مٿس هوندو هو. سوير ڪڪڙن جي ٻانگ سان گڏ اُٿڻ، جنڊ تي ان پيهڻ، گهر جي ٻهاري، لوڙهي مان ڍينگهريون پٽي ٻاهه ٻارڻ. نيرن پچائڻ، گهيڙ تان پاڻي ڀرڻ. ٽانوَ ملڻ، ڏڳن لاءِ گاهه ڪرڻ لاءِ ڳوٺ وارين سان گڏ ٻنين ۾ ڏڪا ڪائڻ هُن جي ٻلي هو. سڄي ڳوٺ جي ڪنهن به ماڻهو جو مٿس رتي برابر اعتبار نه هوندو هو. لسي لپ يا مرچن سان ماني کائڻ کانپوءِ گاهه جي ڪُتر ڏينهن رات جي سانجهڻ متان نبو جي ڦٽڪار ۽ وقتي وقتي مار هن جو مقدر بڻجي ويئي.

۽ پوءِ سالون گذري ويون... ڦٽ ڇٽا نه هئا ته به ڪڙيون ضرور ٻڌي ويا هئا. هر هر ڇڪندا ڪونه هئا....

"اڄ لولو ڪونه پچندو ڇا؟" نبو جي هڪل ٻُڌي هو خيالن جي جهان مان ڇرڪ ڀري جاڳي پئي. مينهن الاءِ ته ڪيڏي مهل اُڪامي ويو هو. رات جي ڪاراڻ اوندهه پکيڙي ڇڏي هئي. هُو چپ چاپ اُٿي آلين ڪاٺين کي ٻارڻ لاءِ چُلهه ۾ ڦوڪون ڏيڻ لڳي.

.... پوءِ وري به الاءِ ڪيترا ڏينهن گذري ويا. ڪيترا سج لٿا اڀريا جن وقت جو حساب ڪيو تن چيو پنج سال لنگهي ويا.

اڄ لاڙ جي لال سمن سرڪار جي درگاه جو پهريون جمعون هو. هر چنڊ جي پهرئين جمع تي اولياءَ جي درگاه تي چڱو خاصو ميڙو مچندو هو. سمن سائين جا ته چارئي جمعا ميڙو. پر پهريون جمعو پربور لڳندو آهي. اتر، لاڙ، ٿر، وچولو، ڪوهستان ويندي بلوچستان ۽ پنجاب جا ماڻهوَ به زيارت لاءِ ايندا آهن، خميس ڏينهن صبح ساڻ سڀ رستا ماڻهن کي درويش جي مقبري ڏانهن وٺي ايندا آهن.

عورتن مردن ٻِڍين ٻارن سان ميدان ڇڪار ٿِ ويندو آهي. ۽ جڳ جهان کي اها به خبر آهي ته سرڪار جي درگاه تي ست جمعا ۽ ڪڪڙ ٻاسجي ته دل جي مُراد تڙي ڪڙي ملي. ٻاڙي مان ڇوري جنان مڙسس ڦٽو ۽ حرمت سنبريا. ڪڪڙ ديگڙا چانور، رڌ پچاءَ جو سامان ساڻ ڪنيائون گاڏي جي نانئي ۾ ٻه ٽي رليون وڇائي ٽيا روانا. پنڌ پريرو هو. سو صبح ساڻ روانا ٿيا ته وچين ڏاري مس اچي پهتا. روضي جي ڏاڪڻ. نم جي وڻ هيٺ اچي پاٿاري ڪيائون. شام ٿيندي ٿيندي سڄو ميدان اندر ٻاهر ماڻهن سان ڀرجي ويو. ماني ٽڪي کائي واندا ٿيا. هرڪو گهمڻ ڦرڻ ۾ پورو، نه ڪا جهل نه ڪا پل. شيدئين جا سهرا ۽ امبڙو فقير جي ڍُهل تي وجايل وهه ول ميدان کي ٻُرائي ڇڏيو. چلن منڊين ۽ رانديڪن جي دڪان تي پيهه پيهان.

سرڪار جي پڙ ۾ ڪير دل ۾ بي ايماني آڻي؟ وس آهر ته هرڪو پاڻ بچائڻ جي ڪوشش ۾. ...ر پري صورتن جا بي حجاب جلوا. سرخين پوئڊرن ڪجلن سان سينگاريل صورتون ڪنهن ڪنهن ويل ا...ن وارن جي دلين ۾ ڏڪ ڏڪ مچائي ٿي ويا.

پر لالان کي سُورن ايڏو ته ساٽو ڪري ڇڏيو هو جو سندس دل تي نه ته نظارن جو اثر ٿي پيو نه نيزارين جو. تنهن هوندي به جيئرو ساهه دنيا ڪان ڏار ته نٿو ٿي سگهي. سو جنان جي زور ڀرڻ تي هو به ساٿس گڏ گهمڻ هلي.

مڙس پنهنجي منهن، هر ڪنهن کي اهو ڀروسو ته جي ڪنهن بي ايمان ميري اک ڪئي ته اولياء پاٺي پچندس. سو سڀ اختيار درويش حوالي ڪري هو به آزاد هئا. هو به هلنديون ڏسنديون آيون. ننيڙن ٻارن جو ٽوليون رانديڪن ڦوڪڻن ڦٽاڪن جي دڪانن تي... اوچتو لالان جي نگاهه اُن ننيڙي ٻارڙي تي وڃي پيئي جيڪو منياري جي دُڪان تي بين ٻارن سان گڏ رانديڪا وٺي رهيو هو.

پرتيل سنڌي ٽوپي، آڇي ڳچي وارو پهراڻ، اڇي سٿڻ. ٻارڙو ايڏو ته سهڻو هو. جهڙوڪر.... هو بيهي رهي.

"جنان! هو ٻارڙو ته ڏس ڪيڏو نه سهڻو آهي" لالان چيو.

"هائو ادي! سمن سُهڻو شل مائٽن کي بشڪي بچائي ڏي" جنان چيو.

"منهنجو اشرف به هاڻي ايڏو هوندو" لالان جي دل ۾ ڇهڪ اچي ويو. اکين ۾ لڙڪ تري آيس.

ٻارڙو رانديڪو وٺي وريو. ۽ هو نم جي وڻ هيٺان بيهي هُن کي ڏسڻ لڳيون. جنان هُن جي راءِ تي بيهي رهي هئي. هو ڀر مان اچي لنگهيو ته لالان کان رهيو نه ٿيو.

"ننيڙا!...." لالان سڏيو ۽ ٻارڙو بيهي رهيو، ۽ حيرت مان هنن کي ڏسڻ لڳو.

"هيڏانهن اچ پُٽ" وري سڏيائينس، ۽ ٻارڙو ناز سان هليو آيو.

"تنهنجو نالو ڇاهي پُٽ" لالان هُن جي گلابي ڳلن تي هٿ ڦيرايو.

"اشرف...." ٻار جواب ڏنو ۽ لالان کان ڇرڪ نڪري ويو، هو اتيئي ويهي رهي. ۽ هُن کي جانچڻ لڳي سندس جسم ڏڪڻ لڳو.

"تنهنجا مائٽ ڪٿي آهن ابا" هن جو آواز به ڏڪيو پئي.

"مان جي امڙ مڙي ويئي. مان کي چاچي امان پاليو آ... مان چاچا ۽ بابا سا گڏ آيو آهيان... مان جو بابا او هو پريشون اچي پيو ٿو" ننيڙي چيو.

"اباڙي...." لالان جي اندر مان لفظ سڏڪي نڪتو....

هن بي اختيار ٻار کي ڀاڪر ۾ ڀري چُمڻ شروع ڪيو. ٻارڙو حيران ٿي ويو. گهبرائجي ويو.

اوچتو ڪنهن جي هٿن هن کان اشرف ڪسي ورتو. هو ڇرڪ ڀري ڄڻ ننڊ مان جاڳي پئي. سامهون بلاول بيٺو هو... اڙ به تر نه رهيو هو. وقت کان اڳ پيري ڇانئجڻ لڳي هُني هن تي... ۽ اکين ۾ نفرت ۽ حقارت جا شعلا اجان جوان هُئس.

"هي اجان ننيڙو آ... هن ۾ چار سال قيد ڪاٽڻ جي طاقت ناهي" بلاول چيو ۽ اشرف کي وٺي هلڻ لڳو.

"اچ پُٽ... هي ڪا چري عورت ٿي ڏسجي"

"آئون تنهنجي ماءُ آهيان اشرف... تنهنجي ماءُ...." لالان چرين جيئان رڙ ڪئي.

"ڪوڙ ٿي ڳالهائي پٽ. تنهنجي امڙ ته ڪڏهوڪو مري ويئي" بلاول چيو. ماڻهن جو درياءَ ميڙ گڏ ٿي ويو. ۽ بلاول اشرف کي کڻي هجوم مان نڪري ويو. هو يڪ ٽڪ ماڻهن جي درياءَ کي ڏسندي رهي. جنهن ۾ بلاول ۽ اشرف ڪنهن ڦڙي جيئان وڃانجي ويا هئا. اوچتو هن کي لڳو ڄڻ سندس دل کي ڪو مُٺ ۾ جهلي پڪوڙي پيو. ۽ پوءِ هُن جي ذهن ۾ دونهون پرجڻ لڳو..... گهٽ.... پوست وارو دونهون هُن کي چڪر آيو... هو ڪرڻ لڳي پر ڪنهن سنڀالي ورتس... هن هڪ پيرو اکيون کوليون... نبو ڪيس جهليو بيٺو هو. ۽ پوءِ هُن جو اکيون بند ٿينديون ويون. ائين جيئن ڏيئي مان تيل کٽڻ پڇاڻان وٽ وسامڻ لڳندي آهي. ٻڙ کان ٻاهر ڪنهن موٽر جو آواز... ڄڻ ته ڪن پرديسي مسافرن کي ڪٿي ٻري ٿيندي پئي وڃي. ڪا جيپ... ڪا بس... ڪا لاري زندگي جي لاٽ جيئان.

•

عزيز ڪنگراڻي

سُڪيءَ تي سمونڊ

سانوڻيءَ جي ڪڪرن، اونداهي رات جي ڪاري رنگ کي وڌيڪ گهاٽو بنائي ڇڏيو آهي. ڪنهن ڪنهن محل ڪنوڻ ڪنوندي رات جي ڪاراڻ ۾ ٽارچ ٻاري جائزو ٿي ورتو ته ڌرتيءَ تي ڪو اُجايل مينهن جو آس وند آهي!؟ يا شايد اها پڪ ٿي ڪيائين ته ريءَ اجهي ڪرونڊڙو ٿي ڪو اُجهي جي تلاش ۾ ته ناهي!!؟ ڪنوڻ ٽارچ هڻڻ وقت ڪهڙو جائزو ٿي ورتو سا ڳالهه مبهم آهي پر سندس روشني رات جي ڀيانڪ وجود ۾ ڏار وجهي ٿي ڇڏيا. گوڙ جي گونج مينهوڳيءَ جي پير تي ڏونڪو، لوڻي پلٽ مينهن جو اطلاع، لڳي ٿو چاڻ اُپ جو منهن درياهه وانگر ڪليو ۽ ڪنڌي ڪناتار ٿي ويندي!

سدوري، شام کان پريشان آهي. ان ويل ويتر خوفائتي ماحول ۾ پريشان ٿي وڃي ٿي. جنهن ويل گوڙ جي گونج پُرسڪون ننڊ جي آغوش ۾ سُتل ڪنديءَ ۾ ڌهڪاءُ ڦهلائي ڇڏي ٿي. اڪيلائپ جي احساس ۾ وڪوڙجي پنهنجي ور ڪامل بابت سوچي ٿي.

ڪامل گادي واري شهر ۾ نوڪري سانگي ٽڪيل آهي جيڪو مهيني ماس اچي ڳوٺ، پيار ورچي وٺس سرهي سار ڇڏي ويندو آهي. هن پيري ڏهه پندرنهن ڏينهن اڳ آيو ۽ اچڻ سان چيائين:"مونکي سرڪاري بنگلو مليو آهي سي گڏجي هلي اتي رهون" پر سندس پيءُ کيهر مخالفت ڪندي چيس ته " نه پُٽ! اسان جا ابا ڏاڏا .. هتي ڳوٺ ۾ دفن ۽ اسين اباڻا ڪک ڇڏي هلي سدائين لاءِ شهر ۾ رهون !! زماني جون گهٽيون ني گهٽ وڌايون آهن .. ڳوٺ جي مٽي ني نصيب نه ٿئي سدائين ته تنهنجي نوڪري به نه هوندي .. وري به هِتي ني ورڻو آهي." ڪهڙو نه چڱو ٿئي ها جو ڪامل هِت هجي ها ۽ ڪاڪي ڪوڙي جي ڳالهه دل گوش لاءِ سٽي ها ۽ چاچي کيهر کي مڃائي ها.

دريءَ مان کهي ايندڙ هوا جي اوچتي زوزاٽ تي سوچن کان واپس ٿي پر ۾ سُتل ننڍڙي مُرڪ ۽ ٻي کٽ تي ننڊ پيل عرفيءَ تي نظر وجهي، در وٽان پيل کٽ تي اهليل کيهر ڏانهن نهاري ٿي ته کيهر پاسو ورائي کيس وينل ڏسي پڇي ٿو:

"ڏيءَ!خير ته آهي!؟

"ها... چاچا... ننڊ نه ٿي اچي!!"

"ڪامل پُٽ ياد ... آيو چا ڪنوار !!؟

"ڪامل ته هر گهڙي ياد آ ... پر ننڊ اُب جي ڪري نه ٿي اچي"

"دريءَ منجهان هوا ته اچي پئي ... ڌيءَ .. پوءِ به اُب ٿي ٿيئي!!؟

"دريءَ مان هوا گهٽ ٿي اچي"

"پوءِ در به کولي ڇڏ"

"نه ... چاچا... الائي ڇو... سوڙهه ٿي ٿئي ... ساهه تي !!"

"ٻاهر ... مينهن جو خوف آ ... نه ته ڪٿون ٻاهر وڃهون ها"

"ڏاڍو ٿو گجي"

"ڌيءَ! جو گجندو آ ... سو وسندو نه آ... پر دل جو خوف ..

"ڪنوڻ ڪي وارو ڪونهي ... اڄوڪي رات رخ خراب ٿس"
"ٽيون ڏينهن ڪان پيو گجي ... وُٺوئي ناهي ... وسي ته ڪاڇي جي ڪنڌيءَ ۾ ساهه پوي "
"وسي به خير جو ... چاچا .. گهڻو به عذاب آ"
"هيلهه زبرا مينهن پيائي ناهن ته عذاب ڪيئن آٽيندا !؟
"مون ڪي شام ڪان ڳڻتي آ ... چاچا .. آرام ڦٽي ويو آ"
"ڇو!؟ مون به سمجهيو ته ڪا ڳالهه آهي!"
"ڪاڪي ڪوڙي وارو نياپو هاڻ تي تور ٽي بينو آ"
ڪنوار !! ڪنوٽين تي به ڪڏهن مال ڪاهبو آ!"
"ڪاڪو ڪوڙ جهڙو ناهي "
"هيلهه ايترا وسڪارا ٿي نه ٿيا آهن جو تير پٽ ٽُٽي!!؟
"سرڪار ... ڳوٺن ۾ پڙهو گهمايو ... تو پاڻ ٻڌو .. چاچا !!"
"سر ڪار ... عوام لاءِ ته ڪندي... متان پاڻي اچي... ۽ اسان انهي متان تي لڏو ڪٿون !؟"
ڪاڪي ڪوڙي،ڪي ٻڌ پيارا نه هئا جو ... اَنُ ، سامان ۽ مال متاءِ ڪاهي هليو ويو"
"ڪوڙي جي ٽـڙي ڪل جو سُڪيءَ تي پٽيائين لڏو"
"چاچا ... نه به آيو ... ته موٽي ايندو ... اسين به موٽي اچون ها... ڪو سدائين ڪئمپن ۾ رهون ها.. چا!؟"
"ڪنوار!! توکي به ڪوڙي جو واءُ لڳو آ... شام ڪان ... يا ڳوٺ ڇڏڻ جو شوق اٿئي!!"
"نه چاچا... چا به سمجهين پر... پاڻي ڪي ازغيبي طاقت آ... جتان آيس اُتان وهي هلندو... اسان جو ڳوٺ به هيناهين ۾ آ."
"تون الڪو نه ڪر... الله امن ڏيندو. سچ ايري... پاڻي پڳو ته ڪٽي الهه توهار ڪبي!!"
"جي راتو واهه... اچي ڪڙڪي ته پوءِ!؟"
"پُٽ پريشان نه ٿي... ڏس نه هينئر رات جو ڪيڏانهن نڪرون!؟"
"مون شام جي ڳالهه ڪئي آ... چاچا!"
"سا ته گذري وئي... موٽي ته نه ايندي پيو ته ڳوٺ وارا پيا به آهن... اسان به اُنهن سَئوان!!"
"ڪامل به نوڪري پويان... آءُ زائفان..."
"تون... خوف دل مان ڪيد... خير گهر... ڪنوار! ستن پيڙهين ڪان پوڏون اچن پيون... اسانجو ڳوٺ نه ٻُڏو- هاڻ ٻُڏندو!؟"
"چاچا... رب رحم ڪندو ... پر دپ ٿو ٿئي ... تون پوڙهو مڙس ... ڦاسي نه وڃون"
"اصل پڪ ڪيو ويٺي آهين ڪنوار !! مون ڪان ائين آنهه لاهيو ويٺي آهين "
"منهنجو اهو مطلب نه آهي"
" ته ... چاهي ڪنوار ... ڪامهل ڪان وينو چوان ته وهم نه ڌار .... رب سٺائي ڪندو ... صبح ان ڳالهه ڪي ڏسبو." هينئر مان ڪري سمهي پئو" ڪيهر چوندي پاسو ورائي ڇڏي ٿو.
سدوري خاموش ڪٽ تي اهلي پوي ٿي، نه ڪنوڻ ۾ ڪوٽي ۽ نه گوڙ گجگوڙ ۾ ڪمي. اهلي پوڻ ڪان پوءِ به ننڊ

سدوريءَ جي پنبڙين کي نہ ٿي ڇهي . سجاڳ ٿي آهي تہ سندس ننيڙي مُرڪ جي روئڻ جو آواز ڪمري ۾ گونجي ٿو. سدوري سنتي ٿي پاسو ورائي ٿڃ ڏيڻ جي ڪريس ٿي پر مرڪ ماٽ نہ ٿي ڪري جنهن تي ڪيهر ڪنگهندي، پاسو ورائي چويس ٿو:

"ماٽ ڪرائينس ... ڏيءَ"

"نہ ٿي ڪري ... چاچا!!"

"ڇوٿي روئي"!؟

"الائي ... !" ؟

"ٿڃ ڏينس ... متان بک کان ٿي روئي "

"ڏني ٿمانس ... شام کان سک ناهيس "

"ڪو اهنج اٿس ڇا!؟"

"شايد ... تڏهن تہ ٿڃ بہ نہ ٿي وٺي."

"ڏيءَ... تون ڏينس ... ٿڃ جي ڇڳڙ تي آهستي آهستي ننڍ پنجي ويندي "

"جي ... چاچا"

سدوري مرڪ کي ٿڃ ڏني پرچائڻ جي ڪوشش ڪري ٿي. مرڪ ٿڃ وٺندي، رُنندي هوريان هوريان خاموش ٿي وڃي ٿي. سدوري سنتي ٿي ڇت کي تکي ٿي. ٻاهر گگهہ اونداهيءَ جي ڪري ڪيس بتيءَ جي روشني بہ جهيڻي لڳي ٿي. ڪاڪي ڪوڙي واري نيايي الائي ڇو سندس سوچن جي پڇرنہ ڇڏي آهي. اندر ۾ اڻ تڻ سبب خود کي بتيءَ جي وٽ وانگر سڙندي ڀانئي ٿي. سوچي ٿي ٻوڏ اچي وئي تہ اوندهہ ۾ ڪيئن ڪبو!؟ مرڪ ۽ عرفي ڪيئن ترندا!؟ ترڻ تہ آءٌ بہ نہ ڄاڻان !؟ پرور دگار .. رات جي وڳڙي ۾ تون ئي واهر ڪجانءِ." ڪيهر ڪنگهي ٿو تہ مضطرب سوچن جي قبر مان نڪري اچي ٿي. ڪيهر ڪنگهندي سڏيس ٿو:

"ڪنوار"

"جي ... چاچا"

"مرڪ سمهي پئي!؟

"هيڪر تہ اک لڳي وئي ٿس"

"ٻاهر ... شور آهي يا منهنجا ڪن ٿا وڄن"

"خبر ناهي چاچا..."

"ڏيءَ... ڏس ... ٻاهر ڪناءِ ... پاڻي ڊُک بہ ڏينم "

" جي ..چاچا ...!"

سدوري مرڪ کان آهستگيءَ سان ٿڃ ڇڏائي احتياط سان اُٿي ٿي. رلو مٿي تي رکي پير گهليندي اچي دروازو کولي ٿي. دروازي کلڻ سان گوڙ گهمسان ٻُڌندي سندس نظر بتيءَ جي لاٽ تي چمڪندڙ وراندي ۾ ٿلهي تي پوي ٿي. جسم منجهان ڌهراڙي نڪري ويس ۽ ڌهلجي دانهن ڪري ٿي:

"چاچا...!!"

"ڇا ٿيو ڏيءَ !!؟"

"وراندي ۾ ٿلهو پاڻي سان ڀرجي ويو آ"؟

"چوين ٿا ٿي!!؟"
"سچ... چاچا!!"
"مينهن وُٺو هوندو"
"وراندي ۾ مينهن ڪيئن وُٺو"
"ڪٿان ڇت ٽِمي پئي هوندي"
"ايترو ٽِمي ....!! وراندو ڇپر جي ويو آ"
"بيهه ته آءٌ ڏسان ... مولا مهر ڪندو"
ڪيهر ٽڙ تڪڙ ۾ اُٿي ٿو. پٽڪي جا ور به مٿي سان مڙني ويڙهي سيڙهي ٻاهر نڪري ٿو. وراندو گنري ٿلھ تي پهچڻ سان گهبرائجي چوي ٿو:
"ڪنوار ... ڳوٺ ۾ ٻڙ ڏول آ ... واقع مينهن ناهي ... اونداهيءَ ۾ به ڇوڦير اچ ٿي اچ ٿي لڳي"
"ته نه !!؟"
"ها ... ڏيءُ ... شايد آفت اچي وئي"
"مون ته سچ لٿي ڪان منٿون ڪيون ... چاچا"
"حوصلو نه هار ... محل اجان به نه وئي آ"
"اڌاري رات ۾ ڪيئن ڪنداسين!؟"
"وقت نه وڃاءِ ڪنوار ... مرڪ کي ڪڻ ... آءٌ عرفي ... نڪر ته نڪرون!!"
"۽ گهر ...!؟"
"اوڙاهه ۾ پوي گهر ۽ سامان ... سر بچائڻ به غنيمت آ"
"ڪهڙي پاسي نڪرون ... چاچا!؟"
"جامي سڳوريءَ جو ٿلهو مٿي آ."
"جامي سڳوري خود ڪچي آ.."
"اسين ٿلهي تي ويهنداسين"
"اهو به ٻُڏي ته .. پوءِ"
"ڇوڪري تون ڏي وٺ ڇڏ ... شايد تير پت پڳي آ ۽ بچاءُ بند به ڊهه سمي نه سگهيو آ"
"هينئر سمڪ آئي اٿئي چاچا!!؟
"ڏيءُ ... عقل سک ... مصيبت مٿان اچي پئي آ ... طعنن مهڻن جو وقت ناهي"
"چاچا ... هي پاڻي ڳوٺن جا ڳوٺ پائيندو ايندو هوندو ... جاميءَ ..."
"خدا کي مڃ ... سدوري ڏيءُ ... مُرڪ کڻ!!"
ڪيهر جون مٿيون منجهي پون ٿيون - گهبراهٽ ۾ سدوريءَ کي ڇڙٻيندي ٻنان دير گهري ننڊ جي ياڪرن ۾ سُتل عرفي کي ٻک وجهي ٿو ته عرفي سجاڳ ٿيندي معصوميت ۽ ننڊ جي خمارن ۾ پڇيس ٿو .
"ڇو ... ڏاڏا ...!؟"
"پُٽ اٿ ..."
"هُونهه ... ڇا هي ڏاڏا!؟"

"ڪجھ ناهي ... پُٽ اُٺ هلؤن"

"ڪا ڏي ... ڇڏ تہ سمهان ..."

"اڄ ... هلؤن ... پوءِ ٻُڌايانءِ ٿو ... ڇريا!!"

ڪيهر چوندي ڪيس رهڙي ڪلهي تي ڪٽي ٿو. ٻاهر لوهہ پائيندي، سدوري ڪي منجهي بيهندو ڏسي ڪاوڙ ۾ تپي وڃي ٿو ۽ ڪيس چڙٻ ڏيندي چوي ٿو:

"ڪنوار ... تنهنجي مرضي ڇا هي ... آخر!؟"

"هل ... چاچا ...!!"

"اڄ ... بابا ... پاڻي اندرئين ڪمري جي چانئٺ تپي چڪو آ"

"اڇان ... تہ پئي ... چاچا!!"

"هيءَ بيهڻ ۽ منجهڻ جي مهل ناهي ... وارو ڪر."

ڪيهر ٻاهر نڪري ٿو تہ سدوري سندس ڪڍ، مُرڪ ڪي سيني سان لاتي نڪري ٿي. سدوريءَ جو من پرجي اڇي ٿو. وراندي جي ڇپر، ڇپ ڇپ ڪري اورانگهي ٿلهي تي اچن ٿا. سدوري لونئو ڦيري اول جاءِ ڪي پوءِ ڪمري ڪي ڏسي ٿي. بتيءَ جي روشني ۾ ڪمرو چقمق وانگر چڪيس ٿو پر ان پل مٿس مُرڪ ۽ عرفيءَ جو اونو چار اڇلي ٿو تہ لڄندي گهر، سامان،ڳهہ ڳٹا، سڀ ڪجهہ وسري وڃيس ٿو. مرڪ روئي ٿي تہ ڪيس پرچائڻ جي ڪوشش ڪري ٿي. ٿلهي تي پاڻيءَ جو تيز وهڪرو ڏسي هيسجي ڪيهر ڪي چوي ٿي:

"چاچا ... پاڻي ٿلهي تي ٿي پير ڪڍيو ٿو وڃي"

"جلدي ڪر... هيناهين اُڪري ... جامي جي ٿلهي ڪي رسُون"

"هتن جا هٿ ٿو چڙهي... شل رسُون!"

"هر ڳالهہ ۾ مايوسي ڇڏ، ڏيءَ تون هلندي اڄ"

"پاڻي ظلم جو آ ... چاچا"

"ڳڏ ٿي لٿو آ ... مون بہ عمر آندي آ ... تر ۾ ايڏي ٻوڏ نہ ڏٺم نہ ٻُڌم"

"ٿُپ اونداهيءَ آ... هٿ نہ ٿو لهي هٿ ڪي ... چاچا"

"برابر ... پر ... جنڊان لاءِ هٿ پير هٽڻا آهن نہ!!"

"قيامت ڪڙڪي آ ... شايد... چاچا"

"پروردگار ڪي پارت آ ... حفظ ۾ رکندو ... تون همت ڪان ڪم وٺ"

چوطرف تر ۾ هوڪرا، راڙ، ڪُوڪون. تيز هوا ۽ پاڻيءَ جو هاسو، هر زندگي ڪيهر ۽ سدوري وانگر جنڊان لاءِ سرگردان. تر ۾ جاين ڪرڻ جا دهشتناڪ آواز. سڄو تر ٿر ٿلي ۾! جڻ آسمان جي ڇت لرزي، ڏري ڇيتون ڇيتون ٿي ڪرندي هجي ۽ زندگيون انهيءَ هيٺان دٻجي رهيون هجن. پاڻي فوٽ في سيڪنڊ جي رفتار سان وڌي رهيو هو. ڪيهر ۽ سدوري بہ مسجد جي ٿلهي ڪي مٿانهون ۽ سلامتيءَ وارو هنڌ سمجهي ڪڙهہ وٺ اچن ٿا. سندن گهر جو ڪڙهہ مسجد طرف ڪليو ٿي. سندن گهر ۽ مسجد جي وچ واري وٿي بہ ٿي فرلانگ آهيپر بي انت پاڻي سبب اُهو وچ درياهہ وانگر ڪُن ڏٿي وهي رهيو آهي ۽ پاڻي پُرهہ تار آهي. ڪڙهہ اُڪري اُنهي وٿي ۾ لهن ٿا. اڄماگ پاڻي سمجهندي سدوري گهبرائجي ڪيهر ڪي چوي ٿي:

"چاچا... پاڻي... تار ٿيندو وڃي"

"ها... ڏيءُ... ڏيان سان... سُڪيءَ تي سمونڊ اُٿلي پيو آ"
"شايد سچو ڳوٺ... جاميءَ ڏي پيو اچي... ماپنداسين ڪيئن!؟"
"رب شامت ۾ ساٿي ٿيندو... اپ پير رات گذاربي... صبح جو رب مالڪ آ"
"گهر جو ٿلهو مٿي ڪرائجي ها"
"ڪنوار... اسين ماڻهو سوچينداني تڏهن آهيون جڏهن مصيبت ڪڙڪندي آ"
"ڪامل ته چيو هو"
"مون روڪيو مانس... مونکي ڇا خبر... هن پاڻيءَ جي!؟"
"ڪاڪي ڪوڙي جي ڳالهه تي غور ڪجي ها..."
"ڪنوار... هينئر ڳالهيون نه ڳڻ... هي درياهه اُڪري جاميءَ کي رسئون!!"
پاڻيءَ جو تيز وهڪرو چيريندي، سدوري رنندڙ ۽ ڪيهون ڪندڙ مُرڪ کي ڪلهي تي کڻي هلندي... پرچائيندي وڏندي رهي ٿي. مرڪ جي ڪيهه جڻ زندگي جي فرياد داخل ڪرڻ جي اپيل. عرفي ڪيهر جي ڪلهن تي ويٺل خوف جي واڳه سامهون. سندس لڙڪندڙ چنگهو پاڻي ۾ پون ٿيون ته ڇرڪي مٿي ڪري ٿو. ڪيهر سنڀاليندي خاموش ٿي ويهڻ لاءِ چويس ٿو. وڪ ۾ وڪ ڦاٿيندي، مصيبت سان مقابلو ڪندي هلي رهيا آهن. پاڻي ڪين ڳچيءَ تائين اچڻ لڳي ٿو. اوچتو سدوري جو پير ترڪي وڃي ٿو. مرڪ سندس هٿن مان ڇڏائجي لهرن جي حوالي ٿي وڃي ٿي. مُرڪ جي رڙ سيڪنڊن ۾ گم ٿي وڃي ٿي. جيئن ئي پير ترڪيس ٿو ته ڦان ٿي ڪرندي دانهون ڪري ٿي:
"مُنيس!! چاچا... مُرڪ... پير ترڪي ويو."
"مڙسي ڪر... ڏيءَ... ترڻ جي ڪر... مُرڪ بچاءِ"
"چاچا... پاڻي گهليو ٿو وڃي... منهنجي مُرڪ... لخت جگر... عرفي... چاچا..."
سدوري لڙهي لهواري ٿيندي، غوطا کائيندي، ڏور ٿيندي وڃي ٿي، جنڊان لاءِ واجهائيندڙ سدوريءَ جي ڪوڪ وهندڙ پاڻي مٿان تڙپندي ڏور ٿيندي وڃي ٿي پر ڪيهر به ڪيس بچائڻ کان قاصر رهجي وڃي ٿو، عرفيءَ جي زندگي جي خطري ۽ لهرن جي رفتار سان لڙهي ويندڙ سدوريءَ کي پڇي به نه سگهيو. سدوري به ٻين بيوس زندگين جيان لهرن جي لپيٽ ۾ اچي وئي ۽ سندس هر صدابي صدا رهجي وئي، جنهن تي آسمان به صرف نوحا ۽ مرثيا چئي، بي ڪفن اُجهاڳ پاڻيءَ جي پاتال ۾ دفن ٿي ويل ٻين حياتين جيان تعزيت ڪري سگهيو. سدوريءَ جي درد ناڪ نموني غائب ٿي وڃڻ تي ڪيهر به رڳو لڙڪ لاڙي سگهيو. لهرن سان لڙندي مسجد ڏانهن رڙهي ٿو. عرفي ماءُ جون دانهون ٻڌي ڏاڍو ڦٿڙيو ٿي پر ڪيهر ڪيس مضبوطي سان روڪي رکيو. هينئر ماءُ جو آواز نه ٻُڌي ڪيهر کان پڇي به ٿو ته روئي به ٿو ۽ ڪيهر جُهرندي، دلاسا ڏئي ۾ پائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو.
"ڏاڏا... امان..."
"ڪنوار... اچي ٿي... بابا... اوندهه آ نه... بتي ڪشڻ وئي آ"
"ڪٿان... ڏاڏا...!؟"
"گهران... بيو... ڪٿان؟ اوندهه ۾ پاڻي نه ٿا... ٽپي سگهون...!!"
"پاڻي... ڪٿان... آيو...آ!؟"
"الله... سائين بي... پرواهه... ڳاج تي مينهن وسيو هوندو!!"
"ڏاڏا... امان... ادي...!!"

"سوگهو ٿي ويهه... بابا... پاڻي چڪيو ٿو وڃي... امان جاڻ آني"

عرفي خالي آئت تي ماٺ ٿي وڃي ٿو مگر ڪيهر جي من ۾ ڏک ۽ ملامت جو طوفان برپا ٿي وڃي ٿو. هلندي سوچيائين "ڪامل کي ڪهڙو جواب ڏيندس!؟" ڪنهن پر جاميءَ جي ٿلهي رسي من ڪامل جي هيءَ امانت بچائي سگهان!!" پاڻي بہ وڌندو وڃي ٿو. ڪيهر بہ تيهن رڳن جو زور لائيندي وٺيءَ جو وهڪرو اڏ ڪان مٿي اُڪري اچي ٿو. هڪ پوڙهو... پيو سدوريءَ جو صدمو... تيون وري غوطا... ساٿو ٿي پيو هو پر سرتوڙ ڪوشش ڪندي ڏوڪيندو رهي ٿو. چولين جو پاڻي وات ۾ پويس ٿو تہ ساهہ ٻوساٽجڻ لڳيس ٿو. پاڻي ٿوڪاري ساهہ ائين ٿي ڪنيائين جڻ اُپ ساهي ٿي وٺي هجيس. ڪيهر وڏي رهيو آهي پاڻي بہ وڌندو رهي ٿو. تہ ۾ جاين ڪرڻ جا ڏماڪا، ماڻهن جون رڙيون گونجي رهيو آهن. اوچتو هڪ وزني بند پاڻي جي تيز وهڪري ۾ گولي وانگر گذرندي ڪيهر جي جُهور ۽ ٿڪل چُور جسم سان ٽڪرائجي وڃي ٿو. اونداهيءَ ۾ عرفيءَ جي ڪُوڪ لچي هڪدم بند ٿي وڃي ٿي. عرفيءَ جو ڪيهر جي گرفت منجهان نڪري چولين جي ٻيڪڙ ۾ اچي وڃڻ ڪيهر جي جسم ۾ رفتي پيدا ڪري ٿو ڇڏي هو پاڻي مٿان تا ڦوڙا هٿي ترڻ جي ڪوشش ڪندي بي ساخته دانهن ڪري ٿو:

"عرفي... پُٽ... تون... بہ... عرفي پُٽ."

ساهہ جي خوف کان ڦٿڙندي ٻُند کي چمبڙي پوي ٿو ۽ ٻُند بي رحم چولين تي موت جو ناچ نچندي تيز وهڪرن جي ور چڙهي وڃي ٿو.

ٻئي ڏينهن ٽيهري ڏاري بچاءَ بند سان قائم طبي امداد جي ڪئمپ ۾ اکيون کوليندي ڪيهر مٿان بيٺل ڪمپائونڊر کان حيران ٿي پڇيو.

"تون ڪير آهين!؟ مونکي هت ڪنهن آندو...!؟ مان ڪٿي آهيان"

"ڏيگهہ نہ ڪر... ڪئمپ ۾ آهين"

"عرفي... مرڪ ۽ منهنجي ڪامل جي ڪنوار!؟"

"مان ڇا ڄاڻان چاچا...!؟"

"ڪا تہ... خبر هونديءَ!؟"

"ٻُند سان چمبڙيل هيئين بچاءُ بند جي وٽ سان بيهوش مليئين... ۽ بس!!"

"ڇو آندائون!؟"

"مري وڃين ها"

"اُڪومران ها"

"ڇو!؟"

"جيئڻ ڪهڙي ڪم جو!؟ پُٽ ڪامل کي ڪهڙو مُنهن ڏيکاريندس!؟"

"مُٺي جي پنيان مربو آ ڇا چاچا!؟"

"مون کي جيئڻ جي خواهش ناهي رهي."

قدرتي آفت آ... توهٽ سان تہ نہ لوڙهيا ۽ ماريا"

"ها... ها... مون ٻوڙيا... مون ماريا... مونکي بہ جيئڻ جو حق ڪونهي"

"تون ڪري بہ ڇا ٿي سگهين!؟"

"مان ويندس... سُڪيءَ تي آيل سموند جهاڳي، عرفي، مرڪ ۽ ڪامل جي ڪنوار کي تلاش ڪندس"

"حياتيءَ کان ڪڪ آهين... چا!؟"

"هن حياتيءَ کان موت بهتر آ"

"آپ گهات جو شوق ٿئي... شايد!!"

"مون کي نه روڪ... مان ويندس... پاڻ کي لهرن جي حوالي ڪندس"

"ٻاهر... لاش پيل آهن... هلي جانچ ... متان انهن ۾ تنهنجا گهرڀاتي هجن"

لاش ٻُڌندي ڪيهر تي جنون جو دؤرو وڏيڪ حاوي ٿي ويو هو. ڊوڙ پائي ڪئمپ کان ٻاهر اچي ٿو. ڪمپائونڊر سندس ڪڍ آهي. ڪيهر بند سان دربدر ماڻهن جي ڪئمپ ڏسي ويتر بدحواس ٿي ويو هو. ڪمپائنڊر ڪيس لاشن وٽ وٺي اچي ٿو. انهن ۾ ڪيس سدوري، عرفي ۽ مرڪ نظر نه ٿا اچن يا لاش ڪِنا ٿي سُڄي خراب ٿي وڃڻ ڪري سُڃاڻي نٿو سگهي. چرين جيان رڙون ڪندي وهندڙ پاڻي ڏانهن ڊوڙ پري ٿو. "ڏيءَ سدوري.... آءٌ تنهنجو.... عرفيءَ جو.... ۽ مُرڪ جو قاتل آهيان.... مون کي...." اچان ٿو.....

"متان ...متان ... گهڙين.... پاڻي تار آ... ڪمپائونڊر سندس پويان ڀڄڻ لڳي ٿو.

"مون کي نه... جهليو... نه روڪيو مان... خوني... آهيان... مان... خوني...." جسم جي طاقت سميڙي ڪيهر پاڻي ڏانهن ڊوڪيندو رهي ٿو. ڪمپائونڊر پروارن ماڻهن کي به ڪيس روڪڻ لاءِ چوي ٿو ۽ پاڻ به سندس پنيان وٺيرڪي پنڌ سان پوري سگهه ميڙي ڊوڙندو وڃي ٿو.

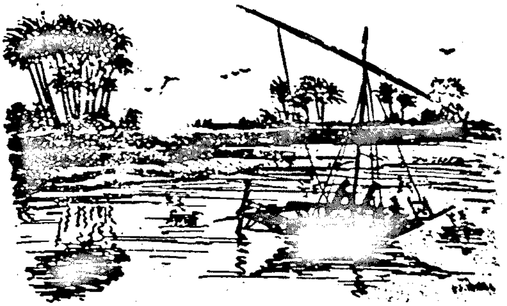

فياض چند ڪليري

گلابي ڇوڪري، آلو وهاڻو

پڇاڙيءَ کان اڳ ۾:

اُهو صبح ڪيس ڏاڍو پنهنجو لڳو هو. انهيءَ صبح کان اڳ واري رات، هُن کي پنهنجي پيدائش واري رات کان وڌيڪ سياڳي ۽ پياري پاسي هُئي. هو انهيءَ سڄي رات انتظار جي ٻاڙهن گلابن کي پنهنجي تڪڙن ساهن جي آلاڻ اريندو رهيو هو. انهيءَ رات هو پنهنجي گهر جي وڏي ۽ ويڪري آڳر تي دير تائين سائيڪل هلائي، پنهنجي بي چينيءَ کي گهٽائڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو هو. انهن لمحن ۾ سندس اندر جي بزدل ماڻهوءَ پنهنجي هٿن تي دليريءَ جا دستانا چاڙهي ڇڏيا هئا، هُن چاهيو هو ته، زمين جو هي گول دائرو (جنهن ۾ هو سائيڪل هلائي رهيو آهي) مٿي اُيو ٿي، موت جو کوهه بڻجي وڃي ۽ ڪرائي تي ڪنيل اُها سائيڪل موٽر سائيڪل بڻجي پوي. موت جي کوهه جي مٿان جهولندڙ اچي ڇٽيءَ هينان ڪوبه تماشبين نه هجي. رڳو هوءَ گلابي ڇوڪري هُجي. جيڪا سندس بهادريءَ ۽ جرئت جي مچندا جي موٽ ۾ مٿس نظرن جي گلابن جي ورکا ڪندي رهي ۽ پنهنجي مخروطي آڱرين کي چپن سان چُمي، هوا جي آڌار ڪيس چُميون اريندي رهي.' اُماوس هوندي به اُها رات هُن کي چوڏهينءَ جي چانڊوڪي رات کان وڌيڪ خوبصورت لڳي هُئي. رڪي رڪي سندس من ۾ خواهش جون جهرڪيون ڦڙڪيون هٿي رهيون هُيون ته، 'ڪاش! اجوڪي رات منهنجي سموري حياتيءَ جيتري طويل ۽ ڊگهي ٿي پوي، ۽ اُها آخري گهڙين تائين منهنجي بي چينن روح جي شهر جي اُداس گهٽين ۾ رات جي راڻيءَ جي خوشبو وکيريندي رهي ۽ مان صبح جو جڏهن هُن گلابي ڇوڪريءَ سان ملان ته پلي منهنجون اکيون پٿرائجي وڃن ۽ منهنجو انگ انگ ڪيس منهنجي اٿاهه چاهت جي شاهدي ڏئي...' پر وقت جي برف کي ته ڳرڻو ئي هيو... سڄي رات جاڳ جا مست گهوڙا، سندس نيڻن جي نگر ۾ ڊوڙندا رهيا ۽ هو آسمان جا تارا ڳڻيندو رهيو...

ڊسمبر جي هڪ سرد صبح جو، هو پنهنجي وجود کي آس جو سيڪ ڏيندي، گهران نڪري ٿو اچي. وايو منڊل تي چانيل هلڪي ڌنڌ ۽ ڪوهيڙي ۾ فطرت محو رقص هُئي، رستن تي اجا حال جي مٽيءَ جي دز نه اُڏامي هُئي، انهيءَ ڪري رات جا مدهوش ۽ ٿڪل پيرا اجان، دفن نه ٿيا هُئا. شهر جي ويڪرن رستن تي سندس دل جي غير معمولي ڌڙڪن ۽ سرد هوا جي سرگوشن کان سواءِ ٻيو ڪوبه نه هُيو. هو دل جي پڃري ۾ قاتل پيار جي ڪوئل جي ڪوڪ ٻڌندي وڌندو ٿو رهي- گرلس ڪاليج جي موڙ کان ٿورو اوريان، هو پنهنجي ٻانهن ۾ ٻڌل گهڙيءَ ڏانهن ڏسي ٿو- سندس ٻي نظر هُن تي پئجي ٿي وڃي. "خوشي! منهنجي اکين جي آڱند تي ويساهه جي سورج جي روشنيءَ جا ڪرڻا چو نه ٿا پون، دل چو نه مڃي ته تون مون سان گڏ آهين..."

"تون خوابن ۾ رهي رهي حقيقت ۽ خواب جي فرق کي به وساري وينو آهين." ٿڌ جي برف جهڙي احساس جي باوجود ڇوڪريءَ جي آواز مان اطمينان جو تڙڪو ليئا پائي رهيو هو.

"خوشي! مون کي خوابن جي معنيٰ به تنهنجين انهن ساحر اکين ئي سمجهائي آهي." ڇوڪري پنهنجو نرم هٿ سندس هٿ ۾ ڏيندي چوي ٿي، "ڏس، محسوس ڪر! مان توسان گڏ آهيان..."

هُن جي لهجي ۾ اڃا ويساهيءَ جي خُشڪ هوا اجان به قائم هُئي، چوي ٿو، "پر جان! اعتبار جو مينهن منهنجيءَ اجايل دل تي چو نه ٿو وسي ..." ڇوڪري سندس هٿ کي پڪوڙيندي چوي ٿي، "زماني جي ويساهه گهاتين جي

سخت پٿرن، تنهنجي اعتبار جي نفيس آئيني کي ڪرچيون ڪرچيون ڪري ڇڏيو آهي. پر ڏس! منهنجي اکين جي آرسيءَ ۾ سانديل تنهنجي عڪس تي وقت جي گهمر بڻهہ ناهي چڙهي.... دنيا جي آلوده آوازن تنهنجي خلوص جو خُون ڪيو آهي. پر ٻُڌ! منهنجيءَ دل جي خاموش ڌڙڪنن ۾ توکي، تنهنجي نَي نالي جو ورد ٻُڌڻ ۾ ايندو....."

هُو لمحي لاءِ اکيون ٻُوٽي ٿو ڇڏي. اکيون کولڻ ڪانپوءِ ڪيس پنهنجي چهري تي، سوڀ جي سورج جا ڪرڻا چمڪندي محسوس ٿين ٿا، پر هو پاڻ سان گڏ هلندڙ ڇوڪريءَ جي ساٿ کي حقيقت ڄاڻڻ لاءِ، هڪ ڀيرو ڀيهر خاموشيءَ جي بيٺل ڍنڍ ۾ سوال جو پٿر اڇلائي ٿو.

"تہ خوشي! ڇا واقعي هي سچ آهي؟"

ڇوڪري زمين تي تيز قدم رکندي چوي ٿي، "جيڪڏهن منهنجون ڳالهيون توکي هوا جون سرگوشيون ٿيون محسوس ٿين، تہ پوءِ هنن رستن کان پُڇي ڏس!"

لمحي لاءِ هُن جي اکين ۾ اُداسيءَ جو ڪارو بادل تري اچي ٿو "پر خوشي! رستا تہ گونگا آهن!"

ڇوڪريءَ جي مُک تي مينهن جي نازڪ ڪٿين جهڙي مُرڪ تري ٿي اچي، هوءَ چوي ٿي "چريا! رستا گونگا آهن، پر اسان جي پيرن جي آهٽ تہ گونگي ناهي..."

ڪجهہ لمحن لاءِ خاموشيءَ جو ڪوريئڙو سندن وچ ۾ سوالن جا ڄار اُڻيندو ٿو رهي، هو ٻئي هلندا هلندا شهر جي باغ جي پرسان اچي پهچن ٿا. باغ ۾ ٽڙندڙ تازن ۽ ڪنوارن گُلن جي خوشبو، هنن ٻنهيءَ جي انگ انگ ۾ واسجي وڃي ٿي. ڇوڪري ماڻهن جي نظرن جا تير پاڻ تي پوندي پڇي ٿي "ماڻهو ڇا سوچيندا هوندا..... مان ڪاليج ڊريس ۾ هن وقت .... ڪيڏانهن ....." هو ڏانهس ڏسڻ بغير وراڻي ٿو، "ماڻهن کي غلط سوچڻ کان سواءِ ٻيو ايندو ئي ڇاهي....؟"

هاڻ هو ٻئي مصروف علائقي کان پريرا ٿي اهڙي علائقي ۾ داخل ٿي وڃن ٿا، جتي جا گهر، ٻهاڄن جيان هڪٻئي کان پري پري آهن. ڇوڪري ماحول جو جائزو وٺندي پڇي ٿي ، "اسين ڪيڏانهن پيا وڃون...." هو جواب ڏيڻ بدران، سوال جو گل هُن جي اکين ڏانهن اڇلي ٿو.

خوشي! تہ تون ڪنهن ٻئي جي گلي جو هار ٿيندينءَ.....؟" سوال گلابي ڇوڪريءَ جي چهري تي ڪنهن اُداس ناسي شام جا رنگ اوتي ٿو ڇڏي، هوءَ ڪنڌ جهڪائي هوريان وراڻي ٿي ها، ماڻٽن کي منهنجو سُنو اگهہ ملي ويندو.

هو پنهنجي خالي کيسي کي ڏسي، پنهنجي خالي هٿن کي مهٽيندي پڇي ٿو. "تنهنجي سپني ماڻٽن جا هٿ انهن پئسن سان گرم ٿي ويندا."

ڇوڪريءَ جي آواز ۾ ڏک جون پٿريون اٽڪي ٿيون پون، ڳيت ڏيندي چوي ٿي "مون ڇيو اٿمان، مون کي وڏي برابر حصن ۾ ورهائي ڇڏيو، ۽ پوءِ هرڪو مون کي جدا جدا وڪڻي...."

"يعني، تنهنجي خوڪشيءَ جي ڪوشش بہ سندن دل ۾ رحم پيدا نہ ڪيو."

ڇوڪري هڪ سرد آهہ ڀري وراڻي ٿي "مرده دل ماڻهن لاءِ خودڪشي جهڙو الميو ڪابہ معنيٰ ناهي رکندو."

خاموشيءَ هاڻ اُڀرندڙ سج جي ڪرڻن سان گڏجي سندن اکين ۾ چُڀڻ لڳي ٿي، هو ٻئي هڪ گهر جي پرسان اچي بيهي ٿا رهن. ڇوڪرو تالو کولي ٿو ۽ پوءِ ٻئي دروازو اورانگهي ٿا وڃن.

"خوشي! توکي مون سان گڏ هن اڪيلي گهر ۾ ايندي لمحي لاءِ بہ خوف جو احساس نہ ٿيو..." ڇوڪري پنهنجي اُداس اکين تان ٽڪ جو پردو کڻندي هڪ نهار سموري گهر تي وڌي ۽ ڌيرج سان وراڻيائين، "پنهنجي پناهہ کان ڪنهن کي ڊپ ٿيندو آهي ڇا؟" هو ٻئي گهر جو اڱڻ ۽ ورانڊو لتاڙيندا، ڪمري ۾ اچي کٽ تي ويهي ٿا رهن، هو

پنهنجا هارايل نيڻ ڪٿي ڇوڪري جي اکين ۾ نهاري ٿو، جنهن ۾ پيار ۽ حجاب جون تتليون اُڏري رهيا هُيا، ٻئي لمحي هو پنهنجا سرديءَ ۾ خشڪ ٿي ويل چَپ، ڇوڪريءَ جي گرم چپن سان ڇُهڻائي ٿو ڇڏي. ڪافي دير تائين هو ٻئي ائين ٿي هڪ ٻئي جي واتن مان ساهه ڪڍندا ٿا رهن ۽ پوءِ هڪ ٻئي جي گڏيل ساهن جي ڌارا کي ٽوڙي ٿا ڇڏين.

ڇوڪري پنهنجي چهري تي وکريل وارن کي مخروطي آڱرين سان هٽائيندي چوي ٿي 'پاڻ شايد وري ائين نه ملون، اڄ اسان کي اهو سڀڪجهه چئي ڇڏڻ گهرجي، جيڪو اسان وقت جي پيٽين ۾ وجهي، دل جي ڪڏ ۾ پوري ڇڏيو هو.اڄ اسان کي خُوب دل کولي کِلڻ گهرجي .... پر ڇو اسان جي وچ ۾ خاموشيءَ جي ڊنڊ اچي وئي آهي، ۽ اسان جي چپن تي ڇو وقت برف جيان ڄمي ويو آهي....؟"

هو ڇوڪريءَ جي هٿ ريکائن کي ڏسندي آهستگيءَ سان ورائي ٿو، "پاڻ پيو ڪري به ڇا ٿا سگهون، اسين وڇوڙي جي روايت جو تقدس به ٽوڙي نه ٿا سگهون." ڇوڪري پنهنجي لهجي ۾ آنت جي مصري ملائيندي چوي ٿي. "پر ڪير ٿو چوي" "اسين هميشه جي لاءِ وڇڙي رهيا آهيون، اسان جي گهرن جون ديوارون ۽ انهن ۾ لڳل دروازا هوا ۾ شامل اسان جي ساهن جي سنيهن کي ته روڪي نه ٿا سگهن.... زماني جون نظرون اسان جي دل جي سجدن جو تعين ته نه ٿيون ڪري سگهن نه؟۽ تو ئي ته پنهنجي هڪ خط ۾ لکيو هيو، 'جدائي، ٻن دلين کي هميشه جي لاءِ ڳنڍيندڙ اُها ڏور آهي، جنهن ۾ پيار ۽ سڪ جا انيڪ ڌاڳا پويل آهن." ڇوڪريءَ جي اکين ۾ اُتلي پيل ڏُک جو سمنڊ، دلاسن جي ڪڪاون ڄڳهن کي لوڙهي ٿو ڇڏي. ۽ هوءَ چهرو ٻئي طرف ڦيري ٿي ڇڏي، هو پنهنجي ڦرڪندڙ هٿن سان، هن جو چهرو سامهون ڪندي چوي ٿو، "خوشي! تون ڪامياب محبوبه ضرور آهين، پر ڪامياب اداڪاري ڪڏهن به ڪري نه ٿي سگهين." ۽ پوءِ خاموش ڪمري ۾ ڇوڪريءَ جي سُڏڪن جو سرگم گونجڻ لڳو. هو ڇوڪريءَ کي پرچائڻ جي ڪوشش ۾ پاڻ به روئي ٿو پري.... سُڏڪن جو سرگم ٻٽو ٿي وڃي ٿو. گهڻي دير تائين اکيون روئنديون ٿيون رهن....."

پڇاڙيءَ جي پڇاڙي

.....هو اکيون اگهي ڪمري جو بلب آن ٿو ڪري، لمحي لاءِ سندس مٿو ڦري ٿو وڃي، سندس ڪنن ۾ پاڙي ۾ وڄندڙ ڊُهل شرنايُن جا سُڏڪا گونجن ٿا، هو ڪمري ۾ هڪ هارايل نهار وجهي ٿو، جتي آلي وهاڻي کان سواءِ ڪيرنه نه هيو....٦"

مراد قريشي

صبح جي دريءَ تي رکيل خواب

هن جي ننڊ مان جاڳڻ کان پهرين هن جا اڻکٽ خواب جاڳي ٿا پون. هوءَ خوابن کي سمهاري پاڻ جاڳي ٿي پئي.

سج جي عجيب ڪرڻن کي بنا اجازت پنهنجي بيڊروم ۾ ڏسي هن کي ڪنهن بہ قسم جو عجب نٿو محسوس ٿئي. صبح جا ڪرڻا هن کي صبح ٿي وڃڻ جي ثابتي ٿا ڏين.

هوءَ صبح کان پنهنجي باري ۾ پڇي ٿي پر صبح ڪجهہ بہ نہ ٻڌائڻ جي سگهہ پنهنجي اندر ۾ پيدا ڪندو صرف هن جي نظرن اڳيان انڌيري جيان ڦهلجندو ٿو وڃي. هوءَ اٿي بيڊروم جي درين جي پردن کي هٽائي ٿي. تہ صبح پوري طرح ڪمريءَ کي پنهنجي قبضي ۾ آڻي ٿو ڇڏي.

روز انين ڏسڻ جي باوجود بہ هن کي اڄوڪو صبح ڪجهہ عجيب ٿو لڳي. هوءَ آئيني اڳيان بيهي ڊريسنگ ٽيبل تان برش کڻي، پنهنجن وارن کي ڏيندي آئيني کان پنهنجي باري ۾ پڇندي ٿي رهي- پر آئينو اکيون بند ٿو ڪندو وڃي، ۽ هن جو عڪس آئيني تي دهندلو ٿو ٿيندو وڃي.

هوءَ پنهنجي مڙس کي ساڳئي حالت ۾ بيڊ تي اونڌو سنتل ٿي ڏسي- باٿ روم ۾ داخل ٿي ٿئي. باٿ روم مان نڪرندي بہ هوءَ پنهنجي مڙس کي ساڳئي حالت ۾ سنتل ٿي ڏسي-!! ڪچن ۾ پهچي چانهہ ٿي رکي، چانهہ جي ڪٽلي ۾ چانهہ جي پاڻي بدلي پاڻ کي وجهي ٿي ڇڏي، ۽ ڪٽلي ۾ پيل ٽهڪندڙ پاڻي جيان پاڻ کي بہ ٽهڪندو ٿي پائنين. هو بہ ڪوپ چانهہ سان ڀري ۽ بسڪٽ پليٽ تي رکي ٽري کڻي بيڊ روم طرف اچڻ لڳي ٿي. پنهنجي مڙس کي ساڳئي بيڊ تي اخبار پڙهندي ڏسي. هن کي هڪ لمحي لاءِ الاءِ بہ ڇو خوشي ٿي ٿئي. پر پوءِ عجيب طرح سان هو هن اجنبي خوشي لاءِ سوچي ٿي. سڀ ڪجهہ هن کي فضول ٿو لڳي.

هوءَ چانهہ جو ڪوپ کڻي دري جي سامهون ٿي بيهي ٿي. سامهون سج پوري جوش سان هن جي اکين ۾ اکيون ملائي هن کي پاڻ طرف سڏيندو ٿو رهي. هوءَ اُڏامندڙ سج کي پاڻ طرف متوجہ ٿي ڪندي رهي. ۽ ڪجهہ وقت کان پوءِ سج کي پنهنجين ٻنهين ڇاتين جي وچ ۾ لهندي ٿي محسوس ڪري، ۽ يڪدم پنهنجي اندر ۾ گرمائش محسوس ڪندي، ڪجهہ ڇرڪي ٿي پئي، ۽ سج کي ساڳئي ريت چمڪندو ڏسي هن کان پنهنجي باري ۾ پڇندي ٿي رهي. پر سج ناڪار ۾ ڪنڌ لوڏي اڃان بہ وڌيڪ جوش ۾ اچي، هُن جي اکين ۾ چڀندو ٿو رهي. هوءَ اکيون بند ٿي ڪري ڇڏي.!!

اکيون کولي ٿي تہ محسوس ٿي ڪري تہ هن جي هٿ ۾ جهليل ڪوپ ۾ پيل چانهہ بہ هن جي وجود جيان ٿڌي ٿي چڪي آ... هوءَ چانهہ جا وڏا وڏا ڍڪ ڀري ڪوپ ٽيبل تي رکي، ڪجهہ دير اتي ائين ئي فضول بيهي بيڊ روم مان ٻاهر ٿي نڪري اچي ۽ پنهنجي مڙس کي ساڳئي ريت اخبار پڙهندي ٿي ڏسي.

””سڀ ڪجهہ ئي تہ ساڳيو آ.“ هوءَ سوچي ٿي. جيڪو اڄ آ! اهو ڪالهہ بہ هيو ۽ سڀاڻي بہ هوندو.

محسوس ٿي ڪري تہ ڪافي وقت کان-شايد ٽن سالن کان هن کي هر موڪل جو ڏينهن وڌيڪ اداس ڪري ڇڏيندو آ. ۽ موڪل کان علاوه ٻيا سمورا ڏينهن هن کي ٻوريت جو آئينو لڳندا آهن. جنهن آئيني ۾ سندس وجود هن کي بلڪل بہ فضول هجڻ جي ثابتي ڏيندو آ- پر هِن پل هن کي ڪوبہ فرق نظر نٿو اچي، نہ ايندڙ ڏينهن ۾ نہ ئي گذرندڙ يا گذريل ڏينهن ۾-!

"ڪالهہ بہ تہ ساڳيو ٿي هيو. اڄ بہ- ۽ سڀاڻي بہ ائين ٿي هوندو....." هوءَ سوچي ٿي.

بيڊ روم جي پرسان ٿي ٿي. وي روم ۾ پهچي- هوءَ ٽي.وي کولي ٿي، پر ڪمري ۾ پيل هر شيءِ کي غور سان ڏسي، انهن کان اجنبي ٿي ٽيندي وڃي. ٽي. وي لائونج جي پرسان ٿي. ڊرائنگ روم ۾ هر سينگاريل شيءِ هن کي فضول هجڻ جو احساس ٿي ڏياري. هوءَ پٽ تي لڳل آئيني ۾ يڪدم پنهنجي عڪس کي سڃاڻي ٿي وڃي ۽ سوچي ٿي.... "ڊرائنگ روم، بيڊ روم ۽ منهنجي هن پوري گهر ۾ پيل سموريون شيون واقعي بہ فضول تہ آهن، بلڪل بہ منهنجي زندگيءَ جيان فضول، ڪهڙي حيثيت آهي انهن جي مون جيان، هيل تائين ڪنهن بہ تہ هنن شين کي نہ ڏٺو آ.... نہ پيار ڪيو آ- ۽ نہ ئي ڪا تعريف ڪئي آ. هيل تائين اسان ٻنهين کان علاوه انهن ڪمرن ۾ ڪير آيو بہ تہ ڪونهي. ڪيڏا نہ اداس لڳندا آهن، اهي سمورا ڪمرا، بلڪل بہ منهنجين سوچن جيان. هن گهر ۾ يا انهن ڪمرن ۾ هيل تائين ڪير بہ تہ ناهي ڪيڏيو، نہ رڙيون ڪيون آهن ڪنهن- ٽي. وي، لائونج ۾ پيل ڪٻٽ بہ تہ سڄو رانديڪن سان ڀريو پيو آ، پر ڪير بہ تہ ناهي جيڪو انهن رانديڪن سان ڪيڏي، انهن سمورن رانديڪن کي ڀڃي، ۽ ٻين رانديڪن جي فرمائش ڪري-!! هوءَ وڌيڪ اداس ٿي وڃي ٿي. ڪٻٽ ۾ پيل سمورن رانديڪن جيان،

ڪچن ۾ ويندي، پنهنجي مڙس کي ٻيهر ساڳئي ريت اخبار پڙهندي ٿي ڏسي. هن کي پڪ آهي تہ معمول جيان هو اڄوڪو موڪل جو سڄو ڏينهن بہ اخبار ۽ ڪتاب پڙهندي گذاريندو. هوءَ تہ هر موڪل جي ڏينهن تي الاءِ ڇا ڇا سوچيندي آهي. تمام گهڻو ڳالهائڻ بہ چاهيندي آ. پر ڳالهائي ڪين سگهندي آ. لفظ هن جو بلڪل ساٿ نہ ڏيندا آهن ۽ خاموشي هن کي ڪجهہ بہ نہ ڳالهائڻ تي مجبور ڪندي آ. هر وقت محسوس ڪندي آ تہ خاموشي هن جي اندر ۾ گهر ڪري ويهي رهي آ. ائين جيئن گهر کي پنهنجي قبضي ۾ ڪري ڇڏيو اٿائين.

هن کي ياد آ. شاديءَ جي پهرين سالگره کان پهرين، هر موڪل جو ڏينهن هن لاءِ ڄڻ عيد جو ڏينهن هوندو هيو. ڪيڏو نہ انتظار ڪندي هئي. پوري هفتي ۾ صرف انهيءَ موڪل جي ڏينهن جو-!! هر موڪل جي ڏينهن تي هو لاسٽ شو لازمي ڏسندا هئا. ۽ ان کان پهرين شام جو شهر جي ڪانہ ڪا تفريح گاهہ سندن آجيان لاءِ منتظر هوندي هئي.

هن کي بلڪل بہ ياد آ. شادي جي پهرين سالگره وارو ڏينهن ڪيڏو نہ عجيب ڏينهن هيو، ٻنهين جو. ۽ ڪيڏي نہ عجيب طرح سان هنن اهو ڏينهن ملهايو هيو. ڪنهن کي بہ تہ شاديءَ جي پهرين سالگره جي دعوت نہ ڏني هئائون، هڪٻئي کان سواءِ-!! ڪيترو نہ خوش هئا ٻئي ان ڏينهن تي- ۽ ڪيڏو نہ پيار ڏنو هو ٻنهين هڪٻئي کي.!؟

هن پل بہ اهوئي پيار محسوس ڪندي، ڪجهہ ڇرڪي ٿي پئي. ۽ انهيءَ پيار کي اڄا بہ وڌيڪ محسوس ٿي ڪرڻ چاهي، پر سندس سوچون اڳتي ٿيون وڌنديون وڃن!!

شادي جي پهرين سالگره کان ڪجهہ وقت پوءِ.

"نہ، نہ فڪر ڪرڻ جا ڪابہ ضرورت ناهي، ڏسو توهان ائين ڪيو ڪنهن گائيناڪلاجسٽ کي ڏيکاريو." !!

(گائيناڪلاجسٽ وٽ.)

"توهان جي چيڪ اپ ۽ توهان جي ٽيسٽن کان پوءِ اهو معلوم ٿيو آهي تہ توهان کي اولاد جي ٿيڻ جا چانس تمام گهٽ آهن، جيڪڏهن اتفاق سان توهان Pregnant ٿيندوءِ بہ تہ ٻار جي بچڻ جا امڪان تمام گهٽ آهن ڇو جو توهان جي رپورٽن مان معلوم ٿو ٿئي، تہ ان ٻار کي لازمي (Erythroblastosis Fetalis) جي بيماري هوندي. ڇاڪاڻ تہ توهان ۽ توهان جي Husband جو بلڊ گروپ Negative ۽ Positive ۾ ٿو اچي. اهڙيءَ صورت ۾ ٻار جي بچڻ جا امڪان تمام گهٽ هوندا آهن." !!

وڏيڪ قدرت جي وس ۾ آهي، جيڪو قسمت ۾ لکيل هوندو"!!

ان پل اهو ٻڌي الاء ڇو هن کي پنهنجي نه هجڻ جو شڪ ٿيڻ لڳو هيو. ڪنهن کي تخليق ڪري خلقيندڙ بڻجڻ ڇا هن جي قسمت ۾ نه هيو. هن ڪڏهن نه سوچيو هيو ان باري ۾. الاء به ڇو هن کي پنهنجي قسمت کان وڌيڪ پنهنجي مڙس تي ڪاوڙ آئي هئي. جنهن ني نه شادي کان پوءِ هڪ ڀيرو چيو هيس:

"مون کي ٻار بلڪل به نه وڻندا آهن. منهنجي دل چاهيندي آ نه مون کي اولاد نه ٿئي ۽ سڄي زندگي اسان ائين ئي هڪٻئي سان پيار ڪندا رهون."

اڪيلائپ، خاموشي، سانت، جيڪي هر پل پنهنجي اندر ۾ محسوس ڪندي آ. هن پوري گهر ۾، ۽ گهر جي هر خالي ڪمري ۾ اداس شين ۾.

هن کي خبر آ نه سوچون ئي آهن جيڪي هن سان ڳالهائينديون، هن سان لڙڪ ۽ ٿڪ شيئر ڪنديون آهن. اڪيلائي مان ڪڍي هن کي سهارو ڏينديون آهن. ۽ هڪ عجيب دنيا طرف وٺي وينديون آهن.

هوءَ هينئر به اڪيلائپ ۽ خاموشي کان ڇوٽڪارو حاصل ڪرڻ لاء سوچن کي پاڻ سان گڏ هلڻ لاء ٿي چئي.

هن کي ياد آ. شادي جي ٻئي سالگره کان ڪجهه وقت پهرين، هن هاسپيٽل جي آپريشن ٿيٽر ۾ مئل ٻار کي جنم ڏنو هيو ۽ روئيندي رهي هئي. جيستائين روئي سگهي هئي. ان پل به مڙس جو چيل ساڳيو جملو هن جي دماغ ۾ ڦرندو اندر کي چيريندو ٿي ويس. هوءَ نه چاهيندي به الاء ڪيترا ڀيرا ان جملي جي زهر جو ڍڪ پيئندي ٿي وئي ۽ فضول هجڻ جو احساس هن جي اندر ۾ پنهنجي وجود لاء نفرت جو پاڻي پريندو ٿي ويو. هوءَ اندر ئي اندر وڃائجندي ٿي وئي، پنهنجو پاڻ کان.

"مان وڃائجندي ٿي وڃان، پنهنجو پاڻ...... ڪجهه به نه نه رهي آهيان. پاڻ کان نفرت منهنجي وجود کي کائيندي ٿي رهي. ڇو آهيان؟ ڇا لاء آهيان. ڪجهه به نه سمجهه ۾ نٿو اچي. نه ئي ڪو ڪارڻ ٿو نظر اچي. جنهن جي ڪري پاڻ سان ڪجهه محبت ڪري سگهان....."

سوچيندي ٿي رهي. ڪچن مان اٿندڙ دونهون هن کي پاڻ جيان ڪجهه به نه هجڻ جي ثابتي ٿو ڏيندو رهي.

هوءَ ساڳئي ريت غور سان سوچيندي ٿي رهي. "منهنجو خلقڻهار بنجڻ خدا لاء ايڏو مهانگو ڇو!؟؟ مون نه صرف پنهنجن پيرن ۾ جنت پئي پيدا ڪرڻ چاهي. پر مون کي ڪهڙي خبر نه صرف ان هڪ اڻ پوري چاهت جي بدلي منهنجو سڄو وجود ئي دوزخ بڻجي ويندو. منهنجو نه سمورو وجود ئي ان دوزخ جي باهه ۾ سڙندو ٿو رهي. ايڏي وڏي سزا بنا ڪنهن ڪارڻ جي.!! آخر ڇو؟؟ ڪهڙي آڏار تي.؟؟ مان نه شايد عورت به نه رهي آهيان. واقعي به مان عورت ڪٿي آهيان..... مان جڏهن ڪنهن تخليق کي پنهنجي وجود مان خلقي نٿي سگهان، مون کان نه عورت جي هجڻ جو حق به کسيو ويو آ. بنا ڪنهن ڏوهه جي.

بنا ڪنهن ڏوهه جي مون کي جنت مان ڌڪاري دوزخ ۾ اڇلايو ويو آ. ان دوزخ جي باهه ۾ سڙيل پنهنجو وجود مان ڪنهن کي ڏيکاريان....... پنهنجا گم ٿيل سمورا لفظ مان ڪٿي وڃي ڳوليان. مون کي اها پڪ آ، نه مان پنهنجو پاڻ کي عبادت ڪرائڻ جي لائق نٿي بڻائي سگهان، پر ان جي باوجود به مان پنهنجو پاڻ کي نه پوڄي ٿي سگهان. جيئن صدين کان بنا ڪنهن به آڌار جي نه چاهيندي به پوڄيندي آئي آهيان، هر عورت جيان!

"توهان پنهنجي وائيف جو خيال رکجو، هن کي پنهنجي ٻار جي ڏيٺ جو گهرو شاڪ پهتو آ." ساڳئي ئي گائينا ڪالاجسٽ جو چيل جملو ڪيس ٻار ضايع ٿي وڃڻ جي ثابتي ڏيندو ٿو رهي. هوءَ ڪجهه به سمجهي نٿي سگهي! پر ساڳيو جملو هن جي ذهن ۾ نفرت پريندو ٿو رهي.

"مون کي پار بلڪل به نه وڻندا اهن."

"ڪاش اولاد نه ٿئي ۽ اسان سڄي زندگي اڪيلا.... اڪيلا.... ا... ڪ...يـ.... لا....

الاءِ ڇو انهن لفظن کي هن ان ئي پل پنهنجي اندر ۾ لهندي محسوس ڪيو هيو. پنهنجو پاڻ سان ڪيڏو ڳالهائڻ جي باوجود به اڪيلائپ کي پاڻ کان الڳ ڪري نه سگهي هئي. آئينو به نه هميشه هن کي تنها هجڻ جي ثابتي ڏيندو رهيو آهي. هميشه آئيني ۾ نظر ايندڙ بلڪل به تنها خاموش عڪس. ڪيڏو نه چاهيو اٿائين ته پاڻ کي اڪيلائپ جي اونداهي مان ڪڍي، ڳالهين جي چانڊوڪي ۾ بيهاري. پر سمورا لفظ ته هن پنهنجي سوچن تي خرچ ڪري ڇڏيا آهن.

"ڪجهه به نه ناهي منهنجي اندر ۾ يا هن جي زندگي ۾، عورت هميشه اڻين ئي رهي آ، گمنيل، هيسيل، پنهنجو پاڻ کان اجنبي! آخر مان ڇو پنهنجو پاڻ کي ايڏو مظلوم ۽ تنها ٿي سمجهان، سڀ ڪجهه هجڻ جي باوجود به، ساڳي ئي گاٿاڪلاجسٽ وٽ سوچيندي ٿي رهي!

"ڊاڪٽر- مون کي ائين ٿو لڳي جڻ مان آهيان ئي نه. پنهنجو پاڻ کي مان محسوس ئي نٿي ڪري سگهان. ائين ٿو لڳي جڻ منهنجو صرف وجود آ. اهو به ڪنهن ٻئي جي استعمال لاءِ ....شايد انهيءَ ڪاڻ جيئان ٿي يا جيئڻ جي پنهنجي اندر ۾ سگهه پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ٿي ڪندي رهان. پنهنجي Husband سان گڏ پنهنجي زندگي سان ايڏي وڏي ڪمٽمنٽ، آخر ڇو؟ صرف . صرف نڪاح تي سائن جي بدلي ايڏي وڏي سزا!

"۽ جڏهن کان ڪجهه به نه هجڻ جو احساس ٿيو اٿم نه؟ تڏهن کان ئي ائين سوچڻ لڳي آهيان. الاءِ ڇو ٿي سوچيان ايڏو فضول، ڪجهه به نه سمجهه ۾ نٿو اچي. آخر ائين ڇو ٿو لڳي ته مان وڃائجي وئي آهيان. پنهنجو پاڻ کان... ۽ ڪڏهن پاڻ کي ڳوليندي بلڪل به ختم ٿي ويندس. مون وٽ سڀ ڪجهه هوندي به حقيقت ۾ ڪجهه به ناهي، مان نه هڪ ڏڪاريل عورت آهيان. منهنجن پيرن مان جنت کي زوري جدا ڪري، منهنجي سموري وجود کي دوزخ ۾ اڇلايو ويو آ. مان نه پنهنجي نه ٿي ڪنهن ٻئي جي عبادت ٿي ڪري سگهان ۽ نه عبادت ڪرائي ٿي سگهان. ۽ نه ٿي جيءَ ٿي سگهان ۽ نه ....

"توهان ڪنهن سائڪاٽرسٽ کي ڏيکاريو."

"سائيڪاٽرسٽ کي!" ڇرڪ، خوف، انديشا، پڇتاءُ -- "ائين آخر ڇو ٿيو؟." "مان آخر ڇو پنهنجو پاڻ کي رحم قابل ٿي ناهيندي وڃان؟" آخر ڇو ٿي چاهيان ته پيا مون تي ۽ منهنجي زندگي تي رحم کائن. نه چاهيندي به هٿرادو همدردي ڏين؟"

توهان ڪنهن سائيڪاٽرسٽ کي ڏيکاريو ...."

"ڇا واقعي چري ٿي وئي آهيان! يا ٿيندي ٿي وڃان-!؟؟ يا ٿي نه وڃان!"

هن کي ياد آ-

شادي جي ٻئي سالگرهه هن پاڻ نه ملهائڻ چاهي هئي، نه ته هن جي مڙس ڪيڏو نه چاهيو هيو پوئين سال..... سالگرهه به ساڳئي ريت ملهائجي، پر هن ته ڪجهه به نه پئي چاهيو. خاموشيءَ سان ته جڻ هن نڪاح ڪري ڇڏيو هيو. هن ڪڏهن به نه پئي چاهي زوري خوشي حاصل ڪرڻ!

بس ڪا سڄي خوشي حاصل ٿئي هن ته صرف اهو پئي چاهيو. ان انتظار ۾ هر هٿراڏو خوشي حاصل ڪرڻ کان انڪاري هئي. شادي جي ٽئين سالگرهه-ان کان پوءِ چوٿين ۽ پنجين، هر سالگرهه جو ڏينهن بنا اجازت، هن جي اندر ۾ ڪجهه به احساس پيدا ڪرڻ کان سواءِ گذرندو ويو هيو، ڪابه نه سالگرهه هو پهرين سالگرهه جيان ملهائي نه سگهي هئي. چاهيندي به.

منجهند جي ماني پچائيندي، ڪچن ڪان پنهنجي باري ۾ پچندي ٿي رهي، پر ڪچن ۾ پيل سمورين جاندار سجاتل شين کي خاموش ڏسي، پاڻ بہ خاموش ٿي وجي ٿي. اهڙي خاموشي جو احساس پاڻ سان گڏ پوري گهر ۾ محسوس ٿي ڪندي رهي.

بيڊ روم ۾ اچي ڪجهہ ڳالهائڻ ٿي چاهي.

"پڙ منهنجو ڪتاب مليو؟" هن جو مڙس تازي اخبار بند ڪندي هن کان پڇي ٿو.

"ڪتاب..... جي- نہ-!"

"ڏس توکي ڪالهہ بہ چيو هيم. توکي تہ خبر بہ آهي تہ مون کي پنهنجا ڪتاب سڀ کان وڌيڪ پيارا هوندا آهن ۽ مان ڪڏهن بہ پنهنجي ڪنهن ڪتاب جو وڃائجي وڃڻ برداشت نہ ڪري سگهندو آهيان. مون کي ڪتاب ڪپي پنهنجو."

هو بيڊ تان اٿي ٿو ۽ بيڊ جي سامهون لڳل بوڪ شيلف مان ڪتاب ڪڍي ڏسندو ٿو رهي.

"ڏس هن گهر ۾ پيو ڪير آ. اسان ٻنهين ڪان سواءِ ۽ پيو اسان وٽ ڪوئي اچي بہ تہ نٿو، ڪتاب آخر ڪٿي ڪير ٿو سگهي......؟ اتي ئي ڪٿي پيو هوندو، تون ڳولڻ جي ڪوشش ڪجانءِ پيهر بہ."

هوءَ هاڻي ان ڪتاب لاءِ سوچيندي ٿي رهي، هن کي ڪتابن ڪان سخت نفرت آ. جن ۾ موجود خاموش لفظ پنهنجو جادو ڏيکاري هن جي مڙس کي وندرائيندا رهندا آهن. پر تڏهن بہ هوءَ هينئر انهيءَ ڪتاب لاءِ سوچيندي ٿي رهي. هن کي صرف اهو ياد آ، تہ اج ڪان بہ ڏينهن اڳ هن ساڳيو ڪتاب ڪٿي ڏٺو هيو. پوءِ الاءِ ڪٿي رکي ڇڏيو هئائين. وڌيڪ هن کي ياد ڪونهي. هوءَ چاهيندي بہ وڃائجي ويل ڪتاب لاءِ ڪا بہ يادگيري پنهنجي ذهن ۾ آڻي نٿي سگهي.

منجهند جي ماني وقت ڊائننگ ٽيبل تي بلڪل بہ ويجهو ويهي، جڻ هڪٻئي ڪان شرمائيندا خاموشي سان ماني کائيندا ٿا رهن. خاموشي پوري گهر سان گڏ ٻنهين جي چوگرد چوڪيداري ڪندي ٿي رهي. صرف ٽيبل تي پيل چمچا، پليٽون هڪٻئي سان ڳالهائيندا ٿا رهن ۽ سندن خاموشيءَ تي عجيب طنز مان پليٽن تي لڳي ڪڙڪندا مرڪندا ٿا رهن.

فيروز

هڪ اداس خواب جي پُڇاڙي

روز جيان ڪمري ۾ اچي در جي ڪنڊي چاڙهي پر ۾ ويهي رهيو ۽ ڪيسي مان پنو ڪڍندي چيائين، "تون واحد ماڻهو آهين جنهن کي مان پنهنجا ذاتي خط پڙهائيندو آهيان."

ڪجهه ڏينهن کان هن ڏي عجيب قسم جا خط اچڻ لڳا هئا، رومانس جي مس ۾ ٻُڏل خط، ڪا ڇوڪري هئي جنهن ڏانهس هر روز خط لکڻ پنهنجو معمول بڻائي ڇڏيو هو. مون زندگيءَ ۾ ڪڏهن به اهڙو خوش ماڻهو نه ڏٺو هو جيترو هو هنن ڏينهن ۾ نظر اچڻ لڳو هو. جيئن ڪو ٻار رانديڪو ڏسي خوشين کي پنهنجي پلڪن ۾ ڇنيڻ لڳندو آهي. تيئن ئي خط پڙهڻ سان سندس اکين منجهارا خوشين جا ڪيئي چنڊ اڀري پوندا هئا. جڻ لفافي ۾ خط نه پر "ڪيڊبري" جون ٽافيون ڀريل هونديون هيون، جنهنجي چوسڻ سان سندس چپن تي مرڪن جا نرم گداز جسم رقص ڪرڻ لڳندا هئا.

ڪنهن ٻئي ته ڇا پر پاڻ به پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪڏهن ڪو اتفاقي خواب ڪونه ڏٺو هئائين ته ڪو هن ڏانهن به خوشبو ڀريا خط لکي سگهي ٿو.

هڪ اڳي ئي شڪل شبيهه جو ڪوجهو ٻيو ڪپڙن کي ڪيسا وڃهرائيندوئي نه هيو. ڀلا وڃهرائي به ڇا جي لاءِ... خالي ڪيسن کان ڀلو آهي ته ماڻهو مورڳي ڪپڙن کي ڪيسا وڃهرائي نه.

جيتري قدر سندس شخصيت جي ڳالهه آهي ته ان ۾ اهڙي ڪا به خوبي ڪونه هئي جنهن جي ڪري ڪا ڇوڪري ڪيس پنهنجي پرس ۾ پنهنجي ڪاسميٽڪس سان گڏ ڪٿي هلڻ لاءِ تيار ٿي وڃي، پر منهنجي ان راءِ جي ابتڙ ڇوڪريءَ ڪيس خط ۾ لکيو هو، "ڊيئر جيئن مان زندگيءَ ۾ ڪڏهن به پرس ڪٿڻ ناهيان وساري سگهي. ساڳي ريت تون مون سان هميشه گڏ رهندين مان توکي ننڍڙي آئيني جيان پرس منجهه رکندس ۽ جتي به مون کي وڻندو تومنجهه پنهنجو چهرو ڏسي وٺندم ۽ پنهنجي وارن کي سنواري سگهندم."

مون کان وڌيڪ ڪيس پاڻ کي حيرت هئي ته آخر ڇوڪريءَ سندس اکين ۾ اهڙي ڪهڙي شيءِ ڳولهي لڌي هئي جو انهن جو ذڪر ائين ڪندي هئي جڻ سندس چهري تي اکيون نه پر ڪي ڊائمنڊ لڳل هجن.

جيتري قدر مان هن جي اکين کان واقف آهيان ته اهي مون کي سدائين ان سڪل، ٺوٺ ۽ ڏرا ڏنل چپن جيان لڳنديون هيون جن صدين کان وٺي پاڻيءَ جو ڍڪ نه ڏٺو هجي.

اڪثر مون کي لڳندو آهي نه هو جانٻس جو مريض آهي، پر هن جي چوڻ موجب ته سندس اکيون ساڻي جي ڪري ائين نه هيون بلڪ اها ساواڻ خوابن جي سرد لاشن جي هئي.

هڪ خط ۾ سندس محبوبه لکيو هو ته، "ڊيئر تنهنجو اکيون ايتريون ته خوبصورت آهن جو دل ٿي چوي ته ڪنهن سوناري کي ڏئي ان منجهان مان پنهنجي ڪنن جا ايرينگ ۽ نڪ جي ڦلي ٺهرايان.

البت هاڻي سندس اکين ۾ رونق ٿورو مرڪڻ لڳي هئي، سندس سايون اکيون ڪاريون ٿيڻ لڳيون هيون. جڻ هن پنهنجن نيڻن مان خوابن جي سرد ٿي ويل لاشن کي ڪٿي ڪنهن شمشان گهر ۾ چتا تي چاڙهي ڇڏيو هو. ۽ انهن لاشن جي خاڪ ڪنهن سرمي جيان سندس اکين کي سهڻو بڻائڻ جا جتن ڪري رهي هئي. چيم، "يار تنهنجن نيڻن منجهان خوشبو ٿي اچي."

چيائين، "اها خوشبوءِ خوابن جي سڙيل لاشن جي خاڪ جي آهي."

پنهنجي اکين ڏانهن اکين سان اشارو ڪندي چيائين: "ڏس يار منهنجون اکيون واقعي خوبصورت آهن نه؟"

چيم، "دوست جيڪي اکيون ڪنهن وينگس جو آشيانو هجن اهي هميشه خوبصورت ئي هونديون آهن، پر انهن اکين کي ڏسڻ نه گهرجي، انهن اکين کي چمڻ گهرجي." چيائين، "چمڻ جو حق ته صرف هن کي آهي..........

منهنجي اکين ۾ ڪا باهه ٿي ٻري يار.... دل ٿي چوي هوءَ جلدي پنهنجي چپن جي الاڻ سان اچي ان باهه کي اجهائي."

چيم: "اها باهه ته محبوبه پنهنجي آشياني ۾ ماني پچائڻ لاءِ ٻاري هوندي ڇو ته بورچيخاني کان سواءِ آشيانا نامڪمل هوندا آهن."

هو ٿورو مرڪيو ته اڇي اجري مرڪ سندس ڪارن بادلن جهڙن چپن تي ڪنهن ڪنوڻ جيان ڪلي پئي اها مرڪ جيڪڏهن موناليزا جي چپن تي اُڀري ها ته سندس چپن کي باهه لڳي وڃي ها. هن جي مرڪ مون کي ان ڪري به متاثر ڪيو جو مان زندگيءَ ۾ ڪيس پهريون ڀيرو مرڪندي ڏٺو هو.

چيم: "اهڙو مرڪڻ ڪڏهن کان سکيو آهين؟"

چيائين: "اها مرڪ مان سندس خطن منجهان چورائي آهي.... جيڪي لفظن سان نه پر مرڪن سان ڀريل هوندا آهن."

چوندا آهن ته ماڻهو پنهنجي فطرت کي تبديل ڪري ناهي سگهندو، پر هو سراپا تبديل ٿي ويو هو،وارن جي اسٽائيل کان وٺي پير جي بوٽ ۽ جورابن تائين هن پاڻ ۾تبديلي آڻي ڇڏي هئي. هر خط سان سندس وارن جو اسٽائيل تبديل ٿيڻ لڳو هو، ڇڻ هوءَ هر خط ۾ ڪيس نئون ڪو هيئر اسٽائل اُماڻيندي هجي.

ڳالهائڻ ٻولهائڻ کان وٺي ڪپڙن پهرڻ جو انداز تائين تبديل ٿي ويو هو. اڳ جيڪو هو ڏاڙهي به نه لاهيندو هو جا سندس سڪل منهن تي ائين بيٺي هوندي هئي ڄڻ ڪنهن ڪلراٺي زمين تي ڏڀ ڦٽي پيا هجن، پر هاڻي ڏاڙهي ته ڇا هن کي پنهنجي ڪوٺي جي ٻچ جهڙين مڇن تي به ڪو رحم ڪونه آيو هو.

چيم: "يار تون گهڻو تبديل ٿي ويو آهين."

چائين: "تبديلي زندگيءَ جو نِڪ نيم آهي."

ان رات گهڻي دير تائين ويهڻ کان پوءِ هوا ٿي هليو ويو ۽ پنهنجي پٺيان پنهنجي خطن جي سرهاڻ ڇڏي ويو.

ٻي رات هو وري آيو پر هڪ غير متوقع ۽ عجيب تبديلي سان، سندس وار اهڙا ٻٽيل هئا جنهن کي غالبا ڪوبه هيئر اسٽائيل نه ٿو چئجي سگهجي. سندس منهن ڏسي مون کي سياري واري سنڌو درياءَ جو خالي پيٽ ياد اچي ويو. سندس منهن تي ڪي اوڀرا واڇوڙا پئي ڦريا جنهن ۾ ڪو جن ڀوت ڪونه هو پر اهي اداسيءَ جي واريءَ ۽ خواهشن جي سڪل ڪکن سان ڀريل هئا. سندس منهن تي ايتري ته واري اڏامي رهي هئي جو مون کي لڳو ته منهنجي ڪمري جي هرهڪ شئي تي ان اداس واريءَ جا تهه چڙهي ويا آهن،ايتري قدر جو اها واري منهنجي وات منجهه به ڪرڪر ڪرڻ لڳي تڏهن ڪانئس پڇيم:"

"خير ته آهي دنيا کي واري سان پورڻ جو خيال آيو اٿئي ڇا." چيائين: "دنيا کي ڪُونه ٿو پوريان پنهنجو پاڻ کي پورڻ جي پيو ڪوشش ڪيان."

چيم: "ڇو ٿو پاڻ کي پورين.... توکي قبر جي اونداهيءَ کان ڀوُ ناهي ٿيندو."

قبر جي گهرائي جيڏو گهرو ساهه کڻندي چيائين: "قبر جي اونداهي کان وڌيڪ ڊيڄاريندڙ اونداهي ته هتي

آهي. . . . مان تہ روشنين ڏي وڃڻ ٿو چاهيان. . . . روشنين ڏي.... مون کي سندس خيال جهٽڪو ڏني ڪڍيو.

چيمر: "يار ڪهڙيون ڳالهيون پيو ڪرين. . . . خط لکندڙ ڏي تہ خير آهي نہ!؟"

منجهيل ساهہ کڻندي چيائين: "لکندڙ ۽ پڙهندڙ منجهان وڌيڪ عذاب ڪير پوڳيندو آهي. ؟"

چيمر: "دوست، لکڻ وڏو عذاب ڏيندڙ عمل آهي."

چيائين: نہ-"پڙهڻ وڌيڪ پيڙا ڏيندڙ عمل آهي، لکندڙ پنهنجي لکٽي لکڻ کانپوءِ صرف هڪ دفعو پڙهندو آهي جا بہ ڪيس شڪار ٿي ويل شينهن جيان لڳندي آهي، جڏهن تہ پڙهندڙ کي اگر ڪا شيءِ وڻي وئي تہ پوءِ هو ان شيءِ کي سڄي زندگي پيو پڙهندو آهي ۽ سڄي عمر پيو عذاب پوڳيندو آهي."

چيمر: " مقصد جي ڳالهہ ڪر يار هي ڪهڙو پيو ابتو فلسفو ڳالهائين."

ڏکندڙ هٿن سان خط کي ٽيبل تي منهنجي نگاهن آڏو کولي ڇڏيائين، جنهن تي هي اکر پکڙيل هئا، "ڊيئر، مون کي يقين آهي تہ تون اهو ٻڌي روئندين نہ، تہ منهنجي شادي ڪنهن ٻئي سان طئي ڪئي وئي آهي، منهنجي ٿيندڙ ور جو آمريڪا ۾ تمام وڏو بزنس آهي، ۽ مان بہ شادي کان پوءِ آمريڪا هلي ويندس ۽ لائف انجواءِ ڪندس زندگي خدا ماڻڻ لاءِ . ڏني آهي تہ پوءِ ڇو پلا ان کي ڪنهن جي ياد ۾ گهاري ڳاري ڇڏجي. ڊيئر تون بہ مون کي وساري ڇڏجانءِ ۽ پنهنجي لائف کي انجواءِ ڪجان. فقط تنهنجي (محبوبہ)."

خبر ناهي تہ اُن وقت لفظن مان مس اڏامي وئي هئي يا منهنجي اکين آڏو کي بادلن جهڙا پردا اچي ويا هئا، جو سڀ اکر ڏنڌلا ٿي ويا هئا، مان هڪ اچاتري نظر سندس چهري تي اچلائي. . . . سندس چپن تي اٽلکي مرڪ سڏڪا پري رهي هئي.

چيائين: "هن صحيح لکيو آهي- مان روئندس ڪونہ . . . . مان خودڪشي ڪري ڇڏيندس."

مان يقينن ان وقت شاڪ ۾ هليو ويس ۽ جيسين مان شاڪ منجهان نڪران هو ڪمري مان تيز هوا جي جهوٽي جيان نڪري ويو ۽ پنيان در هڪ وڏي رڙ ڪري مات جي عميق منجهہ ٻڏي ويو، مان سندس پنيان لڳڻ جي ڪوشش ڪئي،پر باهر اينتري تہ اونداهہ هئي جو مان پنهنجو پاڻ کي ئي نہ پئي ڏسي سگهيم.

صبح جو هاسٽل ۾ سندس لاش ايمبولنس تي ڪچي آيو، پوءِ هو قبر جي اکين ۾ پنهنجي وصيت جي ابتڙ پنهنجي خطن کان سواءِ دفنايو ويو ڇو تہ خطن کي ساٿس گڏ پورڻ تي ڳوٺ جي ڪيترن ئي مذهبي ماڻهن اعتراض ڪيو هو.

گهڻا ڏينهن پوءِ مون کي سندس ڊائري ملي هئي. جنهن مون کي ٻڌايو تہ هن جي زندگي ۾ اهڙي ڪنهن بہ ڇوڪريءَ جو وجود نہ هيو. جيڪا هن کي خط لکي ها.

مون کان وڌيڪ سندس ڊائري حيران هئي تہ آخر هن خودڪشي ڇوڪري ڇڏي. ؟

آصف فرخي

سنڌيڪار: رضيہ طارق

شهر ۾ آواره

"شهر ۾ ڪتن ٻلين سان اهوئي ٿيندو آهي." مان سيما کي سمجهائڻ چاهيو هو. صبح جو وقت هو. شايد انهي لاءِ هوءَ ايترو گهبرائجي وئي هئي.

روڊ تي جيڪو چيپاٽيو پيو هو تنهن مان صاف بکي رهيو هو ته ٻلي هوندي يا ڳُلر هوندو. ڪلَ ۾ گوشت جا ٽڪر روڊ کي چهٽي پيا هئا. ڪلَ جي رنگت اهڙي ميرانجهڙي هئي جو اندازو لڳائڻ بہ مشڪل هيو ته ان جو رنگ اصل ۾ ڪهڙو رهيو هوندو. ان وقت يعني جنهن وقت اها جيئري جانور جي کل هئي، ان ڳمڙيءَ ڪانپوءِ هن پل تائين اها هڪ ٿيلي بڻجي چڪي هئي جنهن ۾ گهتيل آنڊا ۽ اندروني عضوا روڊ تي هارجي ويا هئا. اهي سڀ پڻ الڳ الڳ رهيا هوندا پر هاڻ ڦيٿن هيٺيان اچي ڦسي سڌا ٿي چڪا هئا ۽ جهلين جيان روڊ تي چمٽيل هئا. انهن مان نڪرندڙ رت جون ليڪون ڪجهہ پري تائين وجي روڊ جي ڪاري رنگ ۾ اهڙي ريت ختم ٿي رهيون هيون جو ڪا سڌ ئي نہ ٿي پئي. اهي سموريون ڳالهيون مان هڪدم نہ پر هوريان هوريان ڏٺيون ۽ اهو بہ تڏهن جڏهن ان ڍير ڏانهن ڏسندي سيما جون اکيون ۽ ڳلو پرجندي ڀانيم. ان ڪان اڳ مون اهوئي ڏٺو هو تہ هن جو سرُ نہ آهي ۽ پنيان هڪ چنبو صاف نظر اچي رهيو هو.

"گاڏيءَ سان چيپاٽيون ويو آهي. امالڪ سامهون اچي ويو هوندو ۽ گاڏي هلائيندڙ کان اوچتي بريڪ نہ لڳي هوندي." مان پنهنجي پاڻ کي چوندي ٻڌو. مون کي ائين لڳو تہ ان جو مطلب سيما کي ٻڌائڻ گهريم. جوڪجهہ اسان کي روڊ تي پيل ڏسڻ ۾ اچي رهيو آهي. هڪ چيپل جانور جنهن جو سِر ۽ پير چيٿاڙجي دز ۽ مٽيءَ ۾ گم ٿي ويا آهن:

"اهو بہ ٿي سگهي ٿو تہ گاڏي هلائيندڙ بريڪ لڳائڻ ضروري نہ چاتو هجي، آخر هو پنهنجي گاڏيءَ جي رفتار گهٽ ڇا لاءِ ڪريْ؟". منهنجو لهجو پهريان کان وڌيڪ کوکلو هيو. پر ان فرضي صورتحال ۾ ڊرائيور جو نقطہ نظر درست معلوم ٿيڻ لڳو. "آخر هو پنهنجي گاڏي جي رفتار ڇو گهٽ ڪري؟ ڪتو ئي تہ آهي. گهٽائي ڦرندا رهن ٿا شهر جي ڳلين ۾، گاڏي هيٺيان اچي چيپاٽجي مئو تہ ڪهڙو فرق پيو، شهر ۾ ڪتن ٻلين سان اهوئي ٿيندو آهي."

"تہ اوهان جي خيال ۾ جيڪو ٿيو ٺيڪ ٿيو؟" سيما جي آواز ۾ لرزش هئي جنهن کي محسوس ڪري منهنجي توانائي وڌي وئي.

تڪڙو جواب ڏيڻ لاءِ مان هن طرف منهن ڪيو، پوءِ ڪڙو ڍڪ ڀري چڏيم. مان ان سموري ڳالهہ جي منطقي تاويل پيش ڪرڻ چاهي. اهو احساس دير سان ٿيم تہ ان وقت مان اهو ڪرڻ جي لائق هيم.

"ٺيڪ ٿيو يا نہ ٿيو، اهو ڪڏهن چيو مون. توکي اهو سمجهائڻ چاهيان ٿو تہ اهي آواره جانور آهن، انهن جو فطري ماحول ٻيو آهي. اهي وائکين جڳهن جا عادي آهن. انسانن سان گڏ رهڻ سبب شهر ۾ اچي ويا ۽ ان جي قيمت پنهنجين زندگين سان چڪائن ٿا. هلندڙ گاڏين آڏو اچن ٿا ۽ ماريا وڃن ٿا ٻيو ڇا چيو آهي مون؟"

مان وري هن طرف ڏٺو. هن جو چهرو مات هو جڻ هوءَ وڏي ڪوشش سان پاڻ کي روڪيندي هجي. هن جو ساهہ تڪو هليو پئي ۽ ناسون هوريان هوريان هڪ بہ پيرو ڦڙڪيون ۽ اهو بہ سڀ هڪ ڪتي لاءِ؟ جنهن ڪتي يا ٻليءَ کي هن پهريان ڪڏهن ڏٺو بہ نہ هو. منهنجي توانائي وري ورڻ لڳي ۽ مان چڙي ڪجهہ چوڻ وارو هيس تہ مون کي احساس

ٿيو مان گاڏي روڊ جي ڪناري بيماري چڙي آهي.

چرڪي گاڏي اسٽارٽ ڪيم. گاڏيءَ جي پاسي واري شيشي مان خاموشي سان ان ڊير کي پنيان رهندڙ فاصلي ۾ گم ٿيندي ڏسندو رهيم اوسين جيسين ان کي ڏسڻ ممڪن نه رهيو.

باقي جو سفر اسان ٻنهي ماٺ ۾ طئي ڪيو. ان لاءِ به جو ان ڳالهه تي اسان وٽ چوڻ لاءِ ڪجهه نه هيو. ۽ جيڪو چئي سگهجي پيو اهو چوڻ ٻڌڻ لاءِ اسان تيار نه هئاسين.

ان ڪتي جي موت تي هوءَ رُني ضرور هوندي پر منهنجي آڏو نه.

ان ۾ روئڻ جي ڪهڙي ڳالهه آهي. منهنجي سمجهه ۾ نه آيو.

هيءَ، ڳالهه هجي نه هجي روئڻ جو ٿي لڳي. هي به ڪي روئڻ جا ڏينهن آهن؟ ائين روئي ڏيڻ هن جي عادت آهي يا هن جي دل ڀريان ڪان ئي ڏکايل آهي، ڪو غم آهي جيڪو هن جي اندر پيريل آهي ۽ هلڪي ڌڏڪي تي هن جي نيڻن مان ڇلڪڻ لڳي ٿو. ڪهڙو غم؟ اها ڳالهه ڪهڙي هوندي جنهن جو غم ايڏو گهرو آهي جو شادي کي چار مهينا ٿيا اٿس ۽ هن کي روئڻ اچي ٿو وڃي. اهڙو ڪو ڏک اٿس ته هن مون کي ڇو نه ٻڌايو. ٻڌائڻ نه چاهيو هوندائين.... منهنجي تواني ڀيهر ڪر ڪڻڻ لڳي. نه ٿي ٻڌائي ته نه ٻڌائي. پر اعتماد جي به ته ڳالهه هوندي آهي. شادي جي چئن مهينن ۾ هن اعتماد لائق نه ڄاتو. پنهنجي ڳالهه دل ۾ ئي رکيائين ته پوءِ اڳتي ڇا ٿيندو.

توائي جي جڳهه افسوس والاري، جنهن تي مان روئي به سگهيم ٿي جيڪڏهن ان افسوس ۾ بيزاري شامل نه هجي ها.

مون کي سڌ نه آهي اها بيزاري، افسوس ڪنهن تي هيم. هن تي، پنهنجي پاڻ تي يا اسان ٻنهي تي جن کي پنهنجيون پنهنجيون ڪيفيتون وٺي گڏ رهڻو هو.

هن جون ڪي عادتون اهڙيون هيون جيڪي منهنجي لاءِ عجيب هيون ،پر هوءَ انهن کي بدلائڻ لاءِ تيار نه هئي ان جو اندازو مون کي شادي کان پوءِ ٿي چڪو هو بلڪ ان ڏينهن ئي ٿي ويو هو جڏهن مان منهن ڌوئڻ لاءِ غسلخاني ۾ ويم ته ٽوال ابتي پاسي ٽنگيل هو. منهنجو مطلب آهي ته اهو حصو جيڪو ڪونٽرو هوندو آهي اندرين پاسي هو. مان ته ان پاسي کان منهن اگهڻ جو عادي هيس. مان ٽوال جو ٻاهر وارو حصو اندر طرف ڪري ڇڏيو ۽ ان سان منهن اگهي ٻاهر اچي ويم.

پر ان کان پوءِ روز صبح جو ٽوال ابتي پاسي ٽنگيل مليم، منهنجي هر هر سڌي ٽنگڻ جي باوجود. هڪ خاموش ۽ مستحڪم ارادي سان هوءَ ٽوال کي پنهنجي مرضي موجب ٽنگي ڇڏيندي هئي منهنجي سمجهه ۾ نٿو اچي ته ٽوال جي ان حصي سان ڪو ڪيئن ٿو منهن اگهي سگهي جنهن تي بج نه هجي. ڇا اها ڳالهه صرف هن جي عادت هئي يا ٽوال کي ابتو ڪري ٽنگڻ ۾ هن جي اندر ۾ پيريل منهنجي خلاف مزاحمت به شامل هئي، هوءَ ٽوال کي ابتو ڪري ٽنگيندي هئي ۽ مان خاموشي سان ان کي سبتو ڪري ڇڏيندو هوس. ان جنگ ۾ اسان ٻنهي هڪ لفظ به ادا نه ڪيو.

غسلخاني ۾ ٽوال کان علاوه ڪپڙا به ٽنگيل رهندا آهن ،مون کي ان ۾ سهنجائي محسوس ٿيندي آهي ته ڪپڙا لاهي اتي ٽنگي ڇڏيان ۽ جڏهن به بدلائڻا پون ته اتي جو اتي لاهي پائي ڇڏيان پر هوءَ اهي سمورا ڪپڙا ويڙهي الماري ۾ رکي ڇڏيندي آهي ۽ مون کي ائين لڳندو آهي ته غسلخاني جي ڏنل وائيسل، واسطي واري سجاڳپ ختم ٿي چڪي هجي. هن کي پاڻ کي جڏهن ڪپڙا بدلائڻا هوندا آهن ته غسلخاني جي بجاءِ ڪمري ۾ بدلائيندي آهي. ۽ هوءَ ويهي قميص بدلاهيندي آهي، ڪمري ۾ ايئن ئي ويڙهجي سيڙهجي ڀرين هڪ ڪپڙو پوءِ ٻيو پائي ڇڏيندي آهي. جڏهن ٽوڪيو مانس ته شڪي ٿي وٺي ۽ خفت سبب ڪلڻ لڳي.

هن جوننديڻ هيئين وچولي گهراڻي ۾ گذريو آهي، اهي ان وقت جون عادتون آهن. دل ۾ خيال ڪيم. مون کي اهڙي گهراڻي جي ڇوڪريءَ سان شادي ڪرڻ کان اڳ ان جي مونجهارن جي باري ۾ سوچڻ کپندو هو.

ضروري ناهي ته اهو ٿوري جڳهه ۾ گذارو ڪرڻ جو نتيجو هجي اوچتو مون کي خيال آيو ته هوءَ مون کان پنهنجو بدن لڪائي رهي آهي.

هن جي عجيب عادت آهي، هوننئن ته ڪلاڪن جا ڪلاڪ ماٺ وينو رهوندو پر جڏهن به گاڏيءَ ۾ نڪرندو ته هڪ هڪ ڳالهه ٻڌائڻ لڳندو. سڄو ڏينهن دفتر وارن سان جيڪي شڪايتون رهيون هوندس، هتان هُتان جون پرائيون ڳالهيون، پيو ڪجهه نه ته شهر جي جن عمارتن جي سامهون کان گذري رهيو هوندو آهي، ان جي تفصيل يا وري راهگيرن جي باري ۾ ڪمينٽري ڪندو ويندو، هن جي شڪل هيئنئن آهي، هن کي ڏسي فلاڻو ياد ايندو آهي. اينترين ڳالهيون، اينترين ڳالهيون ڪندو جو بس.

هلندي هلندي اشارو ڪري مون کي ضرور ٻڌائيندو آهي، هو ڏس سامهون کان ٽين گاڏي، جا هن طرف اچي رهي آهي. ان ۾ جيڪو صاحب ويٺل آهي سو ماسي نجمه جو نياڻو آهي بينڪ ۾ ڪم ڪندو آهي، حسن اسڪوائر وٽ فليٽ آهي هن جو، وڏي ترقي ڪئي آهي انهن ماڻهن، نه ته ڇاهيو هنن وٽ؟ هو مون کي هڪ هڪ تفصيل اهڙي ريت ٻڌائيندو ٿو وڃي جڻ ڪنهن خاص ڳالهه ۾ شريڪ ڪندو هجي. ۽ جيڪڏهن هن کي اهو لڳي ته غور سان نه ٻڌي رهي آهيان ته پوءِ چڙي پوندو آهي.

مون کي اهو سڀ ياد رکڻ ۾ ڏکيائي ٿيندي هئي، پر هو هڪ هڪ ڳالهه ٻڌائيندو هو، " منظور ماما پنهنجي پوٽي جو عقيقو ڪيو هو پرسال، ماسي نجمه کي سڏ ڏيڻ لاءِ فون ڪيائين ته نجمه ماسي پاڻمٿي وات ڦاڙي چيو ته منهنجي ڌيءَ ۽ ڄاڻي کي به سڏايو. پر هن هڪ ٽڪ جواب ڏنو ته صرف وڏن کي سڏ ڏنو ويو آهي، پرڻيل ڌيءَ ته غير خاندان جي ٿي وئي ڪنهن ڪنهن کي سڏيان. نه نه ڪري به اينترا ماڻهو ٿي ويا آهن دراصل اسان جو ڪٽنب ڦهليل گهڻو آهي..."

مان ماٺ ميٺ ۾ ٻڌندي رهيس ساجد ڳالهائيندو رهيو. منهنجي سمجهه ۾ نه آيو ته هو نجمه ماسي جي رويي کي درست چئي رهيو آهي يا منظور ماما جي ڳالهه کي ۽ مون کي ڇا ڪرڻو آهي؟ انهن ٻنهي روين مان ڪنهن هڪ کي درست قرارڏيڻو آهي يا انهن ماڻهن جيڪو ڪجهه پنهنجي وقت ۾ ڪيو هو ان جي باري ۾ فيصلو ڏيڻو آهي. ڪجهه نه سمجهيم ان ڪري چپ رهيم. ساجد مون ڏانهن ڏٺو ۽ پوءِ چڙي پيو. هن جي چهري تي خفت جا اهي آثار چٽا ٿي پيا جيڪي ساوڻ جي بادلن جيان پرجي ايندا آهن. چپ چُپ رهندا آهن ۽ نيٺ گرجي پوندا آهن.

۽ پوءِ هو رستاپڇي منهنجو امتحان وٺندو هو. "هيءَ واٽر پمپ چونڪ آهي هتان کان چاچا اڪرم وارن جي گهر جو رستو ساڄي طرف کان ايندو آهي يا کابي کان؟ ۽ سبزي منڊي کان چاچا انور وارن ڏانهن ويندڙ ڪهڙي ڳلي آهي"؟

"سلمان وارن جي گهر وڃڻ لاءِ گلبرگ ٽائي کان پوءِ ڪهڙو موڙ آهي؟ اجان ڪجهه ڏينهن اڳ ته توکي ٻڌايو هيم. سمجهين چو نٿي ؟ تون منهنجي ڳالهه ڌيان سان چو نه ٿي ٻڌين؟ تنهنجو ڌيان چو ٿو ورهايل رُهي؟ تنهنجوڌيان ڪاڏي ٿو رهي؟" .... ۽ سڄي ڳالهه هڪ وار وري برهمي تي ختم ٿيندي هئي. منهنجن نيڻن ۾ لڙڪ پرجيو اچن ته وڏيڪ ڪاوڙجڻ ٿي لڳو. هڪ اڌ دفعو ڪيس سمجهايم به ته ڪالج کان پوءِ ڪاڏي اچڻ وڃڻ جي عادت نه رهي. جتي به ويس امان سان يا پاءُ سان وڃڻ ٿيو، ڪو گڏ وني وڃڻ وارو هوندو هو ان لاءِ رستا ياد رکڻ جي ضرورت ئي محسوس نه ٿيندي هئي. پر جي رستو ياد به رهي ته ڪهڙو وري ڪٿي وڃڻ ممڪن هو.

پر هو منهنجي ڳالهہ ٻڌي ئي ڪونہ ،ناراض ٿيو وڃي ڪڏهن تہ چئي تفريح جي طور تي منهنجو امتحان وٺندو هجي، اهو ٻڌاءِ تہ مان پاپوش نگر واري گهر ۾ ڪهڙي سن ۾ رهندو هوس؟ سلطاني ڏاڏي اسان جي ڪير هئي؟ شاهده آپا جي مڙس جو نالو ڇا آهي؟ خبر ناهي! تون خاندانيات جي امتحان ۾ ناپاس ٿي چڪي آهين، خبر ناهي جو ڇا مطلب؟ ڇا هن جي ان ڳالهہ جا هڪ کان وڌيڪ مطلب نٿا نڪرن؟ ڇا هو واقعي مذاق ڪري رهيو آهي؟ يا هن امتحان ۾ ناپاس ٿي مان سچ پچ هن کي مايوس ڪيو آهي.

ڪيترائي ڀيرا هن ،سڙڪ جي ڪناري بيٺل ڇوڪرين طرف اشارو ڪيو. " هوءَ جا بس اسٽاپ کان ٿوري فاصلي تي بيٺل آهي ڪاري وڳي ۾ ۽ تکي لپ اسٽڪ لڳايل ـ نظر آيئي؟" هن جي چوڻ تي غور ڪندي هيس "اِها غلط ڪم لاءِ بيٺل اٿئي. ڪا گاڏي اچي بيهندي ۽ اها ان ۾ ويهي راهي ٿي ويندي" .

هن جي چپن جون ڪنڊون اهڙن موقعن تي هميشيه مرڪ سان گڏ ڦهلجي وينديون آهن. اسان ڪٿي بہ وڃڻ لاءِ نڪرندا هئاسين تہ هو سڙڪ ڪناري بيٺل تيار ۽ سجيل سنوريل، پرس لوڏيندڙ يا ڪنهن جو اوسيئڙو ڪندڙ عورت تي اچاتري نظر ڊوڙائي وٺندو هو. مان ٿيڏي اک سان هن ڏانهن ڏسي وٺندي هيس ۽ انهن مان ڪنهن نہ ڪنهن ڇوڪري جي باري ۾ هو ضرور چوندو هو تہ هن کي ڏسين ٿي. اها انهن مان اٿئي يا اها ان ڪم لاءِ نڪتل اٿئي. اهڙن موقعن تي منهنجو ذهن هڪ ئي سوال تي اچي بيهي رهندو هو.

ان ڏينهن بہ اهوئي ٿيو هو. ساجد کي وڳا وٺڻا هئا، طارق روڊ کان نڪري اسان بهادر آباد آياسين.

۽ هي جو هيترا سارا ريڊي ميڊ ڪپڙن جا دڪان کلي ويا آهن انهن ۾ هڪ هڪ ڪري ڇپندا رهياسين، پر ساجد کي پنهنجي پسند جو بليزر ڪوٽ نہ مليو. دڪاندار هن جي ڳالهہ ٻڌندي ئي ڪنڌ لوڏي ٿي ڇڏيو. "اهڙا ڪوٽ اڄ ڪلهہ نٿا هلن ڊبل بريسٽ جو فيشن آهي اهي ڏسڻ چاهيو تہ ڏسي وٺو. نہ سائين اڄڪلهہ اچن ئي اهي ٿا." مان دڪاندار کي جواب ڏنو، "اهو ڪيئن ٿو ٿي سگهي،..... هاڻي سڀني دڪانن تي ساڳيو شيون پريل آهن" .

ساجد جي چهري تي ڪاوڙ جا آثار چٽا ٿيڻ لڳا جن کي هاڻي مان سڃاڻڻ لڳي هيس. "واپس هلون" هن کي چيم. ٻنهين سان جڳ مڳ ڪندڙ دوڪان مان ٻاهر نڪري آياسين ۽ اڳيان هلڻ لڳاسين تہ جيئن سڙڪ پار ڪري ان طرف وڃون جتي گاڏي بيهاري آيا هئاسين.

اسان هڪ پاسي بيٺا هئاسين ۽ سڙڪ اسان آڏو هلي رهي هئي. ٽريفڪ جو ريلو رڪيو نٿي. مان پٺيان ڏٺو دوڪان جي شيشي مان پلاسٽڪ جو پتلو ڪپڙي جو اشتهار بڻيو بيٺو هو. هن جا نيڻ جن جو رنگ نيرو ڪانچ ڪري ڇڏيو ويو هو، سي پنڊ پهڻ هيون پر انهن ۾ هڪ ڪشش محسوس ٿي رهي هئي. مان ان طرف نہ نهاريو جتي ساجد اشارو ڪري رهيو هو. پوءِ هن مون کي ٺونٺ هنئين تہ مان ڇرڪي پيس.

"وري گم ٿي وئينءَ؟ هوءَ جا سامهون بيٺل آهي..." فوٽ پاٿ کان هيٺ ٿورو اڳيان اڪيلي ڇوڪري بيٺل هئي. هن جي پٺيان هڪ اسڪوٽر بيٺل هو جنهن تي ويٺل اڌڙوٽ ڄمار جو شخص هن جي توجهہ حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو پر ڇوڪريءَ جي تاثر مان معلوم ٿي ٿيو تہ هوءَ ان طرف نہ ڏسندي. جيڪڏهن ساجد ڏيان نہ ڏياري ها تہ ان مختصر واقعي طرف نظر بہ نہ وڃي ها.

"هڪ عورت هئي ڪوثر نالي واري. جا هڪ ڀيري اسان جي گهر "آيا" جي نوڪري سانگي آئي بہ هئي. هيءَ ان جي ڌيءَ آهي، هوءَ، ها اهائي." ساجد اکين سان اشارو ڪيو.

"ڪمال آ، اوهان کي سمورا ماڻهو پنهنجي پاڙي جائي لڳندا آهن" مون چيو.

"نہ اها ڳالهہ ناهي." ساجد جي چهري تي چڙ بکڻ لڳي. "اسان ان عورت کي ان لاءِ نہ رکيو هو جو ماڻهو

چونڊا هٿا خراب آهي، هيءَ ان جي ڏيءَ آهي. بختيار جو ننڍو ڀاءُ هن جي پٺيان پئجي ويو هو. سول اسپتال ۾ آپريشن ڪرايائين. چون ٿا هن جي جسم تي نشان آهن."

منهنجي ذهن ۾ هڪ ئي سوال ان مک جيئن پون پون ڪرڻ لڳو جا شيشي اندر بند ٿي وئي هجي. اسڪوٽر وارو وڃي چڪو هو .... هڪ رڪشا اچي بيٺي. رڪشا واري ڇوڪريءَ کان ڪجهه پڇيو، ڇوڪريءَ کو به جواب نه ڏنو، رڪشا هلي وئي. ساجد منهنجو هٿ پڪڙي سڙڪ پار ڪئي ۽ اسان ٻئي گاڏيءَ ۾ اچي ويهي رهياسين. ساجد گاڏيءَ جو رخ گهر طرف موڙي ڇڏيو.

هو ڪجهه ڳالهائي ئي نه سگهيو هو ته اهو سوال منهنجي منهن مان نڪري ويو هو. "اوهان کي ڪيئن خبر آ؟"

ساجد مون ڏي نهاريو. هن جي چهري تي توائي نه، حيرت هئي. ان مان مون کي اندازو ٿيو ڳالهه پري پهچي چڪي آهي، هاڻ بشاشتي پوندي. مون تڪڙ ۾ اهائي ڳالهه چئي ڇڏي جيڪا منهنجي دماغ ۾ آئي... "ان ۾ ڇوڪريءَ جو ڪهڙو ڏوهه؟ هن اک کوليندي پنهنجي ماءُ کي ڏٺو هوندو...."

ساجد کي شايد لڳو هوندو ته مان فيصلو ٻڌائي رهي آهيان. اهو رڪيل فيصلو جو مون نجمه ماسي ۽ منظور ماما جي ڳالهه تي نه ٻڌايو هو. هن جي چهري تي بادل گهرا ٿيڻ لڳا، ڳالهه جو رخ وري موڙڻ کپي، مون کي دل ۾ خيال آيو.

"سڙڪ ڪناري بيٺل اڪيليون ڇوڪريون سڀئي اهڙيون ناهن ٿينديون." مان پيهر اهو ڪجهه چوڻ شروع ڪيو جيڪو منهنجي دماغ ۾ آيو. "ڪين بيٺل ڏسي ماڻهو غلط مطلب ڪيدي وٺندا آهن ۽ گاڏيون روڪي ڇڏيندا آهن ۽ پوءِ ڇوڪري لفٽ وٺي ته ان جو اهو مطلب ته نه ٿيو جيڪو اوهان ڪيدي رهيا آهيو." ساجد جو چهرو گهرن بادلن ۾ لڪي ويو. "هڪ ڀيري ڪاليج کان گهر اچڻ لاءِ اسٽاپ تي بيٺل هيس ته هڪ گاڏي اچي پرسان بيٺي ۽ گاڏيءَ واري اهڙي طرح دروازو کوليو جو مان انڪار نه ڪري سگهيس..."

اتي چهرو نه هو بادل ئي بادل هئا.

"هن مون کي هڪ ريسٽورنٽ ۾ ڪافي پيشاري ۽ بن ڪباب کارايو پوءِ گهر تي ڇڏيائين ۽ بس.... مان گهبرائجي ڳالهه کي سهيڙيو.

ساجد جا نيڻ مون طرف موٽيا. هڪ لحظي ۾ منهنجي چهري کان گذرندا هليا ويا. جڻ چوندا هجن. ڪنهن ڪتي ٻليءَ جي آيل هجي ته توکي اچي وڃي، آواره شهر سڄي جي.... تڏهن مون کي احساس ٿيو ته سڙڪ چالو آ ۽ اسان جي گاڏي بيٺل آ.

آصف فرخي اردو ادب ۾ طاقت سان اُڀري ايندڙ ڪهاڻيڪار آهي رڳو ڪهاڻي ئي هن جو ميڊيا ناهي. ۾ هو دنيا جي بهترين ادب جو پارکو ۽ مترجم به آهي. هن جي مطالعي ۾ لڳ ڀڳ هر ٻوليءَ جي بهترين ادب جو شعور سمايل آهي. برصغير جي روشن خيال حلقن ۾ آصف، پنهنجي ڀرپور شخصيت ۽ گهڻ رخي صلاحيتن جي بنياد تي نروار ٿيو آهي. سنڌي شاعريءَ جي هڪ اهم ۽ ڀرپور انتخاب جي انگريزيءَ ترجمي جو ڪريڊٽ به هن جي حصي ۾ آيو آهي، جيڪو ڇپجڻ جي مرحلي مان گذري رهيو آهي. هن وقت همعصر ٻولين جي هڪ جيڏن ۽ سينئرس ۾ خيرسگاليءَ وارو جذبو رکندڙ ليکڪ جي حيثيت سان، آصف فرخيءَ کي وڏو مان حاصل آهي.

١٩٥٩ع تي ڪراچيءَ ۾ جنم وٺندڙ ۽ هارورڊ يونيورسٽيءَ مان اعليٰ تعليم حاصل ڪندڙ آصف. ڪرت جي حوالي سان ڊاڪٽر آهي. ١٩٧٨ع ۾ هن پهرين ڪهاڻي لکي، سندس ڪهاڻين جو پهريون مجموعو ١٩٨٢ع ۾ شايع ٿيو. سندس ڇهه ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن. ڪيترائي مضمون ۽ ۽ ڌارين ٻولين جا بهترين ترجما سندس قلم مان لفظن جو روپ ڌاري ادب جو اڻمٽ حصو بڻجي چڪا آهن. **(نصير مرزا)**

تبصرا

مذهب جو فلسفو

مولانا عبيد الله سنڌي ويجھڙائي واري زماني ۾ ننڍي کنڊ جي عالمن ۾ نهايت بلند مرتبي وارو عالم، قرآن جو انقلابي شارح ۽ اهل دل بزرگ ٿي گذريو آهي، جنهن پنهنجي سموري زندگي قرآن فهمي، ديني علمن ۽ فنن جي مطالعي، مسلمانن جي سياسي ۽ علمي برتري کي حاصل ڪرڻ ۽ قرآن جي انقلابي پيغام کي دنيا جي کنڊ ڪڙڇ ۾ پهچائڻ لاءِ وقف ڪري ڇڏي. الله پاڪ کيس ننڍي هوندي کان ئي اهڙين اعليٰ خوبين ۽ بي شمار وصفن سان نوازيو هو، جيڪي هڪ ئي وقت ڪنهن انسان ۾ گهٽ نظر اچن ٿيون. سموري برصغير هند و پاڪ تي انگريزي راڄ جڏهن مڪمل طرح مسلط ٿي چڪو هو ۽ سموري قوم ذهني ۽ تهذيبي طور تي مفلوج ٿي چڪي هئي. اهڙي نازڪ دور ۾ الله پاڪ سک گهراڻي مان مولانا عبيد الله سنڌيءَ جهڙي روشن خيال، انسان دوست ۽ تنگ نظريءَ کان بيزار شخص کي عمر جي ابتدائي حصي ۾ اسلام قبول ڪرڻ جي سعادت عطا ڪري، اسلام جي اصل روح ۽ انقلابي تعليم کي پوري دنيا ۾ روشناس ڪرائڻ جو ذريعو بنايو. مولانا سنڌيءَ جي سموري زندگيءَ جو جڏهن مطالعو ڪجي ٿو ته اسان کي سندس زندگيءَ جا ٻه پهلو نمايان نظرن اچن ٿا. هڪ علمي ۽ ٻيو عملي. علمي لحاظ کان مولانا سنڌي قرآن پاڪ کي عالمگير انسانيت جي ڀلائي جو سرچشمو قرار ڏئي، ان جي پيغام کي عام ڪرڻ لاءِ مظلوم قومن ۽ طبقن کي جدوجهد جو حوصلو ڏيندي نظر اچي ٿو. سندس سموري زندگي اهڙن انقلابي منصوبن جي تيار ڪرڻ ۾ گذري. پاڻ جنهن فڪر ۽ نظريي کي علمي حوالي سان صحيح سمجهيائين، ان کي نه صرف ٻين انسانن تائين پهچائڻ جي ڪوشش ڪيائين بلڪ پنهنجي عملي زندگيءَ ۾ به انهيءَ فڪر ۽ نظريي مطابق ڀرپور عمل ڪري ڏيکاريائين.

مولانا عبيد الله جي تحرير ۽ تقرير جو سمورو محور قرآن پاڪ ئي رهيو آهي. پاڻ جڏهن به ڪنهن موضوع تي بحث ڪيو اٿس ، خواهه اهو موضوع سائنسي هجي يا سياسي، تهذيبي هجي يا تمدني، تاريخي هجي يا جاگرافيائي، ان جو تعلق روح سان هجي يا موجوده دور جي حالتن سان، مولانا سنڌيءَ قرآني نقطه نگاهه کان ان جي اصليت کي اهڙي ته سهڻي نموني وانڪو ڪيو آهي، جنهن جو مثال ڪانئس اڳ جي عالمن جي تحريرن ۾ گهٽ نظر اچي ٿو. اهوئي سبب آهي جو سندس تفسيري انداز سندس همعصر ۽ قديم عالمن جو تفسيرن کان مختلف آهي، قديم تفسيرن ۾ آيتن جي شان نزول ۽ اسرائيلي قصن تي تمام گهڻي اڪتفا ڪئي وئي آهي. ۽ ائين محسوس ٿئي ٿو ته قرآن پاڪ شايد مخصوص حالتن پٽاندر نازل ٿيو آهي. ان جي برعڪس مولانا سنڌيءَ جو نظريو الڳ آهي. پاڻ قرآن پاڪ کي صرف

مسلمانن جو مذهبي ڪتاب سمجهي شرح نہ ڪئي آهي بلڪ ان کي تمام انسانيت جي لاءِ انقلابي فڪر ۽ جدوجهد جو بنياد قرار ڏنو آهي. سندس تقريري تحريرون اهڙي قسم جي علمي بحث ۽ نڪتن سان ڀرپور آهن. پنهنجن تحريرن ۾ نہ صرف فلسفي، سائنس، سياست، تهذيب، تمدن ۽ روحانيت وغيره کي قرآني مسئلن جي سمجهڻ جو رستو ٻڌائي ٿو، بلڪ قرآني نقطہ نگاهہ کان انهن جي اصل حقيقت کي پرکڻ جو اهم ذريعو پڻ قرآن پاڪ کي ئي قرار ڏئي ٿو. موجوده زماني ۾ جيڪي مختلف حالتون ۽ رجحان پيدا ٿي رهيا آهن، انهن سڀني ڳالهين جي سلسلي ۾ قرآن پاڪ کي ئي رهبر ۽ رهنما ثابت ڪندي اهو واضح ڪيو اٿائين تہ قرآن پاڪ ئي انساني هدايت ۽ رهنمائي جو عالمگير رستو آهي ۽ سموري انسانيت هر دور ۽ هر زماني ۾ صرف قرآن پاڪ کان ئي رهنمائي ۽ فلاح حاصل ڪري سگهي ٿي.

تبصري هيٺ آيل ڪتاب "مذهب جو فلسفو" پڻ مولانا سنڌي جي مختلف تحريرن ۽ تقريرن جو مجموعو آهي، جن کي اڄ کان پنجاهہ يا سٺ سال اڳ قلمبند ڪيو ويو هو. ان وقت جي حالتن جو جيڪڏهن موجوده حالتن سان موازنو ڪجي ٿو تہ صورتحال بدستور ساڳئي محسوس ٿئي ٿي. قومي غلامي، سماجي ابتري ۽ مذهبي گروهہ بنديون اهي ساڳيون ئي قائم آهن، جيڪي ان وقت موجود هيون. بلڪ هن وقت تہ اهي سموريون خرابيون هڪ ناسور جي شڪل اختيار ڪري چڪيون آهن. فڪري لحاظ کان اهڙيون تحريڪون ۽ شعوري ڪوششون وجود ۾ اچي ويون آهن، جنهن جي ڪري اڄ جو مسلمان خاص طرح نوجوان نسل لامذهبيت جي اُوڙاهہ جي ور چڙهندو ٿو وڃي. مذهب کي مدي خارج قرار ڏئي، نوجوان نسل کي ان کان پري رکڻ جي ڪوشش ڪئي پئي وڃي تہ جيئن ڪين ذهني طور چڙواڳ بنائي قومي۽ عوامي مسئلن کان وانجهيل رکيو وڃي. عين اهڙي وقت ۾ جڏهن اسان جي معاشرتي حالت انتهائي حد تائين خراب هجي، سياسي استحڪام بي معنيٰ ٿي وڃي، اخلاق ۽ ڪردار اٿلي ٿي وڃي، ايمان جو فقدان هجي ۽ بلند مقصد جو جذبو ختم ٿي وڃي، اهڙين حالتن ۾ مولانا سنڌيءَ جون تحريرون اسان لاءِ مشعل راهہ جي حيثيت رکن ٿيون ۽ انهن جي اشاعت جي اڄ بہ ايتري ئي ضرورت آهي، جيتري اڄ کان پنجاهہ سال اڳ هئي. سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي جي روح روان محترم نور احمد ميمڻ ڪيريون لهڻيون، جنهن هن قومي ۽ مذهبي ضرورت کي محسوس ڪندي، مولانا عبيدالله جي تحريرن جي موجوده تقاضائن کي سامهون رکندي، چونڊ ڪري، مختلف علم دوست شخصن کان آسان ۽ عام فهم سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪرائي شايع ڪرايو آهي.

ڪتاب ۾ آيل مواد جو جيتريقدر تعلق آهي تہ ان ۾ شروعاتي ست مضمون مولانا عبيدالله سنڌي جي شاگرد ۽ جلاوطنيءَ دوران همسفر ساٿي پروفيسر محمد سرور جي مرتب ڪيل ڪتاب "مولانا سنڌي ـ تعليمات ۽ سياسي افڪار" تان ترجمو ڪيا ويا آهن، جن ۾ انساني وحدت، خداپرستي انسان دوستي، جهادِ انقلاب، تصوف، "اسلامي تصوف ۽ تمدن" جي عنوان سان تحريرن کي ڏنو ويو آهي. مولانا سنڌيءَ انهن سمورين ڳالهين جي مذهبي ڪٽرپڻي کان هٽي ڪري اصل خداپرست ۽ انسان دوست فڪر جي بنياد تي تشريح ڪئي آهي، ان سلسلي ۾ قومن جي ڪمال ۽ زوال جي ارتقائي مرحلن تي روشني وجهندي مذهب جو اهڙو تہ عالمگير تصور پيش ڪيو اٿائين جنهن ۾ غلط فهمين پيدا ٿيڻ جي گنجائش باقي نہ ٿي رهي، دراصل مولانا سنڌي مٿين عنوان جي نسبت سان پيش ايندڙ حقيقتن کي نهايت واضح ۽ پيرائتي نموني، اهڙو تہ دلڪش انداز ۾ پيش ڪيو آهي، جو پڙهڻ دوران ذهن ۾ مذهب متعلق جيڪي سوال اڀرن ٿا تن جا جواب پڻ خودبخود سامهون ايندا رهن ٿا. ڪتاب جي ٻئي حصي ۾ دين، ايمان ۽ عمل، قرآن پاڪ جي انقلابي تعليم۽ اسلام ۽ اجتماعيت جهڙن موضوعن کي شامل ڪيوويو آهي. انهن موضوعن تي روشني وجهندي، مولانا سنڌي اسلام کي هڪ ڪامل دين جي حيثيت ۾ مذهبي ظابطي جي انتهائي منزل ثابت ڪيو آهي. ان لحاظ کان ڪتاب جو نالو "مذهب جو فلسفو" پڻ نهايت ئي موزون تجويز ڪيو ويو آهي. بهرحال مولانا سنڌي جي تحريرن جو هي مجموعو مذهب کي طبعي تقاضائن مطابق سمجهڻ ۾ معين ۽ مددگار ثئي ٿو ۽ اهو صاف طرح سان واضح ٿئي

لوتہ مذهبي ڇڙواڳي دراصل ترقي جو ذريعو نہ بلڪ تنزل جو سبب بنجي ٿي.

آخر ۾ آئون هڪ دفعو وري ڪتاب جي سهڙيندڙ نوراحمد ميمڻ ۽ ترجمو ڪندڙ دوستن محترم رحميداد "استاد راهي" ۽ محترم محمد انس راڄپر کي مبارڪباد پيش ڪريان ٿوجن جي ڪاوشن سان هيءُ ڪتاب سٺي سرورق سان، سفيد اڇي ڪاغذ تي معقول قيمت تي ڇپجي پڌرو ٿي چڪو آهي. اميد تہ سنڌ جو باشعور نوجوان ڪتاب جو مطالعو ڪري، پنهنجو پاڻ کي نہ صرف ذهني انتشار کان محفوظ رکي سگهندو بلڪ پنهنجي صلاحيتن کي صحيح رخ ۾ استعمال ڪري آئنده جي نوجوان جي رهبري ۽ رهنمائي جي ذميداري کي پڻ احسن طريقي سان نباهي سگهندو.

- ڊاڪٽر عبدالرزاق گهانگهرو

* * *

"ٻول اسانجي ٻارن جا"

سنڌي ٻاراڻي ادب جو اهو وڏو الميو رهيو آهي تہ ان کي لاڳيتو لکندڙ اديب نہ مليا آهن. ڪو وقت هوندو هو جو سنڌيءَ ۾ ٻاراڻو ادب ڪثرت سان لکيو ويندو هو، ڪيترائي نوجوان شاعر ان دور جي ٻاراڻي ادب جي پيداوار آهن جن ۾ ادل سومرو، نصير مرزا، نياز پنهور، اياز گل، تاج جويو، وسيم سومرو، عرفان مهدي (مرحوم) ظفر عباسي ۽ ڪجهہ ٻيا شامل آهن. جن سنڌي ٻاراڻي ادب کي شاعري، ڪهاڻيءَ سان مالا مال ڪيو. منهنجي خيال ۾ سنڌيءَ ۾ سرجندڙ ٻاراڻي ادب ان دور ۾ جيڪو ١٩٧٨ع کان ١٩٨٣ع تي اچي ختم ٿئي ٿو، جيڪا ترقي ڪئي آهي. سا هاڻ نہ ڪري سگهيو آهي ۽ اُهو دور ٻاراڻي ادب جو سونهري دور هو. ايئن بہ ناهي تہ ان دور کان پوءِ ٻاراڻو ادب اسري ناهي سگهيو. پر ان جي لکجڻ جي رفتار ۾ شديد گهٽتائي ضرور ٿي آهي. پر ڪي شاعر اڃا بہ ٻاراڻي ادب ۾ پيدا ٿيل کوٽ کي محسوس ڪن ٿا. ۽ ٻارن لاءِ لکن ٿا.

تازو آصف منياٽوي جي ٻارن جي شاعريءَ جو مجموعو " ٻول اسان جي ٻارن جا" سنڌي ادبي سنگت شاخ ٽنڊو جام پاران شايع ٿي مارڪيٽ ۾ پهتو آهي. آصف منياٽوي بہ ان ئي ٿهيءَ جو شاعر آهي جنهن جو ذڪر مون مٿي ڪيو آهي. هن ٻارن جي جذبن ۽ احساسن کي محسوس ڪيو آهي. ان جو ثبوت سندس ٻارن جي شاعري جو مجموعو " ٻول اسان جي ٻارن جا" آهي. اڪثر وڏا شاعر اهو چوندا آهن تہ ٻارن لاءِ لکڻ ڏاڍو ڏکيو عمل آهي. پر ان راءِ ۾ جيتري صداقت نظر اچي ٿي، ان کان وڌيڪ اسان جي سينئر ليکڪن جو ٻاراڻي ادب سان غير سنجيدگيءَ وارو رويو بہ صاف نظر اچي ٿو. اصل ۾ زندگيءَ جي وهنوار ۾ بنيادي ۽ اهم نقطو ڪنهن ڪم سان دلچسپي يا لڳاءُ آهي. اسان جا احترام لائق سينئر ليکڪ پنهنجين ادبي مصروفيتن مان ڪي پل جيڪڏهن ٻاراڻي ادب کي بہ ڏين تہ اسان جي ٻاراڻي ادب ۾ معياري ادب جي کوٽ گهڻي ڀاڱي پوري ٿي وڃي. جنهن جو هڪ ننڍڙو ثبوت آصف جو هيءُ مجموعو آهي.

هن مجموعي ۾ نهايت خوبصورت ٻاراڻا نظم شامل آهن. جن جي سامهون نيٺن کي وڻندڙ اسڪيچز ڪتاب کي هيڪاري خوبصورت بڻائي ڇڏيو آهي.

مجموعي ۾ شامل نظمن جا موضوع ديس سان محبت، ٻڌي، ٻولي سان پيار، ڌرتيءَ سان ازليءَ رشتي جو احساسُ. هڪ ٻئي سان الفت جو درس آهن. نظمن جي ٻولي بلڪل ٻاراڻي ذهن وٽان آهي. جيڪا شاعر کي هڪ

ڪامياب ٻارن جو اديب ثابت ڪري ٿي. آصف نظمن ۾ نيٺ ادبي- ڏکي ٻولي استعمال ڪرڻ کان ڪناره ڪشي ڪئي آهي ۽ نهايت سادي سولي ٻوليءَ ۾ نظم لکيا اٿس. جيئن ٻارن کي پڙهڻ ۾ سولائي ٿي.

توڙي جو آصف جي نظمن جا موضوع ساڳيائي آهن جن تي ٻين شاعرن گهڻو ڪجهه ٻارن لاءِ لکيو آهي. پر آصف جو لهجو کيس ٻين کان منفرد بنائي ٿو.

هي پوپٽ، گلڙن، جهڙا پيارا نظم پڙهڻ وٽان آهن. جن ۾ هڪ خوبصورت نظم چنڊ مامو آهي جنهن ۾ ڪيڏي نه احساس جي سندرتا آهي.

ٻهراڙيءَ جا ٻار گڏيا، گڏجي رانديون خوب ڪندا،
چنڊ ورڻ جي جڏهن ڪئي، ٻارن گڏجي ڳالهه چئي،
تون جي ماما واپس ويندين، اسان ٻنا تون هيڪل ٿيندين
پوءِ ته لڳندو توکي پوءُ، چنڊ ماما ترسي پؤ

ان کان سواءِ آصف جا نظم "ديس جا ٻار" "ٻالڪ ٻڌي" "منهنجو گهر" "مٽي هاٿو ٻار" ٻارن جي ڳالهه "ساٿي پنهنجو"، ڏاڍا پيارا نظم آهن چوهٺ صفن تي پڪڙيل ڪمپيوٽرائزڊ ڇپائي سان سجيل ٻارن جي شاعري جي هن مجموعي جي قيمت ويهه روپيه آهي.

- جاويد سوز هالائي

* * *

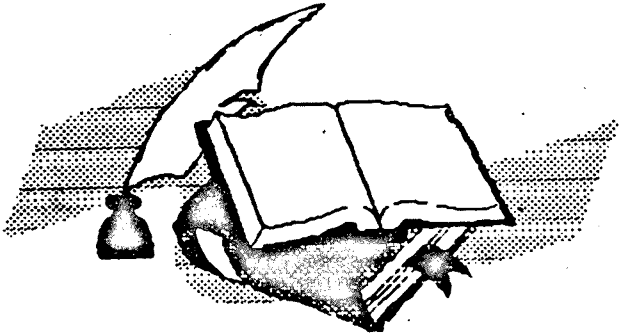

سرجڻهار صدين جا

ڊاڪٽر نجم عباسيءَ جو يادگار انٽرويو

نصير مرزا

سنڌي ٻوليءَ جي نامياري ڪهاڻيڪار ڊاڪٽر نجم عباسيءَ کان "پارس" جي لاءِ انٽرويو وٺڻ لاءِ طئي ٿيل وقت کان ٿوري دير سان جڏهن سندس گاڏي کاتہ واري ڪلينڪ جي آڏو اچي رڪشا مان لٿس، تہ شام ٿي چڪي هئي ۽ چوڌاري اونده ڦهلجي چڪي هئي ۽ اسٽريٽ لائٽس روشن ٿي چڪيون هيون. مان جلدي جلدي ڪلينڪ جا ڏاڪا چڙهي اندر داخل ٿيس تہ ڊاڪٽر صاحب جي ڪرسي خالي هئي ۽ هو پاڻ زناني چيمبر ۾ مريضائن کي چڪاسي رهيو هو. مان چپ چاپ ڪرسي ريڙهي ويهي رهيس. ڊاڪٽر صاحب جيستائين چيمبر مان ٻاهر اچي، مان بحيثيت ڪهاڻيڪار جي ڊاڪٽر نجم عباسي جي تعارف جو پهريون ڊرافٽ لکڻ تو شروع ڪيان. ڊاڪٽر صاحب ١٨ آڪٽوبر ١٩٢٧ع جي ڪنهن وقت پنهنجي زندگيءَ جا پهريان پساهہ خانواهڻ جي هوائن ۾ کنيا ۽ جڏهن ١٩۴۴ع ۾ هو صرف سترهن سالن جو ڇپرو نوجوان هو تہ هُن پنهنجي زندگيءَ جي پهرين ڪهاڻي "قلب اندر ڪعبو"لکي، جيڪا پوءِ ١٩۴٦ع ۾ مهراڻ جي آڪٽوبر واري پرچي ۾ ڇپي هئي ۽ ان کان پوءِ هن جي شهرت جو سورج خانواهڻ مان اُڀرندو سڄيءَ سنڌ تي ڪرڻا ڦهلائيندو پکڙجندو ويو. هن کي پهريون پٽ تہ الائي ڪهڙي سن ۾ ڄائو، پر سندس پهريون ڪتاب "طوفان جي تمنا" جي نالي سان جڏهن ڇپجي پڌرو ٿيو تہ ڇپجڻ سان ئي آئوٽ آف اسٽاڪ ٿي ويو ۽ سندس اُن ڪتاب کي نہ فقط سنڌ الاجي انعام سان نوازيو ۾ گڏوگڏ رائيٽرس گلڊ پڻ سندس اِن ڪتاب کي بهترين ڪهاڻين جي مجموعي جو ايوارڊ ڏنو ۽ اڄ ڊاڪٽر نجم عباسي بنا ڪنهن وڏاءَ جي سنڌي ٻوليءَ جو اهو واحد ڪهاڻيڪار آهي، جيڪو پڙهندڙن ۾ نہ فقط بيحد هر واسي آهي، پر سڀ کان وڌيڪ پڙهيو ويندڙ ڪهاڻيڪار پڻ آهي.

"طوفان جي تمنا" مجموعي ۾ سهيڙيل سماجي موضوعن تي لکيل ڪهاڻين کان پوءِ هن باقاعده سنڌ جي حالتن جو جائزو وٺي، نهايت ذميداري سان، پنهنجن ڪهاڻين ۾ سياسي موضوع انٽرڊيوس ڪيا ۽ اڄ حالت اها آهي جو سندس ڪهاڻين جو اهو Locale نہ فقط عام پڙهندڙ لاءِ پر گڏو گڏ ادب جي تاريخ ۾ بہ سندس سڃاڻپ بڻجي چڪو آهي. فني سطح تي وري سادي سودي ٽريٽمينٽ هن جي فن جي انفراديت ۽ هن جي ڪهاڻين جي سڃاڻپ بڻجي چڪي آهي ۽ ان ڏس ۾ سنڌي ادب جي تاريخ ۾ جڏهن بہ ۽ جنهن بہ هن جي ادبي خدمتن جو ورق لکيو تہ هن کي اهو ضرور لکڻو پوندو تہ سنڌ ۾ قومي جاڳرتا ۽ سجاڳي آڻڻ لاءِ ڪهاڻيڪار جي حيثيت سان جيترو ورڪ ڊاڪٽر نجم عباسي ڪيو آهي، سو شايد ئي ڪنهن ٻئي ڪهاڻيڪار ڪيو هوندو.

مان ايستائين لکي چڪس تہ اوچتو ڊاڪٽر صاحب زناني چيمبر مان نڪري ظاهر ٿيو، تڏهن مان اٿي بيٺس. ڊاڪٽر صاحب سان هينڊ شيڪ ڪندي، اوچتو منهنجي نظر سامهون ديوار تي لڳل اُن تختي تي وڃيو ٿي پيئي، جنهن تي لکيل هو: "پراڻا واقفڪار نئين سر واقفيت ڪرائين -مهرباني!"

تڏهن مان ساڻس هينڊ شيڪ ڪندي ڪيس پنهنجو نالو ٻڌايان ٿو... نصير مرزا... ان طرح پنهنجو تعارف ڪرائڻ تي ڊاڪٽر نجم عباسي مُرڪي ٿو پوي. شايد ڊاڪٽر صاحب مرڪي ديوار تي لڳل اُن جملي جي

وضاحت ڪرڻ ٿو چاهي، پر مان اُن ڪان ڪن لاٽار ڪندي ڪانئس انٽرويو شروع ڪرڻ جي اجازت ٿو گهران. تڏهن ڊاڪٽر صاحب مرڪي وراڻي ٿو، ها! ها! چوندو چوندو... بلڪل شروع ڪريو.

مون پڇيو، ڊاڪٽر صاحب توهان شايد خانواهڻ ضلع نواب شاهه ۾ جنم ورتو هو، ان وقت بابت ڪي ادبي خبرون ٻڌايو؟

ڊاڪٽر صاحب وراڻيو: اڪ ڪلندي ئي ڪتاب مون گهر ۾ موجود ڏٺا هئا. منهنجو ڀيءُ سنڌي ماستر هو ۽ اسان جي گهر ۾ ان حوالي سان ڪتابن جو چڱو ذخيرو موجود هو. گهر کان ٻاهر، ڳوٺ جا هندو ماستر ڪتاب ۽ رسالا گهرائيندا هئا ۽ "ڪهاڻي" ۽ "سُندر ساهتيه" نالي سان رسالا هر مهيني خانواهڻ پهچندا هئا ۽ اهو زمانو آهي، ۳۹-۱۹۳۸ جو... ڪتابن جي سنگت ۽ استادن جي همت ڏيارڻ تي مان ڪتاب تيزيءَ سان پڙهندو ويس ۽ نيٺ ۱۹۴۱ع ڌاري منهنجي مطالعي ۽ مشاهدي مون کي قلم کڻڻ تي مجبور ڪيو.

سوال: پنهنجي ڳوٺ، گهر ۽ گهٽين بابت ڪي ساروڻيون؟

ڊاڪٽر صاحب: جيئن ٻيا ڳوٺ هوندا آهن ۽ ڳوٺن ۾ گهرن جو چار پڪڙيل هوندو آهي، اسان جو گهر به ائين ئي هو. عام گهٽين وانگر گهٽي هئي، اُن ۾ اسان جو گهر هو. ڊاڪٽري پڙهڻ کان پوءِ جڏهن مان حيدرآباد هليو آيس ته اهو گهر، ڳوٺ جا وڻ ٻوٽا، گهٽيون، ديوارون، لوڙها، پيڻ پاڻر سڀ ڪي پٺيان رهجي ويا ۽ اصل ۾ چاهي ته هاڻي اُهي سڀ شيون اوئين ناهن، جيئن آءٌ انهن کي ڇڏي آيو هئس. زماني جا سياويڪ ڦيرا گهيرا خانواهڻ تي به پيا آهن جڏهن اسين اُهي ساڳيا ناهيون رهيا، تڏهن ٻيو ڪجهه پوءِ ساڳيو ڇو رهي آخر؟...

ڊاڪٽر صاحب پنهنجي جواب کي سوال تي آڻي ختم ڪيو ته ان کان اڳ جو مان ڪو جواب ڏيان، دروازي مان هڪ مريض اندر داخل ٿيو ۽ چپ چاپ ڊاڪٽر صاحب جي پرسان اسٽول تي ٿي ويٺو. ڊاڪٽر صاحب، تپ ڏسڻي کن ۾ وجهي، هن کي وڏا ساهه کڻايا ۽ پوءِ ڪانئس نالو پڇيو. هن پنهنجو نالو ايترو ته آهسته ٻڌايو جو مون کونه ٻڌو. صرف ڊاڪٽر صاحب جو آواز ٻڌم، چيائين هي پرچو وٺو ۽ ڪمپائونڊر کان دوا وٺو. هاڻي مريض زور سان پڇيو، سُئي به لڳندي ڇا؟ ڊاڪٽر صاحب وراڻيو ها! سُئي به لڳندي ۽ پوءِ اٿي ڊاڪٽر صاحب سُئي پري ۽ جڏهن اُها هڻي ته مون ڪنڌ ڦيري ڇڏيو. ڇو ته مان سُئي لڳندي ڪنهن کي ڏسي ڪونه سگهندو آهيان.

ڊاڪٽر صاحب سُئي هڻي ورتي ته مون ڪانئس پڇيو: "ڊاڪٽر صاحب، توهان ڊاڪٽر آهيو ۽ ڪهاڻيڪار به، ڇا توهان کي پنهنجي جنم وٺڻ جو جواز معلوم ٿي ويو آهي ۽ مطمئن آهيو ته جنهن ڪم لاءِ اوهان دنيا ۾ موڪليا ويا آهيو، اُهو اوهان هٿان ٿي رهيو آهي؟"

ڊاڪٽر صاحب منهنجي سوال تي گنڀير ٿي ويو. وراڻيائين، اهو ڪٿي ٿو سمجهه ۾ اچي ته ماڻهو ڇو پيدا ٿيو آهي. حياتيءَ جو مقصد ڇا آهي؟ ها، البته اديب جي حيثيت ۾، مان پنهنجي زندگيءَ جو واضح مقصد سمجهان ٿو ۽ پنهنجي لکڻين کي پنهنجو با معنيٰ ورڪ سمجهان ٿو ۽ مطمئن آهيان ته پنهنجي حياتيءَ جو جواز موجود آهي. باقي منهنجي هٿان جيڪو ڪم ٿي رهيو آهي، ان جي ڪَٿ ته ڪو ٻيو ڪري ٻڌائي. باقي مان ته پنهنجي ذهن، سمجهه ۽ ساڃاهه آهر آئيندي جي روشنيءَ جي تلاش ۾ آهيان ۽ ان ڏس ۾ پنهنجي سنڌ جي حوالي سان قومي جاڳرتا ۽ غير طبقاتي سماج جي خوشحاليءَ لاءِ جيڪو پاڻ پتوڙيان پيو ۽ ان بامقصد ڪم لاءِ جيڪي هٿ پير هڻندو رهان ٿو آخري ساهن تائين ان لاءِ جاکوڙ ڪندو رهندس.

سوال: پيشي جي لحاظ کان ته اوهين ڊاڪٽر آهيو ۽ اهو اوهان جو هڪ لحاظ کان روزگار آهي. اديب بڻجڻ جي پٺيان اوهان جا ڪهڙا ارادا ۽ خواهشون لڪل آهن؟

ڊاڪٽر صاحب: منهن ۾ ته ڪي امنگ، اڌما ۽ جذبا اندر ۾ اٿڻ لڳا ۽ اُهي پڌرا ڪرڻ لاءِ لکڻ شروع ڪيم. پوءِ خواهش ٿي ته هي جو ڪجهه لکان پيو، اُهو ڇپجڻ گهرجي. جڏهن ڇپجڻ شروع ٿيس ته شهرت جي خواهش ٿي ۽ جتي ڪٿي، جنهن تنهن رسالي ۽ اخبار ۾ پنهنجي نالي ڇپائڻ جو شوق رهيو. پوءِ جڏهن زندگيءَ سان ڀرپور ۽ باشعور دوستن جي سنگت نصيب ٿي ۽ مارڪسي فلسفي جي مطالعي ڪري رسول بخش پليجي جي صحبت نصيب ٿي ته پنهنجي لکڻين کي مقصدي بنائڻ جي ڪوشش ڪيم. شروع ۾ مون گهڻو ڪري رڳو سماجي براين تي لکيو، پر پوءِ جيئن جيئن شعور وڌندو ويو ته سنڌ ۾ سماجي ۽ سياسي انقلاب قومي جاڳرتا ۽ غير طبقاتي سماج پيدا ڪرڻ لاءِ مون پنهنجي لکڻين ۾ جدوجهد ڪئي ۽ منهنجي لکڻ جو مرڪزي مقصد ئي پوءِ سماج بدلائڻ جو ٿي ويو. هاڻي سنڌي سماج ۾ انقلاب آڻڻ لاءِ ئي لکان ٿو ۽ پنهنجي ان لکڻ کي مان سنڌيت جو جذبو سڏيندو آهيان.

سوال: ترقي پسند ڪهاڻي، جيڪا ورهاڱي کان هن زماني تائين لکجي رهي آهي، توهان سمجهو ٿا ته ان جي لکڻ سان سماج ۾ ڪي صحتمند تبديليون پيدا ٿيون آهن؟

ڊاڪٽر صاحب: تبديلي بلڪل آئي آهي. ڊاڪٽر صاحب نهايت اعتماد سان جواب ڏيندي چيو. مان ته ائين به چوندس ته قومي احساس، قومي جذبو ۽ سياسي سجاڳي جيڪا هن ماحول ۾ موجود آهي، اها صرف ۽ صرف سنڌ جي ترقي پسند ليکڪن پيدا ڪئي آهي. سجاڳي پيدا ڪرڻ جي ڏس ۾، اسان وٽ سياست جي ميدان ۾ جهڙو ڪر ڪجهه به ڪونه ٿيو آهي ۽ ماضيءَ جو ته اسان وٽ ڪو وڏو سماجي ڪارڪن به موجود ڪونهي. مان سمجهان ٿو ته سنڌ ۾ جيڪا سياسي سجاڳي ۽ نظرياتي شعور آهي، ان ۾ صرف ترقي پسند ڪهاڻيءَ جو ئي هٿ آهي ۽ ان ڏس ۾ سنڌي سياستدان کان وڌيڪ، بلڪ گهڻو وڌيڪ اثر سنڌي ساهتڪارن ۽ ڪهاڻيڪارن جو آهي. خاص ڪري سنڌ جي اسڪولن، ڪاليجن ۽ يونيورسٽين جو حوالو ڏيندس، جتان جا شاگرد سنڌي ادب پڙهي پوءِ سجاڳ ٿيا آهن.

سوال: اوهان کي موجوده وقت ۾ "عوامي ڪهاڻيڪار" جي لقب سان ياد ڪيو وڃي ٿو. ان حوالي سان اوهان جي پهچ ڪهڙي طبقي جي پڙهندڙن تائين آهي ۽ اوهان جا خاص پڙهندڙ ڪير آهن؟

ڊاڪٽر صاحب: منهنجا خاص پڙهندڙ شاگرد، هاري، مزدور، ڪلارڪ ۽ هيٺين وچين ڪلاس جا ماڻهو آهن ۽ سچ پچو ته مان لکان به انهن لاءِ ئي ٿو. منهنجي پهچ به اهڙن ئي ماڻهن تائين آهي، جيڪي گهٽ پڙهيل طبقي سان واسطو رکن ٿا. مون کي اهو ڏسي اطمينان به ٿيندو آهي ته اُهي ئي ماڻهو منهنجي لکڻين ۾ دلچسپي وٺن ٿا ۽ متاثر ٿين به ٿا. مزي جهڙي ڳالهه ٻڌايانوَ ته ڪن ڳوٺن ۾ منهنجون ڪهاڻيون ڪچهرين ۾ هڪ ٻئي کي پڙهي ٻڌايون وينديون آهن ۽ هڪ اطلاع مطابق ڪيسٽ ڪري ٻين ڳوٺن ۾ به وڃي ٻڌايون وينديون آهن.

سوال: شروع ۾ مثال طور "دعا ۽ تاڙيون"، "طوفان جي تمنا" وغيره جهڙيون سماجي ڪهاڻيون لکڻ کان پوءِ اوهان ۱۹۷۰ع واري دؤر کان عوامي رنگ ڍنگ جون جيڪي ڪهاڻيون شروع ڪيون آهن، انهن ڏانهن اوهان جو لاڙو ڪهڙي سبب جي ڪري ٿيو؟

ڊاڪٽر صاحب: ماحول ۾ تبديلي آئي ته تبديل ٿيڻو پيو. خاص ڪري ون يونٽ ٽٽڻ کان پوءِ جيڪا افراتفري آئي، سنڌ جي سياسي ۽ سماجي حالتن ۾ ڇڪتاڻ پيدا ٿي ته اُن جو اثر منهنجي لکڻين ۽ جذبن تي به پيو. بس اهڙين حالتن ۾ ڌيان سماجي مسئلن جي فريم مان نڪري سياسي مسئلن ڏانهن ڇڪجي ويو ۽ ضرورت محسوس ٿي ته سماجي اوڻاين تي لکڻ سان گڏوگڏ جاڳرتا پريو ۽ سياسي شعور پيدا ڪرڻ وارو ادب به سرجڻ گهرجي. ان

دؤران حالتن جو جائزو وٺڻ سان گڏوگڏ مون ساڳئي وقت مارڪسزم جو بہ ڪافي اڀياس ڪيو. مارڪس سان گڏ اينگلس، مائوزي تنگ، هوچي منھہ، چي گويرا، ڪاسترو ۽ ٻين ڪامريڊن کي ڪافي پڙهيم ۽ انهن جي اثر هيٺ پنهنجي سماج جو جائزو وٺي، ڪھاڻين ۾ مسئلا ۽ انهن جا حل ڳولي ماڻهن آڏو ڪيدي ظاهر ڪيم.

سوال: نقاد اوهان جي ڪهاڻي لاءِ جيڪا راءِ رکن ٿا، اوهان انهن سان ڪيتري قدر سهمت آهيو؟

ڊاڪٽر صاحب: نقادن مون تي گھٽ لکڻ جي تڪليف ڪانہ ڪئي آهي. ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي ۽ قاضي خادم مون تي ڪجھہ تفصيل سان لکيو آهي، باقي نقادن کي ڇڏي ڪري، منهنجي پڙهندڙن منهنجي ڏاڍي همت افزائي ڪئي آهي. هنن جا ڪافي خط مون کي پهچندا رهندا آهن. هو گھڻو ڪري منهنجي لکڻين جون نہ فقط خوبيون ٻڌائيندا آهن، پر ان سان گڏ ڪي اوڻايون بہ لکندا آهن. انهن خطن مان لکڻ جو اتساهہ حاصل ڪندو آهيان ۽ رهنمائي پڻ. ان ڪري ئي مان اٺيترن سالن کان پنهنجو لکڻ جاري رکي سگھيو آهيان. ڪي پڙهندڙ پنهنجي خطن ۾ ڏاڍا گل ڦل، سنڌ جو نقشو ۽ ڪئليگرافيءَ جا بهترين نمونا وڏيءَ محنت سان ڇٽي موڪليندا آهن. ڪي پڙهندڙ سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان پري پري کان مون سان ملڻ ۽ آٽوگراف ۽ ٻيو ڪجھہ لکرائڻ لاءِ بہ ايندا رهندا آهن. منهنجا پڙهندڙ گھڻو ڪري منهنجي سنئين سڌي ٻولي، سمجھہ ۾ ايندڙ پلاٽ، قومي ۽ انقلابي موضوع پسند ڪندا آهن ۽ مان انهن ئي پڙهندڙن لاءِ لکندو آهيان ۽ دراصل اُهي ئي منهنجي لاءِ وڏا ۽ معتبر نقاد پڻ آهن.

سوال: ڇگو ڀلا، اوهان جي ڪلينڪ تي سنڌ جو نقشو، ان ۾ ڳاڙهاڻ، اوهان جو آذرپائي ۽ الوداع وقت تي "جيئي سنڌ" چوڻ، اهو ڇا اوهان جو پوز آهي يا جذباتي سطح تي اوهين اهو سڀ ڪجھہ چئو ٿا؟

ڊاڪٽر صاحب: سنڌ جي نقشي ۾ ڳاڙهي دل دراصل منهنجي ئي دل آهي ۽ ان ۾ رت جي موجودگي ۽ حرارت زندگي جي علامت آهي، ۽ اهڃاڻ آهي ان ڳالھہ جو تہ جيستائين دل ۾ رت ۽ حرارت موجود آهي، منهنجي دل سنڌ ۽ ان جي سرهائي جي جاکوڙ لاءِ ڌڙڪندي رهندي. جيڪڏهن ڪو منهنجي ان دعويٰ کي پوز ٿو سمجھي تہ سدا خوشي سان. باقي آذرپائيءَ ۽ الوداعي وقت منهنجي "جيئي سنڌ" چوڻ جو پس منظر هي آهي تہ ون يونٽ جي ڏينهن ۾ مون کي خيال ٿيو تہ هڪ سنڌيءَ کي ٻئي سنڌيءَ سان ملڻ وقت سنڌيءَ ۾ ڪيئن ڪيڪارڻ کپي. نتيجي ۾ مون کي "جيئي سنڌ" واري ڪيڪار ئي موزون لڳي. ان تي پوءِ مون هڪڙو مضمون بہ لکيو هو، جو مرحيات عبدالحق عالماڻي پنهنجي هڪ پبليڪيشن ۾ شايع ڪيو هو، اها ڪيڪار جذباتي بہ آهي، تاريخي بہ ۽ سماجي، سياسي بہ ۽ ان کي تهذيبي ڪيڪار بہ چئي سگھجي ٿو.

سوال: اوهان جي ناول "پيار ڪهاڻي" تي اعتراض اُٿيو آهي تہ اهو جنس تي وڌيڪ ۽ سماجي مسئلي تي گھٽ زور ڏئي ٿو ۽ منجھس ٿيل ڳالهيون بہ ڇشڪي واري انداز سان ٿيل آهن. ڇا ائين آهي ڇا؟

ڊاڪٽر صاحب: جنسيات، سيڪس ۽ پيار انسان جو بنيادي جذبو ۽ ضرورت آهي. تنهن هوندي کان اِهو جنسياتي ۽ نفسياتي ادب مون مطالعي جي لحاظ کان پٺتي پڙهيو آهي. ان وقت تہ شايد مطالعي سان گڏ ڇشڪو بہ ملندو هو، پر ميڊيڪل ۾ وري عضون جي فلاسافي ۽ انهن جي اينا ٽامي ڏسڻ ۽ مشاهدي ڪرڻ جو موقعو مليو ۽ مون سوچيو تہ ان موضوع تي ضرور لکندس. هاڻي هي جو ناول پيار ڪهاڻي لکيو اٿم، اُهو منهنجي اڀياسي ۽ تخليقي جذبن ۽ پيار جي احساسن جو نچوڙ آهي. مون جڏهن هي ڪتاب لکيو پئي تہ مون ڪيترائي پنهنجا اندر لائين ٿيل ڪتاب کوليا. ڊائرين مان ڪوٽيشنس ڪٽي، وڏن وڏن فلاسافرن جا نظريا پڙهي، پوءِ پلاننگ سان هي ناول لکيو اٿم. هن ناول ۾، پيار بابت منهنجا احساس، جذبا، امنگون، حسرتون ۽ ناڪاميون بيشڪ آهن، پر مون ڇاڻي واڻي جنسياتي جذبا اڀارڻ ۽ ڇشڪي ونرائڻ لاءِ هن ناول ۾ ڪٿي بہ ولگر ڳالهيون ڪونہ لکيون آهن.

سو اِن حوالي سان مان اوهان جي يا ڪنهن ٻئي جي اٿاريل سوال کي مڃڻ لاءِ بلڪل تيار ناهيان تہ هي ناول محض چشڪي ونرائڻ لاءِ لکيو ويو آهي.

★ ★ ★

س: سائين، توهان پنهنجي خانواهڻ واري زندگيءَ جي باري ۾ ڪجھ ٻڌايو؟

ڊاڪٽر: چار درجا سنڌي خانواهڻ پرائمري اسڪول ۾ پڙهيم. سيڪنڊري تعليم جيئن شروع ٿي تہ انهيءَ وقت اسان کي نواب شاھ وڃڻو پيو. انهيءَ جو سبب اهو هو جو خانواهڻ يا ڪنڊياري ۾ هاءِ اسڪول ڪونہ هوندو هو.

س: سائين، مختلف ذاتين جا ماڻهو عباسي سڏائيندا آهن، جن ۾ ڪلهوڙن جي اڪثريت آهي. توهان مهرباني ڪري اهو ٻڌائيندا تہ توهان جي اصل ذات ڪهڙي آهي؟

ڊاڪٽر: منهنجي اصل ذات ڪنيڙو آهي. مان هينئر پاڻ کي ڪنيڙو سڏائڻ بهتر ٿو سمجهان، ڇاڪاڻ تہ ڪنيڙو اصل سنڌي لفظ آهي ۽ سهڻو لفظ آهي. ڇاهي تہ اسان سنڌي ماڻهن کي عربن جي پيٽ ۾ گهٽ هجڻ جو احساس پئي رهيو آهي، انهيءَ ڪري اسان جي وڏن عربن سان نسبت کي ملائيندي عباسي سڏائڻ شروع ڪيو. حالانڪ منهنجو والد ڪنيڙو سڏائيندو هو، پر منهنجو مامو ۽ وڏو سئوٽ ڪرنل مشتاق، عباسي سڏائڻ لڳا. اهڙيءَ طرح اسان جيڪي انهن جي پويان هئاسين، انهن بہ عباسي سڏائڻ شروع ڪيو. پر جڏهن ڪان آءٌ باشعور ٿيو آهيان، تڏهن ڪان ڇاهيان ٿو تہ جيڪر ڪنيڙو سڏايان، پر عباسي لفظ سان منهنجو نالو مشهور ٿي ويو آهي، انهي ڪري عباسي ئي سڏايان ٿو.

س: سائين، جيئن تہ توهان جي اصل ذات ڪنيڙو هئي. هاڻي توهان اسان کي پنهنجي ڪنيڙو جي باري ۾ ڪجھ ٻڌايو تہ ان جو پس منظر ڇا آهي ۽ اها ڪيئن وجود ۾ آئي؟

ڊاڪٽر: ڪنيڙو لاءِ چوندا آهن تہ اسان جا وڏا جنهن پير جا مريد هئا، ان کي اسان جو ڪو وڏو ڪير پهچائڻ ويندو هو اسان جي ڳوٺ ۽ پير صاحب جي درگاھ هڪ ٻئي کان ڪافي مفاصلي تي هئا. هڪ ڏينهن ڇا ٿيو تہ تمام گهڻو مينهن وسڻ جي باوجود اسان جو اهو وڏو، جيڪو پير صاحبن کي کير پهچائيندو هو، پير صاحبن تائين کير کڻي پهتو تہ انتي ان کي چيو ويو تہ هيتري مينهن ۾ بہ تون هتي کير کڻي پهچي ويو آهين! تون تہ ڪو ڪنيڙو آهين! اهڙيءَ طرح ان ڏينهن کان پوءِ اسان جو اهو وڏو ڪنيڙو سڏجڻ لڳو. هاڻي ان ڳالھ جي هتي وضاحت ڪري ڇڏيان تہ اسان جي ان وڏي کي ڪنيڙو ڪنب سان نسبت ڏيندي ڪوٺيو ويو هو، ڇو تہ ڪنب واري شيءِ اڏامڻ ڪري جلدي پهچي سگهندي آهي. اسان ڪنيڙا خانواهڻ ۾ تہ ڪافي گهٽ آهيون، پر خيرپور، سکر ۽ بهاولپور ضلعي ۾ ڪنيڙن جا ڪافي ڳوٺ آهن.

س: جيئن توهان پڙهيو بہ شهر نوابشاھ ۾ آهي ۽ ان کان پوءِ توهان حيدرآباد ۾ ئي رهيا آهيو، مطلب تہ توهان جو گهڻو وقت شهرن ۾ گذريو آهي. پر ان جي باوجود توهان جي لکڻين ۾ نج ٻهراڙين جي جهلڪ نظر ايندي آهي ۽ بلڪل اهو ماحول جيڪو صفا ٻهراڙيءَ جو هوندو آهي، ان جو ڪهڙو سبب آهي؟

ڊاڪٽر: جيئن تہ مون ٻهراڙيءَ سان واسطو بلڪل ئي نہ ٽوڙيو آهي. موڪلن ۾ مان هميشہ ننڍي هوندي کان ئي ڳوٺ ويندو هوس ۽ اهي ڏينهن ٻهراڙيءَ جي ماحول ۾ گهاريندو هئس. توهان جي انهيءَ سوال تي مون کي هڪڙي ڳالھ ياد اچي ٿي تہ پهرين ڪماڻي آءٌ ڪراچيءَ ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي آفيس ۾ کڻي ويو هوس، تہ جتي ڪاڪو لالچند امر ڏنومل، ٺماهي "مهراڻ" جو ايڊيٽر هوندو هو. اها ڳالھ پاڪستان کان اڳ جي آهي. انهيءَ

• هي سوال ڊاڪٽر نجم عباسي کان، مرتضيٰ سيال ۽ گل ڪونڌر جي ورتل انٽرويو تان کنيا ويا آهن- نصير

وقت آءٌ شلوار قميص ۾ هئس تہ مون گھٽتائي جو احساس پئي محسوس ڪيو. مون اني آفيس جي ورانڊي ۾ چڪر لڳايو تہ ڏٺم تہ ڪاڪو لالچند پنهنجي آفيس ۾ ويٺو آهي ۽ مون کي ان ڏي اندر وڃڻ جي همت نہ ٿي. ان وقت بہ ٽي چٽا ٻيا بہ ويٺا هئا ۽ اهڙيءَ طرح مان بورڊ جي آفيس مان ڪاڪي لالچند سان ملڻ کان سواءِ ئي واپس موٽي آيس. وري ٻئي ڏينهن ان جي آفيس ۾ ويس تہ هو اڪيلو ويٺو هو، پوءِ مان ان ڏي اندر هليو ويس. مان جيئن ئي ڪاڪي لالچند جي آفيس ۾ اندر گهڙيس، هن هڪدم اٿي مون سان هٿ ملايو. هن جي انهيءَ قدم سان منهنجي گھڻي همٿ افزائي ٿي. پوءِ مون کان پڇيائين تہ پٽ ڪيئن آيو آهين. ڪاڪو لالچند ان وقت گهٽ ۾ گهٽ پنجهٺ يا سٺر سالن جو هو. هن جي پڇڻ تي چيومانس تہ سائين مون ڪهاڻي لکي آهي، مهراڻ لاءِ جيڪڏهن موزون هجي تہ وٺو ۽ شايع ڪجو. ان تي مون کي چيائين تہ تون ويهہ مان هينئر واندو آهيان. ڪهاڻي پڙهي توکي ٻڌايان ٿو تہ موزون آهي يا نہ. اهڙيءَ طرح هن ان ئي وقت اها ڪهاڻي پڙهي ۽ چيو تہ ڪهاڻي ڪجهہ فني ڪچاين جي باوجود نهايت ئي موزون آهي، چو تہ تنهنجي لکيل ٻولي ڏاڍي سٺي آهي، ۾ هڪڙي ڳالهہ آءٌ توکي چوان ٿو تہ ڀهراڙيءَ جا ڇوڪرا جڏهن شروع شروع ۾ ڪراچي ۾ ايندا آهن تہ هو صحيح سنڌي ٻولي ڳالهائيندا آهن، ۾ ڪجهہ وقت شهر ۾ رهڻ کان پوءِ انهن جي ٻولي بگڙي ويندي آهي. تون هميشہ اهو خيال ڪجانءِ تہ پنهنجي اها ٻولي قائم رکندو اچين. تنهن ڪري مون کي ڪاڪي جي ڪيل اها نصيحت هميشہ ياد رهي آهي ۽ هونءَ بہ آءٌ ڪوشش ڪري ڀهراڙيءَ جا سنڌي لفظ استعمال ڪندو آهيان.

س: سائين، توهان پيشي جي لحاظ کان ڊاڪٽر آهيو. ڀريان توهان کي سرڪاري نوڪري بہ هئي. توهان اها نوڪري ڇڏي ڏني، ان جو ڪو خاص سبب هو؟

ڊاڪٽر: ڇاهي تہ نوڪري ۾ تمام گهڻيون پابنديون آهن ۽ مان جيئن تہ اسڪالرشپ هولڊر هوس، انهيءَ ڪري مون لاءِ اهو ضروري هو تہ مان گهٽ ۾ گهٽ پنج سال سرڪاري نوڪري ڪريان. اهڙيءَ طرح مان ڇهہ سال نوڪري ڪرڻ کان پوءِ استعيفا ڏئي ڇڏي. وڌيڪ توهان کي مان اهو بہ ٻڌائي ڇڏيان تہ ان وقت سرڪاري نوڪريءَ ۾ بدليون تمام جلدي جلدي ٿينديون هيون ۽ اها ڳالهہ منهنجي لاءِ تمام تڪليف واري هئي. انهيءَ دوران مون شادي بہ ڪري ڇڏي هئي ۽ ٻارڙا بہ ٿي چڪا هئا، انهيءَ ڪري منهنجي لاءِ گهر ڇڏڻ ڏاڍي ڏکي ڳالهہ ٿي پئي هئي.

س: جڏهن توهان استعيفا ڏني تہ اهو ڪهڙو سن هو؟

ڊاڪٽر: ١٩٥٩ع.

س: ان جو مطلب تہ اهو ون يونٽ جو دور هو تہ ڇا توهان جي بدلي اوپر پاڪستان تہ نہ ٿي هئي؟

ڊاڪٽر: جي نہ، اوپر پاڪستان تہ نہ ٿي هئي، ۾ منهنجي پوسٽنگ جڏهن نئي ۾ هئي تہ اختياري وارن منهنجي بدلي پنجگور (بلوچستان) ڪري ڇڏي، جنهن جو مون ان وقت تائين نالو بہ نہ ٻڌو هو. اجا نئي مان رليو ئي نہ ٿيو هئس تہ مون کي پنجگور مان ئي منهنجي دوست، جيڪو پڻ ڊاڪٽر هو، تار ڪئي تہ تون اجا پنجگور ڏانهن نہ اچجان، ڇو تہ هيڏي اچڻ وارا رستا برف پوڻ ڪري بند آهن. پوءِ مون پنهنجي دوست جي اها تار ڪٺي وڃي اختياريءَ وارن کي ڏيکاري ۽ پنهنجي بدليءَ جو حڪم معطل ڪرايم.

س: سائين، توهان جي پوري زندگي تمام گهڻن تجربن سان ڀريل هوندي. جيئن تہ هر ماڻهو کي زندگيءَ ۾ گهڻين ئي ڳالهين سان واسطو پوي ٿو ۽ هڪ ليکڪ جي حيثيت سان توهان شين کي وڌيڪ سهڻي نموني ۾ گهرائيءَ سان نظر مان ڪڍيو هوندو. توهان کي زندگيءَ ۾ ڏکيو ڪم ڪهڙو لڳو؟

ڊاڪٽر: بس مون کي زندگيءَ ۾ نوڪري ڪرڻ ئي تمام ڏکي لڳي.

س: جيئن تہ هڪ اديب تمام حساس شخص ٿيندو آهي، هاڻي توهان ٻڌايو تہ ان شخص جي ان حساسيت جو سندس ازدواجي زندگيءَ تي ڪو اثر پوي ٿو يا نہ؟

ڊاڪٽر: جي ها، ان ڳالهہ جو اثر ان جي ازدواجي زندگي تي پوي ٿو. ڇو تہ ان شخص ۽ ان جي گهر واريءَ جي ذهني لاڙن ۾ ڪجهہ فرق ٿئي ٿو.

س: سائين، توهان جو مقصد اهو آهي تہ جيئن تہ ان اديب جي گهر واري خود اديب نہ آهي، ان ڪري انهن جي ذهني لاڙن ۾ فرق ٿئي ٿو؟

ڊاڪٽر: مان توهان کي پنهنجو مثال ٻڌايان ٿو جيئن تہ منهنجي گهر واري منهنجي هم خيال نہ هئي، هاڻي ڇاهو تہ شاديءَ کان اڳ مون ڇوڪري کي ڏٺو ڪونہ، ان سان مليو ڪونہ هوس. ڇوڪري وڏي آفيسر جي ڌيءَ هئي ۽ شهري هئي. آءٌ ٻهراڙيءَ جو ۽ هڪ غريب ماستر جو پٽ هئس. جڏهن اسان جي شادي ٿي وئي تہ پوءِ هڪ ٻئي کي ڏٺوسين، تہ اسان جي خيالن ۾ تمام وڏو فرق هو. انهيءَ فرق جي ڪري اسان جي درميان ڪافي جهيڙا بہ ٿيا ۽ ان دوران ۾ ٽي ٻار هڪ ڇوڪرو ۽ ٻہ ڇوڪريون بہ ٿيا. نيٺ اسان جي ذهني لاڙن ۾ فرق هجڻ جو نتيجو طلاق جي صورت ۾ نڪتو ۽ منهنجي لاءِ شادي هڪ الميو ثابت ٿي.

س: جيئن تہ توهان جي شادي پنهنجي خاندان کان ٻاهر ٿي هئي، تہ ڇا اسان انهي شاديءَ کي لوَ ميريج چئي سگهون ٿا؟

ڊاڪٽر: جي نہ، منهنجي شادي پيار جي شادي نہ هئي، پر ارينج ميريج هئي، پر تنهن هوندي بہ ان جو انجام صحيح نہ ٿيو.

س: سائين، توهان پلا ان کان پوءِ ٻي شادي ڪئي؟

ڊاڪٽر: جي نہ. مون ٻي شادي نہ ڪئي، ان جو سبب اهو هو جو منهنجا ٻار مون سان رهيا. انهن جي ماءُ ٻي شادي وجي ڪئي. پر مان ٻارن تي ماٽيجي ماءُ آڻڻ نہ چاهي، ڇو تہ ماٽيجي ماءُ جو ڪردار بين الاقوامي سطح تي خراب رهيو آهي. حالانڪ منهنجي عمر ان وقت پنجيتاليهہ سال هئي ۽ مان شادي ڪري پئي سگهيس. مرد تہ سٺ سالن جي عمر ۾ بہ شاديون ڪن ٿا.

س: سائين، عام طور تي اهو ڏٺو ويو آهي تہ ڪافي اهڙيون شاديون بہ ناڪام وڃن ٿيون، جيڪي عورت ۽ مرد جي پسند سان ٿينديون آهن. توهان اهو ٻڌايو تہ ان جو ڪو سماجي سبب آهي يا نفسياتي پهلو آهي؟

ڊاڪٽر: سائين ان ڳالهہ جا سماجي سبب تہ گهٽيئي آهن، جن مان خاص سبب اهو آهي تہ انهن جي پاڻ ۾ انڊراسٽينڊنگ قائم رهي نہ ٿي سگهي. منهنجي شادي حالانڪ لو ميريج نہ هئي پر ان شادي مان منهنجو پيءُ ۽ مان ڏاڍو خوش ٿيا هئاسين، ڇو تہ هڪ آفيسر پنهنجي ڌيءَ هڪ غريب ماستر جي پٽ کي ڏني هئي، پر اڳتي هلي اها شادي ناڪام ٿي وئي.

س: سائين، هڪ اها ڳالهہ آهي تہ جڏهن ماڻهو جي انڊر اسٽينڊنگ نٿي رهي تہ پوءِ هو شخصيت ۾ ڪا کوٽ محسوس ڪري ٿو. جيڪ.ن ڪري ٿو تہ پوءِ توهان ان جي پورائي لاءِ ڇا ڪيو؟

ڊاڪٽر: جي ها، انڊر اسٽينڊنگ نہ هئڻ ڪري ماڻهو شخصيت ۾ کوٽ محسوس ڪري ٿو. مون ان ڳالهہ کي محسوس ڪندي پنهنجي طبيعت کي ڦيرائڻ جي ڪافي ڪوشش ڪئي، تہ مان هن جي مطابق هلان، ڇو تہ مان هڪ باشعور ماڻهو هئس، پر گهڻي ڪوشش جي باوجود بہ قصو نهي نہ سگهيو ۽ ويهن سالن جو عرصو ائين جهيڙي واري ماحول ۾ گذري ويو، جنهن جو انجام وڃي طلاق تي پهتو..

س: سائين، توهان جو هڪ ناول آهي "پيار ڪمائي،" ان ۾ ائين محسوس ٿئي ٿو جڻ تہ اهو توهان جي زندگيءَ جو

عڪس هجي، جو ته ان ۾ ڊاڪٽري پيشي سان لاڳاپيل شيون ۽ سماجي مسئلن جو تسلسل ڪجھه اهڙي ني نموني سان پيش ٿيل آهي.

ڊاڪٽر: هڪ ڪهاڻيڪار يا ناول نويس جڏهن ڪا ڪهاڻي يا ناول لکندو آهي ته اها پنهنجي زندگيءَ مان ڪڍندو آهي. واقعو هن سان پاڻ سان ٿيل هوندو آهي يا هن جي ڪنهن واسطي واري سان يا اهو واقعو هن ڪنهن کان ٻڌو هوندو آهي، بهرحال اها حقيقت ضرور هوندي آهي. پوءِ ان حقيقت کي مڪمل ڪرڻ لاءِ يا ناول جو رنگ ڏيڻ لاءِ ڪجهه ڪردار ۽ ڳالهيون وڌيڪ شامل ڪرڻيون پونديون آهن. هاڻي هن ناول ۾ ڪجهه حصو منهنجي ذاتي زندگيءَ جو به آهي. پر بين جو به آهي. جنهن لاءِ توهان ائين چئي سگهو ٿا ته اهو منهنجي مشاهدي مان ورتل آهي. مون کي دوست چوندا آهن ته مون پنهنجي آتم ڪٿا لک، ته آءٌ انهن کي چوندو آهيان ته آتم ڪٿا ۾ ماڻهو سمورو سچ نه لکندا آهن. هو پنهنجي زندگيءَ جون سٺيون ڳالهيون يا خوبيون ته صحيح لکي ويندا آهن پر پنهنجي ڪچين ڳالهين يا اوڻاين تي ڪافي حد تائين پردو وجهي ويندا آهن. انهيءَ ڪري توهان جيڪڏهن منهنجي زندگيءَ جي باري ۾ ڄاڻڻ چاهيو ٿا ته پوءِ منهنجون لکيل ڪهاڻيون ۽ ناول پڙهو.

س: ماضيءَ ۾ توهان پنهنجي پرائيويٽ ڪلينڪ هلائيندا رهيا هئا، هاڻي ڪجهه وقت کان اها ڪلينڪ توهان بند ڪري ڇڏي آهي، ان جو سبب توهان جي طبيعت جي ناسازي هو يا حيدرآباد جا لساني جهيڙا؟

ڊاڪٽر: ڪلينڪ بند ڪرڻ جو سبب منهنجي طبيعت جي ناسازي آهي، جو ته فالج جو حملو ٿيڻ ڪري منهنجي فزيڪل پوزيشن اهڙي نه آهي جو مان پنهنجي پريڪٽس جاري رکي سگهان.

س: سائين، توهان دهشتگردن هٿان حيدرآباد وارو گهر ڦرجي وڃڻ کان پوءِ ڪجهه وقت سکر ۾ وڃي رهيا هئا، هاڻي وري حيدرآباد ۾ رهو ٿا، انهيءَ جو سبب توهان جو حيدرآباد سان دلي لڳاءُ آهي يا ڪو ٻيو؟

ڊاڪٽر: مان حيدرآباد مان نڪرڻ کان پوءِ ڪجهه وقت ڪراچيءَ ۾ پنهنجي پٽ "نديم" وٽ رهيس. پوءِ سکر ۾ ۽ هاڻي وري حيدرآباد ۾. چوته ڪجهه گهرو حالات اهڙا آهن جو هتي مون کي وڌيڪ سهوليت محسوس ٿئي ٿي ۽ ڪجهه اهو به آهي ته مان حيدرآباد ۾ چاليهه سال رهيو آهيان، انهيءَ ڪري منهنجو حيدرآباد سان دلي لڳاءُ آهي.

س: سائين، سنڌي ادب ۾ توهان جي هڪ نمائنده حيثيت آهي، توهان مهرباني ڪري اهو ٻڌائيندا ته توهان جي اولاد مان ڪو لکي ٿو؟

ڊاڪٽر: مون کي اهو تمام گهڻي افسوس سان چوڻو ٿو پوي ته منهنجي اولاد کي ادب سان ڪابه دلچسپي ڪانهي. مان ته اهو سوچيندو هئس ته مون وٽ هيترا ڪتاب آهن، انهن کي ڪير سنڀاليندو جو ته جنهن ماڻهوءَ کي ڪتابن جو شوق نه آهي انهيءَ لاءِ ڪتاب بي معنيٰ آهن.

س: سائين توهان جي ننڍيءَ ڪڪي (ڪونج) ته شايد ڪجهه ڪهاڻيون لکيون آهن؟

ڊاڪٽر: ها انهيءَ به ٽي ڪهاڻيون لکيون هن ۽ اجا به چوندي آهي ته مان ڪهاڻيون لکان ٿي. پر هوءَ باقاعده ليکڪا جي حيثيت سان سامهون اچي نه سگهي آهي ۽ ان کي اينترو پڙهڻ جو شوق به ڪونه آهي.

س: سائين ڀلا توهان جي خاندان مان ڪو ٻيو لکي ٿو؟

ڊاڪٽر: جي ها، منهنجي خاندان مان به چوڪرا جيڪي منهنجا ڀاڻيجا آهن، جن مان هڪ جو نالو سرمد عباسي ۽ ٻئي جو اسلم عباسي آهي، اهي لکن به ٿا ۽ انهن کي ڪتاب پڙهڻ جو شوق به آهي.

س: سائين، توهان جو پنهنجي زندگي ۾ گهڻين ئي شخصيتن سان واسطو پيو هوندو، توهان مهرباني ڪري اهو ٻڌائيندا ته توهان کي سڀ کان وڌيڪ ڪهڙي شخصيت متاثر ڪيو؟

ڊاڪٽر: مان پنهنجي زندگيءَ ۾ محمد عثمان ڏيپلائيءَ جي شخصيت کان گهڻو متاثر ٿيو آهيان، جو ته اهو ڪامريڊ

ماڻهو هو ۽ ان جا خيالات ترقي پسند هئا. هن سان ڏاڍيون ڪچهريون ٿينديون هيون ۽ هن جون لکڻيون پڙهندو هئس ۽ حقيقت ۾ مون ۾ جيڪو ذهني انقلاب آيو سو محمد عثمان ڏيپلائيءَ جي لکڻين آندو.

★ ★ ★

سوال: ڪو ڪتاب، جيڪو توهان جي زندگي ۾ فئوريٽ رهيو هجي؟

ج: ڪتاب جيڪي مون کي پسند آهن زندگي ۾، اهي صرف ٻه آهن. ڊاڪٽر سڪندر مغل جو ارتقائي ڪهاڻي ۽ ٻيو ٻه انهيءَ جو ٿي لکيل آهي. اهي بيماري دوران ٻه پڙهندو آهيان.

سوال: سائين توهان پنهنجين ڪهاڻين کي ڪيترين سيٽنگس ۾ لکندا آهيو. هڪڙي سٽنگ ۾ لکندا آهيو يا ان کي مختلف سٽنگس ۾ لکندا آهيو؟

ج: مختلف سٽنگس ۾. چاڪاڻ جو ڪهاڻي ننڍي هوندي آهي ته هڪڙي سٽنگ ۾ ۽ ڪنهن ڪنهن ڪهاڻيءَ کي ته ٻه ٽي ڏينهن ٻه لڳي ويندا آهن. هاڻ ته لکڻ ۾ تڪليف ٿي رهي، انهيءَ ڪري چار پنج ڏينهن ٻه لڳي ويندا آهن. انهيءَ وچ ۾ خيال ٻه ڪي وسري ويندا آهن، پر بهرحال ڪهاڻي ڪنهن نه ڪنهن نموني لکي وٺندو آهيان.

سوال: پنهنجي ڪهاڻي کي توهان ري رائيٽ ڪندا آهيو؟

ج: نه، ري رائيٽ نه ڪندو آهيان. اڄ تائين مون ڪا ٻه ڪهاڻي ري رائيٽ نه ڪئي آهي.

سوال: موسيقيءَ جو اوهان کي شوق آهي؟

ج: نه سائين بلڪل نه، ائين ٻڌندو آهيان، سنڌي راڳ. باقي نه.

سوال: پلا توهان کي ڪو فنڪار پسند ڪونهي؟

ج: پسند جي فنڪاره روبينه آهي.

سوال: توهان سفر ڪٿي ڪيا آهن؟

ج: انگلينڊ جو سفر ڪيو آهي، بس.

سوال: وطن سٺو لڳو يا انگلينڊ؟

ج: پنهنجو وطن سٺو لڳو.

سوال: شاعرن ۾ سائين اوهان کي ڪو شاعر پسند آهي؟

ج: نه سائين، شاعري مون کي پسند ئي ڪونه اچي، شاعري مان پڙهندو ٻه ڪونه آهيان.

سوال: انهيءَ جو ڪو خاص سبب آهي جو شاعري توهان کي پسند ڪونهي؟

ج: بس سائين مون پنهنجي ادبي زندگي شاعري سان شروع ڪئي هئي. اسڪول ۾ مشاعرا ٿيندا هئا، اتي مون شعر ناهڻ شروع ڪيو. روايتي شعر گل ۽ بلبل جا ٻه ناهيم، پر جڏهن مئٽرڪ پاس ڪيم ته شعر مون کان ڇڏائجي ويو.

سوال: سائين توهان کي ذاتي طور تي ڪهاڻي پسند آهي يا ناول؟

ج: ڪهاڻيون پسند آهن.

سوال: پنهنجا همعصر ڪهاڻيڪار توهان ڪنهن کي ٿا سمجهو، ڪي نالا آهن توهان جي همعصرن جا؟

ج: امر جليل، نسيم ڪرل، طارق اشرف.

سوال: سائين توهان جن همعصرن جي ڳالهه ڪئي آهي، انهن مان ڪو پسند آهي؟

ج: امر جليل.

سوال: پسند جي ڳالهه لئي آهي ته توهان کي ڪهڙي قسم جا ماڻهو پسند آهن؟

• هي ڪجهه سوال ڊاڪٽر نجم عباسيءَ کان محمود مغل ئي. وي انٽرويو ۾ پڇيا هئا - نصير

ج: خاموش طبيعت جا ماڻهو مون کي وڌيڪ پسند آهن.

سوال: ڪتابن جي باري ۾ سوال تہ توهان جا هيستائين ڪيترا ڪتاب ڇپجي چڪا آهن؟

ج: منهنجا ڪل ٣٠ ڪتاب ڇپجي چڪا آهن، جن مان ڪي مضمونن جا، ڪي ناول آهن. ١٦ ڪهاڻين جا آهن، ڪي ترجما آهن.

سوال: توهان جي ڪتابن تي توهان کي ڪهڙا انعام يا ايوارڊس مليا آهن؟

ج: مون کي پنهنجي پهرئين ڪتاب تي بہ ايوارڊ مليا هئا. هڪڙو سنڌ يونيورسٽي طرفان ٻيو پاڪستان رائيٽرس گلڊ طرفان ۽ ٻي هڪڙي ڪهاڻي تي بہ انڊيا مان مون کي انعام مليو هو ۽ ٻيا بہ ايوارڊ مليا هئا، پر هينئر ياد ناهن.

★ ★ ★

سوال: ڪلينڪ جي ديوار سان ڪارنر تي آمهون سامهون اسٽورس، رنگا رنگ دوائون، ان ڪان اڳيان اسٽيشن روڊ ۽ زندگي اڄڪلهہ ميڊيڪل اسٽورس تي رکيل دوائن وانگر ڪيڏي نہ رنگين ۽ رستي تي هلندڙ گاڏين وانگر ڪيڏي نہ تيز رفتار آهي. (مون دل ۾ سوچيو ۽ ڪانٽس پڇيم) ڊاڪٽر صاحب اوهان جي ڪهاڻي، نئين زماني جي نون قدرن ۽ ٽريندس سان ڪيتري قدر ساٿ ڏئي سگهي آهي؟

منهنجي سوال تي ڊاڪٽر صاحب گنڀير ٿي ويو. وراڻيائين، وقت بيشڪ تيز رفتاريءَ سان وجي اڳتي وڌندو، پر اسين ڪٿي آهيون؟ حالتن اسان سان ڪهڙا نہ هاجا ڪيا آهن، ڪهڙا ڪهڙا نہ ويل وهايا آهن، ۽ اسان هاڻي تاريخ جي ڪهڙي دور ۾ آهيون. ان سموري صورتحال جو جائزو وٺو ۽ پوءِ منهنجي ڪهاڻين کي پرکيو. ٻيو عرض تہ ٽيڪنيڪ ۾ جيڪي نوان لاڙا آيا آهن، مون وٽ انهن کان وڌيڪ مواد جي اهميت آهي ۽ ان ڏس ۾ مون پاڻ کي هميشہ سوڀارو محسوس ڪيو آهي تہ مان جيڪو ڪجهہ لکان پيو اهو ماڻهن تائين ڪميونيڪيٽ بہ ٿي رهيو آهي ۽ جڏهن پڙهندڙن وٽان ان جو ثبوت ملندو آهي تہ پڪ ٿيندي اٿم تہ نوان لاڙا ۽ فنائتا ڍنگ اختيار نہ ڪرڻ جي باوجود منهنجي ڪهاڻي "هر واسي" آهي ۽ ماڻهو ان کي سمجهي ان مان اتساهہ بہ حاصل ڪري رهيا آهن.

سوال: موجوده دور ۾ توڻي پنهنجي همعصرن ۾ اوهان سڀني کان وڌيڪ لکيو آهي، ڪڏهن ائين سوچيو اٿوَ تہ گهڻو ٿيو، دٽس آل! هاڻي ريسٽ ڪرڻ گهرجي؟

ڊاڪٽر صاحب: ريسٽ جو تہ سوال ئي پيدا ڪونہ ٿو ٿئي. لکڻ مون وٽ محض هابي يا وندر تہ ڪونهي جو ٿڪجي ۽ ورچي پوان. لکڻ کي تہ مون ذميواري جي معنيٰ ۾ ڪنيو آهي ۽ اڃا تہ پاڻ خواهش اٿم تہ جيڪر وڌيڪ لکان، پر اڄ ڪان وڌيڪ وقت روزگار کي بہ ڏيڻو ٿو پوي، ان ڪري ڏک اٿم تہ پنهنجي خواهش پٽاندڙ اڃا بہ گهڻو لکڻ کان قاصر آهيان.

سوال: اوهان جا هيل تائين (٣٠) ڪتاب ڇپجي پڌرا ٿي ويا آهن. سچ ٻڌايو، اوهان کي پنهنجا لکيل ڪتاب وڌيڪ وڻندا آهن يا پنهنجا ٻار؟

ڊاڪٽر صاحب: ٻار ۽ ڪتاب ٻئي منهنجون تخليقون آهن. ٻئي پيارا آهن، پر ٻار وڌيڪ پيارا اٿم، ڇو تہ اهي تخليق سان گڏ انسان بہ تہ آهن.

موڪلائڻ کان اڳ مان ڊاڪٽر صاحب کان آخري سوال پڇان ٿو تہ زندگي جيڪا گذاري چڪا آهيو يا گذاريو پيا، ڇا ٿا محسوس ڪريو ان جي باري ۾؟

ڊاڪٽر صاحب: زندگي ڏاڍي پياري شئي آهي. دل چاهي ٿي تہ هڪ دفعو وري بہ نئين سنئين ملي، جيئن جيڪي اوڻايون رهجي ويون آهن، انهن کي ختم ڪري وڌيڪ خوشگوار زندگي گذاري سگهجي. باقي هنن حالتن ۾ قومي ۽ طبقاتي ظلم ڏسي دل ڪڙهندي ۽ دماغ اُپامندو آهي. بس اهائي پيڙا زندگي کي با معنيٰ خوشحال ۽ آزاد بنائڻ لاءِ اتساهيندي آهي ۽ مون کي قلم کڻڻ تي مجبور ڪندي آهي.

تنوير جوڻيجو

اڻجاتل شهر جو نقشو

(شبنم گل جي ڪهاڻين جي مجموعي بابت مطالعاتي ويهڪ)

شبنم گل ڪنهن تعارف جي محتاج ناهي. هڪ طرف هوءَ خوبصورت ڪهاڻيڪاره آهي ته ٻئي طرف حساس شاعره، ساڳئي وقت منفرد ڊرامه نگار به.

"اڻجاتل شهر جو نقشو" سندس ڪهاڻين جو مجموعو آهي. جنهن جو مهورت تازو محترم محمد ابراهيم جويي فناز هوٽل ۾، چند اديب دوست سائين جي موجودگيءَ ۾ ڪيو.

شبنم هڪ طرف عورت آهي ۽ عورت جي مسئلن جي نشاندهي ’ن پنهنجي ڪهاڻين ۾ ڪئي آهي ته ٻئي طرف شبنم جي وابستگي ريڊيو پاڪستان حيدرآباد سان به رهي آهي.

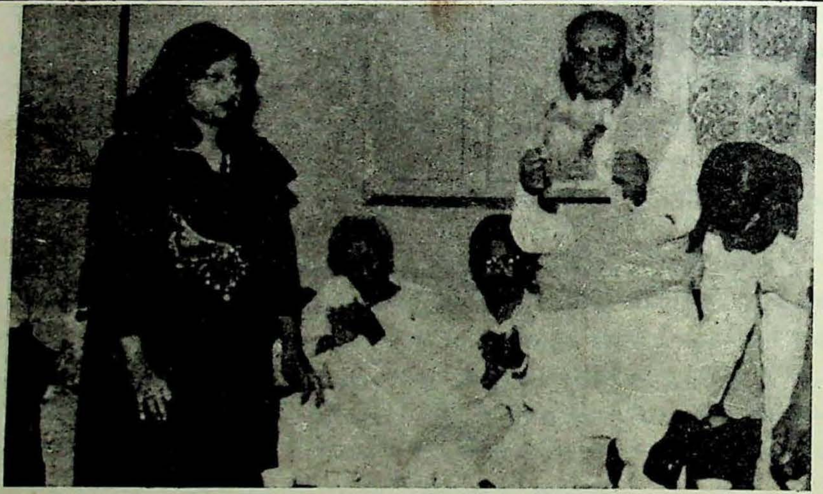

محمد ابراهيم جويو ڪهاڻي ڪتاب "اڻجاتل شهر جو نقشو" جو مهورت ڪري رهيو آهي.

هونئن ته عورت جي مسئلن جي نشاندهي گهڻين ئي عورت ليکڪائن ڪئي آهي. پر شبنم، جنهن عورت جو ذڪر ڪري ٿي اها روايتن ۾ قيد نه آهي، پر گهر جي چوديواريءَ کان ٻاهر نڪتل آهي. هوءَ يونيورسٽيءَ ۾ به وڃي ٿي، سيمنار به اٽينڊ ڪري ٿي، نوڪرين کي به منهن ڏئي ٿي، دنيا کي ڏسي ٿي، مڙدن سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي هلي ٿي ۽ انهي ٻاهرين دنيا جا مسئلا، جنهنجا خواب، بند گهرن جي عورتن ڏٺا، شبنم پنهنجي قلم وسيلي بيان ڪري ٿي.

شبنم، عورت جي ڪهڙن پهلوئن کي اجاگر ڪيو آهي؟ اهو ذڪر پوءِ ... هن وقت احوال ان غير روايتي گڏجاڻيءَ جو جيڪا، "اڻجاتل شهر جو نقشو" جي مهورت جي سلسلي ۾ منعقد ڪئي وئي.

نہ ڪا اسٽيج آهي نہ ماڻهن جي بي پناھ رش آهي نہ وري ڪو اجايو سجايو گوڙ گهمسان آهي. ڪجھ اديب دوست ساٿي آهن... جن کي آءُ سڃاڻي سگهي آهيان. اهي آهن.

مانواري آپا رشيده حجاب، مانواري خيرالنساءَ جعفري، محترمہ نذير ناز، محترمہ زبيده ميتلو، محترمہ عطيہ دائود ، محترمہ دلشاد مرزا، محترمہ سحر رضوي، محترمہ سنيتا ، عربيا نور، صائمہ....

۽ مڙد حضرات ۾ شامل آهن محترم ابراهيم جويو، محترم ولي رام ولڀ، مانوارو مراد علي مرزا، پروفيسر عبدالغني شيخ صاحب، محترم امير علي قادري، نصير مرزا، طارق عالم، جامي چانڊيو، تاج جويو، اياز لطيف پليجو ۽ ٻيا.

شروعات چانهن جي پياليءَ سان ۽ آغاز شبنم جي گهوٽ، ڀاءُ اشتياق انصاريءَ جي پليڪار سان جنهن ۾ پنهنجائپ آهي، قرب آهي ۽ گڏجاڻي ڪوٺائڻ جو مطلب ۽ مقصد بيان ٿيل آهي.

ڀاءُ اشتياق چئي ٿو:

"گڏجاڻي ڪوٺائڻ جو مقصد آهي، ڪهاڻيڪار کي ڪهاڻيءَ جي فن بابت سکيا ۽ تربيت ڏيڻ ... بنيادي طور آءُ رانديگر آهيان راند جي ميدان ۾ رانديگر ڪيترو بہ سينئر ڇو نہ هجي، پر جديد لاڙن ۽ رجحانن کان واقفيت لاءِ ڪوچز هوندا آهن، جيڪي رانديگر کي جديد کان جديد واقفيت فراهم ڪندا آهن. پر ڪهاڻيءَ ۾ هن قسم جي ڪاروايت ڪانهي. انهي سلسلي ۾ هن گڏجاڻيءَ جو اهتمام ڪيو اٿئون تہ جتي گڏ ٿي، نئين فڪر نئين سوچ ۽ نون ويچارن بابت، ڪهاڻيڪار کي روشناس ڪرائجي."

گڏجاڻيءَ جي باقاعدي شروعات ٿيڻ کان اڳ ٻن منٽن جي خاموشي اختيار ڪئي وئي مشهور صحافي رضيہ ڀٽيءَ جي وفات تي.

ڊاڪٽر اسحاق انصاري ساٿين جي تعارف جو ڪم سر انجام ڏئي رهيو آهي.

۽ ساڳئي وقت "اڻجاتل شهر جو نقشو" جو تعارف بہ ڪرائي رهيو آهي. ٽائيٽل کان وٺي ڪهاڻين جي Contents تائين "شبنم جي هِن مجموعي ۾ شامل، ٻارنهن ڪهاڻين مان ڏهہ ڪهاڻيون عورتن سان لاڳاپيل آهن. شبنم جي ڪهاڻين ۾ ڏکن جا رنگ غالب آهن. عورتن جي اندر جي اڌمن ۽ ڪيفيتن جو بي پناھ اظهار آهي." هيءَ راءِ اسحاق انصاريءَ جي آهي ۽ هاڻي گروپ ڊسڪشن شروع ٿئي ٿو. گوري ولڀ چواڻي: "شبنم جون ڪهاڻيون، تاثراتي ڪهاڻيون آهن. ڪردار جيترا جاڳندا اسان سان گڏ هلندڙ گهمندڙ آهن. شبنم پنهنجين ڪهاڻين ۾ ٻن ذرين کي هڪ ٻئي سان برسرپيڪار ڏيکاريو آهي. هڪڙي ذر عورت آهي تہ ٻي ذر آهي سماج."

عطيہ دائود هميشه پنهنجي راءِ جو اظهار نهايت ڀرپور نموني ۾ ڪندي آهي. پاڻ کي Feminist قرار ڏيندي عطيہ چوي ٿي تہ: "شبنم بہ آزاديءَ نسوان جي قائل آهي پنهنجين لکڻين ۾ عورت جي مسئلن جي ڀرپور نشاندهي ڪئي اٿئين."

مانواري آپا رشيده حجاب پنهنجي خيالن جو اظهار، پنهنجي مِٺي لهجي ۾ هن ريت ڪري ٿي: "بنيادي طرح هر انسان پنهنجو پاڻ سان پيار ڪندو آهي اهوئي سبب هوندو آهي جو هر ڪهاڻيڪار جي لکڻين ۾ پنهنجي وجود جي جهلڪ نمايان هوندي آهي. جيئن تہ انسان بنيادي طرح ساڳيو آهي ان ڪري مسئلا بہ ساڳيا آهن.البت پيشڪش جو انداز ضرور بدليو آهي. شبنم جي ڪهاڻين ۾ بہ اُهي ساڳيائي ڪردار آهن جيڪي اڄ کان اڳ لکندڙ خواتين جي ڪهاڻين ۾ هئا. نازان جو ڪردار ثميره وٽ بہ هئو. ڪهاڻي سائنس جو ڪو ڪتاب ڪونهي، ڪهاڻي جذبن ۽ اڌمن جو اظهار آهي، ۽ جذبا ۽ اڌما سمونڊ هوندا آهن جن کي قيد ڪري نٿو سگهجي."

۱۴ مارچ ۱۹۹٦ع تي فتاز هوٽل ۾ ڪوئيل شبنم گل جي ڪهاڻي ڪتابي "اڻجاتل شهر جو نقشو" جي مطالعاتي ويهڪ جي موقعي تي ڪتاب جي ليکڪا، اشتياق انصاري، محمد ابراهيم جويو، مراد علي مرزا، نصير مرزا، تاج جويو، جامي چانڊيو، پروفيسر امير علي قادري، اسحاق انصاري، اياز لطيف پليجو، مشتاق شابراڻي، آپا رشيده حجاب، خيرالنساء جعفري، تنوير جوڻيجو، عطيہ داؤد، زبيده ميتلو، گوري ولي، ناظم پنهور، سنيتا گانڌي ۽ سحر رضوي.

مشهور شاعره زبيده ميتلو.... گھڻي وقت کان پوءِ منظر عام تي آئي آهيءِ پنهنجي هن ظاهرائپ جو ڪريڊٽ شبنم کي ڏني ٿي: "مون شبنم جون سموريون ڪهاڻيون هڪ ئي ويهڪ ۾ ويهي پڙهيون آهن."

سحر رضوي، عورتن جي حقن لاءِ جدوجهد ڪندڙ سياسي ڪارڪن، عورتن لاءِ شبنم جي لکيل ڪوشش کي ساراهيندي، عورتن جي حقن جي ڳالهه ڪري ٿي.

خيرالنساءِ جعفري پنهنجي بي ساخته، ذومعني ۽ خوبصورت جملن سبب، مقبوليت جا سڀئي رڪارڊ ٽوڙي چڪي آهي، حسب دستور ننڍڙا ۽ خوبصورت جملا سندس خيالن جو نتيجو آهن: "ڪنهن به شئي جي وڻڻ لاءِ ڪو سبب ضروري ناهي هوندو، شبنم جو انتساب، شبنم جو پيش لفظ، شبنم جون ڪهاڻيون مونکي وڻيون، بناسبب جي".

طارق عالم ابڙو به خوبصورت جملن جو مالڪ آهي. طارق چئي ٿو: "مان بنيادي طور ڪهاڻيڪار آهيان مون شبنم کي پڙهيو آهي ۽ هن موقعي تي سندس ڪهاڻين کي ڊائسيڪشن هال ۾ ڪٽي وڃي وڍ ڪٽ ڪرڻ جو ڪو به ارادو ڪونه ٿو رکان. ليکڪ يا ليکڪ هوندو آهي يا ناهي هوندو. شبنم ڪهاڻيڪار آهي ۽ سندس ڪهاڻيون دل کي ڇهندڙ ۽ وڻندڙ آهن."

نصير مرزا جو قلم جيترو تيز ۽ پرتاثير، اوترو ئي سندس گفتگو ۽ انداز بيان به پر تاثير. نصير نهايت پرپور ۽ جامع انداز ۾ عورتن جي ادبي تاريخ جي باري ۾ ٻڌايو ۽ چيو ته اڄ جي دور جي تقاضا ڪهاڻيءَ جو Formate ۽ Content آهي جنهن تي هر ليکڪ کي ڌيان ڏيڻ گهرجي".

جامي چانڊيو نوجوان اديب محقق صحافي ۽ دهڻ پڙهيو نوجوان / پنهنجي راءِ جو اظهار ڪندي چوي ٿو: "جيڪڏهن ڪو اديب يا ليکڪ چاهي ته سندس لکڻي عالمي معيارن ۽ فن جي اصولن تي پوري لهي ته ان لاءِ کيس عالمي ادب جي اصولن ۽ معيارن کي Fallow ڪرڻو پوندو"

ابراهيم جويو صاحب پنهنجي خيالن جو اظهار هنن لفظن ۾ ڪيو: "اديب جڏهن لکي ته کيس سوچ ڪرڻ گهرجي ته هو لکي ڪهڙي ڪلاس يا طبقي لاءِ ٿو ۽ انهن کي آڏو رکندي ئي اهڙي ٻولي استعمال ڪرڻ گهرجي." جويو صاحب شبنم کي صلاح ڏني ته انگريزي لفظن بدران سنڌي ٻوليءَ جو سولو استعمال پنهنجين ڪهاڻين ۾ ڪري ته بهتر رهندو"

ولي رام ولڀ صاحب پنهنجن خيالن جو اظهار نه رڳو محفل ۾ ڪيو پر ڪتابي صفحن تي به سندس اکر نقش آهن: "هي ڪهاڻيون سنڌي سماج جي وچئين ۽ هيٺين وچئين طبقي جو عڪس پيش ڪن ٿيون جيڪي ڪيترن ئي Gaps جي باوجود نهايت سانتيڪيون ننڍي پيماني واريون گهرائيءَ سان محسوس ڪري لکيل آهن. ڪهاڻين ۾ احساساتي ۽ تاثراتي جذبن جو ڀرپور اظهار آهي. ڪردارن جي گفتگو ۽ سوچ جو انداز فيلسوفاڻو، روحانيت ڀريو ۽ دل کي ڇهندڙ آهي."

ولي رام ولڀ صاحب جي گفتگوءَ کانپوءِ مراد علي مرزا صاحب سڄي گفتگوءَ کي آخري شڪل ڏيندي سهيڙيو.

۽ هينئر ... وارو شبنم جو ... لهجي جو ميناج ـ لفظن جي چونڊ جو حسن . گفتگوءَ جو ڏيرج ۽ سندس شخصيت جو اهو روپ، ڪهاڻيڪاره شبنم، ڊرامه نگار شبنم ۽ شاعره شبنم کان گهڻو متيرو آهي.

سندس انداز بيان جو جادو هر دل ۽ ذهن تي حاوي آهي، سحر اندازيءَ واري ڪيفيت آهي.

شبنم پنهنجي خيالن جو اظهار ڪري رهي آهي:

"منهنجين ڪهاڻين جا موضوع معاشرتي مسئلن ۽ فرد جي بدلجندڙ نفسياتي روين جي چوڌاري ڦرن ٿا. خاص ڪري فرد جي داخلي مسئلن ڪي مون احساس جي اک سان منفرد انداز ۾ ڏٺو آهي. مون زندگيءَ جي چهري تان رونق جا خوشنما نقاب لاهي، تنها لمحن جي حسن کي دل جي گهراين سان محسوس ڪيو آهي، اهوئي سبب آهي جو منهنجين ڪهاڻين ۾ صبح جي تازگيءَ بدران سج لهندڙ سمي جي اداسي آهي. منهنجين تحريرن ۾ Pessimism جي جيڪا جهلڪ آهي. ان کي مان هڪ اهڙي تعميري علامت سمجهندي آهيان، جيڪا فڪر تي جمود طاري ڪرڻ بدران ان کي سدائين متحرڪ رکندي آهي.

مون پنهنجي تحريرن وسيلي ڪڏهن بہ مخصوص سوچ يا مخصوص نظريي جي پرچار ناهي ڪئي. پر ائين ضرور آهي تہ هڪ منتشر سوچ رکندڙ معاشري ۾ رهندي، مون پنهنجي چوڌاري اهڙو ماحول ڏسڻ جي خواهش ضرور ڪئي آهي. جتي سيني کي جيئڻ، مرضيءَ سان ساهہ کڻڻ ۽ خواب ڏسڻ جي هڪ جيتري آزادي هجي."

شبنم جي سحرانگيز گفتگو ماحول ۾ مات جو مانداڻ پري ڇڏيو. ان گهڙي مون کي نصير مرزا جو هڪڙو بيو جملو ياد اچي ٿو جيڪو هن شبنم کي مخاطب ٿيندي ادا ڪيو هو.

"پنهنجيءَ گفتگو جهڙيون ئي خوبصورت ڪهاڻيون بہ تخليق ڪيو نہ."

ڪهاڻين جي مجموعي "اڻڄاتل شهر جو نقشو" جي ٽائيٽل جو عڪس

انيس انصاري

مثالي شخص / مثالي عالم

ساڻس رڳي واقفيت نہ پر محبت هئي، ڪنهن حد تائين عقيدت پڻ، طبيعت ني اهڙي هيس، منن ٻولن سان ماڻهو جو من موهي وجهندو هو. وقت ٻوقت جڏهن دل تي بار پوندو هو تہ لنگهي ويندو هيم وٽس. اٽندو هيس تہ ذهن تان بار ۽ دل تان غبار دور ٿي ويا ويندا هئا. هو خوشيون ونڊيندڙ ۽ ڏک دور ڪندڙ انسان هيو. رب مرهيس.

ڊاڪٽر عبدالمجيد ميمڻ سان نہ رڳو علم ادب جي ناتي پر پاڙيسري هئڻ ڪري بہ ويجهائپ هئي. ڪجهہ وقت هڪ آفيس (روينيوڪاتي) ۾ بہ گڏ ڪم ڪيو هيوسي. سڏ ۾ سڏ ڏيڻ جي اميد منهنجي ٻين کان وڌ مرحوم ۾ هوندي هئي.

ڊاڪٽر صاحب گهڻ پهلو شخصيت جو حامل هو. نہ رڳو تحقيقي ڪم ۾ پڙ هو پر تخليقي ڪم ۾ بہ گهڻو مٿاهون هو. سندس مضمونن ۽ ڪتابن ۾ گوناگون موضوع موجود آهن. ڇپيل مواد تہ سندس ڪافي آهي پر اڻ ڇپيل مواد بہ وٽس ڪافي موجود هيو. نہ رڳو سنڌيءَ ۾ پر اردوءَ ۾ بہ ڪافي ڪتابن جو مصنف هو. لسانيات تي سندس اردو ڪتاب جو سنڌيءَ ۾ مون ترجمون ڪيو آهي. تحقيقي ڪم سان گڏ تنقيد جو بہ وڏو ماهر هيو. سندس قلم مان تبصرا، تعارف ۽ خاڪا بہ نڪتا. اعزاز جي علم ۽ ادب ۾ ڪيس ملياسي اڪيچار آهن. سندس قابليت ڪري حڪومت بہ کيس "تمغہ امتياز" سان نوازيو.

ڊاڪٽر صاحب جي اوطاق ۾ هميشه رونق لڳل هوندي هئي. ڪٿان ڪٿان جا ماڻهو جن ۾ اديبن ۽ شاعرن سان گڏ ضرورت مند پڻ هوندا هئا ڪهي وٽس ايندا هئا. هر هڪ سان محبت سان پيش ايندو هوپنهنجن سان بہ اهڙو تہ پراون سان بہ اهڙو. دستر خوان جو بہ ڪشادو هو. ٻاهريان تہ نهيو پر مقامي ماڻهن کي بہ ماني وقت ڪارائڻ سواءِ ڪين ڇڏيندو هو. سياري ۾ چانهہ ۽ اونهاري ۾ شربت هر هڪ آئي وئي کي سڪ مان پيش ڪندو هو. طعام سان گڏ قيام جو بندوبست پڻ وٽس هو. ٻاهريان ماڻهو رات اڪثر وٽس گذاريندا هئا.

مصروفيتن (ماڻهن سان ملڻ، سندن خاطر تواضع ڪرڻ، گهرجائن جون گهرجون پوريون ڪرڻ، ضرورت مندن سان آفيسرن وٽ پير پري وڃڻ. مجلس، مذاڪرن ۽ مشاعرن ۾ بهرو وٺڻ وغيره) مان پتو نہ آهي ڪهڙي وقت فراغت حاصل ڪري مطالعو ڪندو يا لکندو هو. سندس ڇپيل مواد مان ائين معلوم ٿئي ٿو تہ ننڊ جو وقفو مختصر ڪري بچيل وقت ۾ تحقيق ۽ تخليق جو ڪم ڪندو هو.

تحقيقي ڪم ۾ مطالع سان گڏ مشاهدي جي ضرورت بہ ڪڏهن پيش ايندي آهي. مطالع لاءِ تہ ڊاڪٽر صاحب جي لئبرري ئي ڪافي هئي. سندس ذاتي لئبرريءَ ۾ ڪيئي قيمتي ڪتاب موجود آهن جي هر موضوع ۽ صنف تي مشتمل آهن. انهن مان نہ رڳو پاڻ فائدو حاصل ڪندو هو پر ٻيا بہ گهڻو ڪجهہ حاصل ڪندا هئا. ڪنهن ڪتاب لاءِ پڇا ڪبي هئي تہ بنا جهجهڪ ڪنهن نہ ڪنهن دريءَ جو طاق کولي جنهن ڪتاب ۾ هٿ وجهندو هو اهوئي گهربل ڪتاب هوندو هو. پنهنجي لئبرري کان علاوہ ضرورت وقت دوستن يا مقامي لئبررين مان بہ مواد هٿ ڪندو هو. مشاهدي لاءِ سر زمين تي وڃي روبرو ڇيزن کي ڏسندو هو. لاڙڪاڻي جي هسٽاريڪل سوسائٽي پاران شهر، پسگردائي ۽ دور دور هنڌن تي وڃي دڙن، پڙن ۽ تاريخي آثارن بابت تحقيقات ڪري، فوٽو ڪڍائي مفصل رپورٽ پيش ڪئي هئائين. ٻن مضمونن خاطر اچ شريف، بهاولپور جا ڪي آثار، ريتي جا اهڃاڻ ۽ روهڙي جي ڀريان ٽر جو مون سان گڏ مشاهدو ڪيائين.

عالم هيوءَ علم جو قدردان، پڇا ڪرڻ تي علم ۽ ادب جي سلسلي ۾ صلاح بہ سٺي ڏيندو هو. سندس رايو بنا

رد ۽ رعايت جي هوندو هو. حق ۽ سچ چوڻ ۾ ڪيٻائيندو ڪين هو، بعد ۾ وزنائتا مشورا ڏئي مواد کي وٽندڙ بنائڻ ۾ مدد پڻ ڪندو هو. ٻئي جي چڱي چيز جي دل کولي تعريف ڪندو هو.

ڊاڪٽر عبدالمجيد اڌاوت جي ڪم جي به چڱي ڄاڻ رکندو هيو. پنهنجن جاين جڳهن جا نقشا پاڻ تيار ڪيا هئائين. مٽيريل جي چوند به پاڻ ڪندو هو. اوساري وقت پاڻ بيهي ڪاريگرن کي همٿائيندو ۽ ماني پاڻيءَ جو خيال رکندو هو. ٿوري جڳهه ۾ گهڻي سهولت واري اڌاوت ۾ ماهر هو اها ڄاڻ ڪيس اوورسيئر جي ٽريننگ ۽ نوڪري دوران حاصل ٿي. انهيءَ سبب ڪري دوست واقف ڪار جاءِ ٺهرائڻ وقت ساڻس صلاح مشورو ڪندا هئا.

مرحوم سخي به ڏاڍو هو اڙيي جي ڪم ڪرڻ ۾ اڳڀرو هوندو هو. هڙئون وڙئون ممڪن طريقي سان ضرورت مند جي حاجت روائي ڪرڻ ۾ ڪين ڪيٻائيندو هو. حضور شرم به ڏاڍو هو. ڏيڻ بعد ڪڏهن به زبان تي ڪين آڻيندو هو. اهو اڳلي جي ايمان تي ڇڏيندو هو ۽ ڏسندو هو ته هو ڪيتري پاڻيءَ ۾ آهي.

نوڪريءَ جو عرصو محنت ۽ ايمانداريءَ سان ڪم ڪيائين، ڪجهه وقت روينيو ۾ رهيو. بعد ۾ اوورسيئر جي ٽريننگ وٺي ان ڪاتي ۾ ويو. اورچ ته هيوئي، امتحان پاس ڪري تعليم ڪاتي ۾ گهڙيو، جتي بي. ايچ ڊي ڪيائين. جنهن هنڌ به نوڪري ڪيائين ي پنهنجي شرافت، محنت ۽ ديانت جي ساک ڇڏيائين. ڪجهه ڪتاب سيڪنڊري ۽ متاهن درجن لاءِ گائيڊ طور لکيائين. سندس ڪي ڪتاب درسي طور پڙهايا پڻ ويندا هئا. سندس ڪتاب CSS جي نصاب تي پڻ پڙهڻ لاءِ سفارش ٿيل ڪتابن ۾ آهي. پاڻ ڊاڪٽريٽ جي لاءِ گائيڊ پڻ هيو. ان گس جي پانڌيئڙن کي سٺي دڳ لائيندو هو. سندس صلاح ۽ مشوره ڪافي وزنائتا ۽ وڙائتا هوندا هئا. منجهانئس گهڻن ماڻهن فيض پرايو.

ڏاڍو همدرد انسان هو. قضا الاهي منهنجي جنگهه ڀڃي پيئي. پلنگ جي پائي سان مهينا ٻڌل رهيم. پندرهن منٽ به هڪ هنڌ قرار نه ڪندڙ انسان جو مهينا سنئين ڪنڌي پلنگ سان ٻڌو پيو هجي ان جي ذهني ۽ جسماني اذيت جو ڪاٿو لڳڻ جوڳي نه آهي. پر ان دوران دوستن جي موجودگي ذهني آسودگي ۽ جسماني ڪرب ۾ ڪمي آڻيندي هئي.روزانو پيرو ڪرڻ وارن ۾ ڊاڪٽر مرحوم به شامل هو. نه رڳو ايترو پر منهنجي ونلر ۽ وقت گذارڻ لاءِ منهنجي پسند جا ڪتاب پڻ مهيا ڪري ڏيندو هو. هڪ رات جو ڏاڍو پريشان ٿيس. وقت به ٻارهن وڄڻ جي ويجهو هو. اهڙو ڊاڪٽر نه پئي سجهيو جو سڏ ورائي. ميمڻ صاحب کي ٽيليفون ڪيم. چيومانس " بي گاهه وقت آهي، ڪنهن ڊاڪٽر ۾ اميد نه آهي ته اچي. تڪليف ۾ آهيان. ڪجهه ڪيو." پنجن منٽن ۾ ڊاڪٽر (جو سندس نياٽوآهي) سميت اچي پهتو. هڪ دوست جي موجودگي ۽ ٻيو سٺي ڊاڪٽر جو نسخوا ذهني ۽ جسماني عذاب مان نجات ملي. نه في ئي قبول ڪيائون ۽ نه ٻي جا وقت تي تڪليف جي معذرت:

دوست آن باشد کہ گیرد دست دوست

در پریشان حالی و درماندگی.

مرحوم ۾ در گذر ڪرڻ جو مادو گهڻو هوندو هو. مخالفن سان به ملڻ وقت محبت سان پيش ايندو هو. هڪ تنقيدنگار جنهن سندس تخليقن تي ڀرپور تنقيد ڪئي آهي، جڏهن بيمار ٿيو ته مون سان گڏ هلي سندس طبع پرسي ڪيائي. اڳئين به جنهن جي مخالفت علمي تنقيد تائين محدود هئي سو ساڻس محبت سان مليو. سندس (تنقيد نگاري) فون ٿين ني ڊاڪٽر صاحب مرحوم شهر کان ٻاهر وڃي سندس تڪفين ۽ تدفين ۾ شريڪ ٿيو هو. ٻنهي ڄاڻن جي وچ ۾ جا وڇوٽي هئي سا هئي علمي تنقيد، الله تعاليٰ مرحومين جي روح کي راحت پهچائي آمين.

مذهب سان مرحوم جو دلي لڳاءُ هو، ان ڪري حج ۽ عمرا ڪيائين. ان ڏس ۾ سندس مطالعو به وسيع هو. تصوف جو اونهو مطالعو ڪيو هئائين. سهڻي مکيه سلسلن جي ڄاڻ هيس. ان موضوع تي متعدد مضمون به لکيائين.

اصولي طور موحد هيو پر سندس اعتقاد ۾ بي جا سختي ڪانه هئي. هر مذهب جي پوئلڳ سان رواداري رکندو هو. اختلافي مسئلن ۾ الجهڻ پسند ڪين ڪندو هو.

نماز ۽ روزي جو پابند هو. پوئين وقت ۾ ڪجهه بيمار زياده رهڻ لڳو هو. رمضان جي ڏينهن ۾ منهنجو وٽس وڃڻ ٿيو. افسوس سان اظهار ڪيائين ته ڊاڪٽرن ڪيس روزي رکڻ کان منع ڪئي آهي.

حضور پاڪ ﷺ سان انتها درجي جي محبت ۽ عقيدت هوندي هيس. سندن شان ۾ نعتن ۽ مولودن جو ذخيرو گڏ ڪري ڇپايائين. سندس فوت ٿيڻ کان ٻه ڏينهن اڳ وٽس ويو هيس. سيرت پاڪ جو مطالعو ڪري رهيو هيو. سيرت تي متعدد ڪتاب سنڌي، اردو ۽ انگريزيءَ ۾ ڏيکاريائين ۽ ٻڌايائين ته ڪافي مطالعو ڪري چڪو آهيان ۽ خيال آهي ته سيرت پاڪ تي هڪ جامع ڪتاب لکان. ان خواهش جي هو تڪميل نه ڪري سگهيو، پر الله تعاليٰ نيتن جو پارکو آهي. مون کي قوي اميد آهي ته ان نيت جو اجر ڪيس اوس ملندو.

اذان جي آواز تي لبيڪ چوندي همايون وانگر ڏاڪڻ تان ترڪيو، جو سندس اصلي ماڳ تي وڃڻ جو سبب بڻيو.

بابر منير قاضي

هُوجي هنئا هِت.....

۱۱ سيپٽمبر ۱۹۳۱ع مطابق ۲۷ رمضان المبارڪ ۱۳۵۰هہ جمعي ڏينهن هڪ اهڙي هستيءَ شڪارپور کان ٽي ميل پري سند واهہ تي اڏيل ڳوٺ "ماڙي" ۾ جنم ورتو، جنهن اڳتي هلي سنڌي علم، ادب ۽ تاريخ ۾ پنهنجو نمايان ڪردار ادا ڪيو، اها هستي عبدالمجيد ميمڻ (پوءِ ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي) جي هئي.

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي جي والد جو نالو حاجي غلام حسين هو، سندس خاندان جو ڌنڌو ڪپڙو اُڻڻ ۽ ڪاروبار ڪرڻ هو، هي اهوئي عظيم پيشو آهي، جنهن جي لاءِ شاهہ لطيف ڪجھ هن طرح چيو آهي:

هلو هلو ڪورئين نازڪ جنين جو نينهن،
ڳنڍين سارو ڏينهن، ڇنڻ مور نہ سڪيا.

ميمڻ صاحب شروعاتي تعليم ماڙي ۾ حاصل ڪئي. ۱۹۴۲ع ۾ ٻوڏ اچڻ ڪري سندس خاندان لڏي شڪارپور ۾ آيو. ميمڻ صاحب کي شڪارپور ۾ ئي مولوي فضل الله جي مدرسي ۾ وهاريو ويو، جتان عربي ۽ فارسيءَ جي ابتدائي تعليم حاصل ڪيائين .ٿوري عرصي کان پوءِ کيس مدرسي مان اٿاري پرائمري اسڪول شڪارپور ۾ وهاريو ويو، جتان ڪامياب ٿي نڪتو. انگريزي تعليم لاءِ شڪارپور جي پرائيوٽ اسڪول ۾ کيس داخل ڪيو ويو، اهو اسڪول شڪارپور جي هندن طرفان هلايو ٿي ويو، ۱۹۴۸ع ۾ وري سندس خاندان لاڙڪاڻي لڏي آيو، جتان ۱۹۵۲ع ۾ ميمڻ صاحب مئٽرڪ جو امتحان پاس ڪيو. ۱۹۵۴ع ۾ ميمڻ صاحب سول انجنيئرنگ ۾ ڊپلوما سکر مان پاس ڪيو، ٿورن ڏينهن کان پوءِ قدرت خدا جي کيس روينيو ۾ ڪلارڪي جي پوسٽ ملي، ان دوران پاڻ بي.اي پاس ڪيائون. بعد ۾ ڪلارڪي جي نوڪري ڇڏي پي.ڊبليو. ڊي ۾ اووسيئر مقرر ٿيو. ان عرصي دوران پاڻ ايم.اي (اسلامڪ ڪلچر)، ايم.اي (مذاهب عالم جو تقابلي جائزو) ۽ ايل.ايل.بي جون ڊگريون حاصل ڪيون. ۱۹۶۲-۶۳ع ۾ پاڻ اها نوڪري بہ ڇڏي اسلاميہ ڪاليج سکر ۾ ليڪچرار مقرر ٿيو. ان ليڪچراري دوران ميمڻ صاحب ڪاليج جي پرنسپل شيخ عبدالرزاق راز سان ملي ڪاليج ۾ علمي ، ادبي ۽ ثقافتي تقريبات جو بنياد وڌو. يوم لطيف، يوم سچل،۽ يوم بيدل هر سال منعقد ڪرائيندا هئا. ان کان علاوه مشاعره ۽ مختلف موضوعن تي مذاڪره پڻ ڪرايا هئائون. هڪ ادبي سوسائٽي بنام "سنڌي ادبي سوسائٽي" پڻ قائم ڪئي هئائون، جنهن ذريعي ڪتاب شايع ڪرائڻ شروع ڪيائون، ان سوسائٽيءَ طرفان ميمڻ صاحب جا بہ ڪيترائي ڪتاب شايع ٿيا هئا. بعد ۾ هڪ ٻيو ادارو "لطيف اڪيڊمي" پڻ قائم ڪيائين، جنهن طرفان ميمڻ صاحب "پارس" نالي هڪ ڪتابي سلسلو پڻ شروع ڪيو.

۱۹۷۲ع ۾ جڏهن پرائيوٽ ڪاليج نيشنلائيزڊ ٿيا، تڏهن محڪمي تعليم ڪانئس مختلف ڪاليجن ۾ پرنسپال طور خدمتون حاصل ڪيون. انهن ڪاليجن جا نالا بالترتيب هن ريت آهن: گورنمينٽ شاهہ عبداللطيف ڪاليج شڪارپور، گورنمينٽ شاهہ عبداللطيف ڪاليج قمبر علي خان، گورنمينٽ ڪاليج خيرپور ميرس، گورنمينٽ ڪاليج رتو ديرو ۽ گورنمينٽ ڪامرس ڪاليج لاڙڪاڻو شامل آهن، جتان ۱۹۹۱ع ۾ رٽائرڊ ڪيائين.

انهن تدريسي خدمتن دوران ۱۹۷۴ع ۾ ميمڻ صاحب "بيان العارفين جي تدفين" تي تحقيقي مقالو لکي، سنڌ يونيورسٽيءَ مان پي.ايچ.ڊي جي ڊگري حاصل ڪيائين، ان ڊگريءَ جو گائيڊ علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي جن هئا. بعد ۾ ميمڻ صاحب کي بہ يونيورسٽيءَ طرفان پي.ايچ.ڊي لاءِ گائيڊ مقرر ڪيو ويو هو.

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ صاحب ١٩٥٣ع کان باقاعدي لکڻ جي شروعات ڪئي. ان زماني ۾ الوحيد ۽ نئين زندگيءَ ۾ سندس ليک شايع ٿيندا هئا، پوءِ مختلف رسالن ۽ اخبارن ۾ ليک لکڻ لڳو. پاڻ سنڌ جي تاريخ، سنڌي ادب، سنڌي ادبي شخصيات ۽ سنڌي ثقافت تي ڪيترائي مضمون، مقالا، ڪتاب لکيائين. سندس لکيل ڪتابن جو وچور هن ريت آهي.

(١) ڏور (لوڪ ادب-١٩٦١ع) (٢) تاريخ قوم هڪڙا (تحقيق - ١٩٦٢ع) (٣) ماڻڪ موتي لعل جلد پهريون (مضامين- ١٩٦٢ع) (٤) ڪريم جو ڪلام (تحقيق و تنقيد - ١٩٦٢ع) (٥) تذڪره شعراءِ سکر (تحقيق و تنقيد - ١٩٦٣ع) (٦) ماڻڪ موتي لعل جلد ٻيو (مضامين - ١٩٦٥ع) (٧) تذڪره شهباز (شخصيات - ١٩٦٥ع) (٨) ذڪر اشرف (شخصيات - ١٩٦٦ع) (٩) ديس ديس جون ڪهاڻيون (ترتيب - ١٩٦٦ع) (١٠) فڪر لطيف (شخصيات - ١٩٦٧ع) (١١) قيمتي ڪهاڻيون (ترتيب - ١٩٦٩ع) (١٢) ملا نصير الدين جا لطيفا (مزاحيہ ادب - ١٩٦٩ع) (١٣) پرک ۽ پروڙ (اخلاقيات - (١٩٧١ع) (١٤) فڪر بيدل (شخصيات - ١٩٧١ع) (١٥) سنڌي علم دب، اصول ۽ اهڃاڻ (تنقيد - ١٩٧١ع) (١٦) جوتيون جواهرن جون (لوڪ ادب - ١٩٧٢ع) (١٧) سنڌي ادب جو اريخي جائزو (تحقيق ۽ تنقيد - ١٩٧٢ع) (١٨) اسلاميات (نصاب - ١٩٧٢ع) (١٩) اقتصاديات براءِ فرسٽ ايئر رٽس (نصاب - ١٩٧٢ع) (٢٠) اقتصاديات براءِ انٽر آرٽس (نصاب - ١٩٧٢ع) (٢١)رتيءَ جي رهاڻ (مضامين - ١٩٧٢ع) (٢٢) اسلامڪ ڪلچر (نصاب - ١٩٧٢ع) (٢٣) اسلام ۽ ان جي ڄاڻ (مذهبيات - ١٩٧٢ع) (٢٤) سُر هر (لطيفيات - ١٩٧٣ع) (٢٥) سُر سارنگ (لطيفيات - ١٩٧٣ع) (٢٦) سندهي ادب کي مختصر تاريخ (تحقيق ۽ تنقيد - ١٩٧٦ع) (٢٧) لطيف جو پيغام (لطيفيات - ١٩٧٨ع) (٢٨) سوانح قلندر (شخصيات - ١٩٧٨ع) (٢٩) سچل جو سنيهو (سخصيات - ١٩٨٠ع) (٣٠) سنڌيءَ ۾ نعتيہ شاعري (تحقيق - ١٩٨٠ع) (٣١) شهري حياتي ۽ ڳوٺ (ٻاراڻو ادب - ١٩٨١ع) (٣٢) پورهيي جو مان (ٻاراڻو ادب - ١٩٨١ع) (٣٣) شڪارپور، ماضي ۽ حال (ترتيب - ١٩٨٤ع) (٣٤) سيرت النبي ﷺ (ٻاراڻو ادب - ١٩٨٤ع) (٣٥) سنڌي نصاب - نائين ڏهين ڪلاس لاءِ (نصاب - ١٩٨٥ع) (٣٦) لاڙڪاڻو ساهہ سيباڻو (ترتيب - ١٩٨٥ع) (٣٧) سنڌي ثقافت تي اسلامي اثرات (تحقيق - ١٩٨٩ع) (٣٨) سنڌي شرح قصيده برده (مرتب - ١٩٨٩ع) (٣٩) سنڌي گرامر ۽ ڪمپوزيشن (نصاب - ١٩٩٠ع) (٤٠) لطيفي لات (لطيفيات - ١٩٩١ع) (٤١) نگارشات سندهہ (تحقيق - ١٩٩٣ع) (٤٢) شڪارپور جي ٻولي (لسانيات - ١٩٩٣ع) (٤٣) لسانيات پاڪستان (لسانيات - ١٩٩٤ع) (٤٤) گمڙيون گهاريم جن سين (يادگيريون - ١٩٩٤ع) (٤٥) پاڪستان مين صوفيانہ تحريڪين (تحقيق و تنقيد - ١٩٩٤ع) (٤٦) تاريخ جا وکريل ورق (تحقيق - ١٩٩٥ع) (٤٧) ڪلام بشير (شخصيات - ١٩٩٦ع).

ڊاڪٽر صاحب جا ويهہ کن اڻ ڇپيل ڪتاب بہ لکيل آهن، جن ۾ "ڪلام غلام محمد ٻگائي، "فيض دريا شاهہ" ، "ميمڻ قوم جي تاريخ" ، "بيان العارفين جي تدوين" ، "تاريخي مقالا" ، "پڪا ۽ پيرون" ۽ ٻيا ڪيترائي ڪتاب سندن وارثن وٽ موجود آهن.

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي نہ صرف ڪيترن ئي علمي، ادبي ۽ ثقافتي ادارن جو باني هو، بلڪ سندس علمي ۽ ادبي ڄاڻ سبب ڪيس ڪيترن ئي ادارن جو ميمبر پڻ مقرر ڪيو ويوهو، انهن ادارن ۾ سنڌي ادبي بورڊ، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامر شورو، قومي نصاب ڪميٽي، صوبائي نصاب ڪميٽي، سنڌي ادبي سوسائٽي (باني ميمبر)، بزم طالب المولىٰ، بزم شهباز، لطيف ادبي اڪيڊمي (باني ميمبر)، سنڌي ساهت سوسائٽي، پاڪستان قومي هجره ڪاميٽي، سنڌي ادبي اڪيڊمي (باني ميمبر) ۽ ماهوار السنڌ وغيره شامل آهن. انهن ادبي سوسائٽين کان علاوه

ميمڻ صاحب هيٺين علمي، ادبي، ثقافتي ۽ تعليمي ڪانفرنس، سيمينارن ۽ تقريبن ۾ پڻ شريڪ ٿيندو هو، جهڙوڪ سنڌي ادبي ڪانفرنس، شهباز ادبي ڪانفرنس، شاهه لطيف ادبي ڪانفرنس، سچل ادبي ڪانفرنس، شاهه لطيف ڪانفرنس (سکر، نئون ديرو ۽ شڪارپور)، سچل سمينار، پاڪستان هسٽري ڪانفرنس، اهل قلم ڪانفرنس، تنظيم فڪر و نظر ۽ ٻيون شامل آهن.

ڊاڪٽر صاحب وٽ پنهنجي لئبرري پڻ هئي. جيڪا موصوف ١٩٤٧ع کان قائم ڪئي هئي. هن وقت هن لئبرريءَ ۾ ١٩ هزار ڪتاب موجود آهن، تاريخ، ادب، ثقافت، مذهب، فلسفي ۽ سائنس تي سنڌي، اردو، انگريزي، عربي، فارسي، پشتو، پنجابي ۽ سرائڪي زبانن ۾ وٽس ڪتابن جو وڏو ذخيرو هو. چيو وڃي ٿو ته هيءَ لئبرري لاڙڪاڻي ڊويزن جي واحد لئبرري آهي، جنهن ۾ ٻارهين صدي، ارڙهين صدي ۽ اٺويهين صديءَ جا اڻ لڀ ۽ بيش بها ڪتاب محفوظ آهن. مختلف دورن ۾ شايع ٿيل رسالا پڻ هن لئبرريءَ ۾ موجود آهن - ڪيترن ئي علم و ادب جي اڃايلن هتان پنهنجي اڃ اجهائي آهي.

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالجيد سنڌي جي علمي، ادبي ۽ ثقافتي خدمتن جي مڃتا طور حڪومت پاڪستان طرفان کيس ٢٣ مارچ ١٩٨٣ع ۾ "تمغہ امتياز" سان نوازيو ويو. ١٩٩١ع ۾ کيس نائين ۽ ڏهين ڪلاس جي سنڌي ڪتاب کي "بهترين ٽيڪسٽ بڪ" قرار ڏيندي کيس وفاقي وزارت تعليم ۽ سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ طرفان پڻ انعام ڏنو ويو.

ڊاڪٽر صاحب کي ٩ فيبروري ١٩٩٦ع ۾ گهرجي ڏاڪڻ تان ڪرڻ سبب مٿي ۾ ڌڪ لڳا هئا، جنهن کان پوءِ کين سول اسپتال لاڙڪاڻي ۾ آندو ويو، مگر ان اسپتال ۾ نيورو سرجري جي سهولت نه هجڻ سبب کيس ڪراچيءَ نيو ويو، پر پاڻ جا نبر نه ٿي سگهيو ۽ ١١ فئبروري ١٩٩٦ع تي آچر ڏينهن وفات ڪري ويو. سندس عمر ٦٥ ورهيه هئي. کيس سومر ڏينهن سوين عزيزن، دوستن ۽ شاگردن جي موجودگيءَ ۾ شيخ زيد اسپتال لڳ قبرستان ۾ سپرد خاڪ ڪيو ويو- بقول لطيف رحہ جي:

هُو جي هئا هت، تہ هتن هُوند حق ٿيو،
مٿيون، مُورت، مَت، ماڻ وسريون، ڪي لهان.

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي جي وفات تي عالمن ۽ علم دوستن جا موڪليل ويچار

ڊاڪٽر صاحب سان منهنجي آخري ملاقات ٢٤. ١٢. ١٩٩٥ع تي جيڪب آباد ۾ "هارس اينڊ ڪيٽل شو" جي موقعي تي سڏايل ادبي ڪانفرنس ۾ ٿي. افسوس جو هاڻ ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي صاحب سان ڪاٻه ملاقات ۽ رهاڻ نه ٿي سگهندي، ڇاڪاڻ ته هاڻ ڊاڪٽر صاحب پنهنجي دوستن ۽ احبابن کان هميشه لاءِ موڪلائي اوڏانهن ويو آهي، جتان ڪوبه واپس نه موٽيو آهي.

الله تعاليٰ کيس جوار رحمت ۾ جاءِ ڏئي. (آمين.) ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي هڪ سڄاڻ، مڃڙو ۽ هردلعزيز محقق هو. سنڌ جي تاريخ ۽ ادب تي هن گهڻو ڪجهه لکيو آهي. ايئن ڪٿي چئجي ته هن سڄي زندگي سنڌ تي ئي لکيو. سنڌ جي تاريخ، ادب، سوانح، شاعري، زبان ۽ تصوف تي مرڻ گهڙي تائين لکندو رهيو. گهڻو ڪجهه سنڌي ۾ لکيائين. اگر اردو ۾ لکيائين به سهي ته اهو به سنڌ متعلق لکيائين. سنڌ متعلق مٿين موضوعن تي سندس لکيل مختلف تحقيقي ڪتاب، مضمون ۽ مقالا اسان لاءِ قيمتي سرمايو آهن. تنهنڪري اسان کي گهرجي ته انهي قيمتي مواد جي حفاظت ڪريون ۽ سنڀاليون. ڊاڪٽر عبدالمجيد ميمڻ جا ڪيترائي ڇپيل ڪتاب هن وقت ناياب آهن. انهن کي هٿ ڪري دوباره ڇپائڻ گهرجي ۽ سندس اُهي قيمتي مقالا ۽ مضمون جيڪي اجا تائين مختلف رسالن جي زينت بڻيل آهن ۽ ڪتابي صورت ۾ نه آيا آهن، تن کي سهيڙي ڪتابي صورت ۾ آڻڻ گهرجي. —

محمد پنهل ڏهر

• • •

ڊاڪٽر عبدالمجيد سنڌيءَ زندگي جون پنجهٺ بهارون ڏٺيون، سندس وڃڻ جي ويل ته ڪانه هئي، پر موت هڪ اهڙو خزان جو تيز جُهوٽو آهي، جو ڪنهن به گل کي، ڪنهن به وقت پنهنجي شاخ کان الڳ ڪري وجهندو آهي! اڄ ڊاڪٽر عبدالمجيد اسان کان جدا ٿي ويو آهي، پر اهو سچ آهي ته سندس ادبي خدمتن جي مَهڪَ اسان کي اهو باوَرُ ڪرائي ٿي، ته ڊاڪٽر عبدالمجيد سنڌي زنده آهي.

- ڊاڪٽر شاهنواز سوڍر

• • •

ڊاڪٽر ميمڻ صاحب جو شمار سنڌ جي اهڙن اورچ اديبن ۾ ٿئي ٿو جن پنهنجي زندگي ادب جي خدمت لاءِ ارپي ڇڏڻ جي جذبي سان ڪم ڪيو. ادب جي حوالي سان سندس شخصيت گهڻ رخي هئي. هن صاحب هڪ ئي وقت تاريخ، تحقيق ۽ تنقيد جهڙن مشڪل موضوعن کي احسن طريقي سان نڀايو. ان کان علاوه شعر فهمي ۾ به کيس ملڪو حاصل هو. ڊاڪٽر صاحب جي ادبي شهرت جو چوبول پوري ملڪ تائين پهتل هو. هن پنهنجي ڄاڻ جي ڪاڻ مان موتين جي ونڊ ڪرڻ ۾ ڪڏهن به ڪنجوسي نه ڪئي.

ڊاڪٽر بشير احمد شاد-

• • •

ڊاڪٽر ميمڻ عدالمجيد سنڌي صاحب جي دلي خواهش اها هئي ته پاڻ تعليم ڪاتي ۾ استاد جو مقدس پيشو

اختيار ڪري علم ۽ تعليم کي فروغ ڏجي. قدرت سندن آرزو بر ثواب ڪئي ۽ پاڻ ١٩٦١ع ۾ اسلاميه ڪاليج سکر ۾ ليڪچرار مقرر ٿيو. پاڻ پنهجي فطري لاڙن موجب پاڙهڻ سان گڏ پڙهڻ جو سلسلو به جاري رکندو آيو ۽ ١٩٦٣ع ۾ ايل.ايل.بي جي سند حاصل ڪيائون. سن ١٩٦٥ع ۾ ايم.اي. اسلامڪ ڪلچر ۽ ايم. اي. رليجن (مذاهبِ عالم جو تقابلي مطالعو) جا امتحان پاس ڪيائين.

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي صاحب سن ١٩٧٤ع ۾ "سنڌ يونيورسٽي" مان "بيان العارفين سنڌي جي ترتيب ۽ اپٽار" جي عنوان هيٺ تحقيقي مقالو لکي پي. ايچ . ڊي جي اعليٰ سند حاصل ڪئي. ڊاڪٽوريٽ جي ان تحقيقي مقالي لکڻ لاءِ سندس رهبري ۽ رهنمائي سنڌ جي مشهور عالم علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب ڪئي. سندس تحقيقي مقالي جو انتخاب سن ١٩٧٦ع ۾ اداره "سنڌي ادبي اڪيڊمي لاڙڪاڻو" پاران "ڪريم جو ڪلام" جي نالي سان ڇپائي پڌرو ڪيو ويو. سندس ان تحقيقي ڪارنامي کي سنڌ ۽ هند جي مڃيل محققن ۽ دانشورن خوب ساراهيو.

ڊاڪٽر صاحب جي علمي ذوق جي اپياس مان معلوم ٿئي ٿو ته، پاڻ ننڍپڻ کان ئي ان ذوق ۽ شوق سان واڳيل رهيو. شاگرديءَ جي زماني ۾ ئي قصن ۽ ڪهاڻين جا ڪتاب پڙهندو هو. سندس مطالعو نه رڳو قصن ۽ ڪهاڻين تائين محدود رهيو، پر ان اينتري وسعت اختيار ڪئي، جو علمي، ادبي، اخلاقي ۽ اسلامي ڪتابن جا ڪوٽ سندس ڳوڙهي اپياس هيٺ رهيا. گهڻي مطالعي ۽ مشاهدي سبب سندس مزاج جو اهڙو عالم ٿيو جو آخر قلم هٿ ۾ کڻي پاڻ به ڪتاب تصنيف ڪندو رهيو. سن ١٩٥١-١٩٥٢ع کان پاڻ لکڻ شروع ڪيائين. پهريائين روزانه اخبار "الوحيد" ۽ ماهوار رسالي "نئين زندگي" ۾ سندس قلمي ۽ علمي ڪاوشون شايع ٿينديون رهيون. ان کان علاوه سنڌ مان شايع ٿيندڙ هر رسالي، اخبار، ميگزين ۽ اشاعتي سلسلن ۾ سندس مقالا ۽ مضمون شايع ٿيندا رهيا. سندس لاتعداد مضمونن ۽ مقالن کان علاوه ڪيترائي ڪتاب شايع ٿي منظر عام تي آيا آهن. جن کي علمي حلقن مان بي حد مڃتا ملي آهي.

- انور فگار هڪڙو

• • •

هن دنيا جهان جو ڪم ڪاروبار ته پيو هلندو رهندو پر هڪ ڳُڻوان ماڻهوءَ جي اُٿي وڃڻ جي ڪري ان جي خوبين جي خوشبوءِ جي ڪوٽ ضرور محسوس ٿيندي آهي ۽ ڊاڪٽر صاحب جي وفات جي ڪري به ائين ضرور ٿيندو ته لاڙڪاڻي توڙي سنڌ جون ادبي محفلون هڪ سباجهڙي لهجي جي خوشبوءِ کان خالي ٿي وينديون.

ڊاڪٽر ميمڻ صاحب سان جيڪو ويجهو رهيو هوندو ۽ جنهن سندس جيءَ ۾ جهاتي پائي ڏٺو هوندو، انهيءَ ضرور سندس پنهنجائپ واري سُرهاڻ جي سڳنڌ کي محسوس ڪيو هوندو.

ڊاڪٽر صاحب هڪ سادڙو ۽ سباجهڙو سنڌ ماءُ جو سپوت هو. جنهن سنڌي ادب جي تحقيقي گلشن جي آبياري ڪرڻ سان گڏ پيار ۽ پاٻوهه جا گل به پوکيا. اهوئي سبب آهي جو سندس دوستن محبتين ۽ ساٿس عقيدت رکندڙن جو حلقو ڪافي وسيع آهي.

ادبي خدمتن سان گڏ سندس تعليمي خدمتن جو وچور به ڪافي وسيع آهي، جتي سندس سيڪڙي کان وڌيڪ لکيل ادبي ڪتاب، سندس ادبي حيثيت جي ثابتي پيش ڪن ٿا، اتي سندس پرتاثير نظر هيٺ تعليم حاصل ڪري، علم، ادب ۽ تعليم کان علاوه ٻين شعبن ۾ اعليٰ عهدن تي فائز سندس شاگرد، سندس اعليٰ استاد هئڻ جي عظمت جو پڻ ثبوت آهن.

- مقصود گل

• • •

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي تعليم جي فروغ لاءِ پڻ خوب پاڻ پتوڙيو. خاص ڪري ڇوڪرين ڪي تعليم ڏيارڻ جي حق ۾ ته ايترو اڳتي هو جو خود پنهنجي ٻن نياڻين "رضيه" ۽ "نجمه" کي پڙهائڻ تان ڪيس برادريءَ جي ناراضگي به قبول ڪرڻي پئي ۽ پوءِ به "نجمه صاحبه" کي ڊاڪٽرياڻي بنائي لاڙڪاڻي جي اسپتال ۾ آنڊائين، جتي خود سندس مخالفت ڪندڙ اڄ هن جي علاج جا محتاج آهن. اهڙيءَ طرح پنهنجي پٽ "عبدالوحيد" جي پڙهائي تي به اوتروئي ڌيان ڏنائين، جنهن پڻ دل جي بيمارين واري شعبي ۾ ڊاڪٽري مهارت حاصل ڪري ورتي آهي ۽ اهو به اڄ پنهنجي پيءُ جي انهن مخالفت جي ڪٽ لڳل دلين جو علاج ڪرڻ ۾ مصروف آهي. تحقيق ۽ تخليق جي شعبي کان سواءِ تصنيف جي ڪم ۾ به ڊاڪٽر صاحب ٨٠ ـ کان مٿي ڪتاب ڇپايا آهن جيڪي جدا جدا موضوعن تي مشتمل آهن. سندس مقالن جو ته ڪو شمارئي ڪونهي.

جڏهن ته ڊاڪٽر صاحب، سنڌيءَ کان سواءِ اردوءَ ۾ به پاڪستان ۽ نظريه پاڪستان لاءِ خوب ڪشالا ڪاٽيا.

ـ ڊاڪٽر حيدر سنڌي

• • •

ڊاڪٽر عبدالمجيد سنڌي سادو سودو مٺڙو ۽ ٻاجهارو عالم هو. هٺ وڏائي ۽ انانيت کان گهڻو مٿيرو رهي خدمت ڪيائين، هو منهنجي سن يا ڏهي جو ته نه هو پر ننڍن سان شفقت واري حوالي سان، مون کي پائيندو هو ان جو ٻيو سبب شايد هي به هو ته منهنجو ادبي ڪم جيڪو به هو، تنهن کي هن پسند ڪيو هو.

ڊاڪٽر صاحب منهنجي پيءُ ۽ استاد سردار علي شاه ذاڪر جو دوست هو. پر هن جي ادبي لڏي سان ادبي ٽڪراءَ ۾ شامل نه هو. هن وچٿرائي اختيار ڪئي هئي ۽ ان لائين تي ڪم ڪندو رهيو. اها وچٿرائي هن جي تحريرن ۾ به نمايان آهي جيڪا جذباتي لکتن کي پسند ڪندڙن لاءِ گهڻي ڪشش واري نه آهي پر سنجيدي سوچ کي اپيل ڪري ٿي.

مون هڪ ڏينهن ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي تي، هن جي علمي ادبي ڪم تي، سندس روبرو جارحاڻي تنقيد ڪئي ته هو ٻڌندو ۽ مرڪندو رهيو ۽ آخر ۾ چيائين انهي تنقيد جو هڪ پاڳو مناسب آهي ۽ ٻيو گهٽ ڄاڻ هجڻ جي ڪري وجود ۾ آيو آهي. ان موقعي تي هن وڏيڪ مطالعي ۽ غور فڪر ڪرڻ جي صلاح ڏنم اهڙي سهپ ٿورن عالمن ۾ هوندي آهي.

مان سمجهان ٿو ته ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد ۽ ٻين ڊاڪٽرن توڻي انهن ذات ڏٺين جو ڪم/ پورهيو تڏهن پنهنجو تسلسل قائم رکي سگهندو جڏهن تحقيق جو سلسلو جاري رهندو ۽ ڇنڊڇاڻ جنهن جو اڪيلو طريقو تنقيد آهي. جيڪي اجا پهرين مرحلي مان پئي گذري.

ـ امير بخاري

• • •

ڊاڪٽر صاحب سان منهنجي پهرين ملاقات مير رحيمداد خان مولائي شيدائي وٽ ٿي، ٻي ملاقات سکر جي شاهي بازار ۾ ٿي ته مون کي ساڻ وٺي آيو ۽ جڳهه ڏيکاريائين پوءِ مان مهيني ۾ هڪ به دفعا ڊاڪٽر صاحب سان ملڻ

ضرور ويندو هيس. روزانه اخبار عبرت حيدرآباد هر مهيني هڪ ميگزين ڪڍندي هئي، جنهن ۾ ڊاڪٽر صاحب جا تاريخي مقالا نثر – ساموئي وغيره ڇپيا هئا مان اُهي ساندي رکندو هيس. سائين حسام الدين شاه راشدي، آغا بدر الدين خان دراني وٽ ڳڙهي ياسين ۾ اچي رهندا هئا. مان به سندس خدمت ۾ روزانو ويندو هيس. هڪڙي ڏينهن منجهند جي ماني پير صاحب سان گڏ پئي کاڌم ته گفتگو هلندي پيئي رهي ته مون کان پڇيائون "شڪارپور ۾ ڪهڙا اديب آهن؟" عرض ڪيم ته "بدوي خاندان کا علاوه جهامنداس پائيـ آهي ۽ حبيب الله پٽو به آهي." وري پڇيائون: "ڊاڪٽر عبدالمجيد ميمڻ ڪاٿي وينو آهي؟"

عرض ڪيم: "سائين، اها خبر ناهي ته ميمڻ صاحب ڪاٿي وينو آهي؟ نه ئي ڪڏهن ساڻس ملاقات ٿي اٿم." تنهن تي راشدي صاحب جن ميمڻ صاحب جي تعريف ڪندي فرمايو: "هي ماڻهو اسان جي جاءِ پريندا." ۽ پوءِ جڏهن ڊاڪٽر ميمڻ صاحب سان ملاقات ٿي ته ڪيس راشدي صاحب جي سندس باري ۾ راءِ ٻڌايم ته ڏاڍو خوش ٿيو.

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي صاحب بيحد محنتي قلم ڌڻي هيو، ائين چئجي ته وڌيڪ بهتر ٿيندو ته هو هڪ پورهيت اديب هو.

ــ غلام مصطفيٰ ٻيـ ڪرن

• • •

سنڌ جي نامياري اديب ۽ محقق ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي صاحب جي شخصيت گهڻ پاسائين هئي. هو هڪ ئي وقت اديب، محقق، مؤرخ، ڪهاڻيڪار ۽ با اخلاق شخصيت جو مالڪ هو. مون کي سندس خلوص، نهٺائي ۽ نماڻائيءَ گهڻو متاثر ڪيو. ڊاڪٽر صاحب اتر سنڌ جي علمي محفلن ۽ مجلسن جو روشن چراغ هو. سندس وفات تي علمي محفلن ۽ ادبي گڏجاڻين ۾ نه رڳو سندس ڪمي محسوس ڪئي ويندي، پر اُهي ڪيترو وقت اُٻاڻڪيون پيون لڳنديون.

اتر سنڌ ۾ پروفيسر لطف الله بدوي مرحوم کان پوءِ ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي صاحب جن علم ۽ ادب جي هر صنف تي نه صرف ڇانيل رهيا پر ڪيترين ڪاميابيون ماڻي، ڇڱو نالو پڻ پيدا ڪيو. سندس علميت جو اعتراف نه رڳو لاڙڪاڻي، شڪارپور، سکر ۽ جيڪب آباد ۾ ڪيو ٿي ويو، پر پوري سنڌ سندس ڄاڻ ۽ علمي ادبي خواه تحقيقي ڪاوشن جي متعرف آهي. سائين ميمڻ صاحب جن سمورو عرصو ڪتاب ۽ قلم سان سنگ سلامت رکيو ۽ ڪڏهن به انهن سان نينهن جو ناتو ڍرو نه ڪيائون. علم ۽ ادب جي هر موضوع تي سوين مقالا، مضمون ۽ ڪتاب لکيائون. ورلي ڪو رسالو ڊاڪٽر صاحب جي تحقيقي ڪارنامن کان وانجهيل هوندو، نه ته هر هڪ مڃيل معياري رسالي ۾ سندس بيش بها تحرير پئي پڙهبي هئي.

ــ خليل مورياڻي

• • •

ڪُلُ نَفس ذائقةُ الموت ـ هر نفس کي موت جو ذائقو چکڻو آهي(القرآن)

جو نڪر نهيو سو ضرور پڇندو، پر ڪن ڪن انسانن جي ناگهاني موت تي ڪافي خال پيدا ٿيو-يون، جي صدين گذرڻ کان پوءِ به نه ٽا پرجن.

تازو اسان کان سنڌي ٻوليءَ جو محقق، تاريخدان، عالم ۽ عاشق رسول ﷺ ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد "سنڌي" صاحب، خالق ڪائنات جي سڏ تي لبيڪ چئي هميشه هميشه لاءِ جدا ٿي ويو. ڊاڪٽر صاحب سنڌي ٻولي ۽ ادب جا

جيڪي گهڙا پريا، انهن جو مثال ملڻ مشڪل آهي. سندس اوچتي جدائي تي هر هڪ دل رت جا ڳوڙها ڳاڙي رهي آهي. پاڻ نهايت ملنسار، ڪلمک، مهمانواز، شفيق ۽ آئي جو آدرڀاءُ ڪرڻ وارو هو. سدائين مُرڪندو هو، سچ پچ اهڙا املهہ ماڻڪ ۽ عالم صدين پڄاڻان ئي پيدا ٿيندا آهن.

حديث مبارڪ آهي تہ: "مَوتُ العَالِمِ مَوتُ العَالَمِ" (هڪ عالم جو موت ساري جڳ جو موت آهي.) آخر ۾ ڏٺي در دعاڳو آهيان تہ مرحوم و مغفور کي الله تعاليٰ پنهنجي جوار رحمت ۾ جاءِ ڏئي ۽ جنت الفردوس عطا فرمائي ۽ ان سان گڏ پوئيرن کي صبر جي توفيق عطا فرمائي (آمين ثم آمين)

ـ منظور احمد سولنگي

• • •

بي انتها شريف، حليم ۽ خاموش طبع جا مالڪ، اجائي ڳالهہ ٻولهہ کان پرهيز، نجو علمي بحث. ادبي محاذ کان معتبر. حق گو ۽ مجتهد طبع جا مالڪ هئا. سفر ۾ خوش مزاج، سنڌ جي ڪيترن ئي قديم آثارن تي ساڻس گڏ پيرين پنڌ هلڻ ٿيو ۽ مون هميشه منجهن ذوق ۽ شوق ڏٺو. اهڙي ئي هڪڙي شام مون ۽ والد محترم (معمور يوسفاڻي) ساڻن گڏ "چتوڙي" جي قبرستان ۾ گذاري، جتي "گامون سچار" جي تربت تي پاڻ بہ دفعا فاتح پڙهيائون ۽ پنهنجي ادبي اک سان "گامڻ فقير" سان ڳجهہ ڳرهيندا هجن.

سنڌي ادب ۾ تحقيق جي سلسلي ۾ سندن نالو برک ۽ معتبر طريقي سان ورتو ويندو. سندن ڪتاب "سنڌي ادب جو تاريخي جائزو" انهي سلسلي جو گواهہ آهي ۽ پڻ سندن گهر ۾ موجود لائبرري انهيءَ ڳالهہ جي ساکي آهي.

سنڌ جي ذرتي سان سندن عقيدت تہ سندن نالي مان ظاهر آهي. انهي ۾ ڪو شڪ ڪونهي تہ سندن وفات سان سنڌي ادب جو هڪ اهم مورچو هڪ جانباز سپاهي کان خالي ٿي ويو.

ـ ڊاڪٽر اسد جمال پلي

• • •

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد صاحب هڪ وڏو تاريخدان، وڏو جاگرافيدان ۽ وڏو عالم هو، پر ان کان بہ وڌيڪ هو هڪ وڏو انسان دوست هو، جنهن وٽ اڻ مٽي محبت هئي. نوجوانن سان پيار ڪرڻ ۽ انهن کي همٿائڻ، ميمڻ صاحب جو خاص شيوو هو. سنڌ جي نئين ٽهيءَ مان هُن جون وڏيون اميدون وابستہ هيون. هُن سڄي عمر محبت ونڊي ۽ ورڇي.

ڊاڪٽر ميمڻ صاحب سنڌي علم ۽ ادب لاءِ گهڻو ڪجهہ ڪرڻ پئي چاهيو. هُن جا ڪيترائي تحقيقي ڪم اڌورا رهجي ويا. هن شاهہ جي رسالي تي هڪ نئين انداز سان ڪم ڪرڻ پئي چاهيوءِ سنڌي لغت بہ نئين نموني تيار ڪرڻ جو ارادو هئس ۽ ڪيترن ئي نون موضوعن تي لکڻ جي خواهش هئي. ويجهڙائي واري دور ۾ جديد ادب تي ڪم ڪرڻ جو خيال هئس، ان لاءِ هن شيخ اياز کي پڙهڻ شروع ڪيو هو. سندس پويان ڪيتروئي علمي مواد ڇڏيل آهي، خاص ڪري سنڌي بيت بابت هڪ ذخيم ڪتاب، سنڌالاجي وٽ ڇپائيءَ لاءِ ڏنل آهي ۽ ڪجهہ ٻيا ڪتاب بہ اشاعتي ادارن وٽ ڏنل آهن ڊاڪٽر ميمڻ صاحب کي سنڌ سان ڏاڍو پيار هو. هن سنڌ جو چپو چپو گهميو. سنڌي ٻوليءَ سان، سنڌي ثقافت سان بيحد لڳاءُ هئس، هن تحقيقي ڪم لاءِ خوب جستجو ڪئي. عمر جي آخري حصي ۾ بہ هن اها جستجو جاري رکي. ڏٺو وڃي تہ هن پنهنجي زندگي ڏاڍي سڦل گذاري.

مون کي فخر آهي تہ، مان ميمڻ صاحب جي ويجهو رهندڙن مان هئس. لاڙڪاڻي ۾ ميمڻ صاحب ۽ انيس

انصاري جن ٿي هيا، جن وٽ مان تمام گهڻو ويندو هوس ۽ ٻنهي بزرگن سان خوب رهاڻيون ليندڻيون هيون. سائين انيس انصاري صاحب سان اهائي نياز مندي برقرار آهي، پر ميمڻ صاحب پنهنجو وارو وڃائي ويو. اڄ هن جي ياد هن جون ڳالهيون جيءَ جهوري ڇڏيون وڃن.

ـــ امام راشدي

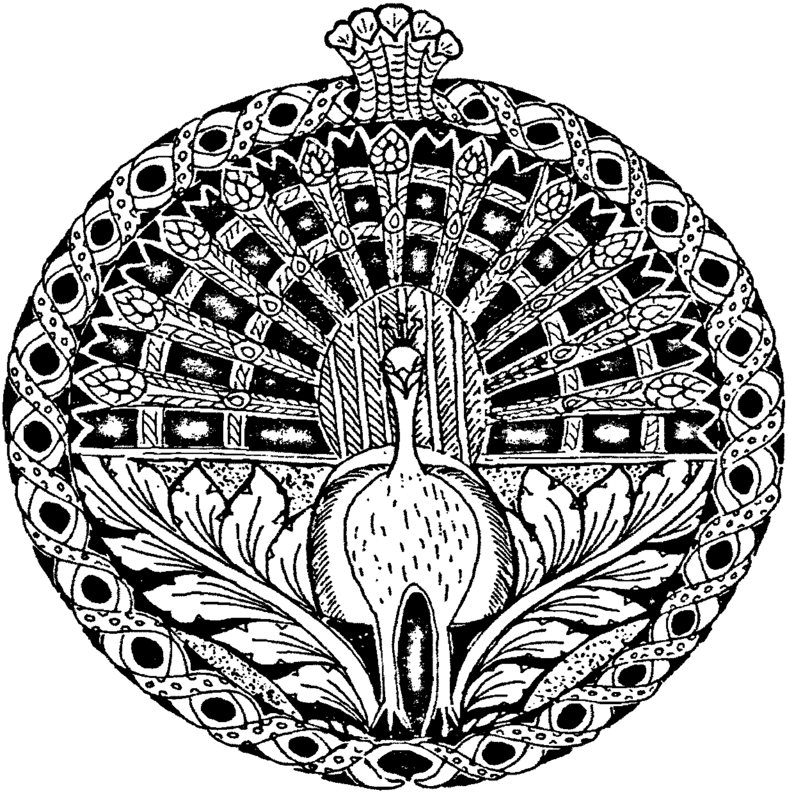

يعقوب علي زرداري

مها راڳي ڦوٽي زرداري جي موت تي تعزيتي نوٽ

’پکڻ ڇوڙي جي هليا، شال ورن وڻجارا‘

گذريل سانوڻ جي رات پني جڏهن سُر ساموندي مان مٿيون ڪلام ڳائڻ لڳو ته حاضرين مجلس جهومي اٿيا. هو مڪمل طرح پنهنجن ٻڌندڙن تي غالب اچي چڪو هو. جيڪي راڳ هلندي وجد ۾ اچي جهومي رهيا هئا. طبلي جي ٿاپ ۽ هارمونيم ۽ فدل جي گڏيل ڌن ماحول تي ڇائنجي رهي هئي. خود راڳي پنهنجي سوز ۽ آواز جي جادو ۾ مدهوش ٿيندو پئي ويو، هلڪي ڦلڪي موسيقي ۾ نيم ڪلاسيڪل رنگ گڏڻ جو فن ڪيس ڪيترن ئي فنڪارن کان مٿيرو ڪري رهيو هو. ان رات هن پنهنجي فن جو ڀرپور مظاهرو ڪيو هو، هر ڪافيءَ جي پڄاڻي تي حاضرين مجلس بي اختيار واه واه چئي ڪيس داد ڏيئي رهيا هئا. ڦوٽي زرداري ان رات صبح ٿيڻ تائين پنهنجي فن جو مظاهرو ڪيو. آسا، ڪاموڏ، تلنگ، ڪوهياري، ڀيروي، پهاڙي ۽ ٻيون ڪيترين ئي راڳڻيون هڪ هڪ ڪندي ڳائيندو رهيو. راڳو شروع ڪرڻ کان اڳ خاص طرح سان مون ڏي مخاطب ٿيندي هڪ اعليٰ فنڪار سان پيٽ ڪرڻ جو چيو هئائين ۽ جڏهن:

آءُ راڻا ره رات.... چئي بس ڪيائين ته بي اختيار واهه واهه ڪندي مون اٿي وجي ڪيس ڀاڪر پائي داد ڏنو. واقعي ڦوٽي زرداري راڳي ڪي خوب ڳايو. طالب المولیٰ جو ڪلام هر محفل ۾ ڳائيندو هو. ان رات پڻ.

محتسب مستي نه ڪڙ اچ مان به ٻي موٽيو آهيان
هن مٺل دنيا اندر مس مس ته جي موٽيو آهيان

ڳائي ٻڌايائين ۽ پڻ اعجاز جو ڪلام جنهن جا ٻول مٿئين ڪلام جي ابتڙ هئا ساڳي طرز تي ڳائي خوب داد حاصل ڪيائين.

ساز ۽ آواز جا شوقين مون سان ان ڳالهه تي سهمت ٿيندا ته بلا شڪ ڦوٽو زرداري پنهنجي وقت جو هڪ غير تڪراري بهترين فنڪار هو. سنڌي موسيقي ۾ نيم ڪلاسيڪل رنگ پرڻ جو به ماهر هو. هلڪي ڦلڪي موسيقي تي ته ڪيس ملڪو هو. هاڻي هو پکڻ ڇوڙي هڪ اهڙي سفر تي راهي ٿي ويو جتان ڪو به واپس ڪونه ايندو آهي. پر سُر

ساموندي جي ڳايل اها ڪافي منهنجي ڪنن جي پردن سان سچي عمر ٽڪرائيندي رهندي ۽ آئون ان مان پُر سوز لطف حاصل ڪندو رهندس. ان ئي رات هن ڪجهه دوستن جي بيوفائين ۽ ڪلچر کاتي جي ڪرتا ڌرتائن جي غير منصفاڻه روين جون شڪايتون پڻ ڪيون. ڪيس اهڙي عمل سندس دل کي جهوري وڌو هو. ان رات مون کيس دلداري ڏيندي چيو هو ته سندس شڪايتون ڪلچر کاتي وارن تائين پهچايون ويندون. مون کي ان وقت ذرو به گمان ڪين هو ته منهنجي اڳيان ڦوٽي زرداري جي اها آخري محفل هوندي. هو اجا چاليهه بهارون مس ڏسي چڪو هو. پر موت جي فرشتي اسان کان اهو املهه راڳي هڪ جهٽڪي ۾ ڦري ورتو ۽ اسين سواءِ افسوس جي ڪجهه به نه ڪري سگهاسين. اجا ڪالهه ئي ته هن جي بيمار هئڻ جي خبر ڪنهن مقامي اخبار ۾ پڙهي هيم جنهن ۾ سندس علاج لاءِ ولايت موڪلڻ جي اپيل ٿيل هئي. هاڻ نه رهيو هو پاڻ ۽ نه سندس ڪي شڪايتون. البته هڪ عام شهريءَ جي ناتي اسين ان ڳالهه کان هميشه شرمسار رهنداسين ته اسان ان املهه فنڪار جو سندس زندگيءَ ۾ ڪو قدر نه ڪيو ۽ نه ئي سندس بيماريءَ دؤران ڪا مناسب مدد ڪري سگهياسين. يقينن اهو موت فقط ڦوٽي زرداري جو ڪونه آهي. پر اهو هڪ قومي فنڪار جو موت آهي. ڇا اسين هميشه بي حس قوم جيان پنهنجي فنڪارن جا لاش ئي ڍوئيندا رهنداسين؟ اجا ڪجهه ڏينهن اڳ پرائيڊ آف پرفارمنس جو ايوارڊ وصول ڪندڙ مها سنڌي فنڪار نور محمد لاشاري به ته سول اسپتال جي ڪنهن وارڊ ۾ بي يار مددگار پيو رهيو. شاباس هجي ڊاڪٽر ڪامل راڄپر کي جنهن جي واهر سبب کيس سروسز اسپتال ۾ داخل ڪيو ويو ۽ مفت علاج جو اعلان ڪيو ويو.

ڦوٽو ته هميشه لاءِ اسان کان ڌار ٿي ويو پر سندس روح ائين ئي چوندو هوندو ته:

جيت جيت کي عمر گنوائي، هڻ تي هار فقيرا،

جيتے دا ملهه ايک قصيرا، هاري دا ملهه سؤ هيرا.

ڦوٽي کي شايد اها خبر ڪانه هئي ته استاد بخاري سندس لاءِ ئي ته اهو چيو هو ته:

جڏهن توسان نينهن جو ناتو چنو هو

تڏهن دور آڪاش ڪيڏو رنو هو

جڏهن جيءَ جهورڻ آيون جدايون

الائي ڇو اوهان جون اکيون ياد آيون.

ڦوٽي جون اکيون صدين تائين فن جي دنيا سان وابسته افراد جي ذهنن تان ميسارجي ڪونه سگهنديون. بلاشبه هو سنڌ جو هڪ امر راڳي هو، جنهن لاءِ استاد بخاري بوليو هو ته:

اسان کي زمانو وساري نه سگهندو

اها ڳالهه بي ته لڙڪ هاري نه سگهندو

جيئڻ ڪاڻ جڳ ۾ ڪونتر ڪسن ٿا

انهن کي ڪڏهن موت ماري نه سگهندو.

ڦوٽي به پنهنجي مٺڙ آواز ۽ لازوال فن سان پاڻ کي امر ڪري ڇڏيو. هاڻ ڪنهن کي همٿ جو کيس وساري ويهي، سماج وارا ڀلي مستيون ڪن پر هو ڪين مات ڏيڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو سنڌي موسيقي جا عاشق هاڻ ڦوٽي کي اڳيان ويهاري ساڻس مجلس ڪري ڪونه سگهندا پر سندس ڳايل ۽ رڪارڊ ٿيل موسيقي سندن ڪنن تي پوندي رهندي ورنه ثاقب انجان جي مصداق:

اب کي برس بهر سوکها ساون

ساجن تم بن کيسا ساون

اپنے گائون کي يادين کيا کيا
جھولے پنگھٽ برکھا ساون
درد کي بوٽے من مين جاگے
جب بھر اسا نے لکھا ساون
تب تب برپا اگني بھڙکے
جب جب ٽوٽ کے برسا ساون
تم نہ آئے اب کے برس بھر
اب کے برس بھر آيا ساون
درشن پيالے نينا رم جھم
ايسا انوکھا ديکھا ساون
انجان اجڙا اجڙا من ھے
سوني رُت ھے سونا ساون

ڦوٽو زرداري بين عام فنڪارن جيان هڪ غريب خاندان جو چشم و چراغ هو. فن جي دنيا ۾ هن جيڪو مقام حاصل ڪيو اهو سندس محنت جوئي نتيجو هو. ٻالڪ جنيءَ ۾ مصري فقير جا ڳايل ڪلام دلچسپيءَ سان ٻڌندو هو، مصري فقير سٺ واري ڍاڪي ۾ سنڌي موسيقي جي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڇانئجي چڪو هو، سندس تعلق سرهاري شهر سان هو جيڪو ڦوٽي زرداري جي جنم ڀومي ڳوٺ عالم خان زرداري کان اٽڪل پنجن ڪلوميٽرن جي پنڌ تي آهي، مصري فقير جنهن به محفل ۾ ڳائڻ لاءِ ايندو هو. ته ڦوٽو زرداري پري کان لڪي اچي کيس ٻڌندو هو ۽ سندس فني مهارت جو ڳوڙهو اڀياس ڪندو هو. پوءِ پنهنجي آستاني تي وڃي راتين جون راتيون رياض ڪندو هو. توڙي جو هو مصري فقير جو باقاعدہ شاگرد ڪونہ هو پر سندس ڳائڻ جو انداز مصري فقير جهڙوئي هو. راڳ جي باقاعده تعليم هن عبد علي فقير کان ورتي، سندس پيءُ ۽ ماءُ ان ڌنڌي کان روڪيندا هئا. پر ڦوٽو راڳ ۽ آواز جي دنيا ۾ رنگجي ريٽو ٿي ويو هو ۽ بزرگن جي روڪ جي پرواه نہ ڪندي رياض جاري رکيو ۽ نيٺ وڃي اعليٰ درجي تي پهتو. غربت جي ڪري ڪڏهن تہ گهر ۾ ڪجهہ بہ ڪونہ پڇندو هو تڏهن بکئي پيٽ ئي سمهي پوندو هو يا وري سندس ڀسوٽ عرض محمد ڪاڏي لاءِ ڪجهہ ماني ڏيو ۽ کير جي لپ آڻي اڳيان رکندو هوس. غالب جي مصداق:

ھم سے کھل جاؤ بہ وقت مئے پرستي ايک دن
ورنہ ھم چھيڑين گے عذر مستي ايک دن

....

قرض کي پيتے تھے ، ليکن سمجھتے تھے کہ ھان
رنگ لائيگي ھماري فاقہ مستي ايک دن

بالآخر سندس فاقہ مستي رنگ لاتو ۽ هو هميشہ اسان کان جدا ٿي ويو، نہ هاڻ کيس ڪلچر وارا ڪو نقصان ٿا رسائي سگهن ۽ نہ حڪومت جو ڪو ڪارندو سندس مدد ڪري ٿو سگهي. سندس معصوم ۽ يتيم ٻارن ۽ بيوهہ گهر واري کان علاوه ڪنهن جو بہ نقصان ڪونہ ٿيو، خدا انهن جو بہ حامي ۽ ناصر آهي، ڇا ڪلچر وارا هنن معصوم ۽ بي زبان ٻارن لاءِ ڪجهہ ڪري سگهندا ؟ ان سوال جو جواب ڦوٽو زرداري پنهنجي شڪايت ۾ اڳيئي ڏيئي چڪو آهي.

●

مهربان لکندڙن لاءِ ڪجهہ گذارشون

(١) پنهنجون تخليقون موڪلڻ وقت "مهراڻ" جي معيار ۽ روايتن کي خيال ۾ رکڻ کپي ۽ اهو جاڻائڻ لازمي آهي تہ اهي اڻڇپيل آهن ۽ ڇپجڻ لاءِ ڪنهن اخبار يا رسالي کي نہ موڪليل آهن.

(٢) ترجمي جي صورت ۾، جنهن مواد ترجمو ڪيو وڃي، ان اصل جي صاف فوٽو ڪاپي ساڻ موڪلڻ بيحد ضروري آهي. ان طرح ضروري حوالا پڻ ڇنڊڇاڻ سان جاڻائڻ لازم آهن، جي آخر ۾ اچن.

(٣) مواد ۾ پيش ڪيل راين، تجويزن، نتيجن ۽ علمي ۽ فڪري زاوين جي سموري ذميواري مانوارن ليکڪن جي هوندي. سندن راين کي "سنڌي ادبي بورڊ" جي راءِ نہ سمجهڻ کپي.

(٤) اهو ضروري ڪونهي تہ ڪوبہ مواد بروقت شايع ٿي وڃي يا ضرور ڇپجي. اشاعت جي باري ۾ ايڊيٽر جو فيصلو آخري سمجهيو ويندو. نہ ڇپجڻ جي حالت ۾، سبب جاڻائڻ لاءِ ايڊيٽر پابند نہ رهندو.

(٥) ايڊيٽر کي مواد ۾ درستين ۽ ڦيرڦار ڪرڻ جو اختيار آهي. البت ان ڳالهہ جو خيال رکيو ويندو تہ جيئن مواد جو اصل مفهوم قائم رهي.

(٦) فوٽو اسٽيٽ صورت ۾ مواد ڪنهن بہ صورت ۾ قبول ڪونہ ڪيو ويندو. ان طرح ڪاغذ جي ٻنهي پاسن تي لکت پسند ڪانہ ڪئي ويندي.

(٧) مواد، صاف سُٺن اکرن ۾، مس سان، فل اسڪيپ ڪاغذ تي لکيل هئڻ گهرجي. آخر ۾ پنهنجي ائڊريس جاڻائڻ نہ وسارجي، فون نمبر هجي تہ اهو بہ لکجي.

(٨) پنهنجي مواد جو نقل پاڻ وٽ ضرور رکڻ کپي. ادارو آيل مواد موٽائڻ لاءِ پابند نہ رهندو.

(٩) تڙ تڪڙ ۾ رَهڙي موڪليل مواد جي ڪري هڪ طرف غلطين جو امڪان رهي ٿو تہ ٻئي طرف درستين لاءِ ڪافي وقت ڏيڻو پوي ٿو. جيتري قدر ٿي سگهي، اطمينان ڪجي تہ مواد آخري طرح صاف ۽ واضح، مڪمل ۽ صحيح آهي. -- ادارو

PC
Pearl-Continental Hotel

لاڙڪاڻو - سنڌ
۳-۱۲-۱۹۸۵ع

پيارا ناشاد

السلام عليڪم

اوهان جا ٻه خط پهتل آهن. يادگيريءَ لاءِ وڏي مهرباني.
آءٌ اسلام آباد کان ٽيو ڏينهن واپس آيو آهيان. اتي اوهان جي ڳوٺ ڪماڪيمپ ۾ اوهان کي نه ڏسي ماٺ سي ٿي. مونکي آپ جي معلوم هو، ته اوهان جو نالو لسٽ ۾ شامل آهي. رباني صاحب سان ملاقات ٿي هئي ۽ اوهان جو ذڪر به نڪتو هو.

۲- اوهان جي تجويز نهايت مناسب آهي. مونکي آپ به ڄاڻ سڻيو هو، ته خلافت تحريڪ جي سلسلي ۾ هڪ شيءِ اوهان ڏانهن موڪلي ڏيان. مون وٽ خلافت جا مبلغن جي طرفان ڇپايل هڪ ڪتابڙو آهي، جنهن ۾ ٽي خط آهن. هڪ مفصل خط آهي، جيڪو خلافت تحريڪ جي سلسلي ۾ انگريز حڪومت کي لکيل آهي، جنهن تي برصغير پاڪ و هند جي خلافت تحريڪ جي رهنمائن جون صحيحون آهن. انهن ۾ سنڌ جي ليڊرن جون به صحيحون آهن. انهن خطن جو آپ ۾ ڪنهن به ذڪر نه ڪيو آهي. خود منهنجي مقالي ۾ به ڪونهي. ڇاڪاڻ جو اهو ڪتابڙو مون تازو پنهنجي ڪتابن مان لڌو آهي. خيال ڪيو هو مون ته اهو خط ترجمو ڪري، تعارف سان مضمون جي صورت ۾ اوهان ڏانهن موڪلي ڏيان.

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ جا هٿ اکر